

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК
5

Засновано в 2011 р.
Виходить один раз на два роки

КИЇВ • 2019

Термінологічний вісник: Збірник наукових праць / Відп. ред. Л. В. Туровська. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2019. Вип. 5. 408 с.

До збірника увійшли статті термінологів України, Білорусі, Польщі за такими підрозділами термінознавства: теорія та історія термінознавства, слов'янське термінознавство; термінологія лінгвістики та суміжних наук; термінологія суспільних та економічних наук; термінологія природничих наук; термінологія промислового та сільськогосподарського виробництва; теорія термінографії і практика укладання галузевих словників. Не залишилися поза увагою й проблеми функціонування терміна в тексті. Статті спрямовані на вироблення настанов і рекомендацій щодо уніфікування термінів у словниках та фаховому спілкуванні. Для мовознавців, фахівців різних галузей знань, аспірантів, докторантів, викладачів, студентів закладів вищої освіти.

Terminologichnyi Visnyk: Collected papers / L. V. Turovska (managing editor). Kyiv: IUM НАНУ, 2019. Vol. 5. 408 p.

The volume contains the papers of the Ukrainian, Belarusian and Polish terminologists grouped by the sub-chapters: theory and history of terminology, Slavic terminology, terminology of linguistics and related sciences, terminology of social and economic sciences, terminology of natural sciences, terminology of industrial and agricultural production, theory of terminography and practice of branch dictionaries compiling. Great attention is paid to the problems of term functioning in a text. The papers are aimed at developing guidelines on the unification of terms in the dictionaries and professional communication. Recommended for linguists, professionals in various fields, postgraduates, doctoral students, lecturers, students of higher educational institutions.

Редакційна колегія

Відповідальний редактор:
кандидат філологічних наук *Л. В. ТУРОВСЬКА*

Відповідальний секретар:
кандидат філологічних наук *Л. А. ХАЛІНОВСЬКА*

доктор філологічних наук, професор *П. Ю. Гриценко* (голова редколегії); академік, віце-президент НАН України, доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України *А. Г. Загородній*; доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України *С. Я. Єрмоленко*; доктор філологічних наук, професор *К. Г. Городенська*; доктор філологічних наук, професор *Є. А. Карпіловська*; кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник *Н. Г. Горголюк*; доктор філологічних наук, професор *І. М. Кочан*; доктор філологічних наук, професор *С. О. Соколова*; доктор технічних наук, професор *Б. Є. Рицар*; кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник *І. А. Казимирова*; кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник *Н. О. Яценко*; кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник *О. І. Васецька*; кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник *О. О. Коляденко*; кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник *Ю. А. Чернобров*.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *В. М. Брицин*,
доктор філологічних наук, професор *С. П. Бибик*

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації від 11.04.2013 р.

(серія КВ № 19881-9681 ПР), видане Міністерством юстиції України

Внесено до Переліку наукових фахових видань України як друковане періодичне видання, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата наук (витяг з наказу Міністерства освіти і науки України від 06.11.2014 №1279)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української мови НАНУ (Протокол № 3 від 23 квітня 2019 р.)

Адреса редакції: 01001, Київ, 1, вул. М. Грушевського, 4,
т. 279-18-85, факс 279-56-19
e-mail: terminology.conf@gmail.com

I. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ТЕРМІНОЗНАВСТВА. СЛОВ'ЯНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО

<i>Артикуца Н.В.</i> Юридичне термінознавство в Україні: сучасний стан, основні напрями та перспективи розвитку	6
<i>Карпіловська Є.А.</i> Терміни – аспекти синоніми в когнітивному просторі мови	18
<i>Кочан І.М.</i> Українське термінознавство: етап утвердження	25
<i>Пчелінцева О.Е.</i> Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов.....	33
<i>Романюк Ю.А.</i> Українські дієслова-терміни та професіоналізми у слов'янських паралелях	40
<i>Скопненко О.І.</i> Рецепція українських традицій у білоруській термінології	47
<i>Стасюк Т.В.</i> Прологони соціокогнітивного термінознавства та соціокогнітивна інтерпретація терміна	55

II. ТЕРМІНОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИКИ ТА СУМІЖНИХ НАУК

<i>Васецька О.І.</i> Сигніфікативна синонімія в синтаксичній термінології української мови	65
<i>Дідун Л.І.</i> Термін <i>інтенсивність</i> у лінгвістичних дослідженнях	77
<i>Іваненко І.М.</i> Поняття «асоціація», «асоціативність» у сучасній лінгвостилістиці ..	84
<i>Кобирилка Г.С.</i> Проблеми акцентологічної термінології	89
<i>Мовчун Л.В.</i> Термінологічні одиниці на позначення видів рим за граматичною ознакою	97
<i>Сюта Г.М.</i> Термінологія рецептивної стилістики: адаптація іншодисциплінарних понять	104
<i>Таран А.А.</i> Семантичні відношення між термінами у мові пошуку системи iSybislaw: підстави формування класів еквівалентності	111
<i>Ходаківська Я.В.</i> Класичний і неklasичний вірш: термінологічний аспект	118
<i>Ярошевич І.А.</i> Граматичне термінотворення Мелетія Смотрицького в контексті давньоукраїнського мовознавства	125
<i>J. Banasiak</i> The Polish school of semantic grammar (Polish semantic grammar circle)...	130
<i>P. Kowalski</i> Information retrieval system iSybislaw and a synergic effect: some reflections on terminology and a language of keywords from the linguistic perspective.....	139

III. ТЕРМІНОЛОГІЯ СУСПІЛЬНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

<i>Білоусова Р.З.</i> Системна класифікація бібліотечно-бібліографічних термінів	148
<i>Вознюк Ю.А.</i> Семантична деривація в терміносистемі видавничо-поліграфічної справи	155
<i>Кислюк Л.П.</i> Термін в авторській публіцистиці	163

<i>Колеснікова І.А.</i> Лінгворекламистика: мова сучасної реклами	170
<i>Краснопольська Н.Л.</i> Роль морфологічного словотворення у формуванні української термінології менеджменту	174
<i>Півнюва Л.В.</i> Структурна організація термінополя туризму в українській мові ...	182
<i>Сюта Б.О.</i> Поняття «жанровий тип» як метамовна одиниця сучасної теорії музики	188
<i>Фецко І.М.</i> Специфіка гібридизації як продуктивного джерела збагачення терміноскладу української музейної справи	195
<i>Халіновська Л.А.</i> Словосполучення з ад'єктивним компонентом <i>політичний</i> у публіцистичних текстах	201
<i>Царьова І.В.</i> Термінологічний характер словосполучень у мові Кримінального кодексу України	206
<i>Чорна О.В.</i> Соціокомунікативний підхід до проблеми запозичень в українській податковій термінології	212
<i>Чумак В.В., Синегуб Я.В.</i> Соціологічний термін як одиниця галузевої терміносистеми	220
<i>Яковлев М.В.</i> Прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних терміноідів	228
<i>Яценко Н.О.</i> Політичний лексикон у мовомисленні Л.М. Кравчука	235

IV. ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ НАУК

<i>Кочерга О.Д.</i> Семантичні прогалини в описуванні процесових понять	242
<i>Кухарчишин М.І.</i> Міжгалузева термінологічна кореляція у процесі транстермінологізації (на матеріалі біологічної термінології)	246
<i>Микульчик Р.Б.</i> Фізичні епонімні терміни: передання прізвищ науковців засобами скорочення й аббревіації	253
<i>Місник Н.В.</i> Дериваційні процеси як аспект формування термінологічного фонду медичної науки	261

V. ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРОМИСЛОВОГО ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

<i>Варинська А.М., Корнодудова Н.М.</i> Інновації в сучасній українській морській термінології	268
<i>Міняйло Р.В.</i> Рибальська лексика в студіях українських науковців	274
<i>Нікуліна Н.В.</i> Транспортна термінологічна мегасистема: огляд публікацій і тематика наукових розвідок	283

VI. ТЕРМІН У ТЕКСТІ

<i>Марчук Л.М.</i> Термінологічна полісемія у прозі Марії Матіос	291
<i>Колган О.В., Мацюкіна Ю.І.</i> Терміни військової справи в романі Вальтера Скотта «Айвенго»: структурна організація	298
<i>Мех Н.О.</i> Концепт <i>свобода</i> в ідіолекті особистості Вселенського Патріарха Варфоломія	291

VII. ТЕОРІЯ ТЕРМІНОГРАФІЇ ТА ПРАКТИКА УКЛАДАННЯ ГАЛУЗЕВИХ СЛОВНИКІВ

<i>Козирєва З.Г.</i> Термін і лексикографічний стандарт	311
<i>Куньч З.Й.</i> Відображення розвитку української наукової термінології початку XX ст. в «Українсько-російському словнику» А. Ніковського	319
<i>Самойлова І.А.</i> Синоніми в музичній термінології (на матеріалі «Словника музичної термінології (проект)» 1930 року видання)	326
<i>Тищенко О.М.</i> Знадіб сучасного лексикографа: історія однієї назви	334
<i>Туровська Л.В.</i> Термінографічні проблеми укладання словника суспільно- політичної термінології	341
<i>Харчук Л.В.</i> Відображення української електроенергетичної термінології у вітчизняній лексикографії кінця XX – початку XXI століття	352
<i>Цимбалюк-Скопненко Т.В.</i> Фразеографія та лексикографія: дивергенція в термінології	359
<i>Kazymyrowa I., Chernobrov Yu.</i> History of linguistic term: lexicographic aspect	366

VIII. ФАХОВА МОВА В СИСТЕМІ ОСВІТИ

<i>Межжеріна Г.В.</i> Структурні типи англійських авіаційних термінів-аббревіатур в аспекті перекладу	374
<i>Чорновол Г.В.</i> Деякі аспекти вивчення професійної термінології студентами нефілологічних напрямів підготовки	380

КОНСУЛЬТАЦІЇ

<i>Васецька О.І.</i> Лівобічний – лівосторонній	388
<i>Городенська К.Г.</i> Націєцентричний, а не націоцентричний	389
<i>Городенська К.Г.</i> Золотовалютні чи золото-валютні запаси України?	389
<i>Городенська К.Г.</i> Океанічний чи океанський флот?	390
<i>Городенська К.Г.</i> Парковочні чи паркувальні місця (майданчики)?	390
<i>Городенська К.Г.</i> Есе і есей	391
<i>Казимирова І.А.</i> Оскаржувати – оспорювати	391
<i>Коляденко О.О.</i> Установлювати відповідність – увідповіднювати; установлювати послідовність – упослідовнювати; робити висновки – висновувати	392
<i>Туровська Л.В.</i> Дефініція – тлумачення – визначення	394
<i>Туровська Л.В.</i> Кошти – гроші – грошові кошти	394
<i>Туровська Л.В.</i> Прикладна програма – застосовна програма – застосунок	395
<i>Туровська Л.В.</i> Процесуальний документ	396
<i>Халіновська Л.А.</i> Ввід – увід; введення – уведення	397
<i>Яценко Н.О.</i> Булінг – цькування	398
<i>Яценко Н.О.</i> Відображення – фотокопія – фотокопіювання	399
<i>Яценко Н.О.</i> Підімкнення – підмикання чи вмикання – включення?	400
<i>Яценко Н.О.</i> Фаховий – професійний – професіональний	401

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	403
-----------------------------	-----

УДК [811.161.2'373:811'373]:340.113

Н.В. АРТИКУЦА
м. Київ, Україна

ЮРИДИЧНЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті представлено широкий спектр наукових праць українських мовознавців і правознавців у сфері вивчення юридичної термінології, актуалізації проблем її впровадження та уніфікування в Україні, практичного вирішення мовно-термінологічних питань у сучасній юриспруденції. Аналіз та систематизація наукового доробку українських учених допомагають визначити, в яких основних напрямках здійснюються й надалі розвиватимуться наукові пошуки у сфері юридичного термінознавства – нової самостійної спеціалізованої галузі міждисциплінарних досліджень, які актуальні завдання потребують першочергового вирішення.

Ключові слова: термін, термінознавство, юридичний термін, юридична термінологія, юридичне термінознавство, юридична термінографія, юридична техніка, напрями термінознавства, галузеве термінознавство.

У статті «Термінологічно-правовий фонд української мови: проблеми методології дослідження» (1999), уперше характеризуючи юридичне термінознавство і юридичну термінографію як нові спеціалізовані напрями дослідження термінологічно-правового фонду української мови, що синтезують сучасні методологічні підходи й методичний апарат мовознавчих і юридичних наук, ми окреслили в загальних рисах їх предмет, мету, теоретичні та практичні проблеми, актуальні завдання тощо [1, с. 166]. У цій розвідці було виділено два основні напрями юридичного термінознавства – *історичне* та *сучасне*. Нині ж, урахувавши стрімкий розвиток термінознавчої науки та юриспруденції, дослідження феномена юридичної термінології набуло поліпарадигмального характеру.

Мета статті – виявити спектр сучасних наукових праць (дисертацій та наукових статей) українських мовознавців і правознавців із проблем юридичної термінології та на основі аналізу й систематизації наукових пошуків визначити, в яких напрямках здійснюються й надалі розвиватимуться дослідження у сфері юридичного термінознавства, які актуальні проблеми потребують вирішення.

Щоб уявити масштаби проведених розвідок українських науковців у царині юридичної термінології, потрібно проаналізувати передусім доробок державних органів та академічних установ (Комітету наукової термінології

НАН України, Інституту української мови НАН України (відділ граматики та наукової термінології), Інституту мовознавства імені О.О. Потебні, Інституту законодавства Верховної Ради України, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (відділ енциклопедичних юридичних видань), відділів електронних баз термінів законодавства при Верховній Раді України, Кабінеті Міністрів України, Міністерстві юстиції України; Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, Центру Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології, а також Української комісії з питань правничої термінології (1995 – 2000), Центру правничої термінології, перекладів та словників Української правничої фундації тощо.

Серед видань, що періодично розміщують статті з проблем української юридичної термінології, варто виокремити: часопис «Українське право» (з 1994 р. у рубриках «Українська правнича мова» та «Правничий текст: лінгво-правові аспекти»), юридичний журнал «Право України» (з 1997 р. у рубриці «Мові права – належну увагу»), але й головно – фахові збірники наукових праць «Українська термінологія і сучасність» (з 1997 р.), збірники наукових праць конференції «Проблеми української термінології» (з 2004 р.), Вісник Національного університету «Львівська політехніка» у серії «Проблеми української термінології» (з 1990 р.), журнали «Мовознавство» та «Українська мова», «Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України», «Бюлетень Міністерства юстиції України», «Вісник Академії правових наук України» та ін.

В Україні з середини 90-х років і донині проведено низку наукових, науково-організаційних та науково-практичних заходів (конференцій, нарад, семінарів, круглих столів), на яких питання української юридичної термінології ставали предметом обговорення та дискусій. Серед них: «Право і лінгвістика» (Сімферополь, 2004), щорічна «Українська мова в юриспруденції» (з 2005), «Мовно-термінологічні проблеми сучасного законодавства» (Київ, 2012; 2013). У межах деяких конференцій створено секції з правничої лінгвістики: «Проблеми прикладної лінгвістики» (Одеса, 2008), «Горизонти прикладної лінгвістики і лінгвістичних технологій MegaLing'2013» та ін.

Вивчаючи юридичну термінологію з різних позицій, у різних площинах, але маючи спільну мету усебічного вивчення цього феномена, правознавці й мовознавці формують більш об'єктивне й більш цілісне розуміння його сутності й специфіки, складу й структури терміносистем права, системних зв'язків та характеристик термінів. Порівняльний аналіз творчого доробку фахівців у сфері дослідження юридичної термінології надає можливість зробити цікаві висновки щодо пріоритетності, спрямованості наукових пошуків, виявити ділянки, де перехрещуються наукові інтереси, й ті, що становлять сферу специфічної зацікавленості та виняткової компетенції кожної з них.

На рівні мовознавчих дисертаційних досліджень юридичну термінологію вивчають у цей час у різних напрямках, із застосуванням багатоаспектного підходу й на різному мовному матеріалі. Дисертації в українському мовознавстві присвячені як діахронійному, так і синхронійному аналізу юридичної лексики та термінології. Історичні та історіографічні аспекти вивчення юридичної термінології представлено в працях Б.Р. Стецюка «Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини» (1999); М.Б. Вербенця «Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування» (2004);

Н.Й. Коцюби «Українська термінологія державного управління (становлення та розвиток)» (2004); Н.С. Трач «Українська правнича термінологія у XX ст.» (2009); М.М. Паночко «Розвиток української юридичної термінології в Західній Україні (1772 – 1919)» (2013). У синхронії аналізує терміносистему права С.А. Толста – «Правнича термінологія в законодавчих актах України» (2006).

Окремі галузеві терміносистеми у різних мовних аспектах привернули увагу П.Є. Луньо («Термінологія конституційного права України: історія становлення та системна організація»; 2014), Т.В. Лепехи («Лексико-семантичні та словотвірно-структурні особливості судово-медичної термінології»; 2000); О.В. Шпильківської («Українська термінологія фінансового права: семантичний, дериваційний та функціональний аспекти»; 2010); Л.Є. Гапонової «Формування української криміналістичної термінології»; 2012); Н.В.Руколянської («Лексика текстів кримінально-процесуального права в українській мові»; 2013).

Сфокусували увагу на проблемі запозичень Г.А. Сергеева («Англомовні запозичення в українській правничій термінології»; 2002); І.І. Вакулик («Запозичення з класичних мов у науковій термінології сучасних європейських мов (на матеріалі юридичних та економічних термінів української, російської, німецької, французької, англійської мов)»; 2004); Д.І. Смужаниця («Запозичення як результат контактування мов (на матеріалі юридичних термінів української і французької мов)»; 2011).

Найбільш актуальними напрямками нині є порівняльний та порівняльно-типологічний, при цьому, як правило, застосовують багатоаспектний підхід до аналізу терміносистем, здійснюваний на матеріалі двох і більше мов. Так, типологічне зіставлення семантики терміноодиниць провела А.М. Ляшук («Семантична структура юридичних термінів української та англійської мов»; 2007); склад, формування, специфіку, процеси творення термінів правових документів ЄС дослідила В.І. Романченко («Лінгвістичні аспекти становлення терміносистеми правових документів Європейського Союзу (на матеріалі німецької та шведської мов)»; 2012); багатоаспектну характеристику терміносистеми на матеріалі трьох мов надала О.В. Баланаєва («Лексико-семантична, словотворча і синтаксична структура сучасної юридичної терміносистеми (на матеріалі російської, української, німецької термінологій)»; 2013); А.Л. Гідора («Терміносистеми правових актів ЄС (на матеріалі англійської, німецької, французької та української мов)»; 2017).

Різні мовні аспекти термінології правового євролекту та проблеми перекладу висвітлено у дисертації Д.С. Касяненко «Особливості перекладу та лексичної гармонізації законодавчих актів ЄС в контексті євроінтеграції України» (2011). О.А. Шаблій, присвятивши кандидатську дисертацію одному з актуальних питань юридичного перекладу – «Міжмовна термінологічна омонімія як проблема термінографії перекладу (на матеріалі німецької та української юридичних терміносистем)» (2002), далі продовжила дослідження аспектів юридичного перекладу комплексно, багатоаспектно та узагальнила результати своєї роботи в докторській дисертації «Теоретичні засади і методика німецько-українського юридичного перекладу» (2012) та монографії «Німецько-український юридичний переклад: методологія, проблеми, перспективи» (2012).

Дослідження юридичної термінолексики на матеріалі інших мов представлене в працях М.І. Гумовської «Англійська юридична термінологія в економічних текстах: генезис, дериваційні та семантико-функціональні аспекти» (2000); Е.Т. Дерді «Словотвірні та структурно-семантичні характеристики англійських юридичних термінів» (2003); І.В. Сапожник «Номінативно-когнітивні та семантико-дискурсивні характеристики термінів комерційного права в сучасній англійській мові» (2007); О.В. Минзак «Юридичні терміни-антоніми в англійській мові: структурно-семантичний та функціональний аспекти» (2014); С.В. Постриган «Усталені словосполучення в німецькому інституційному юридичному тексті: лінгвокультурологічний та комунікативно-прагматичний аспекти» (2009); Е.В. Неженець «Варіантність російських термінів юриспруденції в системному та комунікативно-прагматичному аспектах» (2003); О.О. Конопелькіна «Найменування осіб за родом діяльності в сучасній російській мові (економіко-правова сфера)» (2008); Доу Кеюнь «Юридична лексика із семою 'особа' як парадигматична система (на матеріалі судових промов адвоката і прокурора)» (2014); О.О. Катачина «Чеська термінологія позначення правопорушень» (2013); О.Д. Рустемов «Юридична термінологія кримськотатарської мови: еволюція розвитку, сучасний стан, способи кодифікації» (2012); А.Г. Рижков «Юридична термінологія корейської мови: структура та семантика» (2007).

У сучасних правознавчих дисертаційних працях проблеми юридичної термінології і мови права розглядають, як правило, у руслі загальної теорії держави і права, історії та філософії права, різних галузей права. Так, в історичному та історіографічному аспектах вивчає проблему О.М. Каленюк («Розвиток української правничої термінології на західноукраїнських землях наприкінці XIX – на початку XX століття»; 2015); у загальнотеоретичному плані – М.І. Любченко («Юридична термінологія: поняття, особливості, види»; 2012); у філософсько-правовому контексті семіотики та мови права – С.Е. Зархіна («Мова права як предмет філософсько-логічного аналізу»; 2005).

Як складник мови певної галузі або спеціалізованої сфери професійної діяльності вивчають термінологію В.Я. Радецька («Мова науки криміналістики»; 2002); В.М. Атаманчук («Термінологія криміналістичних експертиз: сучасні проблеми вивчення та практичного використання»; 2012); О.С. Колушева («Англійська адміністративно-правова термінологія в адміністративному праві України»; 2017), як змістовий складник акта(ів) – З.А. Тростюк («Понятійний (*поняттєвий* – Ред.) апарат Особливої частини Кримінального кодексу України»; 2000); П.М. Балтаджи («Юридична мова правозастосовних актів»; 2008).

Як важливий інструмент юридичної техніки й засіб формулювання законодавчих дефініцій розглядають у своїх дисертаціях термінологію Т.С. Подорожна («Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції»; 2009), А.В. Хворостянкіна («Законодавчі дефініції у правовій теорії та практиці європейських держав (порівняльний аналіз)»; 2012); О.В. Кушнарєва досліджує тему «Уніфікація нормативної правової термінології у процесі нормотворення» (2015).

Утім, розглянуті вище праці ще не дають повної картини того, в яких напрямках здійснюються наукові пошуки, оскільки чимало науковців, вивчаючи ті чи ті аспекти проблеми, публікують результати своїх спостережень лише в наукових

статтях, хоча працюють багато років і на високому професійному рівні. Щоб показати увесь спектр термінологічних проблем юриспруденції, на наш погляд, варто враховувати численні публікації з проблем юридичної термінології, розпорошені в різних фахових виданнях, періодиці, матеріалах наукових конференцій та інших наукових заходів. У цих публікаціях можна простежити й появу нових ідей, і їх поширення, й актуальність проблематики, і засвідчити відсутність чи брак досліджень у певному аспекті. Для аналізу сучасного стану наукової галузі та прогнозування її розвитку в найближчій або й віддаленій перспективі це конче потрібно.

Зазначимо, що перші кроки в цьому напрямку зробила І.М. Кочан, яка в 2014 р. проаналізувала праці, опубліковані в наукових збірниках «Українська термінологія і сучасність» та «Проблеми української термінології» за період 2000 – 2013 рр. [2, с. 112 – 117], а 2017 р. розглянула дисертації з юридичної термінології за 2000 – 2016 рр. [3, с. 80 – 92]. Надалі огляд праць зробив 2018 р. Г.О. Ус у статті «Українська правнича термінологія в новітніх пошукових парадигмах» [4, с. 51 – 54], порівнявши напрями досліджень юридичної термінології в українському, білоруському, російському та польському термінознавстві.

На продовження цієї справи ми подаємо нижче предметно-тематичну систематизацію спільного доробку мовознавців та правознавців із проблем юридичної термінології переважно за період з 90-х років ХХ ст. і донині, яка, враховуючи темпи розвитку сучасних знань і необхідність моніторингу та діагностики термінологічних проблем у сфері права, надалі має постійно поповнюватися.

Актуалізація проблем юридичної термінології. З часів заснування Українською правничою фундацією науково-практичного часопису «Українське право» (1994) на його сторінках з'являється низка статей, де наголошено на невідкладності вирішення проблем української юридичної термінології, підкреслено її особливу роль у державотворенні, значення для правової реформи й кодифікаційних робіт, визначено стратегічні завдання, необхідні організаційно-наукові заходи. Автори перших статей – С.П. Головатий, Ю.Є. Зайцев, І.Б. Усенко, їхня спільна стаття – «Правнича термінологія і державотворчий процес» (1995). С.П. Головатий є автором праць «Про потребу укладання словників української правничої термінології» (1994), «Проблеми термінології у новій кодифікації українського законодавства» (1995); Ю.Є. Зайцев – «Деякі питання стратегії та методики термінологічних робіт у період кодифікації українського законодавства» (1996), «Проект цивільного кодексу України як основа для розбудови української правничої терміносистеми» (1997), «Автентичність правового тексту та проблеми його термінологічно-мовного оформлення (на матеріалі проекту Цивільного кодексу України)» (1997), «Методико-організаційні засади опрацювання термінології проекту Цивільного кодексу України» (1999), «Юридико-технічна (юридично-технічна – Ред.) неунормованість законодавства як джерело порушення прав людини» (2003); І.Б. Усенко – «Правничо-термінологічні дослідження: зміна пріоритетів» (1995), «Українська правнича термінологія: на шляху до вирішення проблеми» (1996) (у співавторстві з Ю.Є. Зайцевим).

Серед публікацій мовознавців цього періоду актуалізують проблеми української термінології в загальнонаціональному масштабі провідні вчені-термінологи й лексикологи – члени Української комісії з питань правничої термінології, які

підписали Акт термінологічно-мовної експертизи проекту Конституції України 10 березня 1996 р., – О.О. Тараненко – «Лінгвістичні проблеми української термінології на сучасному етапі» (1997) та Л.О. Симоненко – «Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку» (2001), «Нові підходи до розбудови української наукової термінології другої половини ХХ – початку ХХІ ст.» (2005); «До питання нормування та розбудови української правничої термінології» (2005). До цієї проблеми звертаються також Г. П. Іжакевич («Лінгвістичні засади розбудови та унормування української правничої термінології»; 1995), Т.І. Панько («Проблеми вивчення і розбудови терміносистем української мови»; 1993; «Суспільна потреба, соціальні передумови та лінгвістичні критерії унормування української правничої термінології»; 1995), Л.М. Полюга («Національна термінологія і термінографія», «Засади уніфікації українських терміносистем і орфографічні норми»; 1998), В.В. Дубічинський («Організація термінографічної праці в Україні»; 2001). Усі ці та багато інших праць українських мовознавців сприяли формуванню засад загального та юридичного термінознавства.

Актуальним *теоретико-методологічним* проблемам юридичної термінології присвячено статті Т.Р. Кияка «Прагматичні аспекти стандартизації української термінології» (1993), «Проблеми тактики українського термінотворення» (1997); І.М. Кочан «Про правничу термінологію як відкриту систему» (1997); Н.В. Артикуци «Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології» (1998), «Термінологічно-правовий фонд української мови: проблеми методології дослідження» (1999), М.М. Антонович «Термінологічні проблеми впровадження норм Європейської конвенції щодо прав людини у законодавство України» (1998), «Термінологічні аспекти імплементації міжнародних норм щодо прав людини» (2000); С.П. Кравченко «Мова як фактор правоутворення та законотворення» (2000); Г.С. Онуфрієнко «Термінологічний знак в юридичному дискурсі» (2003) та ін. Серед нинішніх публікацій у річизі цієї проблеми – статті С.О. Белевцової «Актуальні проблеми сучасної вітчизняної законодавчої термінології» (2012), Н.О. Горобець «Проблеми використання юридичної термінології в законодавстві України» (2016), М.І. Любченко «Юридична термінологія: поняття, особливості, види» (2015) та ін.

Термінологію права як *прояв правової культури* розглядають Р.В. Чорнолуцький, Р.Б. Шишка, О.В. Кушнарєва, О.М. Каленюк та ін.; як *складник юридичної техніки* – Ж.О. Дзейко, А.Ф. Ткачук, І.І. Онищук, І.Д. Шутак, Т.І. Дудаш, О.В. Богачова, О.В. Гладківська, О.С. Кушнарєва, М.І. Любченко, в аспекті *термінологізації правових норм* – Л.І. Заморська, як *об'єкт правничої лінгвістики* – Ю.Ф. Прадід, А.С. Просяна, Л.М. Василькова, у *контексті правової визначеності* – Ю.І. Матвєєва, В.Г. Антошкіна та ін. Термінологію права як *складник правничої мови*, або *мови певної галузі права, підгалузі, кодексу, закону, різновиду юридичних документів* – Л.М. Шестопалова, П.М. Балтаджи, О.С. Колюшева, С.А. Юлдашева, Т.І. Бровченко, М.І. Клочко та ін.

Семіотико-герменевтичні та *семантичні* аспекти термінології права аналізують С.Е. Зархіна, Г.С. Онуфрієнко, В.І. Шишкін, В.Г. Фатхутдінов, М.С. Поліщук, Л.М. Синтова. Т.І. Дудаш, П.М. Рабінович.

Проблематика *поняттєвої основи терміна і термінології у праві, уточнення змісту та співвідношення понять права*, диференціації та чіткого розмежування окремих правових категорій, удосконалення термінології на позначення

певних понять у законодавстві України є надзвичайно актуальною для правознавців різних напрямів, тому публікацій правників у цьому напрямі значно більше, ніж праць мовознавців. На такі проблеми звертають увагу відомі вчені Ю.С. Шемшученко, Н.М. Оніщенко, П.П. Підюков, Л.Є. Гапонова, А.О. Романченко, О.В. Олькіна-Дабіжа, В.С. Бігун, Ю.П. Пацурківський, М.І. Паславський, І.А. Сердюк, М.П. Стрельбицький, С.С. Тучков, Т.І. Пашук, Т.І. Бровченко та ін.

У когнітивно-дискурсивному аспекті такі праці становлять неабиякий інтерес, оскільки містять цікавий матеріал для термінознавчих спостережень із позицій моделювання правового знання у фахово-правовому дискурсі. Вони дають приклади того, як у процесі осмислення сутності термінів не лише вербалізується й моделюється правове знання в певній сфері фахової комунікації, але й продукується нове знання, і наскільки легко терміносистеми як семіотичний феномен піддаються свідомому впливу з боку тих, хто застосовує термінологічний інструментарій як знаряддя правового пізнання і як засіб розвитку й удосконалення самого права.

Юридичну термінологію як *відображення світоглядних ідей певної правової культури*, зв'язок термінів із *правовою ментальністю*, з *особливостями праворозуміння* народу розглядають Т.І. Дудаш, П.М. Рабінович, А.М. Кучук.

Ураховуючи великий обсяг юридичного словника української мови та багатогалузеву спеціалізацію права, науковці обирають об'єктом своїх термінологічних досліджень ту чи ту галузь права (галузь законодавства) або її підсистему. У кожній із них свій словниковий склад, структура, система внутрішніх і зовнішніх зв'язків, свої термінологічні проблеми. Про «термінологічний стан» певної галузі, ступінь її розпрацьованості або «термінологічної проблемності» можна дізнатися з кількості публікацій та їх змісту. Ось до яких сфер права (галузей, підгалузей, інститутів права тощо) нині звернута увага мовознавців і правознавців: *конституційного права* (П.Є. Луньо, Р.Л. Наливайко, О.О. Любченко), *державно-територіального устрою* (В.В. Сухонос); *муніципальних виборчих систем* (В.В. Віхляєв), *цивільного права* або тексту кодексу (Р.І. Монастирська, М.Р. Шевченко, О.П. Пилипенко, А.О. Романенко, І.А. Галіахметов, Т.В. Ільчук, Л.М. Косовський, Р.Б. Шишка); *зобов'язального права* (Т.В. Боднар, В.М. Коссак); *приватного та публічного права* (Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова); *приватного права і підприємництва* (І.А. Янчук, С.І. Шимон); *кримінального права (кодексу)* (З.А. Тростюк, С.С. Тучков, Т.А. Космеда, Л.М. Василькова, В.М. Бурдін, Я.Г. Лизогуб, І.О. Рощина, М.І. Хавронюк, В.Й. Коржанський, Н.В. Корольова, Ю.А. Пономаренко); *кримінально-процесуального законодавства (кодексу)* (В.М. Стратонов, С.В. Веліканов, Р.Ю. Савонюк); *кримінального судочинства* (А.В. Красницька); *криміналістики* В.Я. Радецька, Л.Є. Гапонова, *експертно-криміналістичної термінології* (В.М. Атаманчук), *терміни судові* (З.М. Хоміцька, І.В. Назаров), *судової експертизи* (М.О. Богославська), *судової балістики* (А.М. Поповський, Л.Є. Гапонова), *судово-медичної та судово-психіатричної термінології* (О.І. Герасименко, А.С. Лісовий, К.А. Лісовий, Ю.О. Томина, К.Г. Чопівська); *міжнародного медичного права* (М.Р. Барішніков); *міжнародного права* (Н.В. Разбегіна); *митного права* (А.В. Ємець, Є.М. Компанець); *термінологія у сфері адміністративно-правової охорони* (А.Г. Алексєєв, Л.Л. Синюта, Т.І. Пашук); *термінологія з питань визначення місця та ролі органів прокуратури* (М.М. Бурбика); *термінологія адміністративно-деліктного*

права (С.В. Омельянчик); *екологічного права* (Ю.С. Шемшученко, В.П. Непий-вода, А.П. Гетьман); *інформаційного права* (О.В. Гладківська, Т.А. Костецька, Д.О. Сікорський); *інформаційного тероризму* (М.П. Стрельбицький), юридичної термінології з *проблем надзвичайних ситуацій* (В.С. Білобородько), *цивільного захисту* (О.Ф. Кучеренко); *спортивного права* (І.Р. Процик) тощо.

На проблемі *єдності термінології* (у використанні та визначеннях термінів нормативно-правових актів); *єдності термінологічного інструментарію* під час визначення способів тлумачення норм права, у побудові *законодавчих дефініцій* наголошують І.І. Онищук, О.В. Капліна, Н.В. Артикуца, А.В. Хворостянкіна, Т.С. Подорожна, В.І. Риндюк, І.Д. Шутак, О.В. Кушнарєва, О.В. Хоменко. Питання удосконалення, *уніфікації, унормування, стандартизації* юридичної термінології висвітлюють І.М. Кочан, Л.Л. Бєсєдна, А.В. Корж, Н.М. Фонтош, Х.О. Шаповал, Г.А. Сергєєва, Т.М. Ілляк, В.С. Білобородько. До *системності, систематизації, структури, структурування та структурного аналізу* юридичної термінології привертають увагу у своїх статтях Р.Р. Лободзець, В.Г. Рєзнік, В.М. Атаманчук, Н.В. Разбєгіна, Л.Є. Гапонова, С.А. Юлдашева, Н.І. Єльнікова, Н.П. Яцишин та ін.

В *історичному та історіографічному аспектах* розглядають проблеми юридичної термінології І.Б. Усенко, О.М. Калєнюк, А.Ф. Коваль, Н.С. Трач, М.Б. Вєрбєнец, Н.Й. Коцюба, Л.Є. Гапонова, М.Д. Ходаківський, М.С. Гдакович; *історії становлення та розвитку термінологічної лексики права* присвячені праці Н.В. Артикуци, Б.Р. Стецюка, М.Б. Вєрбєнец, Л.Є. Гапонової, А.Ф. Ковалєя, І.М. Кочан, Л.В. Наконєчної, Н.Р. Шєрємети, М.М. Панько, І.М. Гумовської, О.В. Кравченко, Н.Є. Толкачової, І.І. Ковтун, М.М. Бєдрія. До питань *походження, генезису, етимології, історії термінів права* звертаються у своїх працях Я.Д. Ісаєвич, Н.В. Артикуца, С.Б. Карвацька, М.Ю. Рязанов, К.О. Трихлїб, З.М. Хоміцька, Т.В. Заплїтна, А.О. Федорова, А.О. Гачкевич, О.С. Чмир, П.М. Рабінович, Т.І. Дудаш, Т.В. Громко та ін. *Когнітивні та історико-когнітивні аспекти* термінів права розглядають Т.С. Пристайко, Л.П. Столярова, Е.В. Неженець, І.Д. Фаріон та ін. *Семантика* юридичних термінів та *семантичні процеси* у терміносистемах права слугують предметом спостережень для М.І. Гумовської, Л.Є. Гапонової, А.М. Ляшук, Г.І. Сидорук, Е.Т. Дерді, О.Г. Шкути, І.А. Янчук. *Парадигматичні і синтагматичні характеристики* юридичним термінам надають Л.О. Тименко, Л.Є. Гапонова, Р.І. Левицька, В.В. Архєлюк, В.Я. Міщенко, Т.В. Супрун, А.В. Панаськов, О.П. Козоріз, О.В. Минзак, Н.А. Ковальчук, за *особливостями функціонування* термінів спостєрігають С.О. Бєлевцова, С.А. Юлдашева, Н.В. Давидєнко, Є.В. Конкіна та ін.

Проблеми терміноворєння та дериваційні параметри юридичних термінів висвітлюють у своїх працях Т.Р. Кияк, І.М. Кочан, О.В. Баланаєва, А.В. Просяна, Л.Є. Гапонова, Г.С. Онуфрієнко, Н.В. Разбєгіна, О.М. Фєдишин, В.К. Омельчук, Р.І. Монастирська. У складі юридичної термінології є *авторські терміни*, запропоновані до вжитку з відповідним обґрунтуванням. Наприклад, Ю.І. Римарєнко увів у науковий обіг термін *етнодержавознавство*, С.П. Головатий – *правовладдя*, О.М. Костєнко – *комплекс сваволі та ілюзій* та ін. Проте такий аспект авторського термінотворєння, на наш погляд, дуже цікавий, ще не був предметом вивчєння.

В умовах євроінтеграції особливої актуальності набули питання *взаємодії терміносистем права України та ЄС* (А.Л. Гідора, В.І. Романченко, Л.В. Чурсіна, Л.Р. Грицаєнко, К.О. Трихліб), *запозичень* юридичних термінів з інших мов (І.М. Кочан, О.С. Колішова, К.А. Гупал, Г.А. Сергєєва, С.О. Белевцова, Т.В. Супрун, Н.В. Разбегіна); *теоретичні та прикладні аспекти перекладу юридичних термінів* (Ю.Є. Зайцев, С.П. Головатий, А.С. Загороднюк, А.А. Дудка, Д.С. Касяненко, Т.В. Супрун, А.В. Корж, А.О. Бойко, О.О. Лавриненко, В.Я. Міщенко, Г.І. Сидорук, В.В. Архелюк, Р.І. Левицька, О.М. Дуфенюк та ін.). *Термінологічні аспекти імплементації міжнародних норм* висвітлюють М.М. Антонович, А.М. Кучук; *проблеми соціально-правової та мовно-правової асиметрії терміносистем, термінологічні лакуни* – Т.Р. Кияк, О.А. Шаблій, Б. Шльоер, М.В. Черевко та ін.

У *дискурсивно-комунікативному аспекті* досліджують юридичну термінологію А.С. Токарська, О.В. Доценко, І.М. Гумовська, А.В. Грицьків, Т.В. Гороховська та ін. Питання *трансферу термінів із наукової сфери в юридичну, набуття правового статусу термінів* репрезентував І.В. Діордіца (на прикладі термінології кібербезпекової політики).

Коли юридична термінологія стала об'єктом вивчення і предметом викладання у закладах вищої освіти, передусім юридичної, з'явилися публікації, присвячені *науково-теоретичним, методичним та навчально-дидактичним аспектам навчання студентів-правників*. Ця проблематика відображена в працях Н.В. Артикуци, Л.І. Чулінди, Г.С. Онуфрієнко, С.С. Миронюк, М.Й. Криськова, І.М. Сушинської, П.Г. Давидова, А.С. Токарської, І.І. Харченко, Т.В. Громко, І.П. Липко, Л.М. Черноватого, Г.П. Проценко та ін.

Лексикографічні аспекти юридичної термінології, пов'язані з презентацією юридичних термінів у словниках різних типів, висвітлюють Л.М. Томіленко, Г.С. Онуфрієнко, Н.В. Давиденко, Л.М. Василькова; про *автоматизовані термінологічні системи законодавства та електронні словники юридичних термінів* повідомляють Л.Л. Беседна, О.А. Шаблій. Щодо *статистичних параметрів* юридичних термінів знайдено лише публікацію О.П. Козоріз, виконану на матеріалі китайської мови.

Для практичної допомоги правознавцям і широкому загалу читачів у розв'язанні мовно-термінологічних проблем у періодичних виданнях «Термінологічний вісник», «Українська мова» та інших відкрито спеціальні *консультаційні рубрики*, де авторитетні мовознавці надають рекомендації щодо правильного вживання юридичних термінів (К.Г. Городенська, С.Я. Єрмоленко, В.Л. Іващенко, Л.В. Туровська, Л.О. Симоненко, Н.О. Яценко, Л.М. Василькова).

У юристів рекомендації правників щодо вибору терміна для кодифікації або правильного розуміння його змісту, диференціації близьких за змістом, проте не тотожних термінів зазвичай розпорошені в різних виданнях, а тому потребують спеціального моніторингу, вивчення та аналізу. Думка фахівця-правознавця має беззаперечну цінність і має враховуватися термінологами. Заслуговують на увагу у цьому плані статті В.Г. Фатхутдінова, О.В. Бауліна, М.І. Паславського, І.А. Сердюка, Л.А. Луць, І.Г. Козуб, Л.М. Синьової та ін.

Ознайомлення зі змістом численних статей із теоретико-методологічних та практичних проблем юридичної термінології дозволило визначити такі основні напрями в сучасному розвитку юридичного термінознавства в Україні:

1. Історія (історіографія) юридичного термінознавства та юридичної термінографії. 2. Теорія юридичного термінознавства (загальнотеоретичне юридичне термінознавство. 3. Галузеве юридичне термінознавство (за усіма галузями сучасного права). 4. Історичне (діахронійне) та історико-порівняльне юридичне термінознавство. 5. Системно-структурне юридичне термінознавство. 6. Когнітивно-семасіологічне та когнітивно-дискурсивне термінознавство. 7. Порівняльне (компаративне) юридичне термінознавство. 8. Функційно-стилістичне юридичне термінознавство. 9. Комп'ютерне і статистичне юридичне термінознавство. 10. Лексикографічне (термінографічне) юридичне термінознавство. 11. Лінгводидактичне (науково-навчальне) юридичне термінознавство. 12. Науково-організаційне та науково-експертне юридичне термінознавство.

Якщо порівняти, куди саме спрямовують свої пошуки мовознавці і правники в царині юридичної термінології, то можна зауважити, що предметом своїх термінологічних досліджень мовознавці обирають, як правило, різноманітні мовні явища, процеси, характеристики (семантичні, генетичні, граматичні, дериваційні, стилістичні; парадигматика, синтагматика, варіативність тощо). Мовники, наприклад, можуть вивчати юридичну термінологію як фрагмент національної мовної картини світу, юристи – як вербальну модель правових знань. Правознавці у своїх дослідженнях розглядають юридичну термінологію як систему понять певної конкретної галузі права (законодавства) або конкретного акта(ів) (закону, кодексу, різновиду актів або документів), термін їх цікавить насамперед у поняттєво-змістовому та правовому аспектах, наприклад, в аспекті правового статусу (що в мовознавчих дослідженнях трапляється рідко). Юристи значно частіше аналізують конкретні питання з різних галузей права (законодавства), які ставить перед ними юридична практика; якщо розглядають юридичну термінологію загалом, то в контексті загальної теорії права або як складник юридичної техніки, мовники ж – у річищі юридичного термінознавства, юридичної термінографії та юридичної лінгвістики. І хоча кількісні показники роботи правників і мовників у кожному з напрямів істотно різняться (наприклад, за функційно-стилістичним напрямом пошуки провадять здебільшого мовознавці), але у справі укладання юридичних словників за кількісними параметрами правознавці випереджають мовників, водночас якість лексикографічної інтерпретації термінів у лінгвістичних термінологічних словниках вища. Але в усіх виділених парадигмах дослідження беруть участь і мовознавці, і правознавці.

У сучасних умовах найбільш активно розвиваються такі вектори юридичного термінознавства, як порівняльне (компаративне), галузеве (хоча далеко не всі галузі сучасного права охоплені дослідженнями, увага сфокусована насамперед на проблемах конституційного, цивільного, кримінального та кримінально-процесуального права), дещо сповільнилися загальнотеоретичні та методологічні пошуки. Певні здобутки є в історіографічному сегменті, проте недостатньо уваги приділено історії формування термінологічно-правового фонду української мови (ми досі не маємо історичного словника юридичних термінів української мови, у дослідженнях не здійснена повна історична реконструкція терміносистеми українського права). Динамічно розвивається когнітивно-семасіологічне та когнітивно-дискурсивне термінознавство, яке має дослідити юридичну термінологію як мовно-знакову модель правового знання,

розкрити її потенціал у продукуванні нових знань, її зв'язок із правосвідомістю, подати специфіку юридичного дискурсу в усіх його різновидах. У розробленні науково-навчального (лінгводидактичного) напрямку активно й плідно взаємодіють термінознавці-мовники з правниками. Впровадження в систему вищої юридичної освіти та підготовки нормопроектувальників в Україні курсів із юридичної термінології, юридичного термінознавства, юридичної мови та правничої лінгвістики стимулювало створення нових науково-методичних та навчально-методичних матеріалів (програм, підручників і навчальних посібників). Але в нинішніх умовах особливої актуальності та соціальної значущості набувають напрями «Науково-організаційне та науково-експертне юридичне термінознавство» і «Комп'ютерне юридичне термінознавство», від поступу яких значною мірою залежить динаміка руху в усіх інших напрямках.

Отже, юридичне термінознавство в сучасній Україні активно розвивається, однак достатньо хаотично й нерівномірно. Його пошуки, з одного боку, стимулюють потреби суспільства у впорядкованій, унормованій та уніфікованій юридичній термінології, численні проблеми, пов'язані з терміновживанням у сфері законодавства, у науково-правовій сфері, у щоденній юридичній практиці. З іншого боку, його розвиток гальмується через те, що державна політика і комплекс заходів на її здійснення (створення і діяльність Української комісії з питань правничої термінології, проведення термінологічно-мовної експертизи законів та інших нормативно-правових актів України, організація всеукраїнських конференцій із проблем юридичної термінології) були призупинені. І хоча українські науковці і в цих умовах продовжують працювати над проблемами юридичної термінології в різних напрямках і в різних аспектах, настав час для державного планування та вжиття необхідних організаційних заходів для налагодження ефективної системної співпраці науковців різних сфер у справі фронтального вивчення, цілісного лексикографічного опису, уніфікації та стандартизації української юридичної термінології.

З цією метою має бути створений за державної підтримки єдиний (спільний для мовознавців і правознавців) науковий центр із проблем юридичної термінології, а також Національна термінологічна комісія для експертної оцінки термінології чинного законодавства та законопроектів, розроблення науково-методологічних засад та методики мовно-термінологічної експертизи нормативно-правових актів та інших документів.

На базі наукового центру з проблем української юридичної термінології потрібно: 1) створити електронну базу даних для генерального реєстру всіх термінів і термінологічних словосполучень, що функціонують у сфері права (це стане основою для різноманітних наукових досліджень юридичної термінології та укладання словників юридичних термінів різних типів); 2) започаткувати електронну картотеку труднощів терміновживання, в якій фіксувати запитання й офіційні запити з проблемних питань юридичної термінології для їх належного опрацювання термінознавцями, класифікації помилок, укладання нормативного словника та розроблення рекомендацій щодо правильного вживання юридичних термінів; 3) вести електронний облік розробок у сфері юридичного термінознавства і юридичної термінографії (українських та міжнародних); 4) організувати періодичне спеціалізоване міжгалузеве видання (журнал, збірник наукових праць) з актуальних проблем юридичної термінології;

5) запропонувати спеціалізовані курси з юридичного термінознавства для нормопроєктувальників, держслужбовців, укладачів юридичних словників, редакторів юридичної літератури, перекладачів юридичних текстів, науковців-дослідників юридичної термінології у різних напрямках; 6) створити лабораторію для надання експертної оцінки з позицій сучасного термінознавства словників, наукової та навчальної літератури, надання консультацій з питань юридичної термінології.

1. Артикуца Н.В. Термінологічно-правовий фонд української мови: проблеми методології дослідження. *Система і структура східнослов'янських мов*: Міжфаф. зб. наук. праць. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. С. 164 – 187.
2. Кочан І.М. Правнича термінологія крізь призму лінгвістики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2014. № 791. С. 112 – 117.
3. Кочан І.М. Українське термінознавство ХХІ ст. у кваліфікаційних працях. *Термінологічний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 80 – 92.
4. Ус Г.О. Українська правнича термінологія в новітніх пошукових парадигмах. *Південний архів: Зб. наук. праць. Філологічні науки*. Вип. LXXIII. Херсон, 2018. С. 51 – 54.

Nataliia Artykutsa

LEGAL TERMINOLOGY IN UKRAINE: MODERN STATE, MAIN STRANDS AND PERSPECTIVES

This article deals with a large specter of scientific works of Ukrainian linguists and legal scholars in the sphere of legal terminology, actualizing problems of normalization and unification in Ukraine, solving language-terminological issues in modern jurisprudence. Analysis and systematization of the Ukrainian scientists (linguists and legal scholars) works allows us to determine in which spheres legal terminology researches are conducted and will be developed further in legal terminology as a new independent scientific branch of interdisciplinary research. Author distinguishes such main ways in the development of modern legal terminology as: history (historiography) of legal terminology, theory of legal terminology, specialized legal terminology (all spheres of modern law); historical (diachronic) and historical-comparative legal terminology; systematically-structural legal terminology; gnoseological terminology, cognitive-semasiological and cognitive-discursive terminology; comparative and law terminology; functionally-stylistic legal terminology, digital and statistical legal terminology; vocabulary legal terminology; lingvodeductional (scientific-educational) legal terminology; organizational and expert legal terminology. Comparative study of the contributions made by linguists and legists in the development of these spheres gives us an opportunity to make a number of conclusions about priorities, directions of scientific interests, identify points of interest for both of them and those that are specifically interesting and lie in the competence of either linguists or legists. As a conclusion, author emphasizes the need of state planning and implementation a number of scientific and organizational measures for complex study, full lexicographical description, unification and standardization of the Ukrainian legal terminology.

Key words: term, terminology, legal term, legal terminology, legal terminography, specialized terminology, trends of legal terminological research.

Є.А. КАРПІЛОВСЬКА

м. Київ, Україна

ТЕРМІНИ – АСПЕКТНІ СИНОНІМИ В КОГНІТИВНОМУ ПРОСТОРІ МОВИ

У статті розглянуто українські мовознавчі терміни – аспектні синоніми. Їх потрактовано як різновиди поняттєвих синонімів, що мають спільну чи різні ознаки того самого поняття. Виділено групи гомогенних аспектних синонімів, що формують у когнітивному просторі терміносистеми сучасного українського мовознавства фасети, та гетерогенні аспектні синоніми, об'єднані в кластери. Підкреслено операційну функцію таких синонімів у формуванні класів еквівалентності одно- і різномовних термінів із метою оптимізації інформаційно-пошукової мови ключових слів системи «База світового славистичного мовознавства (iSybislav)», а також для створення на її основі нового комп'ютерного тезауруса слов'янської лінгвістичної термінології.

Ключові слова: українська мова, когнітивний простір мови, термін, синонімія, аспектний синонім, семантична тотожність, семантична близькість.

Дискусії в науці – річ цілком закономірна, як і прагнення фахівців у певній галузі знання вдосконалити систему понять і їхніх визначень, якою вони оперують. Проте для виникнення потреби в обговоренні доцільності певних термінів має активізуватися поняття, яке вони позначають, з'явитися різні його номінації, накопичитися їхня «критична маса». Нам близький сучасний, гнучкий підхід тих українських і загалом слов'янських термінологів, які обстоюють корисність для певної галузі наукового знання широкого спектра позначень її понять. Саме розгалуженість позначень засвідчує питому вагу певного поняття у когнітивному просторі відділу професійного лексикону, його значення для дальшого розвитку такої терміносистеми зокрема й національного фахового лексикону загалом. Не можемо не погодитися з твердженням О.І. Васецької, що нині триває процес модифікації вимог до термінів, розгляд їх у двовимірній площині парадигматичних і синтагматичних відношень, властивих будь-якій мовній одиниці [2, с. 4]. Слушною вважаємо й думку Л.Г. Боярової про необхідність вироблення гнучкіших, сприятливіших для фахової номінації та комунікації критеріїв термінологічної норми [1]. Л.О. Симоненко у визначенні терміна серед інших його ознак (системність, наявність дефініції, стилістична нейтральність, висока інформативність) виділила й такі взаємопов'язані ознаки, як тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, тобто термінології певної галузі, та точність семантики [9]. Отже, постання в певній терміносистемі, у нашому дослідженні мовознавчій, різних означень того ж спеціального поняття доцільно розглядати в межах тенденції в когнітивному просторі фахової мови до уточнення обсягу змісту окремих термінів і в цілому поняттєвої структури терміносистеми. У тракті дальших наших міркувань припускаємо, що поява нового позначення спеціального поняття свідчить про його осмислення в новому аспекті. Ідеться при цьому не про інше оформлення тієї ж когнітивної структури позначення, зокрема про випрацювання питомого

відповідника іншомовній номінації поняття на зразок *неозначена форма дієслова* до *інфінітив*, а про появу позначення того самого поняття, яке вербалізує його з іншою ознакою, з іншою когнітивною структурою. На відміну від опозиції синонімів *інфінітив – неозначена форма дієслова* нас у пропонованій розвідці будуть цікавити опозиції на взір *інфінітив – дієйменник*. Зауважимо, що такі терміни, як *дієйменник*, зайвий раз доводять не прямолінійний, а спіральний розвиток певних терміносистем і національного лексикону загалом. На певних етапах розвитку національних мов спільнота, активно осмислюючи й упорядковуючи номінаційний корпус своєї мови, закономірно повертається й до того ресурсу, який донині з різних причин перебував на периферії мови, був вилучений з активного вжитку. Уважний перегляд матеріалів наших старих загальних і термінологічних словників, безперечно, дає потужний поштовх для виявлення номінаційних ресурсів українського професійного лексикону, для з'ясування напрямків, у яких доцільно розвивати його когнітивний простір [5; 6].

Досвід зарубіжних колег, зокрема вже багаторічна робота міжнародного наукового колективу, який створює інформаційно-пошукову бібліографічну систему «База світового славистичного мовознавства (iSybislaw)», доводить, що це проблема загальнослов'янська, а її успішне розв'язання сприяє взаємозбагаченню національних слов'янських мовознавчих терміносистем і водночас формуванню сучасного інтернаціонального фонду мовознавчих термінів для активізації наукового співробітництва славистів [4; 7 – 8; 12]. Отже, гнучкість критеріїв термінологічної норми й увага до найширшого кола варіантів позначення певного мовознавчого поняття аж ніяк не ведуть до термінологічного хаосу, а навпаки, мають на меті уточнення обсягів змісту кожного з таких позначень, спектра їхнього функціонування, а завдяки цьому сприяють структуруванню означуваного поняття, яке найбільше відповідає його сучасному осмисленню та застосуванню у фаховій комунікації. Результати таких обстежень дають важливий ресурс для оновлення термінологічних тлумачних і перекладних словників, фахових енциклопедій, розвитку лексикону та граматичного ладу, стилістики фахової мови загалом і мови певного професійного середовища зокрема, опису спеціальної лексики в загальномовних словниках, граматиках і правописі.

У дальших роздумах над різними позначеннями того самого мовознавчого поняття оперуватимемо відомими термінами *варіантність*, або *змінність*, *синонімія*, *корелативність*, *тотожність змісту*, або *повна, абсолютна синонімія* та *близькість змісту*, або *неповна (часткова) синонімія* різного ступеня. Щодо терміна *варіантність*, нас будуть цікавити так звані широкі варіанти позначення, тобто одно- і кількаслівні варіанти – корелативи з різною формою, а не модифікаціями тієї ж форми на зразок позначень мовознавчих термінів *зйання – зяяння* чи *опрощення – спрощення*, що є наслідком динаміки морфемних і словотвірних норм української мови [5]. Крім вищезгаданих відомих термінів, уводимо власний термін *аспектні синоніми*. Його доцільність вбачаємо в уточненні підстави й характеру корелативності термінів. Такі синоніми є різновидом *семантичних*, або *поняттєвих (ідеографічних, сигніфікативних) синонімів*. Визначенням *аспектні* підкреслюємо, що такі позначення слугують для уявлення «різних граней позначуваного поняття» [10, с. 608]. Вважаємо, що для з'ясування ступеня й характеру «розпрацювання» певного поняття в

системі українського й слов'янського загалом мовознавства в його сучасному стані і в історичній перспективі важливим є виділення в його номінації певної ознаки, що лягла в її основу, а отже, й уявлення того аспекту, грані поняття, що стали визначальними для створення форми певного терміна. Розв'язанню цього завдання й слугуватиме, на нашу думку, вивчення пропонованих груп термінів-кореферентів як аспектних синонімів.

Такі терміни-синоніми можуть об'єднуватися у фасети, або угруповання кореферентних номінацій, пов'язаних спільною ознакою поняття. За наявності такої спільної ознаки можемо назвати їх гомогенними (однорідними) аспектними синонімами. Утім, такі номінації-кореференти здатні увиразнювати й різні ознаки (аспекти вербалізації) того самого поняття. Їх назвемо гетерогенними (неоднорідними) аспектними синонімами. Гетерогенні аспектні синоніми в структурі терміносистеми формують кластери, або об'єднання кореферентних номінацій на основі різних ознак того ж поняття.

Саме цей різновид аспектних синонімів викликає найбільший інтерес для дослідження розвитку когнітивного простору певної терміносистеми, в нашому випадку, мовознавчої. Вони ж, додамо, і найбільше занепокоюють термінологів і розробників лінгвістичних систем як показник ентропії позначень певних понять, а отже, як неминуче джерело інформаційного «шуму», «розмивання» змісту поняття. Наявність у структурі терміносистеми таких неієрархічних угруповань термінів, як фасети і кластери, їхня розгалуженість свідчать про перебування поняття, яке вони вербалізують, у фокусі уваги фахівців цієї галузі наукового знання, про стан його осмислення в когнітивному просторі фахової мови і національної мови в цілому.

У пропонованому терміні підкреслимо його операційність, тобто придатність саме для структурування та впорядкування певної ділянки когнітивного простору мовознавчої терміносистеми. Його операційність полягає й у спрямуванні нашого аналізу українських мовознавчих термінів на їхнє впорядкування в класах еквівалентності з іншими слов'янськими термінами в складі інформаційно-пошукової мови системи iSybislaw. Таке розуміння синонімів спонукає дослідника до аналізу складників тієї когнітивної структури, що становить результат вербалізації спільного для них поняття, зокрема уявити ознаку, що лягла в основу його номінацій. Різновид аспектних синонімів можуть становити *концепційні синоніми* в значенні, якого їм надала О.І. Васецька, як різні позначення того самого поняття в межах різних концепцій, теорій, напрямків, наукових шкіл, концепцій окремих учених [2, с. 9].

Виділення певної ознаки в когнітивній структурі різномовних термінів дає підстави для виявлення ступеня їхньої змістової близькості й обґрунтованості введення до певних класів еквівалентності термінів у складі інформаційно-пошукової мови ключових слів бази iSybislaw. Встановлення ознак, спільних для термінів у різних мовах, уможливорює й структурування класів їхньої еквівалентності в системі iSybislaw, а отже, оптимізацію пошуку інформації в межах певних фасетів і кластерів термінів таких класів, шукати в окремих національних мовознавчих традиціях відповідники іншомовним термінам із тими ознаками номінування спільного для них поняття. Такий пошук часом пояснює результати авторської термінотворчості або ж повертає призабуті терміни на зразок вищезгаданого *дієйменника* з периферії професійного лексикону.

Наприклад, польський термін *rzeczownik* виявляє спільну ознаку номінації з авторським терміном І.Р. Вихованця *предметник* [3] і застарілим терміном *ре-чівник*. Їхнє об'єднання у фасет в рамках одного класу еквівалентності термінів на позначення предметів (ширше, об'єктів) дало б користувачам системи і Sybislaw додатковий ресурс для розширення й уточнення пошуку джерел у її фактичній базі. Крім того, розгляд синонімів під таким кутом зору в межах однієї мови та їхніх відповідників у різних мовах закладає основу й забезпечує надійність формування класів еквівалентності в мові ключових слів системи і Sybislaw. Саме в цьому, а не в суто теоретичних пошуках бачимо сенс пропонуваного терміна *аспектні синоніми*. Вони, безперечно, відбивають різні наукові концепції, напрямки, теорії, досвід окремих мовознавчих шкіл і вчених, але для нас як розробників українського модуля інформаційно-пошукової мови важлива їхня когнітивна структура і та базова її ознака, за якою їх можна об'єднати або протиставити іншим позначенням того самого спеціального поняття (мовного об'єкта, явища, процесу, системи знань про них).

Як відомо, будь-який мовний об'єкт для випрацювання його позначення розглядають і осмислюють у тріаді властивих йому змісту, форми та виконуваної функції, або його призначення. За нашими спостереженнями над різнокореневими мовознавчими термінами-кореферентами, появу таких варіантних позначень викликає можливість різного трактування (розмитість меж, синкретичність) якогось із складників цієї тріади або прагнення увиразнити саме такий складник поняття про певний мовний об'єкт. Це доводить відомий ряд термінів на позначення компонентів слова, позбавлених лексичного, граматичного або словотвірного значення: *інтерфікс*, *клаузула*, *основотвірний суфікс*, *суфіксальна зв'язка*, *морфемна прокладка*, *мертвий суфікс* на зразок *-ам* у словах *драматичний*, *схематизм* чи *-р* у словах *дар*, *жир*. Аналіз цього кластера аспектних синонімів дає змогу встановити спектр ознак, за якими українські дериватологи й морфемологи осмислюють такі самостійні складники слова, позбавлені значення і функцій, властивих повноцінним післякореневим компонентам слова – суфіксам. Разом із тим саме ці їхні ознаки – відсутність значення та з'єднувальна, суто структурна (конструктивна, будівельна) функція в складі слова – стають діагностичними для їхнього кваліфікування. За цими двома базовими ознаками розглядуваних мовних об'єктів у межах такого кластера й можна виділити 2 фасети однорідних аспектних синонімів, уточнивши таким чином обсяг змісту термінів у межах фасет і кластера загалом: перший фасет – *асемантема*, *пустий морф*, *мертвий суфікс* та другий – *інтерфікс*, *клаузула*, *основотвірний суфікс*, *суфіксальна зв'язка*, *морфемна прокладка*.

Прикладом угруповання різномовних аспектних синонімів можуть слугувати пол. *derywacja paradygmaticzna*, *derywacja zerowa*, укр. *безафіксне словотворення*, *нульафіксація*, *флексійний спосіб словотворення*, рос. *безаффиксное словообразование*, *флексийный (флексивный) способ словообразования*, *флексация*, *нулевая аффиксация*, білорус. *нульсуфіксальнае словаўтварэнне*. Зіставлення таких міжмовних груп термінів-кореферентів дає змогу виявити спектр аспектів лінгвістичного поняття, які означено в тій чи тій мові, окреслити специфіку його вербалізації в окремих слов'янських мовах і національних мовознавчих традиціях, а також в цілому виявити спектр вербалізації певного лінгвістичного поняття у мовах, засвідчений у документах джерельної бази

системи iSybislaw. Урахування спільного поняття вможливорює й виявлення місця в таких групах аспектних синонімів національно самобутніх термінів на взір укр. «ковані слова» в класі еквівалентних термінів: укр. *словотворчість*, *авторський неологізм*, рос. *словотворчество*, *авторские слова*.

Для розуміння ролі аспектних синонімів у структуруванні когнітивного простору терміносистеми сучасного українського і загалом слов'янського мовознавства важливо встановити не лише склад і внутрішню організацію їхніх груп, а й їхнє місце в структурі всієї терміносистеми мовознавства, зв'язок з іншими її окремими термінами та угрупованнями. Як показали попередні дослідження, велику роль в організації терміносистеми мовознавства, і не лише мовознавства, відіграє непряма, або диференційна номінація. Як доводить приступний нам матеріал, саме лінгвістичні терміни – непрямі номінації за обсягом своєї семантики можуть завдяки своєму узагальненому значенню виконувати роль термінів-гіперонімів. Це, наприклад, такі українські терміни, як *нелітературне слово*, *не-частина мови*, *середній рід*, *спільний рід*, *різновідмінюваний іменник*, *різномісний наголос* або пол. *nijaki rodzaj*, *nieokreśloność*, *medium*. Такі суто диференційні, непрямі позначення можуть також становити аспектні синоніми, пор. для вищеподаних термінів – найменувань асемантичних, суто конструктивних компонентів слова назви *суфіксоїд* або *субморф*. Функцію точки відліку в конкретизації певного поняття виконують терміни, які вказують не на якісні ознаки об'єкта номінації, а на його місце в класифікації. Як такі можна розглядати низку українських термінів із прикметником *середній*, *високий*, *вищий*, *найвищий*, *низький*, див. вище *середній рід*, а також пор. *середній стан дієслова*, *вищий* та *найвищий ступінь* (прикметника, прислівника), *високе*, *високо-середнє*, *середнє*, *низьке підняття* (голосного). Зіставлення з іншими слов'янськими мовами увиразнює міру залучення тих чи тих ресурсів (питомих і запозичених), а також способів номінації для творення термінів зі спільним поняттям. Наприклад, за даними SSLT, російська, білоруська та болгарська мови як еквівалент українському терміну *середній стан дієслова* подають непрямі означення з питомим ресурсом – вказівкою на місце таких одиниць у системі мови, пор. рос. *средний залог*, білорус. *сярэдни стан*, болг. *среден залог*. Сербська, хорватська, польська, верхньо- і нижньолужицька, македонська мови послуговуються ресурсом із тим же значенням, проте запозиченим із латини, пор.: серб. і хорват. *медиј*, пол. *medium*, влуж. і нлуж. *medium*, македон. *медиум* (з лат. *medium* «середина»). Натомість чеська, словацька і словенська мови у своїх лінгвістичних терміносистемах уживають обидва типи ресурсів і способи означення цього граматичного поняття, пор.: чес. *médium*, *střední rod 2*, словац. *médium*, *stredny rod 2*, словен. *medij*, *srednji način*, *srednjik*. Утім, спостерігаємо й іншу картину, коли в одних слов'янських мовах випрацьовано питомий відповідник запозиченому терміну, а в інших функціонує лише саме таке адаптоване запозичення за наявності питомих відповідників з іншими ознаками поняття в їхній внутрішній формі, пор.: рос. *компаратив* і *сравнительная степень* з укр. *компаратив*, але *вищий ступінь* і застаріле *другий ступінь*.

Розглядувані терміни – аспектні синоніми можуть бути за своїми стилістичними властивостями нейтральними або забарвленими, виявляти мовну експресію, оцінку об'єкта, ставлення до нього мовця. До перших можна віднести

українські терміни *структурна, формальна, конструкційна, генеративна граматики*. До других належать уже згадувані вище російські терміни *интересная, креативная, живая, объективная грамматика* або термін *слово-«близнец»* (Л.П. Крисін), який відповідає за змістом нейтральному терміну *дублет*.

Аналіз місця та ролі непрямих номінацій у терміносистемах сучасної слов'янської лінгвістичної термінології, крім проблем варіантності таких термінів, характеру їхнього значення й їхньої синонімії з термінами іншої будови, ставить для інформаційно-пошукових систем на кшталт iSybislaw і важливу проблему еквівалентності (сумірності змісту) термінів зі спільним поняттям у різних слов'янських мовах. Терміни на взір укр. *непрямий відмінок* – рос. *косвенный падеж* – пол. *przypadek zależny* – чес. *nepřímý pád*, білорус. *ускосны склон* або пол. *rodzaj nijaki, neutrum* – білорус. *ніякі род* – рос. *средний род* – укр. *середній рід* (але і *ніякий рід*, наприклад, в «Українському правописі» 1928 р.), болг. *среден род* – влуж. – *neutrum, sriedžny (ničeji) rod* увиразнюють ресурси і способи означення таких понять у терміносистемах окремих мов та дають змогу, за ширшого охоплення термінів, судити про їхнє місце і роль у впорядкуванні національномовної лінгвістичної термінології. Вивчення термінів – аспектих синонімів дає змогу виявити тенденції розвитку сучасних слов'янських терміносистем, роль у їхній організації термінів із різним ресурсом і способом означення певних спеціальних понять. Це відкриває перспективи й для вдосконалення лінгвістичного забезпечення таких потужних інформаційно-пошукових систем сучасної славістики, як Бібліографічна база даних світового славістичного мовознавства iSybislaw, оптимізації пошуку в них різноманітної інформації. Дальший розвиток їхніх інтерфейсів і підвищення ефективності пошукових образів інформації у таких системах, на нашу думку, може полягати у створенні такого інформаційно-пошукового тезауруса, в якому знайдуть своє місце різні типи опозицій термінів як ключових слів для пошуку бібліографічної інформації, а також відомості про варіантність термінів у межах окремої мови джерел системи та сумірність, еквівалентність термінів-корелатів у різних мовах.

Виявлення, аналіз і впорядкування аспектих синонімів у складі терміносистеми сучасного українського мовознавства дасть, на нашу думку, надійні підстави для вивчення стану й перспектив осмислення тих мовознавчих понять, які перебувають сьогодні у фокусі пильної уваги й активного опрацювання українських мовознавців, а також для пошуку їхніх зв'язків із позначеннями відповідних понять в інших слов'янських мовах та формування класів еквівалентності для мови ключових слів системи iSybislaw. Таке структурування класів еквівалентності на основі спільності ознак різномовних термінів-корелатів, без сумніву, сприятиме не лише оптимізації пошуку інформації в «Базі даних світового славістичного мовознавства», а й для створення на її основі нового тезауруса слов'янської лінгвістичної термінології як гіпертекстової системи з унявненою семантикою окремих термінів і семантичних відношень між ними.

1. Боярова Л.Г. Терміни-варіанти в українській загальномовній лексикографії: нормативний аспект. *Термінологічний вісник*: Зб. наук. праць, 2013. Вип. 2(1). С. 189 – 195.

2. Васецька О.І. Формальна та семантична варіантність синтаксичних термінів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2018. 19 с.
3. Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. *Українська мова*. 2005. № 4. С. 3 – 7.
4. Волкова Е. Проблемы белорусской лингвистической терминологии и вопрос соответствия ключевых слов (лингвистических терминов) в iSybislaw. *Slavia Orientalis*. 2013. № 62. С. 285 – 292.
5. Карпіловська Є.А. Варіанти термінів мовознавства у сучасній науково-освітній практиці і в часовій перспективі. *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej*. Red. Zofia Rudnik-Karwatowa. Warszawa. 2017. S. 9 – 26.
6. Карпіловська Є.А. Роль термінів-непрямих номінацій у тезаурусі інформаційно-пошукової системи словістичного мовознавства. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*. 2014. Т. 49. С. 150 – 163. URL: <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.017>.
7. Ковальський П., Банасяк Я. Ключові слова та класи еквівалентності в системі iSybislaw як знаряддя та предмет досліджень. *Українська мова*. 2017. № 4. С.14 – 26.
8. Руднік-Карватова З.Е. Упорядкування термінології для потреб інформаційно-пошукової системи iSybislaw. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 105 – 117.
9. Симоненко Л.О. Термін. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ. 2007. Вид. 3-є. С. 707.
10. Тараненко О.О. Синоніми. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ. 2007. Вид. 3-є. С. 607 – 610.
11. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.
12. Ostapczuk O. Język informacyjno-wyszukiwawczy i problem ekwiwalencji słów kluczowych językoznawstwa slawistycznego. *Zagadnienia Informatyki Naukowej*. 2007. № 2. С. 54 – 63. URL: <http://bbc.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=1795>

УМОВНИ СКОРОЧЕННЯ

iSybislaw – Bibliograficzna baza danych światowego językoznawstwa slawistycznego. URL: <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl>

SSLT – Slovník slovanské lingvistické terminologie. Jedlička, A. (Red.). Praha. 1977. Т. I, 1979. Т. II.

Ievgeniia Karpilovska

TERMS – ASPECTUAL SYNONYMS IN THE COGNITIVE SPACE OF LANGUAGE

The article deals with the Ukrainian linguistic terms – aspectual synonyms. They are considered as a kind of conceptual synonyms that have common or different features of the same concept. Groups of homogeneous aspectual synonyms which form facets in the cognitive space of contemporary Ukrainian linguistic terminological system are determined as well as groups of heterogeneous aspectual synonyms, which are organized into clusters. The operational function of such synonyms for the forming of classes of equivalents of one- and multi-lingual terms in the informational-retrieval language of the keywords of the Base of the World Slavic Linguistics iSybislaw is emphasized.

Determination of certain feature in the cognitive structure of multilingual terms creates the base for revealing the degree of their content closeness and the validity for the inclusion of terms-keywords to the certain classes of equivalence in the information-retrieval language of iSybislaw. The determination of common cognitive features for terms in different languages

enables the structuring of their classes of equivalents in the iSybislaw system and, therefore, to organize searching of information within certain facets of aspectual synonyms within such classes; to search equivalents to foreign linguistic terms with the same features of the nomination concept common for them in certain national linguistic traditions.

The analysis of aspectual synonyms in the contemporary Ukrainian linguistic terminological system will provide a solid basis for studying the state and perspectives of understanding the linguistic concepts which today are in the focus of attention and active work of specialists, as well as to find their links with the nominations of the same concepts in other languages and the forming of classes of equivalents for the language of the keywords of the iSybislaw system. Such structuring of the classes of equivalents on the basis of the commonality of the features of multi-lingual co-referential terms will help to optimize the searching of information in the database of system iSybislaw, as well as to create on its basis a new thesaurus of Slavic linguistic terminology as a hypertext system.

Key words: Ukrainian language, cognitive space of language, term, synonymy, aspectual synonyms, semantic identity, semantic closeness.

УДК 811.161

I.M. КОЧАН
м. Львів, Україна

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО: ЕТАП УТВЕРДЖЕННЯ

У статті проаналізовано досягнення українського термінознавства сьогодні, що охопило опис різногалузевих терміносистем у дисертаціях, монографіях, словниках; простежено різні етапи зародження та становлення окремих терміносистем, їх сучасний стан, що дало підставу констатувати етап утвердження національного термінознавства, його подальший розвиток.

Ключові слова: українське термінознавство, галузеві терміносистеми, еволюція терміна, кодифікація терміносистеми.

Українське термінознавство має свою історію становлення, яка охопила кілька етапів від другої половини ХІХ аж до початку ХХІ століття. У більшості дисертацій, присвячених розвитку тієї чи тієї наукової галузі, здобувачі наукового ступеня обов'язково зазначають основні етапи розвитку досліджуваної терміносистеми. Загалом вони передбачають період зародження науки й появи фахових лексем та прототермінів, період становлення, пов'язаний із розвитком наукової галузі й виникненням нових наукових понять та творенням назв на їх позначення, період наукового осмислення певної сфери діяльності, вироблення наукових засад галузевої термінології, утвердження теорії і практики терміносистеми.

Узагальненим оглядам термінологічних праць та напрацювань присвячені статті В.Л. Івашенко [8; 9], Л.О. Симоненко [18], Л.В. Туровської [23], Н.О. Яценко [9] та ін.

© I.M. КОЧАН, 2019

Можемо зазначити, що кожний автор дисертаційної праці намагається відшукати витоки зародження певної терміносистеми, простежити покроково її розвиток. Саме на цьому етапі спостерігаємо розбіжності, адже кожна наука має свою історію, свій хід формування.

Так, відлік лісівничої галузі О.Б. Бурковська [2] починає від XI ст. до XIV ст., оскільки літописні та літературні джерела того часу вже фіксують окремі лексеми на позначення лісівництва, однак наука про ліс зароджується лише у XVIII ст. Цей самий період розвитку бібліотечно-бібліографічної термінології окреслює М.В. Сташко [21]. Значно раніше, в часи Київської Русі, зароджується графічний дизайн. 300 графіків і малюнків того часу збереглися на стінах соборів, прикрашали літописи. Однак наука про графічний дизайн формується лише у XIX ст. Її детально проаналізувала О.В. Гурко [5].

Від XIV ст. бере свій початок термінологія державного управління, оскільки в цей час формується Галицько-Волинська держава, де державною мовою була українська, що відбито у тогочасних писемних пам'ятках [12]. Аналогічно час від кінця XV до початку XVIII ст. М.Р. Процик вважає етапом зародження видавничої справи, бо в той час з'явилися лексеми на позначення внутрішніх елементів видання рукописної книги, її оздоблення [17].

Протогалузовий етап авіаційної термінології, на думку Л.А. Халіновської, сягає кінця XVIII ст. разом із зародженням теорій про можливість пересування у повітряному просторі [25]. У пожежно-технічній галузі він припадає на час до середини XIX ст., коли відбувається стихійне нагромадження загальнонародних слів для позначення процесу гасіння пожежі, стверджує О.Ф. Кучеренко [13]. Для електроенергетичної терміносистеми, як вважає Л.В. Харчук [26], саме XVI – XIX ст. стали вирішальними в розвитку енергетики як науки, однак українська терміносистема електроенергетичних термінів починає свій відлік від другої половини XIX ст., коли з'явилися перші перекладні й оригінальні праці з природничих наук, написані українською мовою (І.П. Пулюй, М. Вікул, Р.М. Цегельський, В.Й. Левицький та ін.). У цей самий час зароджується телекомунікаційна лексика, вважає О.М. Польщикова, що пов'язано з появою першого телекомунікаційного пристрою – електричного телеграфу [16]. На кінець XIX ст. припадає початок свідомого формування української археологічної термінології, оскільки тоді було виявлено значну кількість археологічних об'єктів і започатковані спроби їхньої наукової інтерпретації. Цю наукову галузь досліджувала С.М. Локайчук [14].

Усі ці факти підводять нас до думки, що саме становлення національних терміносистем датується періодом кінця XIX – початком XX ст., що збігається з часом функціонування Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яке, власне, відіграло роль Української Академії наук, проводило добре злагоджену роботу у трьох секціях: історико-філософській, філологічній та математично-природописно-лікарській, що мали свої наукові видання й потужний контингент учених.

Становлення окремих науково-технічних галузей припадає на перші десятиліття XX ст., тому дехто з дослідників починає відлік формування й розвитку наукової галузі від 20 – 30-х років XX ст., коли термінологічною справою займався Інститут української наукової мови. До таких належать галузі: автомобілебудування та ремонту транспортних засобів (Н.В. Нікуліна) [15],

дорожньо-будівельна (Н.П. Книшенко) [11]. Так само на цей час припадає становлення української терміносистеми музейництва (І.М. Фецко) [24].

У 20-х рр. співіснували дві течії, два напрями термінотворення – *народницький* та *міжнародний*. Дискусії науковців щодо переваг того чи того підходу мали позитивний ефект: й інтернаціональний, і український варіанти наукової термінології удосконалювалися, часто перехрещувалися і взаємозбагачувалися. У всіх цих спробах вбачаємо намагання визначитися з певним колом правил, які б передували упорядкуванню термінології.

На виокремлення цих періодів впливали такі критерії: характер суспільно-політичних умов, наявність публікацій українською мовою, фахові періодичні українськомовні видання, підручники й посібники, словники як результат термінологічних надбань фахівців.

Дехто з термінологів встановлює значно ширші проміжки розвитку терміносистем. Так, М.О. Гонтар вважає, що формування терміносистеми журналістики припадає на кінець XVIII ст. і до 80-х років XX ст., коли зароджується журналістика на території України, яка довгий час перебувала у складі різних держав: Росії, Польщі, Австро-Угорщини, Румунії, де виходили українські часописи, журнали, альманахи, відповідно, починають функціонувати журналістські терміни, а з кінця XIX – на початку XX ст. з'являються перші дослідження з журналістикознавства [4]. Можемо констатувати, що саме в цей період закладено засади наукової термінології.

Значно пізніше, стверджує О.В. Туркевич, у 70-х рр. XX ст., формується терміносистема методики викладання української мови як іноземної – лінгводидактики [22]. На 80-і роки припадає зародження термінології маркетингу, яку вважали притаманною капіталістичній системі господарювання, а від 90-х років XX ст., з впровадженням в Україні ринкової економіки, вона починає домінувати й на наших теренах. Її досліджувала Д.П. Шапран [27].

Кульмінаційним періодом становлення національних терміносистем стають 90-ті роки XX ст., коли Україна отримала незалежність. У цей час посилюється увага до їх унормування й кодифікації. Слово *становлення* позначає *процес виникнення, утворення чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм; формування когось, чогось у процесі розвитку* [3, с. 1384], тобто значення слова охоплює різні періоди зародження, розвитку та формування терміносистем. Ми ж вважаємо, що саме становлення – це вже прикінцевий результат усіх цих процесів. У названих працях автори не оминали цих етапів розвитку галузевих терміносистем.

М.С. Зарицький у підручнику «Актуальні проблеми українського термінознавства» (2004) [7] виділяє кілька періодів розвитку українського термінознавства, серед яких: 1) від давнини до XVIII ст.; 2) XVIII ст.; 3) від початку XIX ст. до 1917 р.; 4) 1917 – 1961 рр.; 5) 1961 – 1990 рр.; 6) 1990 р. – до сьогодні. Кожен із них детально описаний, названі та проаналізовані вагомі праці того чи того часу.

На кінець 90-х рр. практично було сформовано й усталено поняттєвий та термінологічний українськомовний апарат багатьох наукових галузей, про що свідчить поява фахових словників, енциклопедій, вузькофахових посібників і підручників із термінознавства, викладання термінознавчих тем у курсі «Українська мова за фаховим спрямуванням» в усіх закладах вищої освіти.

Викладання термінознавства вимагає відповідного забезпечення у формі навчальних підручників, посібників, практикумів та інших видів навчально-методичної літератури. Вона покликана забезпечити комплексне знання термінології обраного фаху, допомогти зорієнтуватися у змінах, що сталися за останні роки в термінології.

За період 1990 – 2018 рр. вийшло чимало підручників, посібників та інших навчальних книжок як із загальних питань термінознавства, так і суто фахових. Видання таких джерел за період 1990 – 2015 рр. наведемо у таблиці¹:

Рік	Кількість видань	Рік	Кількість видань
1994	1	2007	3
1995	1	2008	3
1996	-	2009	4
1997	1	2010	5
1998	-	2011	6
1999	1	2012	4
2000	3	2013	4
2001	5	2014	3
2002	3	2015	1
2003	10	2016	2
2004	3	2017	?
2005	2	2018	1
2006	6	2019	

Серед них: загального спрямування, тобто таких, де йшлося про теорію терміна, шляхи становлення і формування терміносистем – 16, та вузького, де подано опис однієї конкретної терміносистеми – 54. Сьогодні є чимало монографій з українського термінознавства – від 1991 року їх вийшло понад 50.

Сучасне українське термінологічне словникарство, як стверджує Л.О. Симоненко, успадкувало багаті національні термінографічні традиції, примножило їх сучасною новітньою технологією, створенням нових термінографічних праць, яких за останнє двадцятиліття, за підрахунками автора, опубліковано близько 800. Серед них тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні, навчальні словники, довідники, енциклопедії; з'являються перші електронні видання [20, с. 29 – 30]. А це результат тісної співпраці фахівців із філологами. Термінологічним словникам останнього десятиріччя притаманна видова розгалуженість за широтою представлення термінологічної лексики. Маємо універсальні словники (охоплюють усі провідні напрямки знань), багатогалузеві (подають термінологію кількох суміжних галузей науки й техніки, що оперують переважно спільним поняттєво-термінологічним апаратом), галузеві (становлять найвагомішу частину термінологічної лексикографії, охоплюють найрізноманітніші напрями суспільної діяльності, науки й техніки: предметний покажчик охоплює до 400 рубрик), вузькогалузеві (відображають окремі підсистеми галузевих термінологій).

¹ У попередньо надрукованих таблицях не враховувалися перевидання, тому є незбіжність у цифрах.

На різних етапах розвитку вітчизняної термінографії автори фіксують особливості кодифікації термінів-варіантів. Словникарі 20-х – середини 30-х років ХХ ст. дбали про відповідність термінів системним можливостям української мови. У термінології 50-х – 80-х років мало місце викривлення кодифікованого й некодифікованого шарів термінолексики: в словниках закріплювали варіанти, що не відповідали системі української мови. У 90-х роках панівною є тенденція кодифікувати терміни, що відповідають системним можливостям нашої мови [19].

Вражає кількість дисертацій із термінознавства. Від 1990-х років їх є вже близько 350. Лише від 2000 року – понад 200 праць, у яких описано близько 50 наукових напрямів і дано рекомендації щодо удосконалення у них термінів та номенів відповідно до термінологічної й загальномовної норми.

Роки	Кількість дисертацій	Роки	Кількість дисертацій
2000	17	2010	9
2001	8	2011	15
2002	10	2012	10
2003	10	2013	10
2004	14	2013	10
2005	4	2014	11
2006	12	2015	7
2007	8	2016	4
2008	13	2017	5
2009	17	2018	4

Найбільш привабливими для дослідників стали правнича сфера (20 дисертацій), медична галузь (18), економічна сфера (16, науково-технічна (10), лінгвістична (8), програмування і комп'ютерів (7), сакральна і мистецька (по 5), спортивна і сільськогосподарська (по 4), фізична і військова (по 3), астрономічна, видавнича, географічна, журналістики (по 2). Також у полі зору науковців були: авіаційна, автомобільна, адміністративно-територіальна, археологічна, архівна, будівельно-дорожня, гірнична, гідромеліоративна, городництва, громадського харчування, державного управління, екологічна, машинобудівна, металургійна, митної справи, музейництва, нафтогазової промисловості, педагогічна, садівництва, соціолінгвістики, торгівлі, хімічна, хореографічна тощо.

З'явилося чимало монографічних видань, де в центрі уваги перебуває опис конкретної терміносистеми. Зазвичай такі праці є відбиттям змісту захищеної дисертації.

Сьогодні можемо сміливо говорити про етап утвердження національних терміносистем, оскільки цьому сприяють: а) мовна політика держави, б) тісна співпраця фахівців та філологів.

Для сучасного розвитку національної термінології визначальним є те, що українська мова набула державного статусу, бо мова розкриває свої можливості тоді, коли її постійно вживають в основних сферах життя суспільства – освіті, науці, культурі.

Помітним є намагання науковців-фахівців у різних сферах знань і мовознавців унормовувати галузеві термінології. За словами проф. Т.Р. Кияка, «роль лінгвістів у справі нормалізації полягає у двох основних функціях: 1) функції спостерігача, фіксатора всіх змін у мові, всіх нових внутрішніх форм і відповідних наявних та нових значень; 2) функції обережного та запобіжного регулятора відношень на двох рівнях: а) між внутрішньою формою та значенням лексичних одиниць для їх чіткішої відповідності, пропонуючи сприятливіші варіанти, узгоджуючись із установленою мовною нормою; б) у сфері реалізації лексичних значень у контексті, де внутрішні форми повинні чітко, відповідно до тієї чи іншої мови поєднуватися між собою, узгоджуючись між сферою спілкування, з нормами вживання, вимогами культури мовлення, метою комунікації і т. ін.» [10, с. 43].

Загальнотеоретичною підвалиною термінотворення має бути співвідношення між формою та змістом мовної одиниці, що позначає те чи те наукове поняття. На підтвердження варто застосовувати зовнішньомовну та внутрішньомовну експертизу. Зовнішньомовна дозволить з'ясувати, чи відповідає мовний знак вимогам національної свідомості, а внутрішньомовна – передбачає аналіз плану вираження та плану змісту та їх відповідність нормам сучасної мови. Тут же автор виділяє основні параметри (показники), за якими здійснюється термінотворення. До них входять: характер мовного знака, походження термінів, будова словесного терміна. Адже процеси термінотворення відбуваються за загальномовними законами [7].

Система найменувань процесів, предметів та явищ в українській мові сьогодні вже сформувалася і постійно оновлюється відповідно до нових умов комунікації в сучасному світі. Основними критеріями нормативності термінів на цьому етапі розвитку термінології є системний та національний, за якими з терміносистем мають бути вилучені скальковані з російської мови термінологічні одиниці (крім тих усталених термінів-кальок, що виконують у мові смислорозрізнявальну функцію і не дублюють питомого терміна).

Унормування терміносистем сприяє їх стандартизації, тобто впорядкування терміносистем, окреслення їхніх меж, уточнення значення кожного терміна. В.С. Шевчук та І.В. Клименко у підручнику «Українська мова за професійним спрямуванням» [28] запропонували *алгоритм* укладання термінологічного стандарту, який полягає у тому, щоб: систематизувати поняття певної галузі науки чи техніки, поділити їх за категоріями (предмети, процеси, якості, величини тощо), розмежувати родові та видові поняття, відібрати усі терміни галузі, узяті для стандартизації, зі словників різних років видання, статей, підручників, періодики, рукописів та інших джерел, розподілити терміни за групами: а) вузькоспеціальні терміни, б) міжгалузеві, в) загальнонаукові (загальнотехнічні), визначити з групи термінів-синонімів нормативні (інші терміни також подають, але з позначенням *нерекомендований*); дібрати еквіваленти англійською, німецькою, французькою, російською мовами з відповідних міжнародних стандартів; сформулювати українською мовою дефініції поняття.

Стандарт мають рецензувати мовознавці, а сама стаття стандарту має таку будову: назва поняття українською мовою, скорочена форма терміна, недовзголений (нерекомендований) синонім, родове поняття, видове поняття,

еквіваленти англійською, німецькою, російською, французькою мовами, дефініція (означення), формула або схема.

Сьогодні Україна представлена у 9 міжнародних, європейських і регіональних організаціях зі стандартизації, метрології та сертифікації. Отже, сучасне термінознавство перебуває на етапі утвердження. А це значить, що воно посіло чільну позицію у нашому науковому, культурно-освітньому, суспільному житті.

1. Брицин В.М. Мовна політика. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 328.
2. Бурковська О.Б. Українська термінологія лісівництва: становлення, розвиток, системно-структурна організація: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дрогобич, 2018. 18 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
4. Гонтар М.О. Українська термінологія журналістики: формування, структурна організація та функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2011. 19 с.
5. Гурко О.В. Лексика графічного дизайну в українській мові кінця XX – початку XXI століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.
6. Дячук Т.М. Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
7. Зарицький М.С. Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник. Київ: Політехніка; ТОВ «Фірма «Періодика», 2004. 124 с.
8. Іващенко В.Л. Періодизація історії становлення української наукової термінології на тлі термінологічної діяльності в Україні: традиційні виміри. *Термінологічний вісник*: Зб. наук. праць. № 3 (1). Київ, 2015. С. 5 – 17.
9. Іващенко В.Л., Яценко Н.О. Галузеве слов'янське термінознавство функціонально-дослідницької парадигми кінця XX – початку XXI століть. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Вип. IX. Київ, 2013. С. 5 – 26.
10. Кияк Т.Р. Термінологічна норма (Суть. Реалії. Прагматика). *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Вип. IX. Київ, 2013. С. 42 – 47.
11. Книшенко Н.П. Українська дорожно-будівельна термінологія: структура і семантичні відношення: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2013. 20 с.
12. Коцюба Н.Й. Українська термінологія державного управління (становлення та розвиток): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2004. 16 с.
13. Кучеренко О.Ф. Проблеми формування, функціонування та розвитку української пожежно-технічної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2003. 20 с.
14. Локайчук С.М. Сучасна українська археологічна терміносистема (структурно-семантичний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Луцьк, 2009. 19 с.
15. Нікуліна Н.В. Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та ремонту транспортних засобів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2004. 20 с.
16. Польщикова О.М. Телекомунікаційна лексика в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 2013. 19 с.
17. Процик М.Р. Сучасна українська видавнича термінологія: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2006. 21 с.
18. Симоненко Л.О. З історії розвитку української термінографії. *Українське мовознавство*: Зб. наук. праць. 1992. № 19. С. 89 – 96.
19. Симоненко Л.О. Українська термінологічна лексикографія на роки незалежності: здобутки та прорахунки. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. V. С. 18 – 22.

20. Симоненко Л.О. Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*, 2014. С. 28 – 35.
21. Сташко М.В. Формування та розвиток української бібліотечно-бібліографічної термінології: автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 19 с.
22. Туркевич О.В. Еволюція термінологіки методики викладання української мови як іноземної: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2012. 19 с.
23. Туровська Л.В. Галузеве термінознавство в Україні на початку ХХІ століття. *Дивослово*. 2013. № 11. С. 38 – 42.
24. Фецько І.М. Термінологія музейництва: формування, системно-структурна організація, термінотворення: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2015. 20 с.
25. Халіновська Л.А. Українська авіаційна термінологія: формування, структура і розвиток: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2014. 18 с.
26. Харчук Л.В. Формування та системна організація української електроенергетичної терміносистеми: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2017. 20 с.
27. Шапран Д. П. Сучасна українська термінологія маркетингу: семантика і прагматика: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.
28. Шевчук В.С., Клименко І.В. Українська мова за професійним спрямуванням. Київ: Алерта. 2011, 696 с.

Iryna Kochan

UKRAINIAN TERMINOLOGY: APPROVAL STAGE

The article deals with today's achievements of Ukrainian terminology, covering the description of multi-sector terminology systems in dissertations, monographs, dictionaries, the article also traces various stages of the origin and formation of individual terminological systems, their current state, which gave grounds to set up the stage of national terminology establishment and its further development.

During the Independence period, more than 200 dissertations were defended, which concerned the formation and development of Ukrainian branch terminology systems, which covered the most diverse branches of science, technology, sports, art of culture, education, etc. At the end of the 90's practically there was formed and established a conceptual and terminating Ukrainian-language apparatus in many scientific fields.

It is evidenced about the emergence of professional dictionaries, encyclopedias, narrow-text manuals and textbooks on terminology, teaching terminology topics in the course "Ukrainian language for professional orientation" in all higher educational institutions. There also was published about 800 lexicographical works, more than 70 textbooks and manuals of general and narrow specialty, more than 50 monographs, indicating the stage of national terminology establishment and its branch terminology.

Keywords: Ukrainian terminology, branch terminology, term evolution, codification of terminology.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКИХ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ДІЇ НА ФОНІ ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

У статті проаналізовано граматичні, семантичні та функціональні особливості віддієслівних іменників зі значенням дії в українській мові на фоні інших слов'янських мов. Дослідження виконано на матеріалі суцільної вибірки зі словників, корпусних даних та лінгвістичного опитування. Підтверджено тенденцію до функціонально-семантичної видової диференціації цієї категорії слів.

Ключові слова: віддієслівний іменник зі значенням дії, девербатив, транспозиція, граматичний статус, дієслівні категорії, видова диференціація.

Одним з актуальних питань українського термінознавства є функціонально-семантичні можливості термінів-іменників дієслівного походження, які системно використовують для позначення процесових понять (на зразок *розширювання*, *випромінювання* тощо). Конструкції з віддієслівними іменниками є одним із найбільш зручних засобів компресії, вони сприяють інтелектуалізації мови [18], а також збільшують обсяг інформації в одиниці тексту (підвищують інформаційну щільність тексту), що є надзвичайно цінним для наукового тексту.

Оскільки термінологічна система ґрунтується на системі загальномовній, уважаємо за доцільне максимально об'єктивно з'ясувати семантичні, граматичні, функціональні властивості українського віддієслівного іменника зі значенням дії порівняно з цією категорією слів в інших слов'янських мовах. Це, на нашу думку, дозволить уникнути штучного наближення вказаної підсистеми до тих чи тих стандартів, не властивих українській мові. *Мета статті* полягає у з'ясуванні функціонально-семантичної та граматичної специфіки українських імен дії за допомогою суцільного формально-семантичного аналізу словникових та корпусних даних із залученням результатів лінгвістичного опитування носіїв української мови.

Віддієслівний іменник дії має давнє походження. Утворення цих слів у слов'янських мовах має спільну основу: відповідні суфікси через праслов'янську мову сходять до суфіксальних елементів індоєвропейської мови (*-o, *bha, *-ta) [8, с. 57]. Найбільш продуктивна дериваційна модель праслов'янського походження «дієслівна основа + -ij(e)» є в усіх слов'янських мовах та діалектах. У результаті повторного розкладання основ з цієї моделі з'явилися суфікси -anij, -enij, -tij, що по-різному реалізувались у сучасних слов'янських мовах: укр. *дослідження*, *досліджування*; пол. *badanie* 'досліджування', *zbadanie* 'дослідження'; чes. *zvyšení* 'збільшення', *zvyšování* 'збільшування'; рос. *исследование*, *развитие*; біл. *маўчанне* 'мовчання', *жыццё* 'життя'; болг. *гледане* 'спостереження'; мак. *oranje* 'оранка' тощо.

Гібридний характер віддієслівних іменників викликає кілька питань щодо їх категоріальних властивостей: це форма дієслівна чи іменникова; які дієслівні категорії зберігаються в процесі деривації, а які втрачаються; як саме зменшення дієслівності впливає на функціональні властивості таких утворень?

Незважаючи на значну подібність слов'янських граматичних систем та спільність їх історичного розвитку, відповіді на ці запитання для кожної конкретної мови не однакові. У різних слов'янських мовах віддієслівний іменник розташований на різній відстані від дієслова, тобто може бути «більше іменником» або «більше дієсловом» (що визначається ступенем нейтралізації і конденсації дієслівних семантичних компонентів), мати різний граматичний статус, а також бути більш або менш регулярним. Наприклад, за нашими підрахунками, польський віддієслівний іменник утворюється (майже) від кожного дієслова і зберігає категорії виду та зворотності, український – від кожного 4-го дієслова і зберігає більшість видових показників, російський – лише від кожного 6-го дієслова і втрачає видові форми та зворотність, пор.: рос.: *повторение*; укр.: *повторення* / *повторювання*; пол.: *powtórzenie* / *powtórzenie się* / *powtarzanie* / *powtarzanie się*.

Граматичний статус імен дії у системах сучасних слов'янських мов різних. Так, у західнослов'янських мовах ці іменники поділяють на два типи: категоріальний *substantivum verbale* (з суфіксами *-nie* (*-ni*) / *-tie* (*-cie*, *-ti*) (напр., чes. *honěnie* 'полювання') і некатегоріальний *substantivum deverbale* з будь-яким транспозиційним суфіксом, крім вищезазначених (напр., чes. *honěná*, *hon*, *honba*, *honitba*, *hoňka* / *honka*, *honička*, *honěnice*). Іменники першого типу настільки близькі до дієслова, наскільки це можливо, мають високий ступінь семантичної передбачуваності. У деяких дослідженнях ці утворення (разом із дієприкметниками, інфінітивами тощо) називають нефінітними формами дієслів [17; 19]. У багатьох словниках їх наводять безпосередньо у статтях відповідних дієслів (як дієслівні нефінітні форми), регулярно й майже повністю успадковують дієслівну семантику й лише в окремих випадках розвивають вторинні значення.

У південнослов'янських мовах також виділяють два типи (зокрема, у сербській *glagolske imenice* і *deverbative imenice* [15; 16]), однак регулярний тип з *-nje* / *-ne* утворюється лише від дієслів недоконаного виду. Є наукові розвідки, в яких ці регулярні віддієслівні утворення трактують як дієслівні форми [14, с. 14] або герундій (*gerund*) [20]. До другого типу належать некатегоріальні іменники від дієслів доконаного виду. Вони втрачають семантичний зв'язок із дієсловом, набувають вторинних предметних значень і є, без сумніву, повноцінними іменниками.

У східнослов'янських мовах немає поділу на категоріальні й некатегоріальні типи: усі подібні утворення розглядають як віддієслівні іменники, що є результатом словотворчого (не формотворчого!) процесу, хоча різні лексеми зберігають дієслівну семантику в різному обсязі. Недостатня регулярність і недостатня передбачуваність семантики не дає підстав класифікувати такі похідні як регулярні віддієслівні форми. Але українська мова помітно вирізняється від російської і білоруської – віддієслівний іменник у ній має більше дієслівних ознак. Розглянемо це докладніше.

У результаті транспозиції українського дієслова в іменник ця форма отримує граматичні категорії роду та відмінка, а також редуковану категорію числа. Дієслівні категорії часу, способу, особи та стану український віддієслівний іменник практично втрачає (цікаві спостереження про це див. у О. Синявського [11, с. 76 – 77] та А. Кримського [9, с. 7]). Перехідність / неперехідність частково зберігається та модифікується: іменники, утворені від перехідних дієслів, керують залежним іменником у родовому відмінку (*перекладати текст* (Зн. відм.) → *перекладання тексту* (Род. відм.)), у разі творення від неперехідного дієслова відмінок залежного іменника залишається незмінним (*мандрувати країною* (Зн. відм.) → *мандрування країною* (Зн. відм.)). Виявлено окремі рефлексії семантичної ознаки каузативності / некаузативності: *побільшати* → *побільшення*; *побільшити* → *побільшення*; *відростати* → *відростання*; *відрощувати* → *відрощування*; *спустіти* → *спустіння*; *спустошити* → *спустошення*, – і ще кілька десятків подібних випадків. Формальні показники зворотності дієслів у результаті транспозиції повністю зникають: постфікс *-ся* в українських девербативах (на відміну, наприклад, від чеських та польських) втрачено: «*Навчання* – дія за значенням *навчати* і *навчатися*» (СУМ, т. 5, с. 43).

Найбільше запитань і наукових суперечок викликає категорія виду, оскільки в українській мові в багатьох випадках іменники зі значенням дії утворюють обидва члени видової пари: *наповнювати* (недоконаний вид) → *наповнювання*, *наповнити* (доконаний вид) → *наповнення*. Особливу увагу на такі двійки віддієслівних іменників звертають укладачі сучасних державних термінологічних стандартів [6; 7], де, зокрема, вказано, що назву дії «потрібно завжди позначати тільки віддієслівним іменником, утвореним від дієслова недоконаного виду, < ... > не можна в таких випадках вживати іменники, що позначають подію (доконаний процес)» [6, с. 16]. Натомість про те, що це правило не є наразі загальноприйнятою нормою і вимагає зусиль для його впровадження (з чим цілком погоджуємося), свідчить така вказівка: «з кожним іменником < ... > необхідно подати дієслово доконаного і недоконаного видів, від яких утворені ці іменники, щоб < ... > допомогти краще сприймати і розуміти іменники» [там само].

Про необхідність послідовно семантично й функціонально розрізняти терміни-іменники зі значенням дії, утворені від дієслів доконаного і недоконаного виду, зокрема в термінологічному використанні, пише у багатьох своїх працях М.Д. Гінзбург [2; 3]. К.Г. Городенська наголошує на тому, що розмежування віддієслівних іменників зі значенням процесу та зі значенням завершеної дії, відповідно до виду твірного дієслова, становило раніше прескриптивну норму української мови, і ця норма зараз повертається у чинних правилах розроблення термінологічних стандартів [4, с. 19]. Цілком погоджуючись із цим твердженням, зауважимо, що в такому разі – якщо це дійсно граматичний стандарт – це правило необхідно відображати в граматиках. Але в сучасних академічних та зіставних граматиках ми знаходимо як мінімум три підходи до цього питання, й однастайності в них немає: 1) видова опозиція у дериватів не зберігається [12, с. 349]; б) віддієслівний іменник зі значенням дії зберігає «в дещо модифікованому вигляді категорію виду» [1, с. 116; 5, с. 252]; в) дієслівна категорія виду транспонується «в усі похідні віддієслівні різновиди частин мови – віддієслівний іменник...» [5, с. 148].

Якщо звернутися до словників, то картина стає ще більш заплутаною. В академічному 11-томному словнику української мови (СУМ) віддієслівним іменникам дії подано окремі чіткі тлумачення: «ЗМІНЕННЯ. Дія за знач. змінити 1-3; ЗМІНЮВАННЯ. Дія за знач. змінювати. ЗМІНА. Перехід, перетворення чого-небудь у щось якісно інше < ... > » (СУМ, т. 3: с. 622). Водночас, тлумачний словник української мови (НТСУМ), укладений на основі (СУМ), взагалі, за окремими винятками, не містить відповідних іменників зі значенням дії на *-ння*. Наприклад, в ньому немає слів *змінювання*, *змінення* та под., але є слово *зміна*, яке в першому значенні має таке тлумачення: «1. Змінювання, перехід, перетворення чогось у щось якісно інше ... » (НТСУМ, т. 1, с. 768). Судячи з першого слова тлумачення, значення слова *зміна* має бути перш за все процесуальним, що суперечить мовній практиці, оскільки цей девербатив вживають, у першу чергу, в результативному або опредметненому значенні. Відсутність же тлумачень слів *змінювання*, *змінення* (і подібних до них) можна пояснити двома причинами: або автори словника вважають їх не окремими лексемами, а тільки формами дієслова (наслідуючи польську лексикографічну практику), і тоді іменник зі значенням дії отримує парадигматичний статус, – або ці лексеми позиціонують як незатребувані в сучасній мові. Останнє, однак, легко спростувати зверненням до корпусів української мови: КТУМ: *змінювання* – 22 входження (дата звернення 15.02.2019), *змінення* – 20 входжень (дата звернення 15.02.2019); ГРАК: *змінювання* – 73 входження (простий пошук, v.4, дата звернення 15.02.2019), *змінення* – 85 входжень (простий пошук, v.4, дата звернення 15.02.2019).

Отже, словники української мови не завжди послідовно відображають важливі компоненти значень віддієслівних іменників, а іноді не відображають їх зовсім. У ситуації, коли ми не знаходимо несуперечливої відповіді у прескриптивних нормах, варто безпосередньо звернутися до мовного та мовленнєвого матеріалу.

Шляхом суцільної вибірки з СУМ ми отримали близько 7 800 віддієслівних іменників за значенням дії, з них на *-ння* / *-ття* ~6600, на *-к(а)* ~350, з нульовим суфіксом ~ 260, з іншими суфіксами ~500. Було виявлено близько 3000 «видових» пар типу *твердіння* – *затвердіння*; *здавлювання* – *здавлення*, з них більша частина (~2530) – це суфіксальні пари (*повторювання* – *повторення*). Також є незначна кількість двочленних і тричленних рядів із різними транспозиційними суфіксами типу *викачування* – *викачка* (~204), *завалювання* – *завал* (~312) або *розкурювання* – *розкурка* – *розкур* (~150). У них іменники на *-енн(я)* корелюють з дієсловом недоконаного виду, а іменники з *-к(а)* або з *Ø* характеризуються непослідовно. Близько 3700 іменників не мають спільнокореневих утворень, серед них значно більше утворено від дієслів недоконаного виду (~2900) і майже у 10 разів менше (~300) – від дієслів доконаного виду. Важливо, що 98% (!) українських віддієслівних іменників співвідносяться тільки з дієсловом певного виду (в російській мові таких набагато менше – 58%). Вважаємо, що таким чином українська мова «уникає» видової універсальності імен дії.

Деякі іменники (напр., *випромінювання*) викликали у нас сумніви щодо відсутності у них корелятивних за видом іменників-«партнерів», і ми перевірили їх на наявність у сучасних корпусах. Виявилось, що сумніви були не марними:

здавлення (в СУМ немає, 41 входження у ГРАК, дата звернення 14.02.2019) – здавлювання (в СУМ є, 37 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019); налаштування (в СУМ немає, 470 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019) – налаштування (в СУМ є, 6 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019). Як бачимо, ці парні форми реально функціонують у мовленні.

Отже, якщо навіть виходити лише зі словникових даних, 37,5% віддієслівних іменників зі значенням дії в українській мові надають можливість розрізняти видові значення («видові пари»). Варто врахувати, що, за даними лексикографічного дослідження Н.М. Сухариної, дієслів, що мають видову пару, в СУМ – 53,4% [13]. Відповідно кількість парних за видом дієслів та парних «за видом» іменників зі значенням дії загалом можна порівняти (якщо врахувати відсутні в СУМ, але реально наявні в узусі одиниці, то цей відсоток буде ще вище). Цей факт, а також те, що абсолютна більшість (98%) українських віддієслівних іменників чітко співвідноситься з дієсловом певного виду, надає їм особливих формально-семантичних можливостей для вираження дієслівної видової семантики.

Для верифікації результатів ми провели лінгвістичне опитування носіїв української мови – студентів Черкаського державного технологічного університету (м. Черкаси) (детальний опис див.: [10, с. 239 – 245]). Зокрема, респондентам було запропоновано скласти речення з іменниками на зразок *читання* – *прочитання* та *нав'язання* – *нав'язування*, – нас цікавило, чи розрізняють носії мови видові відтінки віддієслівних імен. У результаті в кожному випадку більшість респондентів обрала девербатив, «правильний» за видовою семантикою: *А той уже був зайнятий **рятуванням** капітана та його команди і не мав багато часу на розмови* – 52 відповіді (з 55); *Марко попросив командира, щоб «Розвідувач риби» полетів на маяк і дав звістку батькові про **врятування** сина* – 53 відповіді; *Працюючи в полі, Аліпій мав таке ж задоволення, як і від **читання** книжок* – 51 відповідь; *Після **прочитання** герої продовжували жити й діяти у Лесиковій фантазії* – 41 відповідь; *Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що **будуванню** кінця не буде* – 36 відповідей; *Особливості **побудування** цитаделі були такими, що не дозволяли проводити приступи на неї з трьох сторін* – 31 відповідь.

Разом із тим з'ясувалося, що далеко не всі студенти змогли пояснити різницю в значеннях між *охолодження* (від *охолодити*) й *охолоджування* (від *охолоджувати*): лише два учасники повідомили, що *охолодження* називає дію завершену, а *охолоджування* – незавершену, ще семеро зазначили, що *охолоджування* – це процес, решта не змогли відповісти на це запитання. Припускаємо, що іменники такого типу частково втрачають семантичну корелятивність, а у мовленні реально використовується лише один іменник із пари.

Для діагностики сприйняття семантики транспозиційних суфіксів ми запропонували респондентам 22 віддієслівні іменники з суфіксами *-нн(я)*, *-к(а)*, *Ø*. Їх потрібно було позначити як «результативні» або «тривалі», «процесуальні». Іменники з суфіксом *-к(а)* отримали збалансований розподіл: 51% «процес» – 49% «результат». В іменах дії з нульовим суфіксом респонденти переважно побачили результативну семантику: 24% «процес» – 76% «результат», а в іменах на *-нн(я)*, навпаки, процесуальність і тривалість: сумарно 78% «процес» – 22% «результат».

Результати анкетування уточнили висновки, отримані на основі аналізу словників. Носії мови сприймають семантичні відмінності між членами іменних пар типу *рятування – врятування* й послідовно розрізняють їх у мовленні. Функціональні відмінності між іменниками типу *нав'язання – нав'язування* виражені менш чітко. Транспозиційні суфікси *-нн(я)* та *Ø* є додатковими маркерами дієслівної видової семантики імен дії: *-нн(я)* → процесуальність, тривалість, *Ø* → результативність, завершеність. Суфікс *-к(а)* є нейтральним щодо вираження дієслівних значень, він «опредмечує» значення дії.

Отже, віддієслівний іменник зі значенням дії в українській мові не належить до дієслівних форм; його виділяють як особливий розряд іменників. Він значною мірою успадковує дієслівну видову семантику (особливо це стосується тих іменників, які зберегли формальні маркери виду – перфективні префікси або імперфективні суфікси) та демонструє помітну тенденцію до видової диференціації в узусі. Співвідношення іменникової та дієслівної семантики в цих гібридних утвореннях є унікальною рисою граматичної системи української мови на фоні інших слов'янських мов.

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови / За ред. Вихованця І.Р. Київ: «Пульсари», 2004. 398 с.
2. Гінзбург М.Д. Особливості української мови, на які треба зважати, укладаючи термінологічні словники. *Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium*: Сб. науч. трудов по лексикографии / под ред. В.В. Дубичинского и Т. Ройтера. Вып. 12. Харьков: Видавництво «Підручник НТУ «ХПІ», 2011. С. 159 – 163.
3. Гінзбург М.Д. Мовознавче підґрунтя теорії подавання процесових понять в українській фаховій мові. *Українська наукова термінологія*: Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Українська наукова термінологія. Природничі науки». Київ: Наук. думка, 2012. № 4. С. 29 – 39.
4. Городенська К.Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*: Зб. наук. праць. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 17 – 21.
5. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова; за ред. К.Г. Городенської. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
6. ДСТУ 3966–2000 Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. Введ. 2000-10-05. Київ: Держстандарт України, 2000. 17 с.
7. ДСТУ 1.5 : 2003 Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів. Введ. 2003-07-01. Київ: Держстандарт України, 2003. 56 с.
8. Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / АН УССР, Ин-т языковедения им. А.А. Потебни; ред. А. С. Мельничук. Киев: Наук. думка, 1986. 286 с.
9. Крымский А. О малорусских отглагольных существительных на енное и иное. *Окремий відбиток з «Юбилейного сб. в честь В.Ф. Миллера»*. Москва, 1900. С. 298 – 304.
10. Пчелінцева О.Е. От глагола к имени: аспектуальность в русских, украинских и польских именах действия. Санкт-Петербург: Наука, 2016. 368 с.
11. Синявський О. Порадник української мови. Берлін; Нью-Йорк: Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922. 150 с.
12. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Отв. ред. Н.Г. Озерова. Київ: Наук. думка, 2003. 536 с.

13. Сухарина Н.М. Граматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 19 с.
14. Gradinarova A. Semantics of Russian and Bulgarian Deverbal Nouns. Sofia, Eurasia Academic Publishers, 1999. 142 p.
15. Klajn I. Gramatički i leksikografski satus glagolskih imenica od nesvršenih glagola. *Naučni stanok slavista u Vukove dane*, 1998. 27/2, S. 149 – 158.
16. Marič B. Sintaksička derivacija u svremenom ruskom knievnom jeziku u poređenju sa srpskim. Unpublished PhD dissertation. University of Beograd. Beograd, 2010.
17. Petr J. Mluvnice češtiny II. Praha: Academia, 1986. 566 s.
18. Pometkova J. Intellektualizacija na ezyka črez nominalizirani konstrukcii. *Naučni trudove na Rusenskija universitet „A. Kānčev“*. 2002. 39/2.2. S. 26 – 29.
19. Saloni Z. Czasownik polski (odmiana, słownik). Wyd. III, zmienione. Warszawa: Wiedza powszechna, 2007. 260 s.
20. Šipka D. O statusu glagolske imenice. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku*, 2000. XLIII, S. 641 – 645.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГРАК – Корпус «ГРАК» (General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian) URL: <http://uacorpus.org/>

КТУМ – Корпус текстів української мови / Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови: В 3 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. Вид. 2-е, випр. Київ: Аконт, 2008.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.

Olena Pchelintseva

FUNCTIONAL AND GRAMMATICAL PECULIARITIES OF UKRAINIAN VERBAL NOUNS WITH THE MEANING OF ACTION COMPARING TO OTHER SLAVIC LANGUAGES

The article analyzes the grammatical, semantic and functional features of verbal nouns with the meaning of action in the Ukrainian language on the background of other Slavic languages. Research methods: quantitative formally-semantic analysis of the corpus of Ukrainian nomina actionis, obtained by the continuous sampling method from the largest Ukrainian-language dictionary; a linguistic experiment with native speakers focused on finding out the perception of the aspectual properties of the nomina actionis.

In the South Slavic, Western Slavic and Eastern Slavic languages the verbal noun of the action is located at different distances from the verb, and has different grammatical status. The verbal noun with the meaning of action in the Ukrainian language isn't a verbal form. It is a special category of noun. To a large extent this category of words inherits the verbal aspectual semantics. Absolute majority of Ukrainian verbal nouns is strictly related to the verb of a certain aspect. Almost half of the Ukrainian nomina actionis keeps verbal aspectual pairs. Members of such pairs inherit the verbal aspectual characteristics. This especially refers to those nouns that have retained the formal markers of the aspect (perfective prefixes or imperfective suffixes).

The speakers of the Ukrainian language clearly differentiate the members of the prefixed pairs in the speech; less pronounced functional difference between the verbal nouns, which differ of an imperfect suffix. The aspectual peculiarity of the Ukrainian nomina actionis is partially affected by the transposition suffixes. The Ukrainian language avoids the aspectual universality of the nomina actionis, in the system of verbal nouns there is a tendency to

express different aspectual meanings using different forms. The ratio of nominal and verbal semantics in these hybrid formations is the unique feature of the Ukrainian grammatical system in comparison with other Slavic languages.

Key words: verbal noun with the meaning of action, deverbative, nomina actionis, transposition, grammatical status, verbal categories, aspectual differentiation.

УДК 811.161.2, 06, 373

Ю.В. РОМАНЮК

м. Київ, Україна

УКРАЇНСЬКІ ДІЄСЛОВА-ТЕРМІНИ ТА ПРОФЕСІОНАЛІЗМИ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАРАЛЕЛЯХ

Предметом розгляду в статті є 1) лінгвістичний статус дієслова «майнити» та його похідних і синонімів, а саме: чи є це дієслово терміном, чи професіоналізмом; 2) походження цього дієслова та пошук його відповідників у польській, російській та білоруській мовах і аналіз їхнього лінгвістичного статусу; 3) окреслення терміногнізд цього дієслова у названих мовах.

Ключові слова: українська мова, дієслово, професіоналізм, слов'янські мови, термін, терміногніздо.

Глобалізаційні процеси неминуче впливають на терміносистеми української та інших слов'янських мов, спричиняють зміни у їхній лексиці. Про внутрішньомовну й міжмовну міграцію термінів писала Н.Ф. Клименко: внутрішньомовна виявлена у міжстильовому їх використанні (а це, за словами вченого, сприяє спеціалізації їхніх значень), у термінуванні й детермінуванні; а міжмовна – у розширенні фонду інтернаціоналізмів (прямих, кальок, гібридів) [2]. Розвиток комп'ютерних технологій дав новий поштовх тій сфері фінансової справи, яку й раніше називали «фінансові технології». Ця галузь зайняла тепер нішу між інформатикою й фінансовою справою – так званий фінтех (як уже було згадано, фінансові технології). Предметом її уваги стало, зокрема, все, що стосується створення й обігу криптовалют (цифрових монет, віртуальної валюти). Термінологія в цій галузі, спершу англомовна, була запозичена з гірництва, пор.: «тіне 1) рудник, шахта, копальня; 2) виконувати гірничі роботи, розробляти рудник, видобувати (руду тощо)» [1, с. 600], похідне від нього «mining ... 2) гірництво, розробка надр, гірнича промисловість, розробка копалень» та мінер «1) гірник, шахтар, рудокоп» [1, с. 601]. У фінтеху ці терміни метонімізувалися й неосемантизувалися, перейшли з однієї терміносистеми в іншу й почали означати видобуток криптовалюти за допомогою спеціальних пристроїв (не завжди комп'ютерів). Тобто відбулося перенесення ознаки за функцією: добувати, але вже не корисні копалини, а цифрову валюту. В українській мові внаслідок дії інтерференції закріпилися прямі запозичення: *майнінг*, *майнер* та

© Ю.В. РОМАНЮК, 2019

словотвірною адаптоване запозичення, утворене за допомогою питомого дієслівного тематичного суфікса *майнити*. Ще однією особливістю термінології в цій галузі стала метонімізація та неосемантизація питомих термінів гірництва на зразок *добувати* й *видобуток*. Вони також почали означати й видобуток криптовалюти, щоправда, для того, щоб термін гірництва став терміном фінтеху, його варто уточнювати шляхом додавання терміна *криптовалюта*, *біткоїн* (або інший вид цифрової валюти, наприклад, *Zcash*). Подібні процеси відбулися й у польській, російській та білоруській мовах.

Статус цих запозичень і неосемантизмів як термінів можна підтвердити, звертаючись до ознак терміна за Л.О. Симоненко: «системність, наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах ... термінології певної галузі..., стрилістична нейтральність, точність семантики, висока інформативність» [5, с. 707]. Справді, в межах своєї галузі ці терміни системні, мають дефініцію, однозначні, стилістично нейтральні, а їхнє виникнення якраз і спричинене потребою уточнити семантику дії видобутку криптовалюти.

Н.Ф. Клименко, говорячи про необхідність категоризації багатьох понять у лінгвістиці, окреслювала матрицю термінів як таку, яку утворюють семантично близькі одиниці, терміногніздо, впорядковане вузловими номінаціями [2]. Опис терміногнізд, до яких входять дієслова *майнити*, *wydobywać*, *майнить* і *майніць*, є метою цієї статті.

Кілька років тому з'явилися українські публікації, які так і називалися: «Як майнити біткоїни?» (2017.05.28 Бізнес Світ, <https://business.in.ua/yak-majnyty-bitkoiny/>)¹. Вжито було дієслово *майнити* (відповідник англ. *to mine*), утворене за допомогою дуже поширеного в українській мові, другого після *-ува-* (*-юва-*) дієслівного суфікса *-и-*. Появу такого дієслова, як вже було сказано вище, можна пояснити міжмовною комунікацією та семантичною інтерференцією. Семантична інтерференція, за словами Н.Ф. Клименко, «знаходить свій прояв у лексиці, особливо в термінології – у запозиченнях, формуванні спільного фонду лексики й фразеології, отже, інтернаціоналізмів, у прихованих (перифразатичних) формах засвоєння семантики» [4, с. 94]. «Ксенізація лексиконів мов, тобто поповнення їх запозиченнями, кальками, напівкальками, перифразами, супроводжується розширенням меж афіксального словотворення..., активністю творення об'єднань розчленованих номінацій – словосполучень, що групуються навколо стрижневих слів = вершин терміногнізд» [Там само]. Застосування тематичного суфікса *-и-* ілюструє тезу про розширення меж афіксального словотворення. Проте у гнізді із коренем *-майн-* (*майнінг*, *майнити*, *майнер*) тільки це дієслово має питомий афікс, решта запозичені разом з афіксами мови-донора. Хоча ці афікси (крім *-інг*) давно використовує й українська мова.

Майнити має питомі синоніми-відповідники, пор.: «Звідси напрошується питання: «Яким чином *добувати* криптовалюти, минаючи шахрайські майданчики?» (2017.05.28 Бізнес Світ, <https://business.in.ua/yak-majnyty-bitkoiny/>). Приклад з тієї самої статті: «Перш ніж зрозуміти, як *майнити* біткоїни на нутбук, необхідно переконатися в наявності достатньої кількості клієнтів у компанії». Замість *майнінг* використовують синонім-відповідник *видобуток*:

¹ Криптовалюта (зокрема й біткоїни – це цифрова валюта, «емісія і облік якої засновані на асиметричному шифруванні та застосуванні різних криптографічних методів захисту» (<https://uk.wikipedia.org/wiki/>).

«Надійні компанії, що спеціалізуються на *видобутку* цифрової валюти, можуть документально довести наявність у них *майнерів* (пристроїв, призначених для видобутку)». Часом ці професіоналізми вжито в одному реченні: «Помітно, що краще *майнити* Ефір і Dash, ніж біткойни, де вже не можна *добувати* винагороду за допомогою власного процесора або відеокарти». *Майнер*, про якого йдеться у прикладі вище, – це не тільки особа (скажімо, власник ПК), а й пристрій, не завжди комп'ютер чи навіть сервер.

Дієслово *майнити* вже має свої похідні дієслова: «Хто вже встиг *намайнити*?» (УП, 25.11.2017). Це не тільки *намайнити*, а і його форма на *-но*: «17 мільйонів біткойна вже *намайнено* і залишилося лише 4 мільйони». (<http://coinews.io>, 13.02.2019). Поява похідних від «зукраїнізованого» запозиченого дієслова – процес, характерний для термінологічних одиниць, проте *намайнити* і *намайнено* мають, на нашу думку, дещо знижене стилістичне забарвлення, тож є професіоналізмами. Хоча у тексті з фінтеху їх не можна замінити еквівалентними за змістом питомими однослівними термінами.

Н.Ф. Клименко писала про те, що утворення термінів-комполітів із запозиченими одиницями – це характерний процес для української мови в добу глобалізації [4, с. 94]². Прикладом такого виду словотворення є номінація *біткойн-майнер*: «Біткойн-майнери – це група людей, ...» (<http://coinews.io>, 13.02.2019). З цитати видно, що *майнер* – не лише пристрій, але й особа.

У процитованому тексті *майнінг* названий терміном: «В цьому сенсі біткойн імітує золото. Саме тому виникає термін «майнінг» – звичайно, процес *видобутку* біткойна насправді зовсім інший. Біткойнові блоки зашифровані таким чином, що майнери повинні використовувати комп'ютерну потужність, щоб вгадати правильне число, по суті, для того, щоб отримати свою винагороду» (Там само).

Отже, українською *майнінг*, *майнити* (з похідними *намайнити*, *намайнено*), *майнер* (і композит *біткойн-майнер*) і відповідники – *видобуток*, *добувати*. На нашу думку, вони окреслюють терміногніздо «майнінг», до якого входить і дієслово *майнити* у значенні «добувати криптовалюту». Термін – адаптоване запозичення з гірничої справи, яке зазнало метонімізації ще в мові-донорі, зараз функціонує у сфері фінансових технологій. *Видобуток* і *добувати* в цьому значенні є неосемантизмами. Слово *майнер*, що має суфікс діяча, звичне уже для української мови, означає не лише особу, а й спеціальний пристрій.

У польській мові *майнеру* відповідають два терміни: *koparka* (пристрій) і *górnik* (особа). «Przypominamy też, że nie *kopie*my już na komputerach / laptopach. Te czasy bezpowrotnie minęły. Obecnie do *miningu* używa się wyłącznie wyspecjalizowanych urządzeń ASIC» (<https://businessinsider.com.pl/technologie/blockchain/kryptowaluta-zcash-mining-kopanie-bitcoinow/4snlkdml>). («Нагадуємо також, що не добуємо вже на комп'ютерах / лептопах. Ті часи минули безповоротно. Зараз для майнінгу вживають тільки спеціалізовані пристрої ASIC»)³. Як видно з прикладу, *kopać* (у назві ресурсу іменник *kopanie*) і *mining* також використовують як синоніми-еквіваленти.

«Komputer-niewolnik. Zesłany do pracy w *kopalni wydobywa*... kryptowalutę, bez wiedzy właściciela» – це стаття про злочинне видобування криптовалюти за

² Цей процес характерний і для інших слов'янських мов, див. нижче.

³ Переклад автора статті.

рахунок використання обчислювальних потужностей комп'ютерів тих користувачів, які не знають про це. Вжито питоме польське *wydobywa* – *добуває*. «Nowa kryptowaluta, nowa-stara próba zarobku kosztem nieświadomych użytkowników, jak to było przy początkach bitcoina. Zcash⁴ – stnieje od niedawna, a na jej rzecz pracuje już ponad tysiąc «górników mimo woli», którzy w ramach tzw. «miningu» wzbogacają cyberprzestępców» («Нова криптовалюта, нова-стара спроба заробітку коштом користувачів, які не усвідомлюють цього, так, як це було на початках біткоіна. Zcash існує недавно, а на її користь вже працює понад тисячу «шахтарів мимоволі», які в рамках так званого «майнінгу» збагачують кіберзлочинців»). Як бачимо, замість *майнер* ужито *górnik*, тобто *шахтар*. Знову ж-таки, це не лише особа, а й пристрій, загалом виконавець дії. Проте вжито слово у лапках, так само, як і *kopalnia* (шахта): «Czasy infekowania komputerów celem kradzieży ich mocy obliczeniowej, by wykopywać bitcoiny, zdążyły już wyblaknąć. Jednak wraz z pojawieniem się nowej kryptowaluty, której wydobywanie trwa krócej, zniewolone komputery zaprzęgnięte do pracy w «kopalni» wracają». («Часи інфікування комп'ютерів з метою крадіжки їхньої обчислювальної потужності, щоб *викопувати* біткоіни, встигли вже зблякнути. Однак з появою нової криптовалюти, *видобуток* якої менш тривалий, поневолені комп'ютери, запряжені до праці у «шахті», повертаються»). Поряд із *wydobywać* (*добувати*) вжито *wykopywać* (*викопувати*). Розгалуженість терміногнізда *kopanie*, *wydobywanie* свідчить про появу досить значної кількості неосемантизмів у польській мові, так само, як в українській, адже тепер ці терміни вживають не лише в гірничій справі, а й у фінансовій сфері та сфері ІТ. Метонімія заторкує вже усталений синонімічний ряд слів у різних мовах. У неосемантизмах відображено цю синонімію. Іще один приклад синоніма до майнінгу: «W 2009 r., gdy bitcoin był nowością, wydobywanie jednej monety na zwykłym laptopie trwało kilka dni. Dziś zajęłoby to setki lat». (Polskie Forum Bitcoin, 2017) («У 2009 р., коли біткоін був новиною, видобуток однієї монети на звичайному лептопі тривав кілька днів. Зараз би це зайняло сотні років»).

Крім *wydobywanie* вживають також *wydobywanie*, цей віддієслівний іменник також є неосемантизмом: «Jako że w obiegu jest dopiero ok. 217 tys. jednostek ZEC, jej wydobywanie jest stosunkowo proste. Dla porównania bitcoinów jest ponad 16 mln» («Оскільки в обігу є на сьогодні близько 217 тис. одиниць ZEC, то її видобуток є відносно простим. Для порівняння: біткоінів є понад 16 млн»).

Терміногніздо охоплює також терміни-композиції та терміни-юкстапозиції: «W przeszłości tzw. botnety-kopalnie, czyli sieci zainfekowanych komputerów z zainstalowanymi programami do wydobywania kryptowaluty, wykorzystywały komputery PC ofiar w celu generowania nowych bitcoinów» («У минулому так звані ботнети-шахти, або мережі інфікованих комп'ютерів з заінстальованими програмами для видобутку криптовалюти, використовували ПК жертв з метою створення нових біткоінів»).

Розчленовані номінації у семантичному словотворенні під впливом глобалізаційних процесів, за словами Н.Ф. Клименко, – це також характерна риса сучасних слов'янських мов. Наприклад: «Botnet kopalniany – 6 tys. dol. zysku tygodniowo» («Шахтовий ботнет – 6 тис. доларів зиску щотижня»).

⁴ Вид криптовалюти.

Функціонують у текстах і дієприкметники – *wydobywający*: «Według Kaspersky Lab zainfekowane komputery *wydobywające* Zcash generowały ok. 6 tys. dolarów zysku tygodniowo». («За даними Лабораторії Касперського, інфіковані комп'ютери, що видобувають Zcash, генерували близько 6 тис. доларів зиску щотижня»).

На те, що терміном *górník* названий не лише пристрій, а й особа-власник ПК, вказує така цитата: «Problem pojawia się, gdy użytkownik nie wie, że jest *górnikiem*» («Проблема з'являється, коли користувач не знає, що є шахтарем»). Ще одна цитата, де особа-користувач ПК, яка добуває криптовалюту, названа «шахтарем», а пристрій – «копачем»: «Jeśli wiemy już na czym polega *mining* i chcemy zostać *górnikiem* powinniśmy dokonać kalkulacji czy nam się to opłaca. Aby ten poradnik był ponadczasowy nie podajemy tu przykładów żadnego konkretnego sprzętu a jedynie ogólne zasady jakimi powinniśmy się kierować przy wyborze *koparki*» («Якщо ми вже знаємо, що означає *майнінг* і хочемо стати шахтарем, ми повинні зробити підрахунки, чи це буде для нас вигідно. Щоб цей poradnik був понадчасовим, не подаємо тут прикладів жодного конкретного пристрою, а лише загальні засади, якими ми повинні керуватися під час вибору *копача*»).

Таким чином, у польській мові терміногніздо *майнінг* ширше: *mining* (*майнінг*), *kopanie* (*видобуток*), *kopalnia* (*шахта*), *koparka* (*майнер-пристрій*), *górník* (*майнер-особа*), *wykorywać* (*викопувати*), *wydobywać*, (*видобувати*), *wydobywający* (*який видобуває*), *wydobycie* (*видобуток*), *botnet kopalniowy* (*копальневий ботнет*), *botnet-kopalnia* (*ботнет-шахта, -копальня*). Серед слів, які входять до цього терміногнізда, є й синоніми – питомі різнокореневі: дієслова (*wykorywać* та *wydobywać*); іменники *kopanie* та *wydobycie*. Всі ці терміни і в українській, і у польській мові (крім запозичених) мігрували з однієї терміносистеми в іншу – з гірничої справи у сферу ІТ / фінансів (фінтех). Це процес, характерний для сучасних слов'янських мов у добу глобалізації: запозичення, кальки, мігрування термінів. Оскільки всі питомі компоненти терміногнізда «майнінг» є неосемантизмами, можемо говорити про ще один важливий для слов'янських мов процес – семантичне словотворення [3, с. 122]. Запозичені ж мігрували раніше – в мові-донорі, тобто в англійській. Розчленована номінація *botnet kopalniowy* є яскравим прикладом ксенізації лексики польської мови, за словами Н.Ф. Клименко, так само, як і юкстапозит *botnet-kopalnia*.

Цілком імовірно, що через те, що досі в ІТ-сфері переважає російська мова, українські *майнити*, *майнінг* і *майнер* були запозичені не безпосередньо з англійської, а через російську. Але терміногнізда *майнити* і *майнить* наповнені вже різними питомими українськими синонімами-відповідниками.

У російській мові вживають *майнинг* і *добыча*: «Майнинг по-русски: почему Россию захлестнул бум добычи биткоинов» (<https://ria.ru/economy/20170622/1497059444.html>, 22.06.2017). Російські журналісти, які висвітлюють тему криптовалюти, використовують іще й таку нерозчленовану номінацію, як *добытчики криптовалют*: «В России возник дефицит видеокарт: их бросились раскупать *добытчики криптовалют* – *майнеры*, впечатленные недавним ростом курса биткоина» (там само). Слово *добытчик* у тлумачних та енциклопедичних словниках російської мови подане з приміткою «розмовне», і наявність його у терміногнізді «майнить», «майнинг» у російській мові становить її особливість порівняно з українською і польською мовами. Так само

й із синонімом до *майнить* – *ковать*, щоправда, в тексті *куют* взято в лапки. Це вже емоційно забарвлене дієслово-жаргонізм (*ковать* у переносному значенні): «Обычные покупатели недовольны: из-за фермеров (так называют организаторов биткоин-ферм, где путем математических вычислений «куют» виртуальные деньги) стало не так просто проапгрейдить компьютер – торговцы комплектующими взвинтили цены на видеокарты чуть ли не в два раза» (там само). Поряд з іменником *добыча* вживають дієслова *добывают*, *добыть*: «Запустив майнинг на обычном ПК с прокачанной видеокартой, получится *добыть* несколько долларов в сутки» (там само).

Приклад із дієсловом *майнить*: «Как начать майнить биткоины и другую криптовалюту» (заголовок, IvS², 27 июня 2017 – 08:55). Разом із *майнить* уживають його похідні, хоча й у лапках (що підтверджує інший статус похідного – професіоналізм): «Все, что «*намайнил*» участник пула, остается при нем, криптовалютой он может распорядиться как хочет: оставит в кошельке либо отправит напрямую на криптовалютную биржу, включившись в торги» (там само).

Майнер – термін, який використовують так само, як в українській мові, на позначення особи й на позначення пристрою, пор.: «Простой *майнер* с открытым исходным кодом, для работы которого может понадобиться дополнительная утилита WinDisk32Imager для записи образов дисков на USB-накопители SD / CF-карты» і «*Майнинг-пулы* (mining pools) – это кооперативные группы *майнеров*, которые согласны распределять вознаграждения за закрытие новых блоков пропорционально предоставляемой мощности хеширования. Проще говоря, пулы созданы для совместного майнинга. *Майнер* может пользоваться любым пулом, где ему удобно». Композит *майнинг-пул* ілюструє характерні зміни у лексичному складі, зокрема у складі терміносистеми і професіоналізмів, під впливом глобалізаційних процесів. Утворюють і абстрактні іменники від *майнер*: «Лучше не связываться с *майнерством*, не будучи техническим специалистом, а также без привлечения профессионалов», – рекомендует Вадим Валеев» (там само).

Отже, в російській мові терміногніздо *майнинг* на сьогодні складають: *майнить* із похідним *намайнить*, емоційно забарвлений синонім *ковать*, синоніми-відповідники *добывают*, *добыть*, а також *майнинг*, *добыча*, *добытчик*, *майнер*, *майнерство*, *майнинг-пул*.

У білоруській мові також є приклади вживання *майніць*: «Майніць беларусам ці не майніць?» (заголовок, <https://novychas.by/ekonomika/majnic-belarusam-si-ne-majnic>, 2017). Похідні на зразок *намайніць* у тексті вжито без лапок, але з виразним емоційним забарвленням, яке підкреслює їхній сленговий характер: «Людзі нібыта пашалелі – толькі і размоваў пра тое, як «зробіць ферму ды *намайніць* біткоў» (там само).

Майнер і *майнінг* у цьому терміногнізді є також, але є й *шахцёр*: «Слова «*майнінг*» (mining) у перакладзе з англійскай азначае «здабыча карысных выкапняў», а слова «*майнер*» (miner) раней перакладалася як *шахцёр*; «Як беларусы ў шахцёры падаліся» (підзаголовок). *Шахцёр* використовується все ж менше: «Узнагарода, якую *майнер* атрымлівае за рашэнне задачы, увесь час памяншаецца, бо *майнераў* усё больш, а яшчэ не згенэраваных біткойнаў – усё

меней». Трапляється й білоруський синонім-відповідник *здабываць*: «Удзень на іх людзі працавалі, а ўначы тыя ж машыны *здабывалі* для мяне біткойны».

Терміногніздо *майніць* у білоруській також охоплює такі одиниці, як похідний професіоналізм *намайніць* і питомий синонім-відповідник *здабываць* і, звичайно, *майнінг* та *майнер* (але і *шахцёр*).

Отже, під впливом глобалізаційних процесів, наслідком яких є запозичення з англійської мови-донора для позначення нових явищ у житті українського суспільства, в українській та інших слов'янських мовах з'являються нові лексичні одиниці, серед них і дієслова. Одні з них тяжіють до термінів, інші – до професіоналізмів, причому на базі таких адаптованих запозичень спостерігаємо вже активне словотворення в системі української мови (*майнити* – *намайнити*). На прикладі української, польської, російської та білоруської мов показано, що в новітній сфері, яку називають *фінтех* (на межі інформатики і фінансів), за допомогою метонімії закріплюються запозичення з англійської мови, і ця метонімія впливає й на питомі синоніми-відповідники – терміни гірництва, що починають уживатися на позначення використання ІТ-технологій у фінансовій сфері.

1. Великий англо-український словник / Авт.-укладач М.В. Адамчик. Донецьк: «Вид-во Сталкер», Київ: Вид-во «ЗАТ «НКП», 2006. 1152 с.
2. Клименко Н.Ф. Внутрішньомовна і міжмовна міграція термінів як джерело поповнення лексиконів слов'янських мов. *Слов'янські обрії*. Вип. 9. 2018. С. 94 – 107.
3. Клименко Н.Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. С. 122 – 183.
4. Клименко Н.Ф. Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. 212 с.
5. Симоненко Л.О. Термін. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ. Вид. 3. 2007. С. 707.
6. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.
7. Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.
8. Скороходько Е.Ф. Термін у науковому тексті (до створення терміноцентричної теорії наукового дискурсу). Київ: Логос, 2006. 99 с.
9. Ткаченко О.Б. Інтерференція. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ. Вид. 3. 2007. С. 225 – 226.
10. Туровська Л.В. Інноваційні процеси в українській науковій термінології. *Українська мова*. Вип. 2. 2005. С. 56 – 63.

Iuliia Romaniuk

UKRAINIAN VERBS-TERMS AND PROFESSIONALISMS IN SLAVIC PARALLELS

Globalization processes inevitably influence the terminology of the Ukrainian and other Slavic languages, causing changes in their vocabulary. N.F. Klymenko wrote about inter-language and interlingual migration of terms: first is revealed in the inter-stylistic use of them (and this, according to the scientist, contributes to the specialization of their meanings), in terminating and determining; and interlingual – in expanding the fund of internationalism. A few years ago, a new branch was created, which took a niche between computer science and finance – the so-called FinTech (Financial Technologies). The subject of it was everything concerning the creation and circulation of cryptocurrency (digital coins, virtual currency). Terminology in

this field, at first English, was borrowed from mining. These terms have been metaphorized and neosemantized, moved from one terminology system to another and began to mean the extraction of cryptocurrency using special devices (not only computers). In the Ukrainian language, due to the interference effect, direct borrowing was fixed: *майнінг*, *майнер* and adapted borrowing, formed with the help of a specific ukrainian verbal suffix, *майнити*. Another feature of terminology in this field was metaphorization and neosemanticization of specific terms of mining such as *добувати* and *видобуток*. They also began to mean the production of cryptocurrency, however, in order for the term of the mining to be the term FinTeh, it should be clarified by adding the term *криптовалюта*, *біткоїн* (or another type of digital currency, for example, *Zcash*). Similar processes took place in the Polish, Russian and Belarussian languages.

N.F. Klymenko, referring to the necessity of categorizing many concepts in linguistics, outlined a matrix of terms as one which is formed by semantically close units. The analysis of a nest of terms, which includes the verbs *майнити*, *wydobywać*, *майнить* and *майніць* is the purpose of this article.

Keywords: nest of terms, professionalism, Slavic languages, term, Ukrainian language, verb.

УДК 811.161.2:81'27

О.І. СКОПНЕНКО
м. Київ, Україна

РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ У БІЛОРУСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті порушено питання впливу традицій української кодифікації на процеси становлення білоруської термінології. Показано, що в першій третині ХХ ст., у період активної кодифікації нової білоруської літературної мови, лінгвісти Білорусі враховували український досвід термінотворення. У цей час білоруські кодифікатори здебільшого орієнтувалися на живомовні національні джерела, проте в дискусіях часто використовували інформацію про термінотворення в інших слов'янських країнах. На конфігурацію білоруської термінології найбільше вплинули терміносистеми російської та польської мов, орієнтація на українську термінологію була слабішою, але досить помітною. Найбільше українських елементів закріпилося в мовознавчій білоруській термінології. Українська кодифікація стала невід'ємною частиною інформаційного поля білоруських кодифікаційних процесів у першій половині ХХ ст. і потребує детального вивчення.

Ключові слова: нова білоруська літературна мова, нова українська літературна мова, термін, термінологія, терміносистема, лексикологія, лексикографія, нормалізація, кодифікація, мовний вплив.

Розвиток терміносистеми кожної мови детермінований соціально-культурними умовами, у яких живуть носії певного ідіому. Це головний чинник, що впливає й на конфігурацію всієї терміносистеми, і на особливості її окремих частин, і на загальну традицію термінотворення, що виступає однією зі сторін стандартизації літературної мови. Прикладом такої заданості може слугувати

важке й суперечливе становлення термінології мовою колонізованого народу, що за будь-якими культурними актами, навіть, на перший погляд, капітуляційними, ховає генеральну ідею своєї опірності панівній мові й культурі. У соціальній типології мов національна термінологія відіграє помітну роль, адже впливає на характеристику кількох релевантних ознак ідіому. Як відомо, соціальна типологія мов ґрунтується на шести згаданих ознаках: 1) монолітності / дивергентності (ступені ареальної консолідованості ідіому); 2) тривалості й ступені традиційності сучасної літературної мови; 3) потужності чужомовних впливів на мову впродовж історії мовних ситуацій та її контактів; 4) ступені поширеності мови поза межами свого етносу; 5) комунікативній потужності мови: складі функцій та офіційному статусі (вітальності мови); 6) ступені лібералізму та плюралізму в національно-мовних питаннях [10, с. 260]. Термінотворення безпосередньо залежить і водночас до певної міри визначає потужність іншомовних впливів, комунікативну сферу мови, а також опосередковано формує ступінь традиційності ідіому. Іншими словами, впливає на половину параметрів, потрібних для створення характеристики мови за методами соціальної типології. Певна річ, упродовж усієї історії ці параметри не залишаються сталими, змінюються залежно від культурно-історичних умов.

Білоруська лінгвістика має досить тривалу традицію вивчення принципів і методів створення термінології. Проте термінознавство в Білорусі як самостійна наукова дисципліна сформувалося тільки в другій половині XX ст. Історію становлення терміносистеми білоруської мови досліджували І.І. Кремко, О.К. Юревич, О.І. Янович, П. Векслер, М.Ф. Гулицький, А.Ю. Боханьков, Л.А. Антонюк, А.І. Журавський, В.К. Щербін, Л.М. Шакур, В.П. Красней, С.М. Запрудський, К.П. Любецька, Г.І. Кулеш, Д.В. Дзятко, І.А. Гапоненко та ін. На основі різноманітних джерел проаналізовано ботанічну, граматичну, ентомологічну, сільськогосподарську, філософську, юридичну, автомобілебудівну, водотранспортну та ін. різновиди терміносистем білоруською мовою. Проте проблема рецепції українських традицій у білоруському термінотворенні ще й досі мало вивчена. Цим і зумовлена актуальність порушеної проблематики, з якої висновуємо низку завдань: а) дослідити, наскільки українська традиція термінотворення була відома білоруським термінологом; б) з'ясувати шляхи її впливу (безпосередній, опосередкований) на становлення білоруської термінології; в) з'ясувати типологію білоруської термінології в порівняльному аспекті з українською. Ясна річ, що такі завдання можна буде реалізувати лише в широкому дослідженні, формат цієї статті дозволяє тільки в загальних рисах відповісти на порушені питання.

На науковому рівні питання чужомовних впливів на лексичну підсистему нової білоруської літературної мови (відповідно, й на білоруську термінологію) вперше порушено ще в 1920-х рр., коли відбувалися активні процеси кодифікації ідіому. Наприклад, С.М. Некрашевич, один із провідних тогочасних кодифікаторів білоруської літературної мови, розглядаючи методологію укладання словника живої білоруської мови, сформулював розв'язання проблеми так: «Особливість шляхів білоруського культурного розвитку не може не відбитися й на білоруському словникові. У той час, скажімо, як у Великоросії кожне слово, що там чути від російської людини, може бути внесене, як російське, до словника, — у нас так робити зовсім не можна: у нас до кожного слова, яке

ми чуємо в Білорусі й навіть від білоруса, треба ставитися критично, треба дивитися, чи немає тут російського або польського впливу, чи не росіянізм або полонізм ми чуємо. А отже, і завдання російського, німецького й узагалі словника мови народу з панівною культурою будуть іншими, ніж наші» [11, с. 57]. Звісно, такий аспект лінгвістичної обсервації став можливим тільки після того, як процеси кодифікації білоруської мови набули значних масштабів, коли в принципі в науковому дискурсі стало можливим спиратися на власне білоруські елементи, відштовхуючись від чужомовних впливів. Проте таке «відштовхування» передбачає наявність розроблених методик, що передусім би спиралися на певну традицію, яку важко виробити в умовах ацентричного шляху розвитку літературної мови, характерного й для білоруської, і для української нових літературних мов. Наведені слова С.М. Некрашевича й досі не втратили свого методологічного значення для розуміння білоруської соціолінгвістичної ситуації. Крім того, у галузі нормалізації й кодифікації вони й досі застосовувані, щоправда, з різною послідовністю. Якщо замінити в поданій цитаті слова *білоруський*, *Білорусь*, *білорус* тощо на прикметник (іменники) для позначення належності до іншого підкореного народу (назви іншої підкореної країни, назви речника іншого підкореного народу), то такий підхід у питаннях нормалізації й кодифікації можна буде використовувати в ролі універсального принципу, адже в колоніальних і постколоніальних умовах у національній лінгвістиці превалює традиція розглядати місцеву мову не як реальну систему безвідносно до соціолінгвістичних умов її функціонування, а як один з інструментів збереження національної ідентичності.

Цілеспрямоване й науково обґрунтоване білоруське термінотворення започатковано в 1921 – 1922 рр., оскільки саме в цей час побачив світ перший (математичний) словник із серії «Білоруська наукова термінологія», а також 8 термінологічних збірників, що містили матеріали з граматики, логіки, арифметики, алгебри, ботаніки, геометрії, тригонометрії. Активізація в галузі білоруської термінології пов'язана зі створенням Науково-термінологічної комісії у складі Народного комісаріату освіти радянського уряду Білорусі в лютому 1921 р. [4, с. 157]. Проте загальна кодифікація, а отже, і початок терміносистем білоруської мови започатковані 1918 р., у період Першої світової війни, коли під егідою окупаційного Головного командування німецької армії на Сході побачило світ видання «Sieben-Sprachen Wörterbuch: Deutsch, Polnisch, Russisch, Weißruthenisch, Litauisch, Lettisch, Jiddisch», відоме в історії лексикографії також як «Лексикон білоруської мови в німецькому опрацюванні» [3, с. 10; 6, с. 194], або Семимовний словник [15, с. 182; 12, с. 3]). У цьому словникові «білоруська мова вперше подана як самостійна в конфронтації її лексичного матеріалу з відповідною лексикою німецької, латиської, литовської, польської, російської мов та мови їдиш» [12, с. 4]. На думку авторів «Історії білоруської літературної мови» (1968), «він не справив істотного впливу на лексикографічну практику наступних років» [6, с. 194], натомість Г.О. Цихун переконаний, що значення цього словника «для становлення лексичної системи білоруської літературної мови ще не оцінене» [14, с. 151 – 159]. К.П. Любецька помітила, що згаданий Семимовний словник та випуски «Білоруської наукової термінології» об'єднує основний принцип, «спільний підхід під час пошуку мовних відповідників – орієнтація на загальновживані слова білоруської мови

та власні мовні ресурси» [9, с. 263]. Дослідниця переконана, що цей словник варто вважати «вихідним, а наступну долю пропозицій, які ввели автори багатомовного лексикону, можна простежити в широкому контексті білоруської практичної лексикографії ХХ ст.» [8, с. 113].

Члени згаданої Науково-термінологічної комісії спиралися на певні здобутки своїх попередників, оскільки до 1921 р. вже «існувала навчальна література з математики, граматики, географії, літератури» [4, с. 159]. Збірники граматичної й арифметичної термінології, випущені у світ у 1921 – 1922 рр., кваліфікували як найбільш удачі, бо вони «могли спертися на попередню термінологічну практику» [там само]. Проте зразки наукової термінології можна виявити в білоруськомовних шкільних підручниках, які стали видавати у Вільнюсі (з 1916 р.) та Мінську (з 1917 р.), брошурах, періодичному друку. Вільнюс (у білоруській традиції для назви цього міста використовувано екзонім *Вільня*) відіграв роль провідного культурного центру в білоруському національному відродженні аж до 1930-х рр. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. навчальна література спочатку виходила у Вільнюсі, а тільки згодом – у Мінську, який був відокремлений від західнобілоруських земель державним польсько-радянським кордоном (фактично з 1919 р., юридично з 1921 р. – після підписання Ризького мирного договору). Створену на західних білоруських землях термінологію впродовж 1920-х рр. безперешкодно використовували в підрадянській Білорусі. За словами С.М. Запрудського, у цей період не можна виявити якихось регулярних ознак, що свідчили б про існування західнобілоруського та східнобілоруського різновиду терміносистем [4, с. 164].

На базі згаданої Науково-термінологічної комісії 1922 р. постав Інститут білоруської культури (Інбілкульт), що перебрав на себе роль головного осередку кодифікації, а 1928 р. був перетворений на Білоруську академію наук. У 1929 р. на основі мовознавчих кафедр і комісій, що існували в Інституті, створено Інститут мовознавства, який і досі (попри реорганізації в межах НАН Білорусі) залишається основним центром кодифікації білоруської літературної мови, хоч багато термінологічних словників білоруської мови впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. виходило й без апробації в цій установі, розхитуючи підвалини білоруського академічного термінознавства, що склалося в радянські часи. Характеризуючи білоруське словникарство 1920-х рр., І.І. Короткевич зауважувала, що «формування словника на основі власне білоруського ґрунту» стало «життєво потрібним» і «одним із визначальних чинників політики національно-культурного відродження» [5, с. 28]. Таке сприйняття тогочасних здобутків кодифікації здебільшого властиве науковому дискурсу сучасної Білорусі, від 1930-х і до кінця 1980-х рр. цю спадщину відкидали, характеризуючи вкрай негативно, і мало використовували. Не можна сказати, що й нині *вся* практика 1920-х – початку 1930-х актуалізована чи істотно впливає на застосування в практичній діяльності, радше вона відіграє роль якогось тьмяного ідеалу чи спогаду про втрачені можливості білоруської кодифікації, що виступає додатковим джерелом для пошуків національної ідентичності. Найбільше наукових текстів білоруською мовою в сучасній Республіці Білорусь з'являється в галузях гуманітарних наук, що й зумовлює неоднаковий рівень застосування різних сегментів терміносистем, адже в природничих, біологічних, технічних та ін. дослідженнях найчастіше послуговуються російською

мовою. Проте практика 1920-х – початку 1930-х і досі впливає на термінографію в цій країні. Наприклад, автори монографії «Теорія і практика білоруської термінології» (1999) зазначають, що на зламі 80-х – 90-х рр. XX ст. зміцнилися пуристичні тенденції в білоруській словотворчості (ідеться про повернення до активного вжитку термінів, запропонованих у 1920-ті – на початку 1930-х рр.). Поза межами академічного термінознавства стали закріплювати в спеціальних підмовах регіональні діалектизми (так!) «з попереднім розширенням їхнього семантичного значення», створювати альтернативні штучні термінологічні новотвори «за наявності термінів, тривало закріплених у мові», широко використовувати полонізми [2, с. 17]. Серед багатьох незвичних елементів, що з'явилися в білоруській термінографії та періодиці на зламі XX – XXI ст., білоруські лінгвісти називають одиниці *слухаўка* (укр. *слухавка*, сучасна біл. норма *тэлефонная трубка*), *вытвар* (укр. *витвір* (у широкому значенні), сучасна біл. норма *праграмны прадукт*), *шчогла* (укр. *щогла*, сучасна біл. норма *мачта*), що, поза всяким сумнівом, якщо прямо й не запозичені з української мови, то інспіровані її лексичною системою. У «Російсько-білоруському словникові» С.М. Некрашевича, М.Я. Байкова (1928) – найбільшому кодексі дореформеної нової білоруської мови, а також у «Тлумачному словникові білоруської літературної мови» (1996) не виявлено лексеми *слухаўка*; лексему *шчогла* фіксує згаданий словник С.М. Некрашевича й М.Я. Байкова (РБСНБ, с. 224) як єдиний білоруський відповідник до рос. *мачта*, а також подає «Словник лісових термінів» (1926) як синонімічну одиницю до білоруського *машта* та перекладну до рос. *мачта* (СЛТ), проте її немає ні в тритомному академічному «Російсько-білоруському словнику» за ред. О.О. Лукашанця (2012), ні в «Тлумачному словникові білоруської літературної мови» (1996). Лексему *вытвар* у словникарстві 1920-х – початку 1930-х фіксували з різним семантичним наповненням: як білоруський відповідник до рос. *изделие, выдел* (БРСБН), як еквівалент до рос. *производство* без деталізації семантичного обсягу (ССТ) та у складі ustalених сполучень: рос. *производство выстрела* – біл. *вытвар стрэлу, выстралу* (ВРБС); рос. *механическое производство тяги* – біл. *мэханічны вытвар* (ТТ). У сучасній білоруській мові не кодифікована одиниця *вытвар*, натомість із різним семантичним наповненням уживані відповідники *правядзенне, выкананне, вытворчасць, выраб, узвядзенне, наданне* (РБС III, с. 80).

За даними Білоруського національного корпусу (станом на 27.02.2019), одиницю *шчогла*, незважаючи на її фіксацію в дореформеній білоруській лексикографії, засвідчено тільки в одному сучасному тексті (публіцистичному), та й то в переносному значенні 'високий, довгий держак': *Нам давалі гэтыя партрэты на шчоглах, пасля дэманстрацыі мы іх адзін аднаму спіхвалі, не ведалі, куды падзець* (з газ.). Контекстів зі словоформами лексеми *слухаўка* виявлено понад 200 (здебільшого в художніх творах), серед них і тексти, створені в радянську добу, як-от: – *Пачакай там, Ірок. Антон Кузьміч дазвольць, – супакойвала яна дачку, калі тая зноў узяла слухаўку* (І. Шамякін); *Іры дома не было, не падымала яна слухаўкі, не адклікалася* (Б. Саченко); і в пострадянський період: *Я наклаў слухаўку і вылез з раўка* (В. Биков); *Ён змоўк і намерыўся пакласці слухаўку, але замест гэтага набраў поўныя грудзі паветра* (Адам Глобус). Лексема *вытвар* виявлена в 5 контекстах: дореформеному: *Сацыялісты гавораць аб ёй* (ідеться про соціальну революцію. – О. С.) як далёкім, але

няўхільным дні «вялікае расплаты», калі работнікі ўсяго сьвету возьмуць у свае рукі **вытвар** іх жа ўласнае працы – усю прамысловасьць, абапёртую сяньня на капіталістычным ладзе і дзеля гэтага засуджаную на катастрофу (А. Луцкевич); пореформеніх: *Магчыма, нейкія вялікія рэвалюцыйныя падзеі мелі ўплыў на яе жыцьцё і **вытвар** яе сьветапогляду* (С. Понизник) (в останньому контексті слово вжите в значенні ‘вироблення, створення’, що не було зафіксоване в білоруській лексикографії 1920-х – початку 1930-х рр.).

Г.О. Цихун зауважив, що для білоруської мови «панівний вплив на різних етапах її розвитку належав «російському», «польському», «українському», «німецькому» чинникам» [13, с. 132]. Українські впливи не були обмежені тільки однією епохою, чергувалися протягом усього періоду становлення й розвитку нової білоруської літературної мови. Скажімо, вони досить виразні в ХІХ ст., у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Унаслідок цього в білоруській мовознавчій термінології закріпилася низка елементів українського походження, як-от: *приметнік* (закріплений у «Білоруській граматиці для шкіл» Б. Тарашкевича (1918); укр. *прикметник* (у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (1886), Словнику за ред. Б. Грінченка (1909) ще не зафіксований, але вже поданий у «Російсько-українському словникові» С. Іваницького та Ф. Шумлянського (1918); *дзеяслоў* (закріплений у «Білоруській граматиці для шкіл» Б. Тарашкевича (1918); укр. *дієслово* вперше вжито в «Практичний граматиці нїмецького языка» 1862 р. (ЕУМ, с. 161); *займеннік* (поданий у формі *займеньнік* у «Білоруській граматиці для шкіл» Б. Тарашкевича (1918); укр. *займенник* уперше введено 1863 р. у «Рускій языкоучебній читанці» (ЕУМ, с. 196), *прислоўе* (укр. *прислівник* уперше вжито 1873 р. (ЕУМ, с. 551). Варто зауважити, що в сучасній білоруській лінгвістичній термінології українському термінові *іменнік* відповідає *назоўнік*, але тривалий час замість нього використовували інші одиниці: *імя прадмётнае*, *прадмётнік*: *імя прадметнае* *можжа быць або собскім .. або агульным* (БГТ, с. 13), *прадметнік* *можжа мець два лікі* (БГТ, с. 14). У «Шкільній граматиці білоруської мови» Я. Льюсика (1927), де вживаний термін *назоўнік*, зроблено спробу закріпити за терміном *іменьнік* спеціалізоване значення: *Назоўнікі іменныя часам называюцца скарочана – іменьнікі, адзін – іменьнік* (ШГБМ с. 86). Іншими словами, відбулося розщеплення термінологічної пари *іменнік – займеннік*, запозиченої з української мови, із занепадом першого складника, замість якого закріпився власне білоруський термін. Форму *іменьнік* фіксує «Білорусько-російський словник» М. Байкова, С. Некрашевича (1925) (також із другим значенням ‘іменник’), «Словник граматычно-лінгвістичной термінологіі» (1927), пор.: укр. *речівник* (СУРН, с. 667; ПС) [див. ще: 7].

Після мовної реформи 1933 р. і аж до нашого часу дослідники Білорусі здебільшого зосереджували свою увагу на вивченні ролі російської мови як основного джерела запозичень у галузі білоруської термінології. «Діалектологія, історія мови, питання правопису та російсько-білоруських зв'язків – ось пріоритетні напрями досліджень у білоруському мовознавстві в радянський час», – констатує Є.В. Волкова [1, с. 286]. Дослідниця зазначає, що «білоруські науковці переважно орієнтувалися на російську лінгвістичну школу, потребу в нових термінах завжди можна було задовольнити коштом термінологічного

багатства російської мови», терміни «або калькували, або прямо запозичували (з російської мови. – О. С.)» [там само].

Вплив української традиції на терміносистему білоруської мови поступово слабшає, проте цілком не згасає і в наш час. Вивчення цієї проблематики на широкому матеріалі білоруськомовних текстів дасть змогу показати, у яких групах лексики рецепція українських традицій найбільше закорінена. Проте вже на цьому етапі досліджень можна твердити, що українська кодифікація стала невід'ємною частиною інформаційного поля білоруських кодифікаційних процесів, що особливо помітно на прикладі становлення терміносистеми білоруської мови в першій третині ХХ ст.

1. Wolfava Je. Проблемы белоруской лингвистичнай тэрміналогіі і пытанне суадноснасці ключавых слоў (лінгвістычных тэрмінаў) у iSybislaw. *Slavia orientalis*. 2013. Т. LXII, № 2. С. 285 – 292.
2. Арашонкава Г.У., Булыка А.М., Люшчак У.В., Падлужны А.І. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі. Мінск, 1999.
3. Байкоў М. Лексыкон беларускай мовы ў нямецкай апрацоўцы. *Весьнік Народнага Комісарыята Асьветы С.Р.Р.Б.* 1921. №1. С. 10 – 12.
4. Запрудскі С. Да характэрыстыкі пачатковага этапу выпрацоўкі беларускай навуковай тэрміналогіі ў 1920-я гады. *Studia Slavica Hungarica*. 2005. Vol. 50/1 – 2. Р. 157 – 167.
5. Караткевіч І.І. Сацыяльныя аспекты моўнай сітуацыі 1920-х гг. *Беларуская лексіка і граматыка: моўная стыхія і моўная норма*: Дапаможнік. І.І. Караткевіч, С.А. Важнік, В.І. Уласевіч, В.І. Караткевіч. Кіеў, 2018. С. 20 – 28.
6. Крамко І.І., Юрэвіч А.К., Яновіч А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1968. Т. 2.
7. Красней В.П. Белорусская филологическая терминология начала ХХ в.: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1969. 16 с.
8. Любецкая К. Пошукі прыныцаў і шляхоў упарадкавання гаспадарча-эканамічнай лексікі ў беларускай лексікаграфіі. *Мова – літаратура – культура*. Матэрылы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (г. Мінск, 28 –29 кастрычніка 2010 г.). Мінск, 2010. С. 113 – 118.
9. Любецкая К. Да пытаньня пра беларуска-нямецкую і нямецка-беларускую лексікаграфічную традыцыю. *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001. С. 262 – 267.
10. Мечковская Н. Пространственные и хронологические параметры в социальной типологии языков: глубина диалектной дифференциации языка и время формирования его этнического и наддиалектного стандарта. *Wiener slawistischer Almanach*. 2004. Bd. 53. С. 259 – 289.
11. Некрашэвіч С.М. Да пытаньня аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы. *Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча, да 120-годдзя з дня нараджэння*. Мінск, 2004. С. 48 – 79.
12. Цыхун Г. Беларуская тэрміналогія ў тэрміналагічных слоўніках (1918 – 1998). *Тэрміналагічныя слоўнікі (асобныя выданні) 1918 – 1998 гг.* Мінск, 2000. С. 3 – 8.
13. Цыхун Г. Да беларуска-славянскіх дачыненняў (гістарычна-моўная праблематыка) *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21 – 25 мая, 4 – 7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001. С. 132 – 136.

14. Цыхун Г. Сацыякультурны аспект у гістрыі беларускай літаратурнай мовы (т. зв. нямецкі фактар). *Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag*. München, 2004. С. 151 – 159.
15. Шакун Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск, 1995.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БГТ – Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929.

БРСБН – Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуская-расійскі слоўнік. Менск, 1925. URL: <http://www.slounik.org/search?dict=&search=%D0%B2%D1%8B%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%80&x=0&y=0> (дата звернення: 27.02.2019).

ВРБС – Ваенны руска-беларускі слоўнік. Менск, 1933. URL: <http://www.slounik.org/search?dict=&search=%D0%B2%D1%8B%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%80&x=0&y=0> (дата звернення: 27.02.2019).

ЕУМ – Українська мова: енциклопедія. Київ, 2007.

ПС – Голоскевич Г. Правильный словарь. Київ, 1929. URL: <https://r2u.org.ua/s?w=%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA&scope=all&dicts=all&highlight=on> (дата звернення: 27.02.2019).

РБС III – Русско-белорусский словарь = Русская-беларускі слоўнік: в 3 т. Т. 3. Минск, 2012.

РБСНБ – Некрашэвіч С.М., Байкоў М.Я. Расійская-беларускі слоўнік. Менск, 1928.

СЛТ – Троська Я., Шамоль Я., Хацяновіч А. і інш. Слоўнік лясных тэрмінаў. Менск, 1926. URL: <http://www.slounik.org/search?dict=&search=%D0%BC%D0%B0%D1%88%D1%82%D0%B0&x=0&y=0> (дата звернення: 27.02.2019).

ССТ – Слоўнік сельска-гаспадарчае тэрміналогіі (праект). Менск, 1928. URL: <http://www.slounik.org/search?dict=&search=%D0%B2%D1%8B%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%80&x=0&y=0> (дата звернення: 27.02.2019).

СУРН – Ніковський А. Словник українсько-російський. Київ, 1926.

ТТ – Гурло А. Тэхнічная тэрміналогія. Менск, 1932. URL: <http://www.slounik.org/search?dict=&search=%D0%B2%D1%8B%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%80&x=0&y=0> (дата звернення: 27.02.2019).

ШГБМ – Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. Менск, 1927.

Oleksandr Skopnenko

REPETATION OF UKRAINIAN TRADITIONS IN BELARUS TERMINOLOGY

The article questions the influence of the traditions of Ukrainian codification on the processes of the formation of the Belarusian terminology. It was shown that in the first third of the twentieth century, in the first period of active codification of the new Belarusian literary language, linguists of Belarus took into account the Ukrainian experience of term creation. At that time, the Belarusian codifiers mostly focused on linguistic Belarusian sources, but in discussions often used information on terminology in other Slavic countries. The configuration of the Belarusian terminology has been most influenced the most affected by the terminology of the Russian and Polish languages, the influence of Ukrainian terminology was weaker, but rather noticeable. Most of Ukrainian elements have been consolidated in linguistic Belarusian terminology. Ukrainian codification has become an integral part of the information field of the Belarusian codification processes in the first half of the twentieth century and requires a detailed study.

Keywords: new Belarusian literary language, new Ukrainian literary language, term, terminology, terminology system, lexicology, lexicography, normalization, codification, linguistic influence.

УДК 81.161.2' 373.611 + 81.161.2138

Т.В. СТАСЮК
м. Дніпро, Україна

ПРОЛЕГОМЕНИ СОЦІОКОГНІТИВНОГО ТЕРМІНОЗНАВСТВА ТА СОЦІОКОГНІТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕРМІНА

Стаття інформує про соціокогнітивне термінознавство, окреслює статус напрямку в системі лінгвістичного знання, подає вихідні поняття, основні відомості про сучасну проблематику й перспективи, мету, завдання, методи вивчення термінології в новій парадигмі; проведено комплексний аналіз визначень терміна та вказано на його істотні ознаки крізь призму когнітивної та соціологічної парадигми мовознавства.

Ключові слова: соціокогнітивне термінознавство, термін, термінотворення, семіотична природа терміна, концептуалізація, категоризація, науковий дискурс, професійний дискурс.

У статті обґрунтовано виділення окремого напрямку сучасних досліджень термінологічної лексики – соціокогнітивного термінознавства, представлена проблематика вивчення терміна в соціокогнітивній лінгвістичній парадигмі та систематизовано нові спроби визначення терміна як лінгвосоціокогнітивного феномена.

Актуальність розвідки зумовлена аналізом статусу соціокогнітивного термінознавства в системі лінгвістичного знання, систематизацією сучасної проблематики, виділенням перспектив нового напрямку, його мети, завдань, методів, а отже, нового ракурсу досліджень терміна.

Метою статті є огляд наукових теорій, концепцій, поглядів, проблем, пов'язаних із соціокогнітивним термінознавством, та з'ясування природи терміна з урахуванням соціокогнітивних категорій та їх ознак у термінології.

Для реалізації мети дослідження було поставлено такі завдання: 1) систематизувати наукові погляди в межах соціокогнітивного термінознавства початку ХХІ століття, проаналізувати вихідні поняття, проблематику, перспективи, мету, завдання, методи його вивчення; 2) здійснити огляд визначень терміна, що відбивають соціокогнітивні категорії в термінології.

Наукове значення статті полягає в комплексному аналізі наукових проблем термінознавства, які виокреслюють нову парадигму досліджень – соціокогнітивне термінознавство.

Теоретичну базу розвідки склали концепції термінознавців, присвячені різним аспектам вивчення термінології, наукового дискурсу, професійного спілкування, мов спеціального призначення, наукової та професійної комунікації.

Новизна роботи. Дослідження проводилося в межах інтерпретації найновіших досягнень світової лінгвістики й термінознавства: *німецьких науковців* В. Мартіна (W. Martin), А. Верхагена (A. Verhagen), *британських дослідників* П. Свонпола (P. Swanpoll), Дж. Сейджера (J.C. Sager), І. Шліфа (E. Schleef), *австрійських лінгвістів* Дж. Майкіна (J. Myking), П. Вайсенхофера

(Р. Weissenhofer), канадських лінгвістів І. Мейер (I. Meyer), М.К. ле Хом (М.-С. L'Homme), Дж. Морайя (J. Maurais), африканського дослідника Ю. Махмуда (U.A. Mahmud), арабського лінгвіста Б. Сміта (B.D. Smith), ірландського термінолога У. Бресна (Úna Bhreathnach), дослідників наукової групи бельгійського термінолога Р. Теммерман (R. Temmerman) – К. Кереманса (K. Kerremans), П. де Байера (P. De Baer), Дж. Жао (G. Zhao), Дж. Кінгстона (J. Kingston), Р. Верліндена (R. Verlinden), Ф. Коппенса (F. Coppens), Р. Мірсмана (R. Meersman), І. Дісмейтера (I. Desmeytere), П. Віла (P. Wille); дослідників наукової групи іспанського термінолога П. Фабер Бенітез (Pamela Faber Benítez) – М.Т. Кабре Кастеллі (Maria Teresa Cabré Castellví), А. Реймерінк (Arianne Reimerink), К.М. Лінареса (Carlos Márquez Linares), К. Лопез Родрігес (Clara López Rodríguez), Х.С. Руїза (José Senso Ruiz), Х.А. Прієто Веласко (Juan Antonio Prieto Velasco), М.І. Терседор Санчеза (María Isabel Tercedor Sánchez), М.Р. Кастро Прієти (María Rosa Castro Prieto), М. Вера Експозіто (Miguel Vega Exposito), П.Л. Араузи (Pilar León Araúz), С. Монтеро Мартінез (Silvia Montero Martínez), К. Джименез (Catalina Jiménez), К. Сібел (Claudia Seibel), Дж. Феліу (J. Feliu). До того ж, були проаналізовані найсучасніші здобутки українських термінознавців (А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько, О.О. Селіванова, В.Л. Іващенко, Л.Г. Боярова, С.В. Постриган, І.В. Середюк, В.Я. Юкало, Л.Ф. Борсук, Р.А. Гринюкова, В.Г. Згурська, А.Д. Олійник, О.О. Олійник, О.І. Южакова) та російських термінознавців (О.Й. Голованова, С.Л. Мішланова, Л.Ю. Зубова, В.Ф. Новодранова, І.П. Массаліна, М.Б. Казачкова, Ю.А. Гришенкова).

Соціокогнітивне термінознавство – новий напрям у сучасній парадигмі лінгвістичного знання, сформований на перетині соціолінгвістики, когнітивної лінгвістики, зокрема когнітивної семантики, й термінознавства, який вивчає проблеми виникнення та функціонування терміна в соціальному контексті з урахуванням ментальних процесів людської свідомості – пізнання й інтерпретації світу, категоризації і концептуалізації в мисленні, спілкуванні та управлінні інформацією.

Наукові погляди, концепції, положення соціокогнітивного термінознавства охоплюють **проблематику** когнітивного, когнітивно-соціологічного (змішаного) та соціологічного ракурсів вивчення терміна:

- **когнітивна проблематика**: категоризація і концептуалізація у сучасному термінопросторі (О.І. Южакова [47, с. 34 – 37], В.Г. Згурська [18, с. 142 – 148]); когнітивне підґрунтя категоризації та концептуалізації певної наукової сфери (О.О. Селіванова [42, с. 84 – 95; 43, с. 301 – 307]) і професійної сфери (О.Й. Голованова [10, с. 18 – 25; 11, с. 16 – 17; 7, с. 85 – 91; 9, с. 51 – 54; 8, с. 24 – 31]); репрезентація термінологічних концептів, вивчення їх у розрізі створення динамічних сценаріїв змін, подій, прогресу (П. Фабер [55, с. 9 – 29]); механізми наївної і наукової / фахової номінації (І.В. Середюк [62, с. 338], Р.А. Гринюкова [13, с. 173 – 177]); механізми формулювання дефініції терміна (її складності, ступеня деталізації, узагальнення) (Р. Теммерман [63]); термінологія в гносеологічному та онтологічному аспектах, засіб відбиття структур знання, що організують певну систему, репрезентуючи конкретну сферу діяльності людини (К. Кереманс, Р. Теммерман, П. де Байер [65, с. 177 – 191]); розгляд термінів і терміносистем як динамічних конструктів, що народжуються в дискурсі (мовленнєво-розумовій діяльності людини) та змінюють свій зміст і форму в

процесі когніції (П. Фабер [53; 55], К. Джименез, К. Сібел [56]); вивчення еволюції значення терміна в часі (Р. Теммерман [65, с. 177 – 191; 64, с. 35; 65, с. 265 – 277]) тощо.

- **когнітивно-соціологічна проблематика**: особливості відтворення у термінології знань, досвіду, стереотипів, професійного мислення фахівців (В.Ф. Новодранова [35, с. 13]); дискурс носіїв фахового мовлення, терміновживання в комунікації (П. Фабер, С.М. Мартинез, М.Р. Кастро Пріето, Х.С. Руїз, Х.А. Пріето Веласко, П.Л. Арауз, К.М. Лінарес, М.В. Еспосіто [54, с. 107 – 134; 55, с. 189 – 213]), особливості мов спеціального призначення, соціального контексту, «терміна у дії», «терміна у використанні», реального терміновживання (У. Бресна [66, с. 15]), термінотворення й терміновживання у науковій / професійній сфері (В.Л. Іващенко [21, с. 304 – 316], О.О. Селіванова [42, с. 84 – 95], О.І. Южакова [47, с. 34 – 37], Л.Ф. Борсук [2, с. 55 – 62], В.Г. Згурська [18, с. 142 – 148]); **соціокомунікативна** значущість терміна (Л.Г. Боярова [3, с. 13 – 24]).

- **соціологічна проблематика**: термінологія в соціальній практиці, в історико-політичному дискурсі (Дж. Майкінг [60, с. 94]); термін як спеціальна одиниця фахової мови / одиниця спеціального знання, спеціальної комунікації (М.Т. Кабре, Дж. Сейджер, Дж. Фелю, [49, с. 41 – 50; 50, с. 1 – 3; 51, с. 35 – 57; 52]); термінологічне планування як соціолінгвально детермінований процес, його соціокультурні й політичні чинники (Дж. Морай [59, с. 121], Ю. Махмуд [58, с. 100 – 111], Б. Сміт [62, с. 299]); функціонування терміна у фаховій комунікації (С.Л. Мішланова [29, с. 481 – 486; 30, с. 91 – 98; 31, с. 40 – 43; 32, с. 392], Л.Ю. Зубова [19, с. 22], В.Ф. Новодранова, І.П. Массаліна [28, с. 278; 33, с. 45; 34, с. 82 – 84; 38, с. 150 – 153; 36, с. 68 – 70; 39, с. 136 – 140], М.Б. Казачкова [24, с. 255], Ю.А. Гришенкова [14, с. 20], С.В. Постриган [41, с. 14], В.Я. Юкало [48, с. 207]; створення словника третього тисячоліття – ідеального електронного термінологічного словника-репозиторія з репрезентацією динаміки розуміння терміна (Р. Теммерман [64, с. 21]); створення спеціальних електронних матриць на основі шаблонів фахової мови автентичних текстів, які зможуть вибудовувати дефініцію будь-якого термінопоняття, яка змінюватиметься залежно від знань та очікувань користувача (К. Джименез, К. Сібел [56]); термін в умовах «комунікативного шуму» / «девіацій комунікації» / «семантичного шуму» (А.Д. Олійник, О.О. Олійник [40, с. 231 – 239]).

Нова проблематика в своїх надрах породжує питання-положення соціокогнітивного термінознавства: 1) основна одиниця термінознавства – *одиниця розуміння спеціального / наукового / професійного знання* // термінологічний концепт; 2) властивість терміна – інтерпретація світу; 3) термінологічна дефініція складається з модулів розуміння; 4) терміни можуть бути багатозначними; 5) терміни можуть мати синоніми; 6) терміни можуть бути метафорами; 7) термін вербалізує комплексний конструкт із різними рівнями усвідомлення; 8) дефініція терміна – динамічна, з різним обсягом інформації залежно від мети повідомлення; 9) терміноконцепти постійно розвиваються.

З огляду на зазначене, **перспективами розвитку соціокогнітивного термінознавства** є заглиблення в ментальні процеси категоризації та концептуалізації наукового / фахового знання, яке актуалізується в живому науковому / професійному дискурсі з урахуванням соціологічних чинників.

Нова мета зумовила комплекс релевантних *завдань аналізу терміна*: виявлення найістотніших ознак природи терміна як соціокогнітивного явища; втілення в термінах результатів категоризації та концептуалізації наукових / професійних знань; аналіз відтворення у термінології наукового / професійного мислення, досвіду, стереотипів фахівців; вивчення комунікативного потенціалу терміна в науковому / професійному спілкуванні; виявлення когнітивних механізмів формулювання дефініції терміна, термінотворення і терміновживання у науковій / професійній сфері.

Когнітивний аспект вивчення терміна.

В українському термінознавстві сформовано таке бачення терміна: ***термін** – репрезентує спеціальне поняття*, яке вступає у відношення з іншими поняттями у загальній структурі наукової або професійної галузі; позначає термінопоняття, яке може бути динамічним *фрагментом інформації у межах спеціальної предметної сфери*; може *репрезентувати спеціальне поняття у вигляді моделі (шаблону, стереотипу, схеми)*; може *вербалізувати спеціальний концепт*; *залежить від тематичного контексту, від місця в системі спеціальних понять галузі тощо* [22, с. 51 – 58].

На думку А.Р. Іленкова, ***термін** відіграє спеціальну роль у збереженні й транслюванні знань, представляє фрагменти знання в усій їхній складності, допомагає означити концепт*; різні терміни мають різне інформаційне наповнення [23, с. 24]. Дослідник зазначає, що ***термінологія** репрезентує концептуальні поняття з певної галузі у вигляді, який дає змогу обмінювати чи передавати знання в комплексній формі; розглядає терміни як номінатори концептів і як номінатори властивостей концептів* [23, с. 27 – 28].

За визначенням Д.В. Щерби, ***термін** – це мовний знак, співвідносний із поняттям і предметом певної професійної сфери, який на основі цього співвідношення входить до певної терміносистеми як її невід’ємний елемент* [46, с. 237 – 240].

Глибокий аналіз когнітивної природи терміна здійснила О.Й. Голованова, пропонуючи такі визначення: ***термін** – це реалізація механізмів пізнання тієї чи тієї галузі знань або діяльності, репрезентація структур спеціального знання, які є відправним пунктом в осмисленні професійного простору і сприяють оптимальній організації діяльності фахівців* [10, с. 23]; *невід’ємна когнітивна структурна одиниця мови фахівців, мови професійної орієнтації; «вербалізований результат» фахового досвіду* [8, с. 118 – 119]; ***терміни**, позначаючи найбільш значущі ментальні об’єкти професійної діяльності, вербалізують логічну модель певної системи знання або діяльності та функціонують як основні когнітивні орієнтири в межах цих систем* [12, с. 26].

Когнітивні функції терміна аналізує М.М. Володіна, яка зазначає, що ***термін** є: особливою когнітивно-інформаційною структурою, в якій акумулюється виражене в конкретній мовній формі професійно-наукове знання, накопичене людством за весь період його існування* [5, с. 25]; *носієм колективного професійно-наукового знання, яке оптимізує пізнавальну та перетворювальну діяльність людей* [4, с. 3]; *своєрідним записом професійно-наукового знання*.

На думку С.Л. Мішланової, ***терміни** – мовні знаки, формування яких відбувається в діяльності особистості і має когнітивно-дискурсивну природу*. Тому

закономірності термінологізації зумовлені закономірностями дискурсу й закономірностями розвитку *професійної мовної особистості* [32, с. 22].

Л.М. Алексєєва, С.Л. Мішланова розглядають **термін** як мовний знак, значення якого відображає певні етапи пізнання. Вони визнають термін одним із способів *вербальної репрезентації спеціального знання* [1, с. 200].

Аналогічні ознаки терміна виділяє А.В. Лемов, зазначаючи, що **термін** – це мовна одиниця (слово чи словосполучення) переважно субстанційного характеру, яка конвенційно співвідноситься з поняттям та предметом професійної сфери і слугує для *концентрації, фіксування, зберігання та передавання інформації* [27, с. 77].

В.М. Лейчик кваліфікує **термін** «динамічним явищем, яке народжується, формується, поглиблюється в процесі *пізнання* (когніції), переходу від концепту – мисленнєвої категорії – до вербалізованого концепту, пов'язаного з тією чи іншою теорією, концепцією, яка осмислює ту чи ту *галузь знання* і (або) *діяльності*» [26, с. 21].

О.А. Федотова вважає, що **термінологія** – це вербалізований *результат когнітивної діяльності фахівця*, пов'язаний з осмисленням та освоєнням його професійного досвіду. Терміносистема певної сфери знання / діяльності є своєрідним «відбиттям» того, як *фахівець концептуалізує й категоризує довкілля*, які його елементи для нього релевантні, найбільш значущі [45, с. 10].

Л.В. Івіна визначає **термін** як основну одиницю науки, спеціальних галузей знань і сфер діяльності людини, покликану номінувати об'єкти й процеси та одночасно бути засобом *пізнання навколишнього світу* [20, с. 14].

Т.М. Дрідзе визначає **термін** як *когнітивну одиницю*, яка «задає програму діяльності і поведінки» [17, с. 35].

Когнітивний підхід у термінознавстві розвиває новий погляд на термін як *репрезентант наукового знання, засіб здобування, зберігання та накопичення професійно-наукової інформації*, розглядає його як вербалізований *результат фахового мислення, засіб об'єктивації пізнавальної діяльності* людей.

Отже, когнітивна природа терміна виявляється в таких аспектах: **термін** відбиває процеси пізнання, концептуалізації та категоризації, є вербалізатором фрагменту знання різного обсягу, своєрідним засобом здобування, зберігання та накопичення професійно-наукової інформації.

Соціологічний аспект вивчення терміна.

Чимало дослідників визнають **терміни**, за допомогою яких *спілкуються фахівці конкретної галузі знання*, когнітивними структурами, які вимагають відповідної поведінки [4 – 5; 21; 39].

В.Л. Іващенко, експлікуючи *соціальну природу терміна*, зазначає, що він *реалізується в соціальному контексті; зазнає впливу культурного та прагматичного фактору спілкування, економічного та політичного контексту функціонування*, репрезентує різні комунікативні ситуації, *зазнає еволюції* відповідно до потреб спільноти [21, с. 304 – 316].

О.Й. Голованова формулює думку, що **термін** – це вербалізований результат професійного мислення, вагомий лінгвокогнітивний *засіб орієнтації в професійній сфері та важливий елемент професійної комунікації* [8, с. 63].

М.М. Володіна припускає, що **терміни**, за допомогою яких *спілкуються фахівці конкретної галузі*, є особливими *когнітивними структурами – фреймами*

[5, с. 90]; вони є одним з основних способів мовного вираження *спеціальних знань*, засобами *спілкування* в процесі *професійно-наукової діяльності* та оптимізації розвитку *людського пізнання* [5, с. 19].

І.П. Масаліна підкреслює, що *термін* – це слово *спеціальної мови* для *професійного, наукового спілкування*, яке пов'язане з *поняттям*, що належить до професійної або наукової сфери [28, с. 67]; це мовний знак, що фіксує наукове знання, яке пояснюють за допомогою знаків тієї ж системи. Терміни створюють для позначення предметів, явищ, відносин, *комунікативно й когнітивно значущих* лише в *особливому семіотичному просторі*, – просторі тієї чи тієї професійної діяльності [28, с. 68].

З.І. Комарова вважає *термін* інформаційно-когнітивною структурою, яка акумулює *спеціальні знання*, необхідні в процесі *наукової комунікації* та *професійно-наукової діяльності* [25, с. 58].

Л.П. Груніна трактує *термін* як одиницю *професійно-наукового знання*, яка є не тільки *об'єктом пізнання*, а й *результатом розумового процесу*, пов'язаного з пізнанням. Розумовий процес фіксується визначенням термінованого об'єкта; *терміни* як носії *професійно-наукової пам'яті* є *засобом спілкування в спеціальних галузях життя*, де їх використовують як особливі когнітивні моделі, необхідні в процесі *фахової комунікації* [15, с. 98].

На думку В.М. Лейчика, *термін*, на відміну від інших *одиноць професійної комунікації*, – це *максимально навантажений змістом знак*; його змістова структура має *інтелектуальний характер* [26, с. 62]. Такого ж погляду дотримується В.С. Воропаєва, яка вважає, що *термін* – це одиниця *професійного мовлення*, мета якої найпродуктивніше й економніше *передати інформацію, отримати нове наукове знання або практичний результат* [6, с. 26].

Отже, *термін* відбиває *соціологічний аспект в процесі пізнання та взаємодії в науковому / професійному середовищі*, прагнення науковців / фахівців поділитися своїм умінням і досвідом з іншими, передати власні знання учням, студентам, практикантам, однодумцям, забезпечити ефективність наукової / професійної комунікації через фіксацію основних властивостей пізнаваних предметів або явищ та розкриття їх найістотніших ознак.

Соціокогнітивне термінознавство зайняло свою нішу в річищі нових лінгвістичних парадигм, виявляючи міждисциплінарний характер, об'єднуючи різні сфери знань, акумулюючи досвід суміжних дисциплін, змінюючи підхід і ракурс дослідження своєї основної одиниці. Відповідно, термін сьогодні розглядають у когніції, у соціологічному вимірі, в комунікації. Предметом зацікавлення науковців стають «живі» процеси породження нових термінологічних одиниць, терміновживання в реальному середовищі, відбирання та користування термінологією в соціолінгвальній фаховій спільноті, відтворення в термінології знань, досвіду, стереотипів, професійного мислення фахівців.

1. Алексеева Л.М., Мишланова С.Л. Медицинский дискурс: теоретические основы и принципы анализа. Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 2002. 200 с.
2. Борсук Л. Структурно-семантичні та концептуально-когнітивні чинники термінотворення. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Вип. 18. Київ, 2009. С. 55 – 62.
3. Боярова Л.Г. Термінологічна лексика в загальномовному тлумачному словнику. *Лексикографічний бюлетень*. Київ, 2008. Вип. 17. С. 13 – 24.

4. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация: дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.04. Москва, 1998. 345 с.
5. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина на материале терминологии средств массовой информации. Москва, 2000. 128 с.
6. Воропаева В.С. Особенности метафоризации как способа терминообразования в итальянском и русском языках. *Вестник Челябинского государственного университета*. Филология. Искусствоведение. 2010. № 22 (203). Вып. 46. С. 25 – 28.
7. Голованова Е.И. Базовые когнитивные понятия и развитие терминоведения. *Вестник Удмуртского университета*. История и филология, 2010. Вып. 2. С. 85 – 91.
8. Голованова Е.И. Категория профессионального деятеля в динамическом пространстве языка лингвокогнитивный анализ: дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.04. Челябинск, 2004. 367 с.
9. Голованова Е.И. Когнитивное терминоведение. Челябинск, 2008. 177 с.
10. Голованова Е.И. Лингвистическая интерпретация термина: когнитивно-коммуникативный подход. *Известия Уральского государственного университета*, 2004. №33. С. 18 – 25.
11. Голованова Е.И. Отражение когнитивных механизмов перекатегоризации в терминологии. *Научно-техническая терминология*. Москва, 2006. Вып. 1. С. 16 – 17.
12. Голованова Е.И. Типология единиц профессиональной коммуникации: когнитивно-прагматический аспект. *Вестник Челябинского государственного университета*. Филология. Искусствоведение. 2008. Вып. 19. С. 25 – 29.
13. Гринюкова Р. Інноваційна вербалізація концепту «професіонал» у концептосистемі «новітні інформаційні технології». *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Вип. 75 (4). Філологія. Кіровоград, 2008. 364 с.
14. Гришенкова Ю.А. Юридический термин как языковой и социокультурный феномен (на материале немецкого языка семейного права): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19, 10.02.04. Ярославль, 2006. 20 с.
15. Грунина Л. П. Когнитивный аспект исследования терминов. *Филологические науки*. Тамбов, 2010. № 1(5). Ч. I. С. 97 – 99.
16. Д'яков А. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ, 2000. 218 с.
17. Дридзе Т.М. Прогнозное социальное проектирование как этап управленческого цикла: от жизненных ресурсов человека к социальным ресурсам общества. *Прогнозное проектирование: теоретико-методологические и методические проблемы*. Москва, 1994. С. 35.
18. Згурська В.Г. Когнітивно-перекладацький аспект вивчення лексичних інновацій сфери Інтернет та комп'ютерних технологій. *Вісник Сумського державного університету*. Філологічні науки. 2005. № 5. С. 142 – 148.
19. Зубова Л.Ю. Английские медицинские аббревиатуры как часть профессиональной языковой картины мира (на фоне их русских и французских аналогов): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Воронеж, 2009. 22 с.
20. Ивина Л.В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования). Москва, 2003. 304 с.
21. Іващенко В.Л. Соціолінгвістичний і соціокогнітивний напрями досліджень у сучасному зарубіжному термінознавстві. *Життя у слові*. Київ, 2011. С. 304 – 316.
22. Іващенко В.Л. Фреймове і комунікативне термінознавство в зарубіжній лінгвістиці. *Мовознавство*. 2014. №1. С. 51 – 58.
23. Іленков А.Р. Термінологія та її роль у представленні знань. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Проблеми української термінології. 2009. № 648. С. 24 – 29.

24. Казачкова М.Б. Профессиональный язык как отражение профессиональной культуры: на материале русского и английского вариантов профессионального языка авиации: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Казань, 2008. 255 с.
25. Комарова З.И. Семантические проблемы русской отраслевой терминологии: дис. ... докт. филол. наук: Екатеринбург, 1991. 401 с.
26. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. Москва, 2006. 256 с.
27. Лемов А.В. Система, структура и функционирование научного термина (на материале русской лингвистической терминологии). Саранск, 2000. 192 с.
28. Массалина И.П. Дискурсивные маркеры в английском языке военно-морского дела. Калининград, 2009. 278 с.
29. Мишланова С.Л. Анализ восприятия медицинских метафорических терминов. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2010. Т. 12. №3(2). С. 481 – 486.
30. Мишланова С.Л. Когнитивный аспект медицинской коммуникации. Теория коммуникации & прикладная коммуникация. *Вестник Российской коммуникативной ассоциации*. Ростов-на-Дону, 2002. Вып. 1. 200 с.
31. Мишланова С.Л. Семиотические аспекты терминологизации. *Вестник Челябинского государственного университета*. Филология. Искусствоведение. 2011. № 24. Вып. 57. С. 40 – 43.
32. Мишланова С.Л. Термин в медицинском дискурсе: Образование, функционирование, развитие: дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2003. 392 с.
33. Новодранова В.Ф. Взаимодействие когниции и коммуникации в терминообразовании. *Научно-техническая терминология*. Москва, 2003. Вып. 2. С. 45.
34. Новодранова В.Ф. Когнитивное терминоведение. *Общее терминоведение: энциклопедический словарь*. Москва, 2006. С. 82 – 84.
35. Новодранова В.Ф. Когнитивные аспекты терминологии *Материалы первой международной школы-семинара по когнитивной лингвистике*. Тамбов, 1998. Ч. 1. С. 13 – 16.
36. Новодранова В.Ф. Когнитивные науки и терминология. *Научно-техническая терминология: Научно-технический реферативный сборник*. Москва, 2000. Вып. 2. С. 68 – 70.
37. Новодранова В.Ф. Мифологические концепты как когнитивные основания психологической терминологии. *Филология и культура: материалы IV Междунар. науч. конф.* Тамбов, 2003. С. 338.
38. Новодранова В.Ф. Проблемы терминообразования в когнитивно-коммуникативном аспекте. *Лексикология. Терминоведение. Стилистика*. Москва – Рязань, 2003. С. 150 – 153.
39. Новодранова В.Ф. Типы знания и их репрезентация в языке для специальных целей (LSP). *Когнитивная лингвистика: новые проблемы познания*. Москва – Рязань, 2007. Вып. 5. С. 136 – 140.
40. Олійник А.Д., Олійник А.А. Прагматичні аспекти термінотворення та проблеми «комунікативного шуму» (на прикладі економічних терміносистем). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Філологічні науки, 2009. Вип. 137. С. 231 – 239.
41. Постриган С.В. Усталені словосполучення в німецькому юридичному інституційному тексті: лінгвокультурологічний та комунікативно-прагматичний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2009. 14 с.
42. Селіванова О.О. Когнітивне підґрунтя термінотворення: методика аналізу. *Вісник Харківського національного університету*. Методологічні засади лінгвокогнітології. 2008. С. 84 – 95.
43. Селіванова О.О. Психолінгвістичне та когнітивне підґрунтя моделі породження номінативних одиниць. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Филология. Симферополь, 2007. Т. 20 (59). № 3. С. 301 – 307.

44. Середюк І.В. Філософська термінологія в сучасному британському інтелектуальному романі: семантика і функціонування: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2010. 338 с.
45. Федотова Е.А. Когнитивно-дискурсивный анализ специального языка научной области «безопасность производства и технологических процессов» (на материале немецкой научной литературы): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Калининград, 2011. 21 с.
46. Щерба Д.В. Термін та його дефініція як головні онтологічні поняття термінознавства. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2006. № 28. С. 237 – 240.
47. Южакова О.І. Концепт як головна одиниця когнітивної лінгвістики в аналізі терміносистем (на матеріалі термінології холодильної техніки). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Проблеми української термінології. 2010. № 675. С. 34 – 37.
48. Юкало В.Я. Мовні стереотипи в комунікаціях лікаря: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 207 с.
49. Cabré M.T., Feliu J. Terminología y cognición. *II Simposio Internacional de Verano de Terminología*. Barcelona, 2001. P. 41 – 50.
50. Cabré M.T., Sager J.C. Preface: towards a theory of terminology. *Terminology*. 1998/1999. Vol. 5. № 1. P. 1 – 3.
51. Cabré M.T. Elements for a theory of terminology: Towards an alternative paradigm. *Terminology* 2000. 6(1). P. 35 – 57.
52. Cabré M.T. La terminología. Representación y comunicación. Barcelona, 1999.
53. Faber P. The Cognitive Shift in Terminology and Specialized Translation / MonTI: Monographs in Translation and Interpreting: A (Self) Critical Perspective of Translation Theories. Una visión (auto)crítica de los estudios de traducción. 2009. №1. P. 107 – 134.
54. Faber P., Martínez S.M., Castro Prieto M.R., Ruiz J.S., Prieto Velasco J.A., Araúz P.L., Linares C.M., Expósito M.V. Process-oriented terminology management in the domain of Coastal Engineering. *Terminology*, 2006. Vol 12. №2, P. 189 – 213.
55. Faber P. The dynamics of specialized knowledge representation: Simulational reconstruction or the perception–action interface. *Terminology*, 2011, Vol 17, № 1, P. 9 – 29.
56. Jiménez C., Seibel C. From expert knowledge representation to controlled language: Flexible definitions for coastal process concepts, 2007. 13 p.
57. Kerremans K., Temmerman R., De Baer P. Construing domain knowledge via terminological understanding. *Linguistica antverpiensia*. 2008. №7. P. 177 – 191.
58. Mahmud U.A. Sociolinguistic determinants in terminology planning: the case of Mauritania. *Termia 84: terminologie et coopération internationale: la terminologie, outil indispensable au transfert des technologies*. Colloque international de terminologie, eds. G. Rondeau & J.C. Sager, Girsterm, Québec, 1986. P. 100 – 111.
59. Maurais J., Terminology and language planning. *Terminology: Applications in Interdisciplinary Communication*, eds. H.B. Sonneveld & K.L. Loening, John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia, 1993. P. 111 – 126.
60. Myking J. Siositerminologi, ein modell for Norden? I terminologins tjänst. *Festskrift för H. Picht på 60-årsdagen*, eds. A. Nuopponen, B. Toft & J. Myking, Vaasan Yliopiston julkaisuja, Vaasa, 2000. P. 94.
61. Sager J.C. Classification and hierarchy in technical terminologies. *Informatics 2. Proceedings of a Conference held by the ASLIB Coordinate Indexing Group*. 25 – 27.04.1974. New College Oxford. Horsnell, 1974. P. 73 – 85.
62. Smith B.D. Language choice and terminology for national development in Negara Brunei Darussalam. *Terminology*, 1994. Vol. 1. № 2. P. 291 – 301.

63. Temmerman R. How can specialized dictionaries account for variation and the dynamics of understanding? Fourth WU Symposium on International Business Communication «Dictionaries and Beyond», 2011.
64. Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description. The sociocognitive approach. Amsterdam: John Benjamins Publishing company, 2000. 258 p.
65. Temmerman R., Kerremans K. What will be considered a term? From static terminology description to dynamic terminology processing. Proceedings of the LSP conference, 2005. P. 265 – 277.
66. Úna Bhreathnach. A best-practice model for term planning. Dublin. 2011. Vol. 1, 224 p.

Tetyana Stasyuk

PROLEGOMINES OF SOCIOCOGNITIVE TERMINOLOGY AND SOCIOCOGNITIVE INTERPRETATION OF THE TERM

The article introduces sociocognitive terminology, defines the status of the direction in the system of linguistic knowledge, provides initial concepts, basic information about contemporary issues and prospects, purpose, tasks and methods of terminology research in the new paradigm; carries out a comprehensive analysis of the definitions of the term, points to its essential features through the prism of the cognitive and sociological paradigm of linguistics.

The main results of the research compose the following provisions:

1. Sociocognitive terminology problems cover the issues: 1) the main unit of terminology is the unit of understanding [of scientific knowledge / professional knowledge] / terminological concept / scientific concept / professional concept; 2) term moves cognition, determinates the worldview; 3) term definition is formed of modules of understanding; 4) term can be polysemic; 5) terms can have synonyms; 6) terms can be metaphors; 7) term verbalizes a complex construct, comprehended gradually; 8) term definition is dynamic, transferring various amount of information depending on message aims; 9) term concept evolves continually.

2. In cognitive aspect, we consider a term to be: 1) a representative unit of scientific / professional knowledge; 2) a product of verbalization, storing and accumulating scientific / professional information; 3) a verbalized result of scientific / professional cognition, thinking; 4) informational and cognitive structure which accumulates special knowledge.

3. In sociological aspect, we consider a term to be: a) a mean of transmission of socially meaningful knowledge, scientific / professional experience, b) a mean of providing the effectiveness of scientific / professional communication through fixing the basic properties of objects or phenomena; c) a mean of correction of term-content in various communicative processes, creation of understanding between scientists and experts.

Key words: sociocognitive terminology, term, terminology, semiotic nature of the term, conceptualization, categorization, scientific discourse, professional discourse.

УДК 811.161.2'373.421

О.І. ВАСЕЦЬКА

м. Київ, Україна

СИГНІФІКАТИВНА СИНОНІМІЯ В СИНТАКСИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті з'ясовано природу семантичної полілексії в синтаксичній терміносистемі української мови на синхронійному та діахронійному рівнях. Представлено типологію поняттєвих термінів-синонімів, ґрунтовану на структурному критерії. Виявлено ядерні та периферійні поняттєві терміни-синоніми.

Ключові слова: синтаксична термінологія української мови, варіантність, семантична варіантність, поняттєва / сигніфікативна синонімія.

Іманентною властивістю знакових систем, до яких належить і людська мова, є внутрішнє прагнення до постійного розвитку, змін. Як зауважив А.О. Білецький, «усі мовні знаки схильні до змін у часі та в просторі, навіть у кожному мовленнєвому акті. Змінюються й форми (зовнішні форми – ексформи), змінюються їх значення (іноформи). Їхні зміни відбуваються і в синхронії, і в діахронії, у процесі мовного розвитку. У цьому – динаміка мовної системи» [2, с. 534]. Зазначена властивість – свідчення еволюції, одним із виявів якої є явище варіантності мовних одиниць.

Попри те, що терміни мають інше функційне навантаження порівняно з одиницями загальномовного вжитку, вони здатні варіюватися, хоч характер видозмін різний. Цей факт посприяв появі низки праць, у яких здійснено спроби обґрунтувати засадничі положення теорії варіантності термінів, наприклад, В.М. Лейчика [9], В.П. Даниленко [8], В.М. Солнцева [13]; О.А. Радченко [10], К.Я. Авербуха [1], Ю.В. Сложенікіної [11; 12], С.В. Гриньова-Гриневича [14], А.В. Ткач [14], Л.Г. Боярової [3; 4].

У дослідженнях, проведених із позицій системно-структурного «традиційного» термінознавства, переважала думка щодо єдино можливого потрактування явища тотожності / близькості значень термінів як абсолютної термінної синонімії (дублетності), нині ж актуалізуються дослідження термінології з позиції функціонального та когнітивно-дискурсивного термінознавства, що й зумовлює зміни в розумінні термінних процесів і передусім у розумінні природи термінів. Аналіз наукових джерел дає змогу кваліфікувати цей феномен, як

полілексію¹, виявом якої є синонімія, або семантична полілексія («близькість значень»), яку формують поняттєві (сигніфікативні) та концепційні синоніми, а також дублетність («тотожність значень»), або формальна полілексія («тотожність значень»).

Метою статті є виявлення особливостей функціонування термінів – поняттєвих синонімів.

Аналізуючи природу термінів-словосполучень із близьким значенням, беремо до уваги синоніміїсність компонентів таких утворень. Так, терміни-словосполучення визнаємо синонімами за умови близькості значень одного з компонентів (або похідної основи) відповідних термінів. При цьому близькість / тотожність значень одиниць може бути підтверджена або фіксованістю в лексикографічних джерелах, або за допомогою виявлення спільного значення одиниць у контекстах. Оскільки низка синтаксичних термінів формує ряди одиниць, що представлені в метамовах різних дослідників, наголосимо: терміни – поняттєві синоніми, компоненти яких утворюють ряди, представлено одиницями, вжитими різними дослідниками в межах одного напряму дослідження синтаксису, компоненти ж концепційних рядів чітко розмежовують різні синтаксичні напрями, концепції, теорії, авторські погляди.

Поняттєві синоніми в синтаксичній терміносистемі представлено кількома рядами аналітичних термінів, які виявлено на рівні синхронії та діахронії.

У сучасній синтаксичній термінології (на синхронному зрізі) розрізняємо групи аналітичних термінів, у яких синонімізуються або головні компоненти словосполучень, або залежні. Першу підгрупу формують двокомпонентні терміни (словосполучення), головний компонент яких є синонімом у загальномовному вжитку, що засвідчено в лексикографічних джерелах): *контаміноване утворення* – *контамінована конструкція* – *контаміновані структури*; *синтаксична побудова* – *синтаксична конструкція*, *порівняльні конструкції* – *порівняльні побудови*.

Синонімними в цих рядах є лексеми *побудова* (2. тільки одн. Розміщення, взаємне розташування частин чого-небудь; структура (СУМ, VI, с. 628) – *конструкція* (1. Будова, взаємне розташування частин машини, апарата, приладу тощо (СУМ, IV), с. 266) – *структура* (1. Взаєморозміщення та взаємозв'язок складових частин цілого; будова (СУМ, IX, с. 789), водночас одиницю *утворення* на позначення того, що виникло внаслідок складання у єдине ціле (СУМ, X, с. 506), у словниках не виявлено. Пор. контексти вживання цих синонімних одиниць: *Предикативні одиниці контамінованих утворень взаємодіють між собою, формуючи зміст і забезпечуючи функцію цілого речення, що дає підстави говорити про їхню змістову та граматичну залежність: одні з них пояснюють, а інші пояснюються* (КСЗЗ, с. 48); *Об'єднуючись у контаміновану конструкцію, предикативні одиниці групуються в більш складні структури і виділяються як компоненти або блоки, зумовлюючи різнотипний граматичний зв'язок між предикативними частинами* (Там само, с. 48); *Засоби зв'язку*

¹ Термін *полілексія* уперше запропонував Бланер на позначення «кількох найменувань для вираження того самого «мисленнєвого змісту» (myšlenkového obsahu)» [5, с. 110]. Ураховуючи, що явище варіантності (з позицій широкого трактування) сформоване наявністю кількох значень однієї одиниці та кількох номінацій одного поняття, вважаємо виправданим розрізнення в межах варіантології явищ і номінацій *полісемії* та *полілексії*.

в контамінованих структурах досить різноманітні (Там само с. 49); Якщо в аналізі граматичного речення особливу роль відіграє інтонаційний малюнок, то в аналізі синтаксично нечленованих речень виділення якогось конкретного слова в синтаксичній побудові не змінює її значення, адже важливим у цьому разі є лише характер інтонації: передання радості, задоволення, здивування, незадоволення (ЛСНР, с. 61); пояснити механізм формування дієслівних одиниць словотвірної категорії стану на синтаксичних засадах, диференціювати й проаналізувати структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій, схарактеризувати форманти, що виокремлюють дериваційну категорію стану (КССТК, с. 173); частина **порівняльних побудов** – це компаративними фразеологічного типу (схожі, ніби брати; тремтів, ніби в пропасниці), які, крім об'єкта і суб'єкта, мають, як правило, компаративний модуль – компонент порівняльної конструкції, що позначає ознаку, яка вказує на те спільне, що існує між суб'єктом і об'єктом (КСОПК).

Окремим різновидом термінів-синонімів цієї групи є т. зв. дефініційні синоніми, тобто аналітичні терміни, головні компоненти яких є дефініційними синонімами. Особливістю цих одиниць є те, що «термін виражає поняття, але поняття виражене за допомогою визначення терміна» [6, с. 57].

У синтаксичній термінології виявлено такі ряди дефініційних синонімів: ядерне речення – ядерна конструкція, інфінітивно-називні конструкції – інфінітивно-називні речення, займенниково-співвідносні складнопідрядні речення – займенниково-співвідносні складнопідрядні конструкції. Підтвердженням їхньої синонімності є те, що головні слова поданих вище термінів-словосполучень пояснюють одне одного, тобто реченням є синтаксична одиниця-конструкція, що складається зі слів і словосполучень (ЕУМ, с. 570). Напр.: Ядерне речення складається з іменної (NP) та дієслівної (VP) груп (ПРСГ, с. 26); загальне завдання трансформаційного аналізу полягає в тому, щоб шляхом перетворень описати безліч висловлень певної мови як похідних від порівняно невеликої кількості ядерних конструкцій (КЗМ); в українській мові існують так звані проміжні, перехідні типи інфінітивно-називні та інфінітивно-безособові конструкції (АЗССБР, с. 10); Інфінітивно-називні речення виступають як особлива мовна номінація. Незалежний інфінітив у них має лише констатаційне значення, називаючи якусь дію, якийсь процес і інтонаційно (подив, обурення, розчарування і т. д.) оцінюючи їх з боку мовця (Там само с. 11); У складних реченнях цього типу підрядна частина (зі сполучником або сполучним словом) наповнює конкретним змістом обов'язкове в головній частині опорне співвідносне слово... Традиційно такі речення кваліфікують як займенниково-співвідносні конструкції (СУЛММС 2010, с. 337); Відповідно до просторового значення співвідносного і сполучного слів – засобів кореляційного зв'язку між частинами цих речень, – вони розглядаються як семантичний, а саме просторовий, різновид займенниково-співвідносних (ототожнювальних) речень (АС-ПОР) тощо.

Аналізовану терміносистему формує також група контекстуальних поняттєвих термінів, у яких синонімізуються залежні терміноелементи. Її сформовано за допомогою зіставлення метамовлення в межах одного наукового напрямку, течії, дослідницького тексту.

Так, на синхронійному рівні на основі підрядного зв'язку між компонентами утворені аналітичні терміни, в яких синонімізовано залежні слова. У цій групі є два різновиди: прості двокомпонентні аналітичні терміни і складні (трикомпонентні) терміни-словосполучення.

Терміни – прості словосполучення, які є атрибутивними за характером смислових відношень між його складниками, утворені за двома моделями: «прикметник + іменник у Н. в.» та «іменник + іменник у Р. в.».

До першої підгрупи зараховуємо терміни *основна предикатема – первинна предикатема, основний предикат – базовий предикат, вторинні предикати – згорнені предикати – другорядні предикати – вторинні присудки – приховані предикати – імпліцитний предикат – вторинний напівпредикат; вторинна предикація – залежна предикація – прихована (імпліцитна), потенційна предикація – підрядна предикація – секундарна предикація – другорядна предикація – подвійна предикація*.

Наприклад, залежні слова аналітичних термінів *основна предикатема – первинна предикатема* є контекстуальними синонімами. Компоненти *основна* (*основний* – «який є основою чого-небудь, становить його найважливішу частину») (СУМ, V, с. 777) та *первинна* (*первинний* – «який існує, з'являється раніше чого-небудь») (СУМ, VI, с. 119). Пор.: *основна (первинна) предикатема репрезентує структурний центр простого елементарного речення і водночас його структурно-семантичний мінімум, який формує один предикат і зумовлена його валентністю суб'єктна синтаксема* (КВП, с. 245).

У парі термінів *основний предикат – базовий предикат* на синонімість вказують компоненти *основний* (див. вище) та *базовий* (від *база* – «основа, ґрунт, на яких виникає або розвивається те чи інше явище; сукупність умов, необхідних для існування чого-небудь») (СУМ, I, с. 87). Пор. контексти їх вживання: *Базовий предикат, указуючи на характер ситуації, визначає межі простого семантично елементарного речення та структуру пропозиції, що має предикативне (реченнєве) оформлення* (Там само, с. 245), *таку синтаксему мовознавці кваліфікують як «основний предикат» <...>, або «базовий предикат» <...>* (Там само). Одним із компонентів цього ряду є також термін-однослов *домінанта* – «*основна, пануюча ідея, головний, пануючий принцип*» (СУМ, II, с. 363), напр. *«синтаксична домінанта»* (КСК, с. 267).

У дослідженому матеріалі виявлено також ряд аналітичних (двокомпонентних) термінів, синоніміїсть яких підтверджує наявність спільної семантики в залежних словах: *вторинні предикати – згорнені предикати – другорядні предикати – приховані предикати – імпліцитний предикат – вторинні присудки – вторинний напівпредикат*. У лексикографічних джерелах подано такі визначення цих компонентів: *вторинний* – «1. Який становить другий етап у розвитку чого-небудь або другий ступінь за складом, складністю» (СУМ, I, с. 776); *одиниця згорнений*, що є дієприкметником пасивного стану минулого часу, утворена від дієслова *згорнути*, яке кваліфіковано як «закривати щонебудь розкрите, розгорнуте» (СУМ III, с. 520); *другорядний* – «не головний за значенням, не основний, менш істотний. // Посередній щодо своїх якостей» (СУМ, II, с. 423); *прихований* – «2. у знач. прикм. Який не має яскраво виражених ознак; ледве помітний» (СУМ, VIII, с. 83); *імпліцитний* – «прихований, зовнішньо не виражений» (БСДІС, с. 244). Пор. контексти їхнього вживання:

вторинний предикат семантико-синтаксичної структури речення, який постав внаслідок дериваційних перетворень двох елементарних речень (КРПА, с. 177); якщо власне-прикметники, що поєднуються з іменниками в позиції підмета, є втіленням найпростішого перетворення предиката якості в атрибутивний компонент, то похідні відіменникові прикметники та ад'єктивовані форми родового відмінка іменників, що їм передують у дериваційному процесі, виконуючи відповідно роль присубстантивного узгодженого другорядного члена речення та присубстантивного узгодженого другорядного члена речення та присубстантивного (постпозитивного) неузгодженого другорядного члена речення, завуальовано представляють різні типи згорнених (прихованих) предикатів і один валентно-пов'язаний з ними непредикатний аргумент (ТССДР, с. 37); У цих реченнєвих конструкціях орудний порівняння зазнає трансформації в підрядну частину з імпліцитним предикатом (МППСЗ); вторинний дієприслівниковий напівпредикат займає центральне місце у семантичній будові напівпредикатної конструкції, визначаючи семантико-синтаксичну модель модифікованого елементарного речення (ВСФП, с. 132).

Аналогічний тип синонімічності виявлено в ряді вторинна предикація – залежна предикація – прихована (імпліцитна), потенційна предикація – підрядна предикація – секундарна предикація – другорядна предикація – подвійна предикація. Подаємо словникові дефініції залежних компонентів: залежний – «2. зумовлений чією-небудь дією, якимось станом і т. ін.» (СУМ, III, с. 182); потенційний – можливий (СУМ, VII, с. 402); лексема зумовлений є дієприкметником до дієслова зумовити, що розтлумачено, як «бути причиною чого-небудь, викликати щось; спричиняти» (СУМ, III, с. 729), визначення інших залежних компонентів одиниць цього ряду подано вище. Напр.: поняття «вторинна предикація» з'явилося в лінгвістиці водночас із визнанням за окремими поширювачами (традиційно – другими членами речення) пропозитивних значень, а також із дослідженням особливостей предикації підрядної предикативної одиниці в складному реченні (КВП, с. 114); цільова синтаксема виражає другорядну предикацію внаслідок згортання підрядної частини складнопідрядного речення мети в обставинну синтаксему (ШФС, с. 242); процеси номінації тісно пов'язані з процесом імпліцитної предикації (ГНДК, с. 175).

Особливістю рядів поняттєвих синонімів, представлених вище, є й те, що частину їхніх складників можна кваліфікувати подвійно: як одиниці, що є виразниками семантичної варіантності, а також як терміни – формальні варіанти (зокрема етимологічні дублети). Так, наприклад, зіставлення терміна-слово-сполучення з компонентом імпліцитний, що походить від латинського *implicite* та означає «прихований, зовнішньо не виражений» (БССІС, с. 244), з іншими складниками ряду дає змогу трактувати ці одиниці і як етимологічні (формальні) варіанти, зокрема з терміном прихований предикат, згорнений предикат, і як поняттєві синоніми (семантичні варіанти).

Як етимологічні дублети кваліфікуємо також терміни із компонентом секундарний (секундарна предикація – вторинна предикація), адже ця одиниця «[з лат. *secundarius* – другорядний], книжн. Вторинний, другорядний, неосновний» (СУМ 2016, с. 1034); вторинна (нереченнєва, напівфразна, секундарна) предикація маркує асиметричні синтаксичні одиниці, пов'язана з активними в наш час процесами компресії та синтаксичної редукції, які в основних своїх

виявах репрезентують ті чи ті площини закону мовної економії, засвідчують постійну динаміку в українському синтаксисі (КПВП).

У науковій літературі віднайдено терміни, що номінують *вторинні предикати*, проте в українському мовознавстві їх не вживають: *ситуанти* (СПСРЯ, с. 102), *напівпредикативні одиниці* (ЗОС, с. 138), *внесені предикати* (БССОП, с. 77), *секундарні предикати* (МТФС, с. 78), *кванторні слова* (ПОСС, с. 79), *предикати другого порядку* (ЖВВП, с. 72), *зняті, неактуалізовані предикати* (ЧКОТП), *небазисні предикати* (ДПКСИ, с. 341) тощо.

До аналізованого різновиду одиниць зараховуємо й такі ряди:

1) *змінне керування – нестійке керування* (**змінний** – який змінюється, не завжди буває однаковий; мінливий, непостійний (СУМ, III, с. 622); *нестійкий* – який часто змінюється, легко піддається зовнішнім впливам; непостійний, несталий. (СУМ, V, с. 391). Напр.: *Зв'язок слів, при якому можливе вживання кількох різних форм при одному й тому ж дієслові кваліфікується як змінне (нестійке) керування. Такий тип керування, втрачаючи формальну оформленість, фактично трансформується у прилягання* (ШСФОМ, с. 16 – 17);

2) *підрядний зв'язок – субординативний зв'язок* (*підрядний* – залежний від чого-небудь, *підпорядкований* чомусь (СУМ, VI, с. 495); *субординативний* (від субординація – система суворого *підпорядкування* молодших за чином або становищем старшим, що ґрунтується на правилах службової дисципліни (СУМ, IX, с. 816), пор.: *Субординативний* (суб... + лат. *ordinatio* – зведення до порядку) зв'язок – те саме, що *підрядний зв'язок* (ЗССЛ 2012 (1), с. 410);

3) *відкриті структури – незамкнуті ряди* (*відкривати* – ...робити вільним доступ усередину чого-небудь (СУМ, I, с. 595); *незамкнутий* – «1. не зачинений на замок, ключ, засув і т. ін. (про двері, шухляду і т. ін.), 2. У якого не з'єднані кінці, крайні частини (про коло, ланцюг і т. ін.); розірваний» (СУМ, V, с. 308). Пор. контексти їхнього вживання: *Сурядні словосполучення характеризуються об'єднанням в один незамкнений ряд синтаксично рівноправних, однотипних, граматично не залежних одне від одного повнозначних слів* (ЖСПГ, с. 194); *Ряд відкритий (незамкнутий) словесний* – ряд, утворений словами, поєднаними без сполучників, інколи за допомогою повторюваних єднальних або розділових сполучників, тобто ряд із внутрішніми нульовими (суто граничними) відношеннями. <...> У цьому разі кількість компонентів ряду необмежена (ЗССЛ 2012 (3), с. 243 – 244);

4) *незакінчене речення – обірване речення* (*незакінчений* – не доведений до кінця; *незавершений* (СУМ, V, с. 307); *обірваний* – перерваний, *незакінчений* (СУМ, V, с. 506). Пор.: *Незакінчені (обірвані) речення поряд з іншими типами еквівалентів речень виступають важливим засобом оформлення думки, засобом відтворення почуттів і відношень мовця до зображуваного явища, події, особи і под.* (ЗЕР);

5) *неелементарна синтаксема – ускладнена синтаксема* – складна синтаксема (неелементарний протилежно до елементарний – який стосується тільки основ чого-небудь; початковий (СУМ, II, с. 473); *ускладнювати, ускладнити* – «1. Робити *складнішим*, різноманітнішим, насиченішим (за складовими частинами, характером особливостей, зв'язків і т. ін.)» (СУМ, X, с. 489); *складний* – «1. Який складається з кількох частин, елементів і т. ін. 2. який відзначається *взаємозв'язаністю багатьох частин*» (СУМ, IX, с. 277).

Пор.: Специфічний різновид вторинної субстанціальної синтаксеми становить семантично неелементарна синтаксема у простих реченнях, де функцію присудка виконує дієслово наказового способу, а функцію підмета – кличний відмінок іменника (ВНФС, с. 141); Семантично ускладнена синтаксема, подібно до власне суб'єкта кількісної ознаки, також представлена формою родового відмінка, який на формально-синтаксичному рівні корелює з підметовою позицією (КСПВГ).

Нечисленною в синтаксичній терміносистемі є група синонімів із залежним компонентом, що синонімізується, утворена за моделлю «іменник + іменник у Р. в.». Компоненти цих термінів-синонімів перебувають в атрибутивних відношеннях: **предикат відмінності – предикат нетотожності**. Наприклад, словники не кваліфікують залежні слова пар термінів **предикат відмінності – предикат нетотожності** як синоніми, проте беззаперечною є можливість виділити їхню спільну сему 'розбіжність': *відмінність* – іменник до відмінний, тобто «який чимось відрізняється від кого-, чого-небудь» (СУМ, I, с. 606), а *нетотожність* – «властивість за знач. нетотожний», такий, що «не відповідає кому-, чому-небудь, не збігається з кимсь, чимсь» (СУМ, V, с. 396). Пор.: *Основу семантичної групи предикатів на позначення відмінності (нетотожності) становлять одиниці з семою нетотожності, несхожості, які аналогічно до предикатів тотожності мають симетричний характер* (МТМСО, с. 95).

Оскільки однорідні члени розглядаємо як єдиний компонент щодо залежного слова, ряд термінів *вторинні підмет і присудок – модифіковані підмет і присудок – залежні підмет і присудок* також зараховуємо до простих двочленних словосполучень (*Вторинні (модифіковані, залежні) підмет і присудок за своєю роллю у структурі речення відрізняються як від головних, так і поширювальних членів речення* (КВП, с. 503).

Серед поняттєвих синонімів вирізняємо також групу синонімічних термінів-словосполучень, утворених трьома повнозначними словами. Цю групу (складні (трикомпонентні) терміни-словосполучення) представлено кількома моделями одиниць:

1. Залежне від простого словосполучення слово + просте словосполучення, тобто кожне наступне залежне слово звужує значення попереднього сполучення слів: 1) *вторинна (синтаксична одиниця) – похідна (синтаксична одиниця)*. Синонімами до слова *вторинний* виступають *другорядний (неголовний, неосновний), побічний, привхідний, другий*; а для одиниці *похідний* синоніми не зафіксовані, проте значення «утворений, виведений і т. ін. з іншого подібного» (СУМ, VII, с. 450) і є показником вторинності; 2) *вторинна (предикатна синтаксема) – згорнута (предикатна синтаксема)* (див. вище).

2. Залежне слово (прикм.) + просте словосполучення (головне слово (ім.) + залежне слово (ім. у Р. в.): 1) *спонукальна (модальність речення) – наказова (модальність речення): (спонукальний – який є спонукою до чого-небудь або який спонукає до чогось* (СУМ, IX, с. 571); *спонука* – те, що викликає бажання, потяг до чого-небудь, *змушує діяти, робити щось певним чином* (СУМ, IX, с. 571); *наказовий* – який містить у собі наказ; стос. до наказу, *наказ* – офіційний документ, в якому викладається *розпорядження*, постанова і т. ін. військового начальника, керівника установи, підприємства, організації і т. ін. (СУМ, V, с. 99). Пор.: *Функціонально-семантичне протиставлення розповідної,*

спонукальної (наказової) і питальної модальності речень, безперечно, повинно було цілком виразно виявлятися вже на перших етапах розвитку звукової мови, бо змішування в процесі комунікації основних функцій висловлення – повідомлення, спонукання і запитання – неминуче перешкоджало б налагодженню взаєморозуміння в колективі (МРССР, с. 64); 2) умовна (модальність речення) – потенціальна (модальність речення): (умовний – 5. Який не існує в реальній дійсності, а лише мислиться; уявний (СУМ, X, с. 443); потенціальний – Те саме, що потенційний, який існує в потенції і може виявитися або бути використаний за певних умов; прихований. // Який при першій нагоді може стати ким-небудь; можливий (СУМ, VII, с. 402). Напр.: Просте речення з формою умовної (інакше, потенціальної) модальності уже в найдавніших пам'ятках виявляє свою умовну семантику різною мірою, залежно від того, наскільки вона підкреслюється наявними в реченні іншими засобами (МРССР, с. 84).

3. Головне слово + залежне від нього словосполучення. Як терміни – поняттєві синоніми потрактуємо пару одиниць **предикат інтелектуальної діяльності – предикат пізнавальної діяльності**. Попри те, що в метамовленні аналізована пара є близькою за значенням, в лексикографічних джерелах визначено розбіжності їхньої семантики. Так, одиниця інтелектуальний є вужчою за значенням порівняно з одиницею пізнавальний, а тому ці компоненти (а також терміни-словосполучення з цими терміноелементами) вступають у родо-видові відношення поза контекстом. Лексема пізнавальний мотивується пізнаванням, пізнанням, тобто тим, що досягається розумом (СУМ, VI, с. 529), одиниця інтелектуальний походить від інтелект, що означає «розум, здатність людини думати, мислити» (СУМ, IV, с. 35). Пор.: Предикати інтелектуальної (пізнавальної) діяльності позначають складні когнітивні процеси вищої нервової діяльності людини – ідеальну, абстрактну субстанцію, яка шляхом різноманітних перетворень приводить до чіткого висновку (МТМСО, с. 71).

Серед масиву термінів – складних словосполучень виокремлюємо ряди одиниць, що містять залежні компоненти у формі слова та простого підрядного словосполучення, які синонімізуються. Наприклад: **предикат подібності – предикат приблизної тотожності, предикат власне-тотожності – предикат рівності – предикат абсолютної тотожності**.

Пара термінів **предикат подібності – предикат приблизної тотожності** також є синонімною завдяки семантиці її компонентів. У «Словнику української мови» в 11-ти т. подано визначення лексем подібний та близький, які й засвідчують, що подібність є близькістю, представленою недостатньою мірою: **подібний** – 1. Який має спільні риси з ким-, чим-небудь, схожий на когось, щось; 2. Такий самий; такий, як той (про якого йде мова) (СУМ, VI, с. 745); **приблизний** – який майже сходиться з істинним, наближається до нього; не зовсім точний // не абсолютний, не безумовний (СУМ, VII, с. 559). Зазначимо, що аналізована пара термінів представлена переважно в метамовленні О.Г. Межова (*Ядро предикатів подібності (приблизної тотожності) утворюють: а) прикметникові форми з семантичною домінантою схожий: аналогічний, близький, подібний, співзвучний, споріднений, що поєднують ознаки предикатів стану і якості* (їх ми розглядаємо також серед квалітативно-компаративних предикатів <...> б) дієслівні форми типу нагадувати, скидатися, перегукватися,

перекликатися, посторювати тощо <...> в) зв'язкова форма являти собою в значенні нагадувати (ММКВСС, с. 94 – 95).

Близькість значень термінів ряду **предикат власне-тотожності предикат рівності – предикат абсолютної тотожності** підтверджена й у літературній мові, зокрема С.Й. Караванський подає синонімами до лексеми *тотожний* одиниці *однаковий, цілком подібний, такий самий, ідентичний, адекватний, однозначний, еквівалентний* (виділення курсивом наше – О. В.) (КПССУМ, с. 415). Компонент *власне* у складі терміна *предикат власне-тотожності* є вказівкою на особливу роль значення тотожності.

Вказівкою на синонімійність ряду термінів **предикати власне-тотожності (абсолютної тотожності, рівності)** є передусім контекст його вживання, зокрема подання одного терміна як пояснення іншого. Напр.: Предикати власне-тотожності (абсолютної тотожності, рівності) позначають умовну абсолютну рівність двох або більше порівнюваних об'єктів за певною ознакою або за сукупністю ознак, наприклад, прикметникові з семантичною домінантою рівний: адекватний, відповідний, еквівалентний, ідентичний, однаковий, однотипний, рівнозначний, тотожний; дієслівні з домінантою рівнятися: відповідати, дорівнювати, збігатися, прирівнюватися, ототожнюватися, не відрізнятися тощо (МТМСО, с. 92).

На рівні діяхронії група поняттєвих термінів-синонімів представлена невеликою кількістю термінів. Оскільки протягом тривалого часу терміном *речення* (*обставинне речення, означальне речення*) позначали предикативну частину складного речення, можемо говорити про синонімію термінів *речення* і *предикативна частина речення*. Тоді ж частини складного речення номінували залежно від відношень, у яких перебували головна та побічна частини.

До групи поняттєвих термінів-синонімів зараховуємо одиниці, можливість об'єднання яких в один ряд (пару) відбувається завдяки вказівці на синтаксичну роль того чи того компонента в структурі речення (тощо), адже походить від назви частини мови, для якої певна функція є морфологізованою: **обставинне підрядне речення – прислівникове речення** (*Побічне речення, що стосується до дієслова, виконує обов'язок прислівника і до його рівне, тим воно і зветься прислівниковим* (ТУГ, с. 71), *До обставинних підрядних речень належать такі синтаксичні структури, які в межах складного речення – у внутрішньосинтаксичних стосунках з головною їх частиною – виконують функції обставин* (СУЛМС 1972, с. 343); **підрядне означальне речення – прикметникове речення** (*Побічне речення, що стосується до речівника, виконує обов'язок прикметника і є до його рівне, тим воно й зветься прикметниковим реченням* (ТУГ, с. 70), *Підрядне речення означальне. Підрядне речення, що виступає в функції означення до якогось члена головного речення, вираженого іменником чи іншим субстантивованим словом, або конкретизує зміст означення, вираженого займенником* (СУЛМС 1972: 194).

Отже, у синтаксичній терміносистемі група поняттєвих синонімів представлена кількома різновидами аналітичних термінів, виявленими на синхронічному та діяхронічному рівнях. Їхню синонімію кваліфікуємо на підставі варіантності в головному та / або залежному компонентах цих словосполучень. Особливістю першої групи є наявність головних компонентів, потрактованих як синоніми в загальномовному вжитку, а також термінів, головні компоненти

яких визнано дефініційними синонімами. Група термінів із синонімними залежними компонентами в синтаксичній терміносистемі представлена ширше, зокрема виявлено прості й складні терміни-словосполучення; терміни-словосполучення, компоненти яких перебувають у сурядних та підрядних відношеннях, а також поняттєві синоніми із залежними компонентами у формі непрямих відмінків іменників. Мало представленою в синтаксисі є група термінів – поняттєвих синонімів, виявлена на рівні діахронії. Цей вид термінів-синонімів пов'язаний із кваліфікацією одиниці на позначення реченнєвих компонентів на основі функції, виконуваної у структурі конструкції.

1. Авербух К.Я. Общая теория термина. Москва, 2006. 252 с.
2. Белецкий А.А. Язык – динамическая знаковая система. *Білецький А.О. Вибрані праці* / Упоряд. Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, А.О. Савенко. Київ, 2012. С. 529 – 535.
3. Боярова Л.Г. Варіантні одиниці в українській науково-технічній термінології. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2006. № 559. С. 22 – 25. URL: www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/.../variant_odyn_nt_term.pdf.
4. Боярова Л.Г. Терміни-варіанти в українській загальномовній лексикографії: нормативний аспект. *Термінологічний вісник*: Зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 2 (1). С. 189 – 195.
5. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы / Й. Вахек (при участии Й. Дубского); Пер. с франц., нем., англ. и чешск. И.А. Мельчука и В.З. Санникова; Под ред. и с пред. А.А. Реформатского. Москва: Изд-во «Прогресс», 1964. 350 с.
6. Головин Б.Н., Кобрин Ю.Р. Лингвистические основы учения о терминах. Москва, 1987. 104 с.
7. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение. Москва, 2008. 304 с.
8. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, 1977. 246 с.
9. Лейчик В.М. Термины-синонимы, дубликаты, эквиваленты, варианты. *Актуальные проблемы лексикологии и словообразования*. Новосибирск, 1973. Вып. 2. С. 103 – 104.
10. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2000. 203 с.
11. Сложеникина Ю.В. Термин: семантическое, формальное, функциональное варьирование. Самара: Изд-во СГПУ, 2005. 288 с.
12. Сложеникина Ю.В. Терминология в лексической системе: функциональное варьирование: автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. Москва, 2006. 36 с.
13. Солнцев В.М. Вариантность как общее свойство системы. *Вопросы языкознания*. Москва, 1984. № 2. С. 31 – 42.
14. Ткач А.В. Словотвірна ідентичність / варіантність української медичної термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Кам'янець-Подільський, 2009. 219 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЗССБР – Арполенко Г.П., Забеліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. Київ, 1982. 132 с.

АСПОР – Арделян М.В. Складнопідрядні просторово-ототожнювальні речення в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2002. 19 с.

БССІС – Биби́к С.П., Сю́та Г.М. Словник іншомовних слів. А-Я: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків, 2012. 623 с.

БССОП – Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. Ленинград, 1977. 204 с.

ВНФС – Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ, 1992. 224 с.

ВСФП – Висоцький А.В. Семантико-функціональні і формально-синтаксичні параметри дієприслівників у структурі речення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 129 – 134.

ГНДК – Гуйванюк Н.В. Номінативна деривація і кореферентність синтаксичних одиниць. *Науковий вісник Чернівецького університету: слов'янська філологія*: Зб. наук. праць. до 130-річчя заснування Чернівецького ун-ту. 2006. Вип. 276 – 277. С. 174 – 179.

ДПКСИ – Дем'янюк В.З. Предикаты и концепция семантической интерпретации. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*. 1980. № 4. С. 336 – 346.

ЕУМ – Вихованець І.Р. Речення. *Українська мова: Енциклопедія*. Вид. 3. Київ, 2007. С. 570 – 571.

ЖВВП – Жинкин Н.И. Вопрос и вопросительное предложение. *Вопросы языкознания*. 1955. № 3. С. 22 – 34.

ЖСПГ – Жовтобрюх М.А. Синтаксис. Порівняльна граMATика української і російської мов. Київ, 1961. С. 194.

ЗЕР – Загнітко А.П. Еквіваленти речення: статус, обсяг і функційна типологія. *Лінгвістичні студії*. 2009. Вип. 19. С. 79 – 91.

ЗОС – Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва, 1998. 528 с.

ЗССЛ – Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк, 2012.

КВП – Кульбабська О.В. Вторинна предикація у простому реченні. Чернівці, 2011. 672 с.

КЗМ – Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник. Київ, 2006. 464 с.

КПВП – Кульбабська О.В. Поняття вторинної предикації в тлумаченні С. Смаль-Стоцького: історія і сучасність. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 22. С. 27 – 33.

КПССУМ – Караванський С.Й. Практичний словник синонімів української мови. Київ, 2000. 480 с.

КРПА – Кобченко Н.В. Реченнєва позиція ад'єктива в синтаксичних трійках структурної моделі $S_1 + V_F + ADJ_{1,5}$. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2017. Вип. 64, Ч. I. С. 169 – 179.

КСЗЗ – Козіцька О.А. Синтаксичні засоби зв'язку частин і компонентів у контамінованих складнопідрядних багатокomпонентних реченнях. *Українська мова*. 2004. № 3. С. 48 – 57.

КСК – Кобченко Н.В. Слабке керування й вільне поєднання у відмінковому вияві як реалізація валентної й невалентної сполучуваності. *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 2007. С. 265 – 269.

КСОПК – Конторчук Г. Структурно-семантичні особливості порівняльних конструкцій в історичній повісті Валерія Шевчука «Розсічене коло». *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 20. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/1234_56789/31 878.

КСПВГ – Костусяк Н.М. Семантико-синтаксична парадигма відмінкової грами суб'єкт. *Лінгвістичні студії*. 2012. Вип. 25. С. 35 – 39.

КССТБК – Колібаба Л.М. Структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій дієслів словотвірної категорії стану. *Лінгвістичні студії*. 2011. Вип. 22. С. 173 – 177.

ЛСНР – Личук М.І. Синтаксично нечленовані речення в системі простого речення. *Українська мова*. 2013. № 4. С. 58 – 65.

ММКВСС – Межов О.Г. Морфолого-синтаксичні та комунікативні варіанти субстанційних синтаксем. *Studia Linguistica*: Зб. наук. праць 2012. Вип. 6. Ч. 1. С. 153 – 159. URL: http://www.philology.kiev.ua/library/zagal/Studia_Linguistica_6_1/153_159.pdf.

МППСЗ – Масицька Т.Є. Похідна порівняльна семантико-синтаксична залежність у простих ускладнених реченнях. *Типологія та функції мовних одиниць*. Луцьк: Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. № 2 (6). С. 105 – 115. – URL: <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/11955/1/%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>.

МРССР – Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ, 1966. 324 с.

МТМСО – Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Луцьк. 2012. 464 с.

МТФС – Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. Москва, 2006. 512 с.

ПОСС – Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка. Москва, 1974. 292 с.

ПРСГ – Плоткіна М.Г. Речення в світлі генеративної граматики. *Studia philologica*. 2012. Вип. 1. С. 24 – 28.

СПСРЯ – Сиротинина О.Б. Порядок слов в русском языке. Москва, 2003. 172 с.

СУЛММС – Мойсієнко А.К., Арібжанова І.М., Коломийцева В.В. та ін. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник. Київ, 2010. 374 с.

СУЛМС 1972 – Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ, 1972. 516 с.

СУМ І – Словник української мови: в 11 т. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1970. 799 с.

СУМ ІІ – Словник української мови: в 11 т. Т. 2. Київ: Наук. думка, 1971. 550 с.

СУМ ІІІ – Словник української мови: в 11 т. Т. 3. Київ: Наук. думка, 1972. 744 с.

СУМ ІV – Словник української мови: в 11 т. Т. 4. Київ: Наук. думка, 1973. 840 с.

СУМ V – Словник української мови: в 11 т. Т. 5. Київ: Наук. думка, 1974. 840 с.

СУМ VI – Словник української мови: в 11 т. Т. 6. Київ: Наук. думка, 1975. 832 с.

СУМ VII – Словник української мови: в 11 т. Т. 7. Київ: Наук. думка, 1976. 724 с.

СУМ VIII – Словник української мови: в 11 т. Т. 8. Київ: Наук. думка, 1977. 927 с.

СУМ IX – Словник української мови: в 11 т. Т. 9. Київ: Наук. думка, 1978. 916 с.

СУМ X – Словник української мови: в 11 т. Т. 10. Київ: Наук. думка, 1979. 659 с.

СУМ 2016 – Словник української мови / Кер. В.В. Німчук та ін. Відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. 1320 с.

ТССДР – Тимкова В.А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові. Київ: Кондор, 2005. 134 с.

ТУГ – Тимченко Є.К. Українська граматики (для III і IV класи шкіл середніх). Київ, 1918. 144 с.

ЧКОТ – Черемисина М.И., Колосова Т.А. Очерки по теории сложного предложения. Новосибирск: Наука, 1987. 197 с.

ШСФОМ – Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1995. 165 с.

ШФС – Шатрукова У.Ю. Функції словоформ орудного відмінка з логічними прийменниками. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. 5. С. 241 – 243.

Oksana Vasetska

NOTIONAL SYNONYMY IN UKRAINIAN SYNTACTIC TERMINOLOGY

The article reveals a section of terminological units of the variology, the analysis is given in specialized dictionaries and reference books in linguistics, i.e. it deals with the status of synonyms and variants in general variance theory, in particular, synonymy is recognised as a semantic variation and traditional variation is declared as a formal expression of a broader category of variability.

The common phenomenon of describing a concept by several names is variability. It distinguishes into synonymy and doubling by such criterion as the interchangeability of terms in contexts. The way to avoid the terminological coincidence of terms which describe the general features of the language system and refer the indicator of the formal distinction of identical units by the meaning is proposed.

Such group of synonymic terms as notional terms, i.e. analytical terms-synonyms with synonymous subordinate dependent components, are analyzed. This group is represented by simple two-component analytical terms and complex (three-component) terms-phrases. Components of simple phrases terms are formed in such ways "adjective + noun in the nominative case" and "noun in the nominative case + noun in the genitive case". The peculiarity of presented terminological rows of complex word-combination is that each subsequent dependent synonymic component reduces the meaning of the previous word-combination. This group includes units formed in such ways "dependent word + simple word-combination", "dependent word (Adj)" + simple word-combination (main word (noun) + dependent word (noun in the genitive case)" and "the main word + dependent from word-combination word" and the rows of units containing synonymous dependent components as word and a simple complex word-combination.

Key words: Ukrainian syntactic terminology, variology, semantic variance, synonymy, notional synonymy.

УДК 81'373.46

Л.І. ДІДУН
м. Київ, Україна

ТЕРМІН ІНТЕНСИВНІСТЬ У ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглянуто потрактування терміна інтенсивність у лінгвістичних дослідженнях. Окреслено коло термінів, які репрезентують поняття «інтенсивність» у мовознавстві. Проаналізовано терміни інтенсивність, інтенсифікатор, інтенсив, категорія інтенсивності.

Ключові слова: терміни інтенсивність, інтенсифікатор, інтенсив, категорія інтенсивності.

Для характеристики специфіки виявлення різноманітних явищ, процесів досить часто вживають термін *інтенсивність* (з лат. «*intensio*» – напруження,

© Л.І. ДІДУН, 2019

підсилення (ЛРС, с. 413). Можна окреслити широке коло сфер, у яких оперують цим терміном. Про його універсальність свідчить те, що ним послуговуються в багатьох галузях науки і техніки, коли говорять про особливості процесу, кольору, світла, звуку тощо.

Як однослівний термін чи у складі терміносполучень мовна одиниця *інтенсивність* входить до багатьох спеціальних словників із різних галузей знань, зокрема фізики, математики, хімії, геології та ін. (РУСНТ, ТСФ, ТСХТ, СНТГС, УАНТС, СГТ), репрезентована в загальнотехнічних словниках (УРАФНС, РУСТ). Термін позначає силу звуку, характеристику випромінювання та напружень у фізиці (ТСФ, с. 229), специфіку пігментів у хімії (ТСХТ, с. 159), особливості потоку в гірничій справі (СНТГС, с. 125). Як «інтенцію, натугу» тлумачить термін П.А. Тутковський у «Словнику геологічної термінології» (СГТ, с. 19).

З-поміж різноманіття побутування цієї номінації в різних сферах знань окремої уваги заслуговує його розгляд у галузі лінгвістики. Вивчення інтенсивності належить до актуальних аспектів мовознавчих досліджень, що втілюється в ряді вітчизняних і зарубіжних робіт. Зокрема інтенсивність як компонент семантичної структури слова аналізували О.В. Бельська, Н.І. Бойко, Т.Л. Хомич, О.Й. Шейгал та ін. Категорію інтенсивності дії вивчали В.П. Мусієнко, О.М. Попенко. Різноманітним засобам інтенсифікації присвячені праці І.І. Туранського, І.І. Убіна, С.Є. Родіонової, О.М. Полянського, К.Т. Рсалдинова, І.І. Сущинського, О.Ф. Шевченко та ін. Особливості виявлення інтенсивності у фразеології висвітлено у роботах Т.В. Гриднєвої, М.З. Гурко, Х.Н. Савичевої, І.М. Шевченко, Д.Є. Ігнатенко та ін. Зважаючи на пильну увагу науковців до цього явища, актуальним є аналіз терміна *інтенсивність* у мовознавчому аспекті. Метою дослідження є розгляд особливостей використання терміна *інтенсивність* у лінгвістичних працях, окреслення ряду термінів, що репрезентують явище інтенсивності.

Термін *інтенсивність* зафіксовано в багатьох лінгвістичних словниках, зокрема перекладних (КССТ, САЛТ, СЛТ, СЛТА, СЛТРТ, СЛТМ, СЛТЧ, ЛСПШ, РБСЛТ, ФРУСЛТ). Його функціонування в різних мовах засвідчує «Словник слов'янської лінгвістичної термінології» (ССЛТ, с. 82 – 83). У «Словнику американської лінгвістичної термінології» Е. Хемп тлумачить *інтенсивність* як «особливий тип конотації» (САЛТ, с. 85). О.С. Ахманова у «Словнику лінгвістичних термінів» трактує його як «ступінь підсилення або послаблення видиху, тобто сили чи слабкості вимови під час артикуляції звука, особливо голосного» (СЛТА, с. 179), Д.І. Ганич та І.С. Олійник характеризують термін як «міру підсилення чи послаблення видиху» (СЛТ, с. 95). За «Словником лінгвістичних термінів» Ж. Марузо він означає «підсилення звуку, що є наслідком спільної дії різних артикуляційних рухів» (СЛТМ, с. 123). Термін *інтенсивність*, у потрактуванні представників Празької лінгвістичної школи, з одного боку, позначає кількість фонологічної ознаки, а з іншого, – динамічний наголос (ЛСПШ, с. 73). У реєстрі словника Л.В. Струганець цю мовну одиницю зафіксовано у складі термінологічного словосполучення *інтенсивність мовлення* – «сила вимови звуків, слів, мовних фактів, що залежить від амплітуди коливань голосових зв'язок і пов'язана з особливостями мовного дихання» (КССТ, с. 25). За словником Д.Е. Розенталя та М.О. Теленкової, це словосполучення витлумачено як

«сила чи слабкість вимови, пов'язана з підсиленням чи ослабленням видиху» (СЛТРТ, с. 96). З огляду на таку репрезентацію в спеціальних словниках дослідники зазвичай пов'язують термін із вузькою галуззю мовознавства [3; 5].

У «Словнику української мови» в 11 т. слово *інтенсивність* потрактовано як абстрактний іменник до прикметника *інтенсивний* (СУМ, IV, с. 37), що має значення: напружений, посилений; який дає найбільшу продуктивність; *рідко*. Яскравий, густий (про колір) (СУМ, IV, с. 36 – 37).

Значне зацікавлення поняттям *інтенсивність* у мовознавстві, за спостереженням О.В. Бельської, спостерігається вже на початку 60-х років XX ст., але сам термін став активно вживатися з кінця 70-х років XX ст. [2]. Також дослідники пов'язують уведення в активний ужиток у лінгвістиці терміна з ім'ям І.І. Туранського [3], який визначає інтенсивність як семантичну мовну категорію. Науковець наголошує, що як для вивчення природи та суспільства констатовано різну інтенсивність, різні кількісні характеристики процесів, так само і в лінгвістичній терміносистемі поняття *інтенсивність* варто трактувати як кількість, ступінь, міру експресивності [14, с. 13].

Мовознавці оперують рядом термінів, що окреслюють явище інтенсивності, зокрема *підсилення*, *інтенсив*, *інтенсифікатор*, *категорія інтенсивності*.

Подекуди синонімічне вживання лексем *інтенсивність* та *міра* спостерегла В.П. Мусієнко, але дослідниця наголошує, що у вітчизняній лінгвістиці надають перевагу термінам *інтенсивність* та *підсилення* [7, с. 20]. Досліджуючи систему засобів вираження високого ступеня ознаки на матеріалі німецької мови, І.І. Сущинський оперує термінами *підсилення* та *потенціювання* [12]. Науковець наголосив, що через складність поняття *підсилення* йому важко дати достатньо повну дефініцію, яка б чітко відображала його суть [13, с. 79]. Автор відзначає, що загалом *підсилення* можна вважати кількісною характеристикою якісної сторони мови [13, с. 80]. Учений виокремив два погляди на це явище: в широкому розумінні – це підвищення ступеня дієвості вислову, за іншою точкою зору суть категорії *підсилення* полягає у вираженні високого ступеня ознаки або інтенсивності процесу, яка свідчить про вихід за межі звичайного, загальноприйнятого [13, с. 79]. За визначенням О.Ф. Шевченко, поняття *інтенсивності* в широкому розумінні наявне в будь-якому зіставленні мовних фактів [17, с. 5]. Мовознавці з цього приводу апелюють до праці Ш. Баллі, який про інтенсивність в широкому розумінні слова говорив, що «це поняття внутрішньо міститься у будь-якому зіставленні мовних фактів за умови, якщо під терміном «інтенсивність» розуміти всі відмінності, які зводяться до категорії кількості, величини, цінності, сили тощо, незалежно від того, йдеться про конкретні чи абстрактні ідеї» [1, с. 202].

Зосереджуючи увагу на різнорівневих засобах експлікації інтенсивності, науковці активно оперують термінами *інтенсифікатор*, *інтенсифікат*. Так, С.Є. Родіонова, Т.М. Сидорова визначають інтенсифікатори як експліцитні засоби підсилення (напр., *дуже*, *надто*, *надзвичайно*) [8; 11]. Універсальним інтенсифікатором, на думку С.Є. Родіонової, «є прислівник *дуже* та його синоніми – *надто* та *вельми*» [8, с. 159]. Ці прислівники, як наголошує дослідниця, показують небайдужість мовця до предмета мовлення, дозволяють передати сильне враження, викликане предметом мовлення. До «індикаторів елемента інтенсивності» Т.В. Гриднева зараховує лексеми: *дуже*, *сильно*, *україн*,

надзвичайно [4]. Інтенсифікатором, на думку М.І. Гураль та О.Л. Дашенко, є будь-який засіб, що підвищує ступінь експресивності висловлювання [5, с. 94]. Виявниками інтенсивності у фразеологізмах Х.Н. Савичева називає прислівники *дуже, надто, вкрай, надзвичайно, сильно, зовсім* та ін. [9], які у тлумаченнях одиниць є маркерами підсиленого значення.

Інтенсифікатами С.Є. Родіонова називає слова, які імпліцитно містять у своєму значенні сему інтенсивності (напр., *громоподібний, шквал, злива*) [8, с. 159]. Т.М. Сидорова як синонім до терміна *інтенсифікат* подає термін *інтенсив*, а також вживає термін *підсилювач* [11]. І.І. Сущинський у своїх дослідженнях оперує термінами *потенціатор, підсилювач* [12, с. 4]. Та все ж С.Є. Родіонова слушно зазначає, що «провести чітку межу між інтенсифікаторами й інтенсифікатами важко», бо ж інтенсифікати, поєднуючись з іншими словами, можуть самі ставати інтенсифікаторами [8, с. 160].

У лінгвістиці активно послуговуються терміном *категорія інтенсивності*. Х.Н. Савичева наголошує, що «як квінтесенція людської практики і мислення, категорії виражають фундаментальні рівні розуміння людиною природи, суспільства, самої себе, є важливими елементами світогляду людей», до таких зараховує і категорію інтенсивності [9], яка забезпечує сприйняття індивідом базових універсальї розуміння світу. Вона належить до основних логічних понять, що відбивають у нашій свідомості різноманітні зв'язки реальної дійсності, забезпечуючи основи розуміння людиною багатьох чинників (природи, суспільства, абстрактних відношень). «Кількісна різниця, або ж різниця в інтенсивності, є однією з-поміж загальних «категорій», в які ми вносимо будь-які об'єкти нашого сприйняття або нашої думки» [17, с. 5].

Категорія інтенсивності є важливою характеристикою вербалізованих дій, процесів і явищ. Дослідники визначали її як загальномовну (О.Ф. Шевченко, М.З. Гурко, О.Р. Гаврилюк), що не належить до певного функціонального стилю (О.Ф. Шевченко), має універсальний характер (І.В. Ревенко), є відкритою (В.В. Безрукова), антропоцентричною за своєю природою (Н.І. Бойко, Т.Л. Хомич, І.В. Ревенко) та відзначається різноманіттям виражальних засобів (М.З. Гурко, С.Є. Родіонова, І.І. Туранський, І.І. Сущинський, В.П. Мусієнко, О.Й. Шейгал), покликаних виявляти значення підсилення на різних мовних рівнях.

Науковці наголошують на неоднозначному тлумаченні цього терміна та його лінгвістичному статусі [15] і трактують категорію інтенсивності як комунікативно-прагматичну (І.І. Сущинський), функціонально-семантичну (Т.В. Гриднева), лінгвопрагматичну (В.В. Безрукова), ономасіологічну (У.Г. Рис-Вікерс), семантичну категорію прагматичного характеру (С.Є. Родіонова). Але здебільшого її визначають як категорію семантичну (І.І. Туранський, М.З. Гурко, В.П. Мусієнко, І.В. Ревенко).

В.П. Мусієнко називає категорію інтенсивності своєрідним оператором під час обробки вражень про світ та їх відображення у мові [7, с. 220]. Нам імponує висловлювання М.З. Гурко про те, що *категорія інтенсивності* є «семантичною категорією та становить собою кількісну характеристику певної якості» [6, с. 14]. Услід за М.З. Гурко ми розуміємо під терміном *інтенсивність* семантичну категорію, що передає ступінь вияву ознаки певної якості чи дії.

Є думка, що терміном *категорія інтенсивності* оперує менша кількість дослідників, надаючи перевагу *інтенсивності як компонентів семантики слова* [5, с. 90]. Адже семантика інтенсивності слугує об'єднувальним чинником для різних груп мовних одиниць. Погоджуємося з думкою С.О. Швачко, що «семантичне поле утворюється великою кількістю значень, які мають хоча б один спільний семантичний компонент, наприклад, величина, вага, зміщуваність, висота, глибина, довжина, інтенсивність...» [16, с. 10]. Об'єктивацією цієї семи в структурі значення слугують слова *дуже, сильно, надмірно, надзвичайно, занадто* тощо [10]. Зокрема, інтенсивність є компонентом семантики фразеологічних одиниць, що виявляться за допомогою цілої низки відповідних маркерів у їх тлумаченнях.

Отже, термін *інтенсивність* використовують у багатьох сферах науки і техніки, що засвідчено термінологічними словниками з різних галузей знань. Це актуалізує вивчення специфіки його трактування саме як терміна лінгвістики. У мовознавчих працях бачимо також активне вживання терміна *підсилення*. У дослідницькій площині поняття «інтенсивність» перебуває ряд термінів: *інтенсив, інтенсифікатор, категорія інтенсивності*. Термін *інтенсивність* використовують на позначення компонента семантики, а категорію інтенсивності визначають як таку, що репрезентує кількісний показник якісної ознаки.

Перспективним видається подальше дослідження термінології, яка окреслює специфіку виявлення інтенсивності на всіх рівнях мовної системи.

1. Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961. 394 с.
2. Бельская Е.В. Проблема интенсивности в современной отечественной лексикологии. *Вестник Томского государственного университета*. 2004. № 282. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/problemy-intensivnosti-v-sovremennoy-otechestvennoy-leksikologii> (дата звернення: 27.11.2018).
3. Бойко Н.І., Хомич Т.І. Конотативна лексична семантика: інтенсивний і параметричний складники. Ніжин, 2011. 167 с.
4. Гріднева Т.В. Коммуникативно-прагматические свойства семантики глагольных фразеологических единиц. *Коммуникативно-прагматическая семантика*: Сб. науч. тр. Волгоград, 2000. С. 95 – 105.
5. Гураль М.И., Дашченко О.Л. Языковые средства выражения категории интенсивности в поэтическом тексте. *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ, 2006. С. 89 – 95.
6. Гурко М.З. Категорія інтенсивності в сучасній німецькій фразеології (на матеріалі фразеологічних одиниць групи «інтелектуальні здібності людини»): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2006. 17 с.
7. Мусиенко В.П. Модус интенсивности в семантической структуре русского глагола. *Життя у слові*: Зб. наук. праць на пошану акад. В.М. Русанівського. Київ, 2011. С. 217 – 230.
8. Родионова С.Е. Семантика интенсивности и ее выражение в современном русском языке. Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. Санкт-Петербург, 2005. С. 150 – 168.
9. Савичева Х.Н. Категория интенсивности и ее отражение в русской фразеологии: в сопоставлении с башкирскими фразеологическими единицами: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20. Уфа, 2004. URL: <http://www.dissercat.com/content/kategoriya-intensivnosti-i-ee-otrazhenie-v-russkoi-frazeologii-v-sopostavlenii-s-bashkirskim> (дата звернення: 19.10.2018).

10. Савичева Х.Н., Рахимова Є.Ф. Понятие семантической категории интенсивности и ее языковое выражение. *Международный научно-исследовательский журнал. Филологические науки*, 2016. Вып. № 3 (45). URL: <https://research-journal.org/languages/ponyatie-semanticheskoy-kategorii-intensivnosti-i-ee-yazykovoe-vyrazhenie/> (дата звернення: 4.10.2018).
11. Сидорова Т.М. К вопросу о статусе интенсификаторов и их функционировании в текстах художественной литературы. *В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии*. № 12 (31). Новосибирск, 2013. URL: <http://sibac.info/12401> (дата звернення: 26.09.2018).
12. Сущинский И.И. Система средств выражения высокой степени признака (на материале современного немецкого языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 1977. 16 с.
13. Сущинский И.И. Усилительные конструкции. *Филологические науки*. Москва, 1991. С. 79 – 90.
14. Туранский И.И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. Москва, 1990. 173 с.
15. Цепенюк Т.О. Категорія інтенсивності в англійській та українській мовах: перекладознавчий аспект. *Наукові записки. Серія: філологія (мовознавство)*. Вінниця, 2017. Випуск 25. С. 237 – 245.
16. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. Киев, 1981. 144 с.
17. Шевченко О.Ф. Именные сочетания-интенсификаторы качественного признака (на материале современного английского языка): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Киев, 1978. 22 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- КССТ – Струганець Л.В. Культура слова. Словник термінів. Тернопіль, 2000. 88 с.
- ЛРС – Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь: ок. 50000 слов. Москва, 1986. 840 с.
- ЛСПШ – Вахек Й.В. Лингвистический словарь Пражской школы. Москва, 1964. 350 с.
- РБСЛТ – Русско-белорусский словарь лингвистических терминов. Минск, 1988. 141 с.
- РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. Київ, 1998. 892 с.
- РУСТ – Шелудько І., Садовий Т. Російсько-український словник технічної термінології (загальний). (Проект), 1928. URL: <https://r2u.org.ua> (дата звернення: 10.12.2018).
- САЛТ – Хемп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. Москва, 1964. 263 с.
- СГТ – Тутковський П.А. Словник геологічної термінології (проект). Київ, 2008. 171 с.
- СЛТ – Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.
- СЛТА – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. 606 с.
- СЛТМ – Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1960. 435 с.
- СЛТРТ – Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. Москва, 1985. 399 с.
- СЛТЧ – Челак Т. Словарь лингвистических терминов. Русско-молдавский и молдавско-русский. Кишинев, 1969. 206 с.
- СНТГС – Колган О.В. Словник найуживаніших термінів гірничої справи. Слов'янськ, 2007. 323 с.
- ССЛТ – Словарь славянской лингвистической терминологии: у 2 т. Т. 12. 1977.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1970 – 1980.

ТСФ – Вакуленко М.В., Вакуленко О.В. Тлумачний словник із фізики. 6644 статті. Київ, 2008. 767 с.

ТСХТ – Толковый словарь по химии и химической технологии. Основные термины. Москва, 1987. 528 с.

УАНТС – Українсько-англійський науково-технічний словник. Київ, 2008. 912 с.

УРАФНС – Рудакова И.Ф. и др. Учебный русско-англо-французско-немецкий словарь общетехнической лексики. Москва, 1982. 448 с.

ФРУСЛТ – Назарян А.Г. Французско-русский учебный словарь лингвистической терминологии. Москва, 1989. 447 с.

Lilia Didun

TERM INTENSITY IN LINGUISTIC STUDIES

The article deals with the term intensity in linguistic research. The universality of the term emphasizes the fact that it is used in many fields of science and technology, when they talk about the intensity of the process, color, light, sound. It is fixed in many special dictionaries. The term intensity is actively used in the field of linguistics. The study of intensity is an important aspect of linguistic research. This indicates the relevance of considering this term in linguistics.

A circle of terms is outlined, which denotes the concept of intensity in linguistics. The terms intensity, amplification, intensity, intensifier, category of intensity is considered. The peculiarities of studying the studied terms in works on linguistics are shown.

Interest in the notion of intensity in linguistics has been observed since the early 60's of the XX century. But the term began to be actively used since the late 70's of XX century. Intensity is interpreted as a component of semantics, in particular phraseological units. The category of intensity is general, open, and anthropocentric. It does not belong to a particular functional style. Scientists emphasize the ambiguous interpretation of this term. Researchers determine intensity as a category that represents the quantitative indicator of a qualitative attribute.

Intensifiers are explicit means of amplification. Scientists call a large number of intensifiers. The intensities implicitly contain, in their significance, this amplification. Researchers also use the term intensive. A further study of terminology, which outlines the specificity of the identification of intensity at all levels of the language system, is promising.

Keywords: intensity, intensifier, intensive, intensity category.

I.M. ІВАНЕНКО

м. Київ, Україна

ПОНЯТТЯ «АСОЦІАЦІЯ», «АСОЦІАТИВНІСТЬ» У СУЧАСНІЙ ЛІНГВОСТИЛІСТИЦІ

Статтю присвячено розглядові понять «асоціація», «асоціативність» як активних метамовних одиниць сучасної лінгвістики, зокрема лінгвостилістики. Розглянуто історіософські та історіографічні аспекти питання. Схарактеризовано принципи типологізації асоціацій. Описано різновиди асоціативних структур.

Ключові слова: асоціація, асоціативність, асоціативне поле, асоціативно-семантичне поле, асоціативно-образне поле, асоціативно-образний ряд.

Асоціативність – базова властивість мислення, важлива для будь-якого різновиду мовної діяльності людини. Із погляду психології асоціація – це мисленнєво-психічна операція пов'язування інтеріоризованих у свідомості мовця характеристик одного об'єкта з властивостями інших об'єктів; такий закономірний зв'язок двох або кількох психічних процесів (відчуттів, уявлень, думок, почуттів тощо), при якому поява одного зумовлює появу іншого або й кількох інших.

Основи лінгвістичного трактування понять «асоціація», «асоціативність» та розуміння механізмів асоціативності з урахуванням засад психології з погляду системності семантичних зв'язків у мисленні й у мові закладено в працях Ш. Баллі: «Наша думка безупинно асимілює, асоціює, порівнює та протиставляє елементи мовного матеріалу, [...] якими б різними не були ці елементи, вони не просто зіставляються в пам'яті, а взаємодіють один з одним, взаємно притягуються й відштовхуються й ніколи не залишаються ізольованими» [2, с. 30]. Незмінно актуальним для сучасної теорії асоціативності залишається також розроблений у працях ученого поділ асоціацій на: приховані *мнемонічні* (постають «на паралелізмі між експліцитними та імпліцитними формами») та *необхідні* (виникають «між матеріальними знаками та іншими, які мисляться одночасно з ними, без яких певний вислів буде безглуздий або незрозумілий») [2, с. 33 – 34], *близькі й віддалені, внутрішні та зовнішні*. Диференціюючи останні, Ш. Баллі наголошував на їхній визначальності для мовних знаків: «Сутність повністю мотивованого знака полягає в тому, що він спирається на одну обов'язкову внутрішню асоціацію, а сутність повністю похідного знака – у тому, що він уявно пов'язується з рештою знаків за допомогою факультативних зовнішніх асоціацій» [2, с. 154]. Цю класифікацію суттєво поглиблено в працях Ю.Д. Апресяна, який виділяє асоціації *семантичні* (відображають пов'язані зі словом культурні уявлення й традиції), *сміслові* та *емоційні* [1, с. 67].

Для сучасного осмислення загальнолінгвістичного змісту поняття «асоціативність» концептуальною є позиція О.О. Тараненка, який підкреслює, що «при семантичній композиції одна основа поєднується з іншою внаслідок певного асоціювання у свідомості мовців усвідомлюваними ними поняттями,

причому такі основи не обов'язково повинні знаходитися між собою в контактній синтагматичній позиції» [9, с. 53].

У лінгвостилістиці поняття «асоціація», «асоціативність» пов'язані з осмисленням психолінгвальних механізмів металогічного, образного вживання мовних одиниць та реалізації естетичної функції художньої мови. У цьому контексті дослідники вивчають різновиди метафоричних асоціювань (С.Я. Єрмоленко, А.А. Мойсієнко, Л.В. Кравець, І.Л. Гоцинець), описують дієвість асоціативних стимулів-реакцій на рівні мовно-естетичних знаків національної культури (С.Я. Єрмоленко, О.О. Маленко, Г.М. Сюта).

Характеризуючи складні механізми формування мовних асоціацій, дослідники виділяють чинники, що впливають на утворення асоціативних зв'язків між словами: об'єктивний та соціальний досвід (Г.С. Щур, Б.А. Плотников), інтелектуальний досвід (Ф. Галтон, В. Вундт), залежність від культурно-історичних традицій (Л.В. Сахарний, А.А. Залевська), статевна належність мовця (Н.П. Бутенко). При цьому наголошують, що в кожній конкретній комунікативній ситуації домінує один із названих принципів, оскільки «людська думка постійно коливається між логічним сприйняттям та емоцією. І хоч ці два елементи можуть поєднуватись у різних пропорціях, все-таки в кожному конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Наша думка в одному разі буде мати логічну домінанту, а в іншому – емоційну» [3, с. 82].

Розуміння глибинних механізмів асоціативності, встановлення асоціацій – один із засадничих постулатів теорії внутрішньої форми слова. Збережене у внутрішній формі слова уявлення про первинну базову ознаку реалії в мовному функціонуванні збагачується численними асоціаціями. Частину цих асоціацій зумовлюють формування окремих відтінків, лексико-семантичних варіантів чи навіть значень слів, інші зберігаються як факультативні (наприклад, етномовні, соціальні та ін.) коди функціонально-стильового вживання.

Відомі на сьогодні класифікації типів асоціативних зв'язків враховують і базові позиції психолінгвістики, і потреби лексикології, стилістики тощо. Найзагальніші диференціації здійснюють: 1) за суміжністю, подібністю й контрастом (цей тип асоціацій виділив ще Аристотель); 2) за схемою «слово-стимул – слово-реакція» (вперше цей принцип запропонував Дж. Міллер); 3) за типом відношень, що встановлюються між словом-стимулом та реакцією (асоціатом).

Продуктивним для розвитку сучасної теорії асоціативності варто визнати принцип диференціації асоціацій *за типом відношень між словом-стимулом та реакцією (асоціатом)*. Він, своєю чергою, передбачає стратифікацію асоціацій на кілька типів:

1. Суперординарні (зарахування слова-стимулу до певного класу, групи: *орел – хижак*), координовані (співвіднесення з іншими подібними: *орел – яструб*), атрибутивні (описові). Названі типи диференціюють відповідно до специфіки зв'язку між асоціатом та асоціативом, а також на підставі врахування символічності слова-стимулу [6, с. 50].

2. Парадигматичні (в основі лежать парадигматичні відношення між стимулом і реакцією: *їжа – хліб*) та синтагматичні (виявляються у безпосередніх зв'язках асоціативного стимулу й асоціативної реакції в межах однієї синтагми: *їжа – споживати*) [7, с. 92 – 95].

3. Тематичні – реалізуються в межах тематично обмеженого контексту або становлять в єдності з асоціативним стимулом граматично цілісні словосполучення [7, с. 98 – 99]: *друг – дитинство > друг дитинства*.

4. Онтологічні – детерміновані соціальним досвідом індивідуума, дають змогу групувати елементи із спільними властивостями з погляду відображення їх у свідомості індивідуума та *емпіричні* (дають змогу групувати елементи відповідно до суб'єктивного досвіду індивідуума) *асоціації* [11, с.143].

5. Соціальні – притаманні представникам певної групи й пов'язані з їх професійними, освітніми, статевими, віковими особливостями, а також ті, що зумовлені специфікою індивідуального досвіду особистості [4, с. 23 – 25].

7. Постійні, типові (лежать в основі метонімії) та ситуативні (виникають у конкретній ситуації, лежать в основі вторинної okazіональної номінації) [5, с. 4].

Застосування інших критеріїв дає дослідникам підстави виокремити такі типи асоціацій: а) *звукові, зорові, одоративні, дотикові* тощо, пов'язані з особливостями сприйняття дійсності (І.Я. Франко, А.О. Білецький); б) *звичні*, які реалізуються усталеними семантико-синтаксичними зв'язками, та *несподівані*, які викликають ефект несподіваності лексико-синтаксичної сполучуваності (С.Я. Єрмоленко, Т.І. Плужникова); в) *прямі*, що виникають на основі логічної сумісності (*золотий – жовтий*) та *непрямі*, тобто *опосередковані*, які наповнюють, створюють емоційно-оцінний зміст слова (*золоте серце, золоті очі*) (Л.О. Пустовіт, В.В. Дятчук); г) *позитивні та негативні* (В.М. Русанівський, Р.М. Фрумкіна); д) *загальнокультурні, національно-культурні та індивідуально-авторські (суб'єктивні)* (В.Н. Телія, М.В. Шевченко).

Для сучасної теорії художньої мови принциповим є усвідомлення зв'язку асоціативності з *образністю*. Як основа конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту, асоціації слугують основою творення художніх образів (С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт, Л.О. Ставицька, В.А. Чабаненко).

Із погляду історії формування теорії асоціативності як важливого сегмента сучасної української стилістики варто згадати обґрунтовану в трактаті І.Я. Франка ідею *сугесії думок і почуттів*, що урівноважує набуті за допомогою «змислів» і «виображень» інтелектуально-емоційні досвіди автора і читача художнього тексту. Самі ж «змисли» дослідник поділяє на «вищі» (такі, що мають власні органи сприйняття – зір, слух, смак, запах) та «нижчі» (дотик). Найбільш знаковими з погляду відбиття в художній мові є зорові й смакові враження, оскільки саме вони найчастіше стають основою художнього моделювання поетичних образів. Оскільки в сучасному розумінні «змисли» – це і є асоціації, то можна цілковито погодитися з думкою Г.М. Сюті, що висловлені наприкінці ХІХ ст. міркування І. Франка стали прогностичними для «розвитку української філологічної думки .. в напрямку найновішого на той час розуміння психолінгвальних механізмів рецепції, методики вивчення типів та інтенсивності впливу художніх творів на читача» [8, с. 36 – 37].

Не втратило теоретичної значущості й міркування І.Я. Франка про важливість асоціативного мислення для автора художнього твору: «Майже кожен чоловік має в собі величезне багатство ідей і почувань, хоча мало хто може і вміє користуватися ними. Бо все, що чоловік у своєму житті думав і читав, що ворушилось у його душі і розбуджувало його чуття, [...] не пропадає, а робиться

тривким, хоч і скритим набутком його душі. Та є люди, котрі мають здібність видобувати ті глибоко заховані скарби своєї душі і давати їм вираз у зрозумілих для кожного словах [...] – се наші поети» [10, с. 62].

Незаперечну актуальність зберігає запропонований І.Я. Франком поділ поетичних асоціацій *за змістом* («звичайні», тобто прості, й «силоміць зчеплені», тобто складні). Сутність «звичайних» асоціацій він визначає через їхню здатність зіставляти, уподібнювати близькі, споріднені між собою предмети і явища, до яких «мимоволі повертає думка» [10, с. 67 – 68]. Натомість складні асоціації, пов'язуючи явища, реалії, процеси далекі, а іноді й протилежні одне одному, вимагають «сугестії».

Упродовж ХХ ст. в теоретичній стилістиці, зокрема й в українській, основні принципи реалізації асоціативності в художньому тексті були суттєво поглиблені. Одним з основних предметів інтенсивного опрацювання стала проблема розширення асоціативного ореолу слова як одного із способів створення поетичної образності, що часто відбувається завдяки порушенням «семантичної узгодженості» та «синтагматичної умотивованості знаків» (Ш. Баллі).

Парадигматична впорядкованість слів у мові і в пам'яті людини, наявність чітких ментальних зв'язків між певними предметами, реаліями на підставі спільності чи суміжності окремих їхніх рис, ознак тощо (пор.: *весна – зелень, світло, сонце, тепло, квіти, почуття* тощо) умотивовує асоціативне групування слів у семантичні поля.

Ідея *асоціативного (асоціативно-семантичного) поля* вперше сформульована в працях Ш. Баллі. Розвиваючи теорію Ф. де Соссюра, він довів, що в мові існує «широка мережа постійних мнемонічних асоціацій, досить подібних між собою у всіх суб'єктів мовлення» [2, с. 30]. Це, на думку дослідника, пояснює, чому кожне мовлене чи почуте слово викликає в свідомості мовців низку інших слів або певні образні уявлення. Людському мисленню загалом властиве «прагнення зв'язати між собою слова або складові частини слів, враховуючи їх зовнішню форму, а не їх взаємовідношення з ідеєю, символом якої вони виступають» [3, с. 50]. Вирішальною при цьому залишається семантична спорідненість.

Принциповим для розвитку теорії асоціативності й асоціативно-семантичного поля зокрема залишається твердження Ш. Баллі про те, що структура й склад елементів асоціативного поля мають суб'єктивний і ситуативний характер: «Залежно від індивідуального характеру суб'єктів мови і від ситуації, в якій розгортається мова, один знак може викликати в уяві будь-який інший, якому віддається перевага: у дроворуба дерево викличе переважно уявлення про дерево як матеріал, у мандрівника, який змагає від спеки, – уявлення про тінь. [...] У мові ми знаходимо приховані асоціації, що, не виключаючи інших, неминує виникати разом з уявленнями знака, незалежного від ситуації та від контексту» [3, с. 51].

Концептуальний розвиток ідей Ш. Баллі та теорії асоціативного поля спостерігаємо в працях В. Порціга (висловив думку, що асоціативні ряди утворюються завдяки постійній сполучуваності слів у процесі мови), Е. Косеріу (основною ознакою, що відрізняє асоціативне поле від семантичного, назвав відцентровий характер його семантичних процесів).

В українській лінгвістиці питання асоціативності, зокрема й структури асоціативного поля, висвітлено в працях Н.П. Бутенко [див., наприклад: 5]. Дослідниця докладно описує принципи організації асоціативного поля: асоціати до слова-стимулу диференціюються за визначеними напрямками, що зазвичай виявляються уже в ядрі поля і продовжуються на його периферії.

Загалом варто відзначити, що з погляду лінгвостилістики асоціативно-семантичне поле – це текстова структура, модель функціонально-стилістичного навантаження лексико-семантичних одиниць. Ядром такого поля, як правило, слугують ключові слова – смислово-оцінні координати всього твору.

Інший різновид об'єднання лексики з урахуванням асоціативних зв'язків між компонентами – *асоціативно-образне поле*. Постає на ґрунті асоціативно-семантичного або лексико-семантичного об'єднання завдяки тотожності денотативних властивостей мовних знаків, спільній традиції загальномовного та поетичного вживання. Його центром слугує найбільш активна одиниця (домінанта) – стрижневий компонент ряду, який організовує відношення всіх інших компонентів. Від цієї домінанти відходять асоціативно-образні ряди (лексикотематичні лінії), що, розвиваючись і перетинаючись, семантично співдіють із центром асоціативно-образного поля. Важливо, що динамічність асоціативно-образних рядів, їхній потенційний розвиток залежить від «доцентрових і відцентрових тенденцій; з одного боку, образ стимулює розширення кола зв'язків і асоціацій [...]. З іншого боку, певна частина його застосування закріплюється як більш або менш стійка. Унаслідок цього образні ряди становлять єдність стійкого й змінного. В різних циклах ті самі ряди представлені, з одного боку, різними образами, що змінюють один одного, з іншого боку – повторюваними образами, специфіка яких полягає в тому, що, залишаючись незмінними в основі, вони щоразу входять у нові контексти, у нові асоціативні зв'язки» [7, с. 243 – 244].

Отже, «асоціативність» – одне з ключових понять сучасної лінгвістики, зокрема лінгвостилістики, стилістики тексту. Системотворчість асоціативно-семантичних зв'язків між словами, одиницями мови виявляється в моделюванні асоціативних польових структур (асоціативно-семантичних, асоціативно-образних полів) та інших мікросистем лексики (асоціативно-образних рядів). Поєднання слів у такі польові структури мотивоване принципами спільної семантики, форми (зовнішньої та внутрішньої) слова та спільністю семантичного простору, яким може бути контекст, текст.

Асоціація, асоціативність – це метамовні одиниці сучасної лінгвостилістики. Їхня термінологічна функційність пов'язана з активним лінгвостилістичним пізнанням проблем «мовна асоціація», «художньомовна асоціація», «асоціативність і художня творчість».

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва: Наука, 1974. 367 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд-во иностр. лит., 1955. 416 с.
3. Балли Ш. Французская стилистика. Москва: Изд-во иностр. лит., 1961. 394 с.
4. Брудный А.А. Значение слова и психология противопоставления. Семантическая структура слова. Москва: Наука, 1971. С. 19 – 27.
5. Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. Львів, 1979. 119 с.

6. Залевская А.А. Межкультурный аспект проблемы ассоциации. *Словарь ассоциативных норм русского языка*. Москва, 1977. С. 46 – 52.
7. Кожевникова Н.А. Словоупотребление в русской поэзии начала XX века. Москва: Наука, 1986. 253 с.
8. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови XX століття. Київ: КММ, 2017. 384 с.
9. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Київ: Наук. думка, 1989. 256 с.
10. Франко І.Я. Із секретів поетичної творчості. *Зібрання творів у 50 т.* Т. 31. Київ: Наук. думка, 1981. С. 45 – 120.
11. Щур Г.С. О типах лексических ассоциаций в языке. *Семантическая структура слова: Психолингвистические исследования*. Москва: Наука, 1971. С. 140 – 151.

Iryna Ivanenko

NOTION ASSOCIATION, ASSOCIATIVITY IN MODERN LINGUISTYLISTICS

The article deals with the scientific determination of notions *association* and *associativity*. They are defined as active metalingual units of the modern linguistics, in particular linguostylistics. Historical and historiographical aspects of the question are considered. The principles of typology of associations are described. Varieties of associative structures are described.

Keywords: association, associativity, associative field, associative-semantic field, associative-figurative field, associative-shaped row.

УДК 811.161.2'801.612'373.46

Г.С. КОБИРИНКА

м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМИ АКЦЕНТОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано етапи введення в науковий обіг та функціонування акцентологічної термінології в українському лінгвістичному просторі. Простежено, як сприймали і розуміли дослідники таке складне явище як наголос, адже від цього залежить і розвиток термінологічної бази. З'ясовано, якими термінами позначені явища наголошення слів у стародавніх українських граматиках та проаналізовано їхнє подальше функціонування в українському мовознавстві.

Ключові слова: наголос, акцент, акцентологія, термін, український лінгвістичний простір.

Акцентологія як розділ мовознавства, що вивчає природу наголосу, його функціонування, а також мовні засоби, пов'язані з наголосом, має свій багатий поняттєвий термінологічний апарат, зокрема це: *наголос, наголошення, наголошений* чи запозичені з грецьких граматик латинського походження *акцент, ак-*

центуація, грецького – *просодія* і похідні від них *акцентуаційний*, *акцентний*, *просодичний*, а також словосполучення *акцентна парадигма*, *акцентуаційна крива*, *тип*, *акцентологічна концепція* тощо. Як і кожна наука, акцентологія має інтернаціональний характер: над розробленням її термінологічної бази й теоретичних питань працювали слов'янські та неслов'янські дослідники (А. Мажуранич, А.Х. Востоков, Я.К. Грот, О.О. Потебня, П.Ф. Фортунатов, Р.Ф. Брандт, О.О. Шахматов, І.І. Огієнко, Ф. де Соссюр, А. Лескін, А. Мейє, Т. Лер-Сплавінський, О. Белич, Н. Ван-Вейк, Л.А. Булаховський, Х. Станг, В.Г. Складенко, А.А. Залізник, В.М. Винницький, В.А. Дібо, В.М. Ілліч-Світлич, В.В. Колесов, В. Лефельдт та ін.).

Мовознавці зазначають, що акцентологія – молода наука, зародилася в кінці XIX ст., хоча явища наголошення зафіксовані в давніх українських пам'ятках, починаючи з XVI ст. (найдавнішою українською акцентованою пам'яткою є Острозька Біблія (1581 р.) [20, с. 5]).

Про становлення української акцентології як науки свідчать дослідження О.О. Потебні «Ударение» [18], студії К.М. Ганкевича, І.Г. Верхратського, Я. Гануша про наголос у малоруській мові, опубліковані в авторитетному німецькомовному славистичному часописі кінця XIX – початку XX ст. – «Архіві слов'янської філології»¹, а також давні граматики, у яких звернено увагу на наголос. Зокрема, першою в українському мовознавстві друкованою граматикою живої української народної мови є «Граматика малоросійскаго нарѣчія...» О.П. Павловського (1818).

Засади порівняльно-історичної акцентології розробив Л.А. Булаховський, який зокрема довів залежність низки фонетичних змін від акцентних особливостей, успадкованих українською мовою від спільнослов'янської прамови. Вагомим внеском у розвиток історичної акцентології української мови є праці В.Г. Складенка, у яких висвітлено походження і розвиток праслов'янських інтонацій, акцентних парадигм, реконструйовано акцентні парадигми різних морфологічних класів від пізньопраслов'янського періоду до сучасного стану. Для дослідження історії українського наголосу цінними є також дослідження І.І. Огієнка, З.М. Веселовської, В.Б. Задорожного, В.Ю. Гальчук, І.Ю. Гальчука, К.В. Тішечкіної, С.С. Пономаренка, які можна використати для подальшого розроблення наголосових питань. Закономірності, тенденції наголошення сучасної української літературної мови ґрунтовно досліджено в працях В.М. Винницького.

Наша мета – проаналізувати етапи введення в науковий обіг та функціонування акцентологічної термінології в українському лінгвістичному просторі.

Відповідно до мети поставлено такі завдання: 1) простежити, як сприймали і розуміли дослідники таке складне явище як наголос, починаючи з XVI ст., адже від цього залежить і розвиток термінологічної бази; 2) з'ясувати, якими термінами позначені явища наголошення слів у стародавніх українських гра-

¹ «Архів слов'янської філології» заснував і редагував В. Ягич упродовж 38 років (1876 – 1914); часопис долучився до піднесення ролі й авторитету слов'янської науки в цілому та українського мовознавства, української акцентології зокрема серед європейської громадськості. За дослідженням Т.О. Маньковської, «усього в 42 річниках «Архіву» (1876 – 1929) було вміщено близько 60 українознавчих (або таких, що торкалися цієї тематики) статей та рецензій, половина з яких присвячена питанням української лінгвістики – фонології, граматики, лексикології та діалектології» [12].

матиках та проаналізувати їх подальше функціонування в українському лінгвістичному просторі.

1. Акцентологію дослідники трактували по-різному: як окремий розділ граматики (у давніх граматах наголос є окремим складником, зокрема: «Грамматика доброглаголивого еллино-словенскаго языка», яку написали учні Львівської братської школи під керівництвом митрополита Арсенія (1591 (Адельфотес)), «Грамматика словенска...» Л. Зизанія² (1596 р.), «Грамматіки славенских правильное Сунтагма» М. Смотрицького (1619 р.)³, «Грамматика слов'яно-руська» М. Лучкая (1830)⁴); окремий розділ мовознавства (про те, що вчення про наголос стане окремим розділом мовознавства передбачав О.О. Потебня⁵ [17, с. 10; 18, с. 20], його ідею розвинули В.Г. Складенко [21, с. 16], В.М. Винницький [5, с. 15] та їх учні); як розділ фонетики (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер⁶, Л.А. Булаховський [4, с. 60], О.О. Селіванова [19, с. 23]); один із розділів просодеміки (О.О. Селіванова [19, с. 23]); як суперсегментну одиницю (С. Канцельсон [9, с. 139 – 141], Н.І. Тоцька [22, с. 70 – 73], В.М. Винницький [5, с. 18]); як складник морфології (Є. Тимченко⁷); у граматичних працях сер. ХХ – поч. ХХІ ст. словесний наголос проаналізовано у морфологічному та фонетичному аспектах, звернено увагу на взаємозалежність наголосу і фонетичних процесів із морфологічними особливостями словозміни (СУМ Ф; СУМ М; Грищенко; Морфемна структура; Вихованець; Грамматика).

Як свідчить викладений вище матеріал, дослідники української системи розуміли наголос як важливе явище у мовній структурі, окрім часокількісних характеристик та експірації, які впливають на якість голосних і приголосних у наголошених і ненаголошених складах, звертали увагу на рухомість словесного наголосу, вільність, не прив'язаність до складу, морфеми, адже наголос має найбільшу вагу в тих мовах, де він є рухомим, оскільки одне й те саме слово, але по-різному наголошене, може набувати цілком відмінних значень. І.Г. Верхратський підкреслював, що «граматично досконала, але неправильно акцентована мова для тих, хто її добре знає, – це те саме, що для гурмана вино без запаху» [26, с. 384, 381 – 412]. Проте не у всіх граматичних працях наголос

² В.В. Німчук зазначив, що «своєю працею Л. Зизаній узаконував позначування наголосів у писаних та друкованих текстах, що певним чином сприяло унормуванню акцентуації як церковнослов'янської, так і східнослов'янських мов: незважаючи на штучність розрізнення трьох типів, запропоновані значки фактично вказували на місце звичайного наголосу в словах» [15].

³ «Грамматіки славенских правильное Сунтагма» М. Смотрицького відіграла важливу роль у нормуванні наголосу церковнослов'янської й української мов [23, с. 130 – 132; 16, с. 102].

⁴ «Грамматика слов'яно-руська» М. Лучкая – перша українська грамматика на Закарпатті, у якій використано народно-розмовну мову та фольклор. В одному із розділів «Граматики слов'яно-руської» – «Про наголос або акцент – ѿ оудареніи гласа» – М. Лучкай зазначив, що найважчим розділом граматики є «розділ про наголошування слів та інтонацію. Навіть корінні русини, які добре знають мову, в цьому відношенні відчують не малу трудність і можуть помилятися» (Лучкай, с. 149).

⁵ О.О. Потебня наголос вивчав не як окрему систему, а у зв'язку з морфологією та словотвором [17, с. 10; 18 20].

⁶ У праці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «Грамматика руської мови», яка складається традиційно на той час із чотирьох частин, «Наголос» є одним із підрозділів першої частини – «Звуки» (Смаль-Стоцький, с. 9 – 11).

⁷ В «Українській граматиці» Є. Тимченка (1907) типи наголосів і закони їх переходу викладено в морфологічній частині (Тимченко).

був об'єктом аналізу. У свій час К.М. Ганкевич зазначив, що до наголосу ставилися як до другорядного елемента мови, оскільки «у малоруській граматичній науці на нього або зовсім не звертали уваги, або ставилися до нього як до пасинка»⁸ [24, с. 289 – 297; 7]. Окрім того, що граматисти ігнорують наголос, вони ще й, зауважив М. Лучкай, «або розходяться, або ж, як Мразович, відсилають до священних книг. Але черпати це (про наголос) із релігійних книг справа довга та й не певна, бо релігійні книги в цьому пункті розходяться в залежності від часу, а також від місця видання» (Лучкай, с. 149). Таке ставлення до наголосу М. Лучкай пояснює тим, що «в старі часи мало турбувалися про наголос, бо вважали, що кожен слов'янин разом з мовою дістає і його модуляцію» (Лучкай, с. 150). На думку польського мовознавця Є. Куриловича, питання наголосу, зокрема його історія, залишалися поза увагою дослідників, оскільки, аналізуючи питання морфології, можна абстрагуватися від наголосу, докладний опис граматики можливий і без аналізу наголосу, але не можна вивчати наголос, не взявши до уваги морфологічну будову слова [25, с. 233 – 234]. Насправді, як стверджують сучасні дослідники, наголос утворює універсальну систему, яка координує граматику і фонологію (Морфемна структура).

2. Учення про наголос дослідники називали по-різному:

- «Просодія» (Грамматика);
- «Просодія»⁹/ «Припало» («припало» – термін Л. Зизанія, який він вживає паралельно з терміном грецького походження «просодія» (Зизаній));
- «Просодія» / «Удареніє» / «Припѣтіє» (Смотрицький);
- «Наголос» / «Акцент» / «Оудареніи гласа» (Лучкай, с. 149 – 150);
- «Ударение» [18];
- «Наголос» [13; 14, с. 358 – 367];
- «Акцентологія» (Л.А. Булаховський, В.Г. Складенко, В.М. Винницький).

Термін *просодія*, запозичений з лат. *prosōdia* «просодія, тонічний акцент, часокількість складу», походить від гр. *προσῳδία* «пісня з акомпанементом; наголос; орфографічний знак наголосу, придишу, часокількості» (ЕСУМ II, с. 604); сьогодні цей термін вживають в різних галузях: мовознавстві, літературознавстві, музиці; у мовознавстві – це вчення про просодичні елементи мовлення (мелодика, відносна сила вимови слів та їхніх частин, співвідношення відрізків мовлення по довготі, загальний темп мовлення, паузи, загальне темброве забарвлення тощо) та їхнє функціонування, «в українській мові до просодичних елементів належить лише словесний *наголос*» [21, с. 557].

Одиницею просодичного рівня є *просодема* [1, с. 367; 5, с. 15; 9, с. 139 – 141], яку характеризують як одиницю супрасегментного рівня мови, що представляє особливості наголосу, мелодики, тону, ритму, інтенсивності, темпу, тембру вимови, паузи [19, с. 605].

Термін *акцентологія* (за походженням напівлатинський, напівгрецький), яким активно послуговуються мовознавці, у слов'янському просторі починає функціонувати з кін. XIX ст., часу виходу дослідження російського мовознавця

⁸ Зокрема, К. М. Ганкевич мав на увазі граматики І. Вагилевича «Грамматика малоруської мови в Галичині» (1844, опублікована 1845, польською мовою), Й. Левицького «Грамматика руської або малоруської мови в Галичині» (1834), М. Осадци «Грамматика малоруської мови».

⁹ Почерговість варіантів подаємо так, як в авторів.

Р.Ф. Брандта «Начертание славянской акцентологии» (1880 р.)¹⁰. Саме тому дослідники і зазначають, що вперше в науковий обіг увів цей термін Р.Ф. Брандт [21, с. 16; 10]. Водночас сам Р.Ф. Брандт зауважує, що цей термін придумав не він, і його походження йому не відомо і водночас обґрунтовує, чому для окреслення науки про наголос вибрано термін *акцентологія*, а не *просодія*. Недоліками слова *просодія* дослідник передусім вбачає в незручності утворювати похідні, зокрема дієслово на позначення розставляти просодії та віддієслівний іменник розставляння просодій; а також у рівнозначності термінові *акцент*, й у тому, що термін *просодія* вже вживається в дещо іншому значенні [3, с. II].

Об'єктом дослідження акцентології як розділу мовознавства є *наголос*, синонім до нього – *акцѐнт*. Наскільки акцентологічні терміни є точними і чітко відображають суть окресленого явища? Розробляючи термінологічну базу акцентології, Р.Ф. Брандт вводив у науковий обіг слова із латинської, грецької граматики, творив неологізми і неодноразово вагався, який термін вживати: «я никакъ не могу рѣшиться говорить объ удареніи (или акцентіе) тамъ, гдѣ дѣло идетъ о письменномъ знакѣ ударенія (который я называю просодіей), или обозначать имъ способъ произношенія и размѣщенія удареній (акцентовъ), для котораго я образовалъ слово акцентовка» [3, с. II].

Попри те, що ознакою терміна є однозначність у межах окремої галузі, зазначені терміни є багатозначними, термін *акцент* має ширше значення, ніж *наголос*, пор.:

Наголос – виділення фонетичними засобами одного зі складів у слові (словесний наголос), слова в синтагмі (синтагматичний наголос), синтагми у фразі (фразовий наголос) [21, с. 404]; а також *наголос* – діакритичний знак, яким позначають на письмі виділений фонетичними засобами склад у слові.

Акцѐнт – «запозичення з французької мови; фр. accent «наголос» пов'язане з лат. accentus «т. с.»...; лат. accentus є калькою гр. προσηρδία «наголос» (ЕСУМ I, с. 59); окрім того самого значення що й *наголос*, це ще і своєрідне вимовляння звуків, особливість вимови [докл. див.: 21, 16].

Водночас В. Лефельдт пропонує розрізняти ці терміни як два феномени, зокрема: *акцент* використовувати до абстрактних об'єктів дослідження; *наголос* – до конкретних об'єктів дослідження; обидва терміни доповнюють один одного, але не повинні змішуватися [11, с. 13]. На думку автора, у кожній складовій абстрактній словоформі виділяється тільки один її склад чи голосний цього складу як акцентна позиція цієї словоформи. Про цю позицію дослідник образно каже, що на абстрактному рівні вона «несе» акцент відповідної словоформи (*читáла, тогó...*), оскільки автор вважає, що конкретні словоформи – це похідні відповідних абстрактних словоформ. Таким чином, кожна абстрактна словоформа пропонує / рекомендує свій акцент [11].

А.А. Залізняк синонімом до *наголосу* як способу розставлення, виділення одного зі складів у словоформах чи словах, так само, як і свого часу пропонував

¹⁰ Зауважимо, що Р.Ф. Брандт поставив перед собою завдання створити зіставну акцентологію всіх слов'янських мов, однак наводить поодинокі свідчення з української мови; у праці «Начертание славянской акцентологии» (1880) автор зосередив увагу переважно на аналізі іменників і тільки частково – інших частин мови. В.Ю. Франчук звертає увагу на те, що О.О. Потебня в праці «Ударение» не вживає терміна акцентологія; саме цей факт дає підстави припускати, що працю про наголос О.О. Потебня написав раніше, аніж Р.Ф. Брандт «Начертание славянской акцентологии» (1880) [18].

Р.Ф. Брандт, вважає термін *акцентівка* (напр., *кореневий наголос* чи *коренева акцентівка*) [8, с. 5; 3, с. II], але в українському мовознавстві цей термін не прижився, передусім, на нашу думку, тому, що він (термін) утворений за російською моделлю.

Для того, щоб уникнути неоднозначності терміна *наголос* дослідники пропонують вживати термін *акцентема*, по-різному його трактуючи: як структурний елемент мови, а наголос – її мовленнєва реалізація; «існують мовно-мовленнєві паралелі: фонема – звук, акцентема – наголос» [5, с. 16]; як «тип, узагальнення, суперсегментна фонологічна одиниця, яка є ознакою кожного слова та їх форми», немає статусу самостійності, окремо не існує [5, с. 15]; як найменша базова одиниця акцентології (або словесний наголос словоформи) [6, с. 11 – 13]; як основна фонаційна одиниця мовлення [2, с. 24 – 25]. Проте думку Д.Х. Баранника спростовують, аргументуючи тим, що основною фонаційною одиницею мовлення є фонема [5, с. 16].

Похідним від терміна *акцент* є *акцентуація*, від *наголос* – *наголошення*, *наголошування*, які, на думку В.М. Винницького, не повністю еквівалентні за своїм ужитком, оскільки «термін «акцентуація» вживається як ширше, родове поняття (гіперонім)», до складу якого входять «видові поняття (гіпоніми): наголос (акцент) і наголошування (наголошення, акцентування)» [5, с. 18 – 19]. Термін *акцентуація* може вживатися до мови в цілому (*праслов'янська акцентуація*, *сучасна акцентуація*). У цьому випадку можливий і термін *наголос*, але лише там, де характерний один тип просодичного виділення (*сучасний наголос*, але не *праслов'янський наголос*) [8, с. 6]. У лінгвістичних працях, з одного боку, зазвичай не розрізняють прикметники, утворені від *акцентуація*, – *акцентний* чи *акцентуаційний* [8, с. 6], а, з іншого боку, усталілося вживання *акцентна парадигма* – для праслов'янських баритонованої, окситонованої, рухомої парадигм, *акцентуаційний тип* – для характеристики сучасної системи. Водночас зауважимо, що віддієслівні іменники *наголошення*, *наголошування* доцільно диференціювати: від *наголос* – *наголошення*, а також прикметник *наголосова* (система, характеристика), а від *наголошувати* – *наголошування*.

Досліджуючи українську діалектну акцентну систему, науковці також послуговуються термінами *наголос*, *акцент* із таким самим окресленням, як і в літературній мові, надаючи перевагу термінові *наголос*, пор.: *наголос* (Верхратський 1899; Верхратський 1901; Охримович, с. 1 – 64; Гнатюк; Гладкий, с. 131; Панькевич; Пиртей; Пшепюрська-Овчаренко; Лесів); *акцент* (Рабій-Карпинська; Штібер); *наголос / акцент* (Охримович, с. 1, Тимченко, с. 15; Кобилянський, с. 24).

Отже, як свідчить проаналізований матеріал, акцентологічна термінологія ґрунтувалася на греко-латинському підґрунті: автори давніх граматик кін. XVI – XVII ст. послуговувалися термінами граматик класичних мов, які «сприймалися як зразок розвиненості і впорядкованості... Оригінальність того чи іншого вченого виявлялася насамперед у тому, як він у поняттях і термінах своєї доби зміг дослідити чи описати слов'янську систему» [16, с. 8].

Питання про шляхи проникнення в українську мову слів, запозичених із інших мов, та чинники сприяння цьому процесові є складними і не завжди прозорими, адже це може бути безпосереднє чи опосередковане (здебільшого через посередництво російської мови на територію Східної України, польської –

Західної України) запозичення. Дослідники, спираючись на те, що в Україні XVI – XVII ст. був високий рівень освіти, українські вчені того часу знали грецьку й латинську писемності, припускають, що «більшість запозичень цього часу з латинської мови могла бути засвоєна українською безпосередньо, паралельно з засвоєнням тих самих слів польською мовою» (ЕСУМ, с. 10).

Історичні обставини склалися так, що з XIX ст. українські мовознавці вийшли за рами греко-латинської теорії, виявляли особливості української системи в цілому та наголосової зокрема, що спонукало й до розроблення теоретичної, термінологічної бази.

У сучасних лінгвістичних працях дослідники послуговуються власнеукраїнськими та запозиченими термінами: *наголос* – *акцент*, *акцентуація*; *наголошувати* – *акцентувати*; *наголошування*, *наголошення* – *акцентування*; *наголосовий* – *акцентний*, *акцентуаційний*; *наголошений* – *акцентований*.

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 1966. 606 с.
2. Баранник Д.Х. Наголошування складних слів. *Українська мова і література в школі*. 1973. № 6. С. 24 – 30.
3. Брандт Р.Ф. Начертание славянской акцентологии. Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1880.
4. Булаховський Л.А. Вибрані праці: в 5 т. Т. I. Загальне мовознавство. Київ: Наук. думка, 1975. С. 60.
5. Винницький В.М. Українська акцентна система: становлення, розвиток. Львів: Біблос. 578 с.
6. Вовк П.С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем. Київ: ІЗМН, 1997. 164 с.
7. Ганкевич К.М. Внесок до вчення про малоруський акцент. (Ein Beitrag zur Lehrevomkle in russischen Accent): *Архів слов'янської філології*. 1877. Т. 2. С. 110 – 125.
8. Зализняк А.А. От праславянской акцентуации к русской. Москва: Наука, 1985. 432 с.
9. Канцельсон С.Д. Фонемы, синдемы и «промежуточные» образования: Фонетика. Фонология. Грамматика (к семидесятилетию А.А. Реформатского). Москва: Наука, 1971. С. 139 – 141.
10. Караман С.О. Сучасна українська літературна мова. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=5955>
11. Лефельдт В. Акцент и ударение в русском языке. Москва: Языки славянской культуры, 2006. 248 с.
12. Маньковська Т.О. Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині В. Ягича: автореферат дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ. 2005. 20 с.
13. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. Вінніпег: Наша культура, 1952. 304 с.
14. Наконечний М.Ф. Наголос: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наук. думка, 1969. С. 358 – 369.
15. Німчук В.В. URL: <http://izbornyk.org.ua/nimchuk/nim11.htm>
16. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. Київ: Наук. думка, 1985. 224 с.
17. Потебня А.А. Замѣтки о малорусскомъ нарѣчїи. Воронеж, 1871. С. 10.
18. Потебня А.А. Ударение. Подготовила к изданию В.Ю.Франчук. Киев: Наук. думка, 1973. 172 с.
19. Селіванова О.О. Акцентологія: Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. С. 23.

20. Складенко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. Київ: Наук. думка, 1983. 240 с.
21. Складенко В.Г. Акцентологія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 16.
22. Тоцька Н.І. Фонетика і фонологія: Сучасна українська літературна мова. Київ: Вища школа, 2002. С. 16 – 76.
23. Чепіга І.П. Вчення М. Смотрицького про просодію орфографічну: Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст. Київ: Наук. думка, 1972. С. 130 – 132.
24. Hankiewicz C. Über den Accent der Verba im Kleinrussischen. Berlin, 1877. Bd. 2. S. 289 – 297.
25. Kuryłowicz J. Do metodyki badan akcentowych. *Esquisses linguistiques*. Wrocław – Kraków, 1960. С. 233 – 234
26. Werchratskij J. Einweiterer Beitrag zur Betonung im Kleinrussischen. Berlin, 1879. Bd. 3. S. 381 – 412.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Вагилевич – Вагилевич І. Граматика малоруської мови в Галичині. 1845.

Верхратський, 1899 – Верхратський І. Знадоба для пізнання угорско-руських говорів. Ч. І. Говори з наголосом движимим: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Т. XXVII – XXX із відбитка. Львів, 1899.

Верхратський, 1901 – Верхратський І. Говори з наголосом сталим: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. XL, XLIV, XLV і відбиток. Львів 1901.

Вихованець – Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2004. 400 с.

Гладкий – Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині: Український діалектологічний збірник. Книжка І. Київ, 1928. С. 93 – 141.

Гнатюк – Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори: Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Т. XXXV.

Граматика – Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 2017. 752 с.

Адельфотес – Адельфотес Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка ... Львів, 1591.

ЕСУМ І – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1. С. 59.

ЕСУМ II – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 4. Київ: Наук. думка, 2003. С. 604.

Зизаній – Зизаній Л. Грамматика словенска... Вільно, 1596. 190 с.

Кобилянський – Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. *Український діалектологічний збірник*. Кн. І. Київ, 1928. С. 1 – 92.

Лесів М. Українські говірки в Польщі. Варшава, 1997. 495 с.

Левицький – Левицький Й. Граматика руської або малоруської мови в Галичині. 1834.

Лучкай – Lutskey M. Grammatica Slavo-Ruthena. Budae, 1830 (Українською мовою видана у Києві 1989 р.).

Морфемна – Морфемна структура слова / Відп. ред. М.М. Пещак. Київ: Наук. думка, 1979. 336 с.

Охримович – Охримович В. Про наголос в українсько-руській мові. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові*. Т. 33. 1900. С. 1 – 64.

Пиртей – Пиртей П. Лемківські говірки. Фонетика і морфологія. Горлиці, 2013. 199 с.

Пшепюрська–Овчаренко – Пшепюрська–Овчаренко М. Мова українців Надсяння. Зібрав і до друку підготував Володимир Пилипович. Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2007. 300 с.

Рабій-Карпинська – Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки: Зб. статей. Зібрав і до друку підготував Володимир Пилипович. Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2011. 187 с.

Смаль-Стоцький – Смаль-Стоцький і Т. Гартнер С. Граматика руської мови. Третє перероблене виданє. Відень, 1914. С. 9 – 11.

Смотрицький – Смотрицький М.Г. Грамматіки славенскиа правильное Сунтагма. 1619.

СУМ Ф – Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наук. думка, 1969. 436 с.

СУМ М – Сучасна українська літературна мова. Морфологія / Відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наук. думка, 1969. 584 с.

Грищенко – Сучасна українська літературна мова. За ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 2002. 440 с.

Тимченко – Тимченко Є. Українська граматика. Київ. 1917.

Штібер – Stieber Z. Dialekt Łemków. Fonetyka i fonologia. Wrocław, 1982. S. 6 – 7.

Galyna Kobyrnka

THE PROBLEM OF ACCENTOLOGIC TERMINOLOGY

The study analyzes the stages of introduction into scientific circulation and functioning of the accentological terminology in the Ukrainian linguistic area. There is followed up how the researchers perceived and understood such a complex phenomenon as an emphasis because the development of the terminology base also depends there on. It is established what concepts indicate the phenomenon of the words accentuation in the ancient Ukrainian grammar and analyzed their further functioning in the Ukrainian linguistic area.

К е у в о р д с : emphasis, accent, accentology, concept, Ukrainian linguistic area.

УДК 811.161.2:801.66

Л.В. МОВЧУН

м. Київ, Україна

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИДІВ РИМ ЗА ГРАМАТИЧНОЮ ОЗНАКОЮ

У статті висвітлено підходи до класифікації рим за граматичною ознакою; визначено класифікаційні параметри рим; проаналізовано групу термінологічних одиниць на позначення видів рим за частиномовною належністю римокомпонентів, морфемною локалізацією співзвучних елементів та парадигматичними зв'язками між римовими словами.

К л ю ч о в і с л о в а : рима, класифікація рим, види рим, римокомпонент, морфема, термін.

Актуальне завдання сучасної української римології – упорядкування її терміносистеми, у якій термінологічні одиниці на позначення видів рим за різними класифікаційними параметрами утворюють чи не найбільш розгалужений і

© Л.В. МОВЧУН, 2019

суперечливий сегмент. Низка досліджень була присвячена історії та проблемам термінопозначень окремих видів рим [8; 9; 15; 21 – 23], на часі – ретельний аналіз термінологічних одиниць (далі – ТО) на позначення видів рим за граматичною ознакою.

Важливість граматичного параметра рими так чи інакше відзначала більшість дослідників рими. «Коли всі синтаксичні зв'язки орієнтовано на кінець вірша, то особливої ваги набуває останнє слово: яка це частина мови і який член речення», – стверджує М.Л. Гаспаров [5, с. 8]. Лексико-граматичні розряди слів із високою продуктивністю римоформ – дієслова і прикметники – породжують у межах своєї категорії так звані банальні рими (далі – Р.), бідні Р. Уже в контексті силабічної поезії з'являлися застереження щодо використання книжних російських рим на *-ати* через їхню начебто неприємність для слуху [14, с. 413], а також простонародність і легкість [1, с. 9]. Були поради уникати рим на *-іає, -і, -іа, -іа, -іа, -іа* в польських віршованих текстах, а в українських – рим на *-іа, -іа, -іа* [10, с. 48]. Цю настанову в загальних рисах закріплено й сучасними нормами римування, пор., напр., аргументи О.С. Маковея (поч. ХХ ст.): «Наші дієслова дають тисячі римів, не раз одне і те саме слово з наростком дає з десять рим, напр., *про-мовити, від-мовити, на-мовити* і т. п.» [20, с. 396]; рекомендації Д.Ю. Загула (20-ті рр.): «Рима <...> має бути складеною з різних частин мови (речівника й прикметника, речівника й дієслова, речівника й числівника, прикметника й дієслова, прикметника й числівника і т. д.), а коли вже з одної, то не з одної форми (не *доля – воля*, а *доля – поля*) і ніяк не з однакових дієслівних форм» [12, с. 139 – 140]; І.В. Качуровського (кін. ХХ ст.): «До найбідніших рим зараховуємо: а) дієслівні (звісно, за умови, що в дієсловах, котрі римуються, збігаються час, особа, число <...>; б) флексивні рими іменників, прикметників, числівників та займенників (де римуються тільки флексії, а кореня слова рима не заторкує) <...>; в) суфіксальні» [15, с. 101]; літературознавчого словника поч. ХХІ ст.: «Бідна рима дуже часто обмежена лише однією граматичною категорією (*зеленіють – даленіють*), флексіями без уваги до коренів (*багрянний – глибокий*), суфіксами (*хмароньки – думоньки*)» [19, с. 87]. ТО *дієслівна Р.* закріпилася в терміносистемі (далі – ТС) римології з ХІХ ст., цим терміном послуговувався зокрема І. Франко [24, с. 210].

Першу наукову класифікацію рим за граматичною ознакою здійснив В.М. Жирмунський; він розрізняв *граматично однорідні Р.* (*широко – одиноко, сияньє – страданьє*) і *граматично різнорідні Р.* (*правил – заставил, миг – проник*). У групі граматично однорідних рим дослідник розмежовував *суфіксальні Р.* і *флексивні Р.* *Дієслівні Р.* він розглядав як окремих випадок *суфіксально-флексивних Р.* [11, с. 80 – 81].

Отже, якість рими зумовлена граматичним значенням слова, вираженням певною граматичною формою, закріпленою парадигматично, з відповідним складом фонем, що мають ширший чи вужчий римотвірний потенціал. Співзвучність, що ґрунтується на абсолютній тотожності категоріальних ознак римокомпонентів, свідчить про низьку естетичну вартість рими. Різні комбінації граматичних характеристик, нерідко з урахуванням лексичних, дають підставу для групування рим за граматичною (лексико-граматичною ознакою).

Найпоширеніший підхід до «граматики» рими полягає в триступеневому аналізі граматичних ознак римокомпонентів і відповідній фіксації в ТО: 1) наявність чи відсутність частиномовної тотожності римокомпонентів;

2) частиномовна належність кожного римокомпонента; 3) відповідність між співзвучними морфемами римокомпонентів.

1. Наявність чи відсутність частиномовної тотожності римокомпонентів.

Зазначені поняття, що перебувають у відношенні протилежності, позначають співвідносні ТО:

а) *граматичні Р.* [2, с. 166; 32, с. 491] vs. *неграматичні Р.* [2, с. 166; 32, с. 491] / *антиграматичні Р.* [31, с. 527];

б) *граматично однорідні Р.* [9, с. 6; 11, с. 80] vs. *граматично різнорідні Р.* [11, с. 81; 17, с. 477] / *граматично неоднорідні Р.* [9, с. 6];

в) *однорідні Р.* [7, с. 7; 18, с. 322] vs. *різнорідні Р.* [18, с. 322] / *неоднорідні Р.* [7, с. 7; 25, с. 288];

г) *одногрупні Р.* [13, с. 210; 18, с. 322] vs. *різногрупні Р.* [18, с. 322] / *неодногрупні Р.* [13, с. 210];

ґ) *однограматичні Р.* [4, с. 11] vs. *різнограматичні Р.* [4, с. 11].

Грама́тично одно́рідні Р.: *Що ти виду́мав, небоже!* / *Миши́ їсти!.. Ми́лий боже!* (І. Франко); *Гі́рка бі́да / Упа́ла! Впа́ла! / А́ж хво́я ста́ла / Стра́шна й ру́да* (С. Пуши́к); *Гі́рчи́ть! Мо́же бу́ти ще гі́рш, / Як при па́дінні з узви́ш. / І не бі́льш, і не бі́льш, і не бі́льш!* (С. Коро́ненко). Грама́тично неодно́рідні Р.: *За горо́ю, ї́молю повито́ю, / Сходи́ть со́нце, а міся́ць зайшо́в. / Як рі́ка не верта́є до вито́ку, / Не поверне́ться пе́рша любо́в (М. Лу́ків); *Ще́ б кі́лька слів, хоча би зо два, / і все – на місці, все – як слі́д. / Ле́жи́ть у голо́ві, як ло́два, / ста́ра, слі́па залежні́сть ві́д...* (В. Гера́сим'ю́к).*

ТО *грама́тична Р.* багатозначна; цим терміном називають рими, утворені (1) збігом флексій, а також суфіксів у словах одного лексико-граматичного розряду і рідше – (2) грама́тичними формами слів з однаковим коренем, (3) дієвідмінюваними або відмінюваними формами одного й того ж слова незалежно від їхнього звучання, (4) дериватами одного слова. Крім того, в індивідуальних класифікаційних системах за ТО *грама́тична Р.* можуть стояти й інші термінопоняття. Деякі римологи, зокрема, російські, протиставляють *грама́тичні Р.* і *лексичні Р.* У класифікації, що її дотримуються Л.Л. Бельська [3, с. 90 – 91], В.П. Тимофеев [25, с. 288] і В.Є. Холшевников [26, с. 8 – 9], це різновиди *одно́рідних Р.* Вони, своєю чергою, також мають різновиди. За такого трактування *неоднорідні Р.* утворені лексичними одиницями різних лексико-граматичних класів (*межі* – *ведмежі*, *три* – *згори*). *Однорідні Р.* утворені лексичними одиницями, що належать до одного лексико-граматичного класу (*магні́тик* – *полі́тик*, *уши́р* – *набаки́р*). Якщо в однорідних Р. збігаються суфікси і (або) флексії, це *грама́тичні Р.* (В.Є. Холшевников використовує синонімічну ТО *суфі́ксально-флексивні Р.*: *значу* – *манта́чу*, *ві́три* – *дво́ри*), якщо збігаються різні морфеми – *лексичні Р.* (*пі́гмей* – *дверей*, *порожне́чі* – *вте́чі*, *сла́лом* – *сигна́лом*). *Паралельні грама́тичні Р.* з'являються за умови римування тотожних грама́тичних форм (*гі́лкою* – *моги́лкою* (ор. в.), *китовий* – *контра́ктовий* (чол. р., наз. в.); *грама́тичні Р.*, що *перетина́ються* (у термінології В.Є. Холшевникова *аналогі́чні грама́тичні Р.*), – римування різних грама́тичних форм (*весна* (наз. в.) – *ві́кна* (род. в.), *сатано́* (кл. в.) – *на дно* (зн. в.)).

2. Частиномовна належність римокомпонентів.

Рими, утворені поєднанням слів, що належать до одного лексико-граматичного розряду, позначають відповідно до частини мови: *дієслівні Р.* [2, с. 166; 12, с. 139; 28, с. 20 та ін.]: *Ї́сте-мача́йте, а за ре́шту виба́чайте* (прислів'я);

іменникові Р.: – Продам і тата. – / У тім'я чорним вороном – / Ріг Достатку (І. Жиленко); займенникові Р., прикметникові Р. [2, с. 166; 27, с. 254]: Може, та сила й тримала її? / – Де твої, Марку, броньовані танки, / Де, Олексію, коні твої? (А. Малишко); Неакадемічний і печальний / Вдаліні від барокових зламів, / Жди собі на порух визначальний – / Не божеств (Ю. Бедрик); прислівникові Р., числівникові Р. [27, с. 255]: а далі більше – далі менше / та в тім немає нашої вини / усе – і навіть смерть буває вперше (О. Соловей, с. 60); А матері за сімдесят, / А синові за п'ятдесят (А. Малишко) тощо. Якщо римокомпоненти належать до різних частин мови, рими позначають складними ТО, у яких порядок компонентів у комбінації визначено порядком слів у римопарі: дієслівно-займенникові Р., дієслівно-прислівникові Р., іменниково-дієслівні Р., іменниково-займенникові Р., іменниково-прикметникові Р., іменниково-прислівникові Р., іменниково-числівникові Р., займенниково-прислівникові Р., прикметниково-дієслівні Р., прикметниково-займенникові Р., прикметниково-прислівникові Р., прикметниково-числівникові Р. [27, с. 257 – 262], займенниково-прикметникові Р. [28, с. 20] тощо. Пор., напр., іменниково-займенникову й займенниково-іменникову, іменниково-дієслівну й дієслівно-іменникову рими: Ви не будете плакати? Не поставите душу на якір? / Не зіткнуться в мені два начала – Ви і воно? / Я Без Вас нещасливий. А без нього буду ніякий. / Я без Вас збожеволію. А без нього піду на дно (Л. Костенко); І дивиться на квіт отой село, / І хоче так, по-людськи, пожуристься: / Останній спалах – й згасне удовиця. / Дивись – уже й снігами замело (Л. Голота).

Спроба І.Г. Чередниченка замінити власне українські ТО створеними на латинській основі, надавши їм «лінгвістичності», не знайшла наукової підтримки, та й сама система цих ТО не була вповні розпрацьована автором, залишившись лише у вигляді синонімічних еквівалентів до більш поширених ТО: субстантивні Р. / іменникові Р., ад'єктивні Р. / прикметникові Р., субстантивно-ад'єктивні Р. / іменниково-прикметникові Р., субстантивно-дієслівні Р. / іменниково-дієслівні Р. [29, с. 16]. Поєднання римокомпонентів, що належать до різних частин мови, позначають також узагальненою ТО комбіновані Р. [16, с. 105; 17, с. 474].

3. Відповідність між співзвучними морфемами римокомпонентів.

Залежно від морфемної локалізації тотожного (еквівалентного) фонемосполучення розрізняють кореневі Р. [7, с. 8; 9, с. 7 та ін.]: Чим уквітчалась твоя доля? / Яких позбулася химер?.. / Людино, я твій гість і донор (А. Бортняк); суфіксальні Р. [9, с. 7; 15, с. 101] / суфіксні Р. [7, с. 7]: Дахи тесові, дерево, сушник. / Переморгнуться проблісками вікна, / і двір о двір черкнеться, мов сірник (Л. Костенко). Ці види іноді визначають як одноосновні Р. [26, с. 2], нефлексивні Р. [16, с. 105] та протиставляють флексивним Р. [7, с. 7; 12, с. 139]: «Як справи?», «Як здоров'я?», «Як живеш?» – / Сучасні ієрогліфи вітальні. / І похапцем ти руку подаєш (В. Гужва). ТО суфіксальна Р. уживають у двох значеннях: рима власне суфіксальна [9, с. 7] і рима суфіксально-флексивна [15, с. 101].

Якщо співзвучні елементи охоплюють кілька морфем, використовують комбіновані ТО: коренево-флексивна Р. [7, с. 7] / корене-флексивна Р. [25, с. 315]; коренево-суфіксно-флексивна Р. [7, с. 7] / корене-суфіксально-флексивна Р. [25, с. 315], суфіксально-флексивна Р. [16, с. 105; 17, с. 477] / суфіксно-флексивна Р.

[7, с. 7], *корене-суфіксальна Р.* [25, с. 315], *префіксно-коренево-суфіксно-флексивна Р.* [7, с. 7]. Комбіновані рими В.М. Жирмунський називав *змішаними Р.* [11, с. 81], маючи на увазі як широту самого співзвуччя (*Вікно ще схопить гомін / і злякано сховається в куток. / Ще зійде з неба синій промінь, / і тищу вечора сполюхає гудок* (О. Соловей) – корінь і суфікс римується з коренем і суфіксом), так і випадки кореляції співзвучних морфем (*Та дим... / Грудкою впале світило допалене / Між сухостосом жорстким...* (Ю. Бедрик) – корінь римується із флексією). Для уникнення багатозначності цих термінів дослідниці рим Л.Л. Бельська і Н.А. Чертоганова запропонували розрізняти *одноморфемні Р.* (кореневі, суфіксальні, флексивні), *двоморфемні Р.*, *триморфемні Р.* (які охоплюють 2-3 морфеми: корінь і суфікс, корінь і закінчення тощо) і *різноморфемні Р.* (якщо співзвучні фонеми локалізовані в різних морфемах римокомпонентів) [3, с. 91] або ж *мономорфемні Р.*, *поліморфемні Р.*, *різноморфемні Р.* [30, с. 10].

У науковій літературі трапляються комбіновані ТО на кшталт *іменниково-флексивна Р.* [15, с. 102] на позначення й частиномовної належності римокомпонентів, і морфемної локалізації співзвучних фонем.

З-поміж авторських підходів до систематизації рим за граматичною ознакою варто згадати класифікацію, запропоновану Л.Л. Горелик [6, с. 6], що передбачала чотири види: *граматично близькі Р.* (якщо римові слова належать до однієї частини мови і мають співзвучні формотворчі афікси: *брови – вдови*); *граматичні далекі Р.* (якщо римокомпоненти належать до різних частин мови і мають різні афікси: *сливу – грайливу*); *рими типу «граматичне зближення»* (якщо римокомпоненти належать до різних частин мови, але мають формально схожі флексії: *бороданню – партизанню*); *рими типу «граматичне розходження»* (якщо римуються слова однієї частини мови, що мають флексії неоднакового фонологічного складу: *відсотки – повороткість*).

Наявність словозмінних парадигм, що об'єднують ряди слів зі спільними формантами, які виявляють свою співзвучність, спонукає римологів до пошуків римового зв'язку між самими парадигмами.

4. Парадигматичний параметр римової класифікації.

Словозмінні парадигми прямо пов'язані із римоздатністю слів, адже те римове ядро, яке є спільною точкою перетину щонайбільшої кількості окремих парадигм, дає велику кількість граматично неоднорідних рим. Класифікуючи рими в плані збігу, взаємонакладання словозмінних парадигм, І.Г. Чередниченко поділяв рими на *регулярні Р.*, які виникають у результаті або стабільного-голосного римовання (напр., дієслова *знати – шукати* римуються в усіх формах, причому наголошений голосний залишається сталим), або змінногоголосного римовання (напр., дієслова *лежати – замовчати* також римуються в усіх формах, але наголошений голосний змінюється: *лежу – замовчу, лежиш – замовчиш, лежить – замовчить* і т. ін.), *неповнорегулярні Р.*, що поділяються на *частково-регулярні Р.* (якщо не всі форми утворюють рими, як-от: *степам – сльозам, степами – сльозами, степах – сльозах*) та *епізодично-регулярні Р.* (слова різних лексико-граматичних категорій, у яких лише окремі граматичні форми виявляються співзвучними: *рій, роя, рої – мій, моя, мої*) і, нарешті, *нерегулярні Р.* (*рій – сулій – подій – новій – твій – зумій*) [28, с. 18].

Таким чином, загальноприйнята класифікація рим за граматичною ознакою передбачає їх диференціацію на підставі належності римокомпонентів до певного лексико-граматичного класу, локалізації тотожних, співзвучних чи еквівалентних фонем і фонемосполучень у тій чи тій морфемі (морфемах). Суто лінгвістичний системний підхід полягає також у з'ясуванні парадигматичних зв'язків римових слів. Для усунення багатозначності комбінованих ТО на кшталт *коренево-флексивна Р.*, *суфіксально-флексивна Р.* варто застосовувати розширені ТО з уточнювальним компонентом, напр., *поліморфемні суфіксально-флексивні Р.*, *різноморфемні суфіксально-флексивні Р.*

Для формування цілісної картини сучасної ТС римології варто звернути увагу на висвітлення історії та проблем становлення термінів на позначення інших видів рим, зокрема за лексико-семантичною, стилістичною і рядково-строфічною ознаками.

1. Аполлос. Правила пиитические, о стихотворении российском и латинском. Москва, 1790. 162 с.
2. Бандура О.М. Теорія літератури: Посібник для вчителів. Київ, 1969. 286 с.
3. Бельская Л.Л. К проблеме классификации и систематизации рифм (на материале поэмы Некрасова «Мороз, Красный нос»). *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. 1977. № 4. С. 86 – 92.
4. Гаврилюк Н.І. Павло Филипович з голосу Ігоря Качуровського. *Віршознавчий семінар з нагоди 90-річчя від дня народження Ігоря Качуровського*: Зб. наук. праць. Київ, 2009. С. 8 – 16.
5. Гаспаров М.Л. Лингвистика стиха. *Славянский стих: стиховедение, лингвистика и поэтика*. Москва, 1996. С. 5 – 17.
6. Горелик Л.Л. Рифма в истории русской поэзии (развитие «смыслового фактора»): автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.01. Тарту, 1981. 18 с.
7. Гурин І.І. Словник рим Євгена Гребінки. Миргород, 1982. 65 с.
8. Діброва С.М. Система термінів з галузі римознавства. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Вип. V. Київ, 2003. С. 205 – 208.
9. Діброва С.М. Словник рим Т.Г. Шевченка. Сімферополь, 2004. 144 с.
10. Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). Київ, 1973. 435 с.
11. Жирмунский В.М. Рифма, ее история и теория. Петербург, 1923. 339 с.
12. Загул Д.Ю. Поетика: підручник. Київ, 1923. 144 с.
13. Иванюк Б.П. Поэтическая речь: словарь терминов. Москва, 2007. 312 с.
14. Кантемир А. Письмо Харитона Макентина к приятелю о сложении стихов русских. *Собрание стихотворений*. Ленинград, 1956. С. 407 – 428.
15. Качуровський І.В. Фоніка: підручник. Київ, 1994. 168 с.
16. Коптілов В.В. Деякі мовні особливості Шевченкової рими. *Мовознавство*: наук. зап. 1962. Т. XVII. С. 101 – 107.
17. Костенко Н.В. Рима Шевченка. *Шевченківська енциклопедія*: в 6 т. Т. 5. НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка; редкол.: М.Г. Жулинський (гол.) та ін. Київ, 2015. С. 474 – 480.
18. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. Т. 2. / автор-укл. Ю.І. Ковалів. Київ, 2007. 624 с.
19. Гром'як Р.Т., Ковалів Ю.І. та ін. Літературознавчий словник-довідник. Київ, 2007. 752 с.
20. Маковей О.С. Русалкова вода, або Поезія. Твори: в 2 т. Т. 2. Київ, 1990. С. 394 – 401.
21. Мовчун Л.В. Терміни на позначення видів рим за наявністю відхилень від звукової тотожності: історія і проблеми. *Термінологічний вісник*: Зб. наук. праць. Вип. 3 (2). Київ, 2015. С. 20 – 27.

22. Мовчун Л.В. Терміни на позначення видів рим за якістю відхилень від звукової точності: історія і проблеми. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Вип. 38. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 238 – 241.
23. Мовчун Л.В. Терміни на позначення видів рим за обсягом співзвучних елементів: історія і сучасний стан. *Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчукові*. Київ, 2017. С. 212 – 221.
24. Пінчук С.П., Регушевський Є.С. Словник літературознавчих термінів Івана Франка. Київ, 1966. 272 с.
25. Тимофеев В.П. Словарь рифм Сергея Есенина. Шадринск, 2009. 334 с.
26. Холшевников В.Е. Инструкция к составлению словаря рифм А.С. Пушкина. Ленинград, 1974. 16 с.
27. Чередниченко І.Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ, 1962. 495 с.
28. Чередниченко І.Г. Проблеми створення римословника Т.Г. Шевченка. *Українська мова і література в школі*. 1966. № 3. С. 17 – 20.
29. Чередниченко И.Г. Рифмообразовательные свойства русского языка как объект лингвистического исследования. *Язык и стиль художественного произведения. Тезисы докл. IX научн.-теор. и методич. конф.* Москва, 1966. С. 15 – 16.
30. Чертоганова Н.А. Современная русская рифма (проблемы типологии): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.08. Алматы, 1995. 23 с.
31. Jakobson R. Selected Writings. Vol. 1: Major Works, 1976 – 1980. Berlin; New York; Amsterdam, 1987. XVII + 685 p.
32. Słownik terminów literackich / pod. red. J. Sławińskiego. Wrocław, 2008. 706 s.

Larysa Movchun

THE TERMS DENOTING TYPES OF RHYMES AS TO GRAMMATICAL DISTINCTION

The urgent task of modern Ukrainian rhymology is to streamline its terminology system. The importance of the grammatical parameter of rhyme was noted by the most of scientists, because it is known that, for example, verbs and adjectives generate within their category the so-called banal rhymes. Even in the context of syllabic poetry there were warnings regarding the use of book rhymes of certain grammatical paradigms. In general this guideline is fixed by modern rhyming rules.

The most common approach to the “grammar” of rhyme is the three-step analysis of the grammatical features of the rhymeme and its fixation in terms. 1. Presence or absence of the semantic identity of the rhymeme (grammatically homogeneous and grammatically heterogeneous rhymes). 2. Grammatical affiliation of each rhymeme (verb rhyme, noun rhyme, noun-verb rhyme, etc.). 3. Correspondence between consonant morphemes of rhymemes (root rhyme, suffix rhyme, inflexional rhyme, suffix-inflexional rhyme, etc.).

Word-change paradigms combine rows of words with common formants that are consonant. This prompts the scientists to seek out a rhyme connection between the paradigms. While classifying rhymes as to paradigm coincidence, Ivan Cherednychenko distributed the rhymes to three basic groups: regular, non-regular (partially regular and occasional-regular) and, at last, irregular rhymes.

To eliminate the ambiguity of the combined terms, expanded terms with the refinement component should be used, for example, polymorphic suffixal- inflexional rhyme, multiformed suffixal-inflexional rhyme. In order to form a coherent picture of the modern terminology of rhymology, attention should be paid to the study of history and the problems of terms for other types of rhymes designation, in particular lexical-semantic, stylistic and line-strophic.

Keywords: rhyme, rhyme classification, types of rhymes, rhymeme, morpheme, term.

Г.М. СЮТА
м. Київ, Україна

ТЕРМІНОЛОГІЯ РЕЦЕПТИВНОЇ СТИЛІСТИКИ: АДАПТАЦІЯ ІНШОДИСЦИПЛІНАРНИХ ПОНЯТЬ

У статті висвітлено проблеми термінологічного становлення новітньої галузі лінгвостилістики художнього тексту – рецептивної стилістики. Продemonстровано інтенсивність засвоєння термінів і понять суміжних гуманітарних дисциплін – феноменології, рецептивної естетики, лінгвосинергетики. Констатовано, що цей процес термінологічного запозичення й освоєння іншодисциплінарних одиниць сприяє виробленню інтегративної термінологічної парадигми, оптимально адаптованої до потреб рецептивного опису природи художнього тексту.

Ключові слова: *рецептивна стилістика, рецептивна естетика, текст, читач, рецепція твору, інтегративна термінологічна парадигма.*

Рецептивна стилістика – новітній напрямок стилістики тексту, яка вивчає механізми сприймання тексту з урахуванням часових, соціокультурних та індивідуально-психологічних чинників сприймання і, переносячи акцент із вивчення проблем поетики творчості на питання свідомості сприймача, «надає привілей читачеві у парадигмі «текст – читач» і наділяє його когнітивною й афективною здатністю творити з цього тексту власний текст» [13, с. 261]. В інтелектуальному просторі сучасної філології цей напрям представлений як інтегративна модель текстознавчої рефлексії, що поєднує ідеї герменевтики, феноменології, рецептивної естетики й поетики, традиційної поетики, лінгвосинергетики, лінгвопрецедентності. Така максимальна відкритість на пізнання й опис інтелектуально-комунікативної природи тексту відображена і в метамові, в терміноапараті рецептивної стилістики.

Дефінітивне для словосполучення *рецептивна стилістика* поняття «рецепція» в терміносистемах слов'янських стилістик актуалізоване по-різному. Крім найбільш поширеного, інтернаціонального латинського варіанта (англ. *reception*, нім. *Rezeption* < лат. *Receptio* – прийняття), відомі також національні аналоги (укр. *сприймання*, рос. *восприятие*, польськ. *odbior*), що не завжди функціонують як синонімічні терміни. Особливо знакова з цього погляду метамовна ситуація в польській поетиці й стилістиці, де чітко диференційовано термінологічний статус одиниці з латинським коренем *reserpsja* та питомої польської *odbior*. Представник Вроцлавської школи М. Гловінський умотивовує доцільність уживання поняття *odbior* для означення *індивідуального* сприймання, натомість поняття *reserpsja*, на його думку, доречне щодо окреслення *типових тенденцій* сприймання. У сучасній українській стилістиці такої чіткої диференціації поки що не спостережено.

Одна з теоретичних платформ рецептивної стилістики – *рецептивна естетика* (*естетика рецепції*). Її оформлення пов'язане з іменами німецьких дослідників Г.Р. Яусса та В. Ізера. Водночас із ними суголосну проблематику розробляли в США (*reader-response criticism* – *теорія читачького відгуку*;

Дж. Куллер, Е. Герш, С. Фіш), у Швейцарії (Женевська школа на чолі з Ж. Пуле), в Польщі (*teorie odbioru – теорія сприймання*; С. Скварчинська, М. Гловінський Я. Славінський, Г. Маркевич, Е. Бальцежан, Р. Гандке).

Теоретико-методологічні засади рецептивної естетики визначено в трактаті Г.Р. Яусса «Історія літератури як провокація для літературознавців» (1966) і поглиблено в пізніших працях («Мала апологія естетичного досвіду» (1972), «Теорія та історія естетичного досвіду» (1977), «Естетичний досвід і літературна герменевтика» (1977), «Поетичний текст у зміні горизонтів прочитання» (1980) та ін.), а також у дослідженнях його найближчого соратника В. Ізера («Імпліцитний читач» (1972), «Акт читання: теорія естетичної відповіді» (1976). У них також обґрунтовано ключові терміни, що сформували поняттєву основу теорії художньо-естетичної рецепції, зокрема й рецептивної стилістики.

Програмною новаторською ідеєю Г.Р. Яусса стало переакцентування пріоритетів у науковій рефлексії проблем розуміння та інтерпретації художнього твору. У центр такої рефлексії дослідник уперше цілеспрямовано поставив поняття *рецепція*, яке «історико-філологічні дисципліни завжди мали своїм засновком при інтерпретації, однак не розвинули спеціально чи бодай методологічно» [15, с. 279]. І це визначило перспективність ідейної деривації новосформованої теорії: подолавши обмеженість формально-поетичного аналізу й збагативши його історико-психологічними підходами, рецептивна естетика фактично синтезувала пізнавальні методики структуралізму та постструктуралістських феноменології (Е. Гуссерль, Р. Інгарден) й герменевтики (Г. Гадамер). Природно, що терміноапарат названих галузей теж був активно акцептований та інтегрований у метамову нового теоретичного напрямку. Передусім ідеться про ключові поняття «естетичний досвід» та «горизонт [очікування] автора / читача».

Поняття «горизонт» у герменевтиці вживають і щодо читача, і щодо тексту, і щодо самого процесу розуміння й інтерпретації. Зокрема, в працях Г. Гадамера терміносполучення *горизонт автора*, *горизонт читача*, *горизонт розуміння*, *горизонт сприймання* актуалізовані в контексті характеристики процесу читання тексту як його осмисленого сприймання. Цей процес відбувається завдяки зближенню *горизонту тексту* й *горизонту читача*, і тільки в ситуації їх збіжності (а в ідеалі злиття) народжується значення, зміст тексту.

Теоретичним дериватом тези про збіжність горизонтів автора й читача як основної передумови розуміння тексту стала констатація Г.Р. Яусса про варіативність і динамічність понять *горизонт сприймання* й *горизонт розуміння*. Кожен із цих горизонтів може змінюватися (конкретизуватися чи розширюватися) навіть у межах одного акту читання – сприймання, якщо читач (реципієнт) чутливо реагує на закладені в тексті інтелектуально-емоційні коди відповідно до власного досвіду: «горизонтна структура естетичного досвіду є щонайкращим герменевтичним містком, який дозволяє розуміти текст в його альтеральності, а її, знову ж таки, сполучувати з горизонтом власного досвіду» [15, с. 302]. Пор. акцептування цієї тези в польській (факт сприймання (*odbioru*) здебільшого не дається безпосередньо, а реконструюється кожним читачем індивідуально [17, с. 137]) та в українській («рівні літературної рецепції формуються з урахуванням горизонту читачького сприймання» [2, с. 67]) рецептивній поетиці.

Ідейну еволюцію рецептивної моделі взаємодії тексту й читача засвідчили праці В. Ізера. У них, крім поглиблення змісту згаданих термінів *горизонт читача*, *горизонт тексту*, уведено в обіг поняття «перспективи тексту» (множина структур, охоплених горизонтом читача), «порожні місця / смислові лакуни у структурі тексту», «ідентифікація читача з текстом», «конкретизація тексту, дійсний вимір тексту» тощо.

Рецептивне трактування *порожніх місць / смислових лакун у структурі тексту* суголосне з феноменологічним твердженням про *точки / місця невизначеності*. Це смислові прогалини (недоформульовані автором думки, недоокреслені образи), що спонукають читача максимально активізувати свій інтелектуально-емоційний досвід для їх заповнення. Безпосередньо пов'язані з психологічними механізмами антиципації та ретроспекції, *порожні місця* корегують, стимулюють активність читачького сприймання: «коли нас покинуто в невизначеності, то з'являється можливість задіяти наші власні здібності для встановлення зв'язків, що дозволяють заповнити лакуни, які залишив текст» [4, с. 266]. Від заповнення цих лакун залежить множинність індивідуальних прочитань твору, оскільки «кожен читач заповнюватиме прогалини в тексті на свій смак, у процесі читання він робить власний вибір способу заповнення лакуни. І саме в акті цього вибору виявляється динаміка читання» [4, с. 267].

Теоретичне поглиблення поняття *порожні місця* виявило принципові розбіжності феноменологічної та рецептивної теорій щодо тлумачення природи тексту і розуміння принципів організації його цілісності. Р. Інгарден вважає «точки невизначеності» безумовною вадою тексту, яка руйнує його художню цілісність. Натомість В. Ізер послідовно акцентує креативно-стимулювальну роль порожніх місць, що виявляють інтелектуально-емоційну погодженість читача з текстом.

Із з'ясуванням когнітивно-психологічної природи «порожніх місць» безпосередньо пов'язана термінологічна метафора «ідентифікація читача з текстом»: «те, що розуміють під ідентифікацією, є встановленням подібності між собою та іншим, це .. тільки стратегія, завдяки якій автор збуджує уяву читача: дехто втягується у текст настільки, що виникає відчуття, ніби не існує відстані між ним та описуваними подіями» [4, с. 274].

У феноменологічних дослідженнях Р. Інгардена були обґрунтовані, а згодом у працях Г.Р. Яусса та В. Ізера, а ще пізніше – Р. Барта істотно розвинені погляди щодо можливої різниці сприймання тексту залежно від комунікативно-прагматичних умов цього сприймання. Зокрема, визначено різницю *першого* і *повторного* сприймання («повторне читання літературного тексту часто викликає враження, відмінні від першого прочитання» [4, с. 267]; також у цій опозиції актуалізується «розрізнення ще відкритого горизонту першого прочитання від ретроспективного горизонту другого» [15, с. 302 – 303]); *поверхового* і *глибокого* сприймання («акт глибокого .. прочитання розкриває осмисленість твору, розшифровує його, служачи засобом інтерпретації» [1, с. 382]); *первинної* рецепції (власне читання) і *вторинної, опосередкованої* (сприймання через уже здійснену інтерпретацію – критичні праці, відгуки) рецепції; у першій домінують чуттєво-емоційні чинники, в другій – логічно-раціоналістичні).

Об'єктивування проблем рецепції художнього твору в українській філології розпочалося в 1960 – 1970-х рр. і мало спочатку значно вужчий, порівняно

з європейським, інтелектуальний формат. Цю звуженість зумовлювало гіпертрофоване концентрування на проблемі читача – реципієнта, тоді як питання комунікативної (власне, естетично маркованої інтелектуально-комунікативної) природи *тексту* були помітно периферизовані. Однак із часом пізнавальні інтереси дослідників урівноважилися: сьогодні українську рецептивну теорію структурують поняття «актуалізація тексту», «горизонт тексту», «конститування тексту», «комунікативна визначеність / невизначеність тексту».

Окреслюючи теоретико-методологічні контури сучасної української рецептивної теорії, дослідники (Г.Д. Клочек [5], А.К. Мойсієнко [10], Г.М. Сюта [12]) слушно акцентують на національному історико-культурному контексті її становлення й умотивовано вказують на прогностичність поглядів українських дослідників кінця ХІХ ст., які багато в чому випередили появу європейських феноменології, герменевтики, рецептивної естетики [5, с. 39; 12, с. 33 – 40]. Особливо знаковим із цього погляду є трактат І. Я. Франка «Із секретів поетичної творчості». Більшість новаторських тез, сформульованих і розвинутих у цій праці, презентують прогресивне не тільки для свого, а й для нашого часу бачення глибинних психологічних механізмів прочитання художнього слова в річищі *філософії активного сприймання твору – як мовно-естетичної комунікації, діалогу автора і читача через текст*.

Безсумнівно цінними для сучасної рецептивної теорії залишаються запропоновані у трактаті І. Франка: 1) визначення *естетики* й *естетичного*, яке фактично виражає розуміння природи творів мистецтва (передусім словесного) й вважається класичним щодо акцентування позитивного («ублагородняючого») впливу на читача: «Естетика – то наука о хороших, особливо в штуці. .. Хорошим у штуці називається те, що викликає в чоловіці ублагородняюче зрушення» [14, с. 78]; 2) пояснення ролі *відчуттів* («зміслів»), *вражень*, а також стимульованих ними *уявлень* («виображень») як провідних чинників творення, рецепції та об'єктивної інтерпретації творів літератури й мистецтва загалом: «в артистичній творчості краса лежить не в матеріалі, .. не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас твір і якими способами артист зумів досягнути те враження» [14, с. 179]; 3) опис *сугесії* як механізму цілеспрямованого «пробудження» в пам'яті й свідомості читача передбачуваної автором інтелектуально-емоційної інформації й моделювання оптимальних умов для *сприймання твору*. У сучасній рецептивній теорії ця теза артикульована в терміні *естетичний досвід читача*.

Крім названих, сумірність Франкових поглядів із рецептивною методикою дослідження художнього тексту конституують наукові поняття «естетика», «індуктивна естетика», «перцепція», «рецепція», «сприймання», «тлумачення», «резонанс», «чуттєва вібрація», «горизонт чуття» тощо. Зокрема, розуміння процесу читання як ментально-психологічного урівноваження суб'єкта творення тексту (автора) і суб'єкта сприймання тексту (читача) засвідчують активно вживані в трактаті терміни *сугесія*, *резонанс*, *вібрація* (пор.: «усяке нове зіплення .. мусить розривати масу старих зіплень, які там були вже давніше, значить, мусить зворушити не тільки чисто розумові, логічні зв'язки, але весь духовий організм, значить, і чуття, що є постійним і неминучим *резонансом* (тут і далі курсив наш – Г.С.) всякого, хоч би й як абстрактно-розумового духового процесу» [14, с. 66]; *сугесія* пробуджує в читача «суголосні тони

як часті якоїсь ширшої мелодії..., певні тривкі *вібрації*» [14, с. 66]). Вони прогностично корелюють із терміном В. Ізера *інтерсуб'єктивна погодженість* та сучасною тезою про *енергетичний резонанс*, що виникає між автором та читачем у процесі читання (сприймання) і є обов'язковою умовою функціонування художнього твору як тексту (Н.А. Кузьміна, О.О. Семенець, О.О. Маленко).

Осмыслиючи обшир проблем і термінів, актуалізованих у трактаті «Із секретів поетичної творчості», констатуємо: теоретично окреслена й практично апробована у трактаті концепція прочитання й інтерпретації творів словесного мистецтва імпліцитно містить основні засади рецептивної естетики та поетики.

Принципово нову філософію пізнання природи художнього тексту, осучаснене розуміння логіки його внутрішньої організації, психолінгвальних механізмів впливу на читача, закономірностей рецепції та інтерпретації наприкінці ХХ ст. презентувала *лінгвістична синергетика*. Одним із її пізнавальних стрижнів стало визнання синергійної природи тексту як комунікативного феномену (Н.А. Кузьміна, О.М. Князева, С.П. Курдюмов, О.О. Семенець, Л.І. Мацько, О.О. Маленко, О.С. Переломова). Актуальними, а в окремих аспектах і ключовими для рецептивної теорії стали такі поняття лінгвосинергетики, як «нелінійність розвитку», «стабільність / нестабільність розвитку», «відкритість системи», «ризом», «енергія тексту».

Поняття «нелінійність» у рецептивній стилістиці вживають для вмотивування потенційної відкритості, діалогічної природи художнього тексту. У цьому вимірі воно осмыслюється як: а) чинник стабілізаційно-дестабілізаційних тенденцій функціонування тексту чи конкретного текстового явища або одиниці: стабільність зберігає традицію, історичну тяглисть розвитку (отже, забезпечує від хаотичності), а порушення лінійної закономірності, злами прогнозованих траєкторій розвитку тексту створюють його найпродуктивніші еволюційні ніші; б) запорука інтертекстуальної деривації тексту, розширення поля потенційно можливих літературних та інтермедіальних контекстів реактуалізації. Тобто нелінійність є водночас і онтологічною основою, і реалізацією інтертекстуального потенціалу тексту, механізмом його входження в універсум вербальної та невербальної, національної і світової культури.

У постструктуралістських теоріях тексту з феноменом нелінійності безпосередньо пов'язаний науковий субконцепт *ризом*, яким означають «принципово аструктурний і нелінійний спосіб організації художньої цілісності, що залишає можливість для іманентної рухливості і, відповідно, реалізації її креативного потенціалу самоконфігурування» [11, с. 524]. Диференційними для ризоми є: а) апіорна непередбачуваність напрямів розвитку і можливого взаємоперетину відгалужень: у будь-який момент будь-яка лінія ризоми може бути змінена в будь-якій точці, перебудована на іншу лінію розвитку, може абсолютно довільно перетнутися з іншою лінією. Ця здатність визначає структурну неможливість «закрити» текст, отже, його *відкритість*; б) безупинна креативна рухливість, процесуальність ризомних структур, яка стимульована внутрішньою енергією їхнього саморозвитку і становить альтернативу замкнутим і статичним лінійним структурам.

Прикметно, що для окреслення еволюційних особливостей ризоми Ж. Дельоз застосовує новітнє поняття «метастабільності»: ризома «ні стабільна, ні нестабільна, вона радше метастабільна, оскільки наділена потенційною

енергією» [Цит. за: 11, с. 657]. Очевидною є типологічна суголосність цього поняття із сучасним стилістичним терміном *динамічна стабільність* (пор.: *динамічна стабільність мови, динамічна стабільність норми*).

Принципово нового змісту набуває розглядувана під кутом зору нелінійності тексту традиційна стилістична категорія *метафора*: «Метафора є показник локальної нелінійності тексту чи думки, тобто показник відкритості <...> для різних тлумачень та перетлумачень, для резонування з особистісними смислами читача чи партнера в діалозі» [6, с. 37]. Пор. базовий для теорії відкритого семіозису постулат У. Еко про те, що ключовими риторичними фігурами і для наукової, і для художньої об'єктивації дійсності є *метонімія* (як механізм реалізації асоціативної подібності) та *метафора* (розгерметизовує, оприявлює парадокси, приховані в мові). А в іще ширшому вимірі весь текстовий універсум культури постає як *епістемологічна метафора*, яка безупинно продукує нове знання (У. Еко). Також безумовний ідейний зв'язок із концепцією нелінійності метафори має, на нашу думку, сучасна теорія *метафоричного динамізму* (Л.В. Кравець). Як форма організації і вербалізації людського досвіду, механізм «вирішення проблемних когнітивно-номінативних ситуацій, коли людина, формує образи і смисли, яких раніше не існувало» [7, с. 3], метафора забезпечує рухливість семантики образних структур і створює перспективу множинності інтерпретацій змісту всього тексту.

Із метамовою лінгвосинергетики генетично пов'язані й інші терміни рецептивної теорії: *енергія тексту, енергетичний резонанс, креативна енергія, енергія автора, енергія читача* тощо.

Поняття «енергія тексту» і відповідний термін актуалізуються в контексті диференціації *твору* як завершеного, цілісного, структурованого, ідентифікованого з автором продукту інтелектуально-креативної діяльності людини та *тексту*, що реалізується в акті сприймання, тому не має властивості твору остаточної завершеності і є радше простором, у якому залежно від прагматичних умов сприймання та індивідуальних рецептивних здатностей читача відбувається творення змісту. Саме тому *текст* «за своєю природою має .. рухатися крізь твір, крізь ряд творів» (Р. Барт). Стимулятором цього руху виступає *енергія тексту*, і тільки за умови її наявності текст може бути вписаним в семіотичний універсум культури. Джерелами формування такої енергії стають *потенційна енергія прототексту* й *потенційна енергія автора* (Н.А. Кузьміна).

Створення нового тексту часто описують як *енергетичний резонанс*, що «виникає між автором та прототекстами і внаслідок якого відбувається спонтанний викид енергії – матерії, що ознаменовує народження нового тексту» [8, с. 29]. Водночас встановлення енергетичного резонансу визнають необхідною лінгвопрагматичною умовою «виникнення тексту-інтерпретації [...], в якому первинний текст переструктурований відповідно до специфіки читача» [9, с. 74].

Важливо, що базове для лінгвосинергетики поняття «енергія тексту» в працях сучасних дослідників не стагується ні методологічно, ні термінологічно, а перебуває в стані активного поглиблення, уточнення. Методологічний розвиток поняття «енергія тексту» скоординовується з такими усталеними категоріями стилістики, як *мовно-літературна традиція* (енергія забезпечує тяглість, спадковість існування художнього твору в просторі і в часі, тобто його життя

як тексту), *лінгвокультурна пам'ять* (енергія уможлиблює збереження й відновлення / оновлення зв'язків між текстами словесної і несловесної культури), *рецепція* та *інтерпретація* (енергія сприяє адекватному прочитанню тексту й розкодуванню закладеної в ньому інформації; енергія – чинник генерації та сприймання змісту) та ін. Пор.: «поняття енергії нерозривно пов'язано з такими формами існування матерії, як простір і час, що є обов'язковою умовою існування інтертексту. Що таке «пам'ять тексту» (слова, жанру, ритму), як відбувається зустріч різних світів – прототекстів у новому тексті, як «вчитати» в тексті інформацію про його минуле і майбутнє? Все це може бути розглянуто у світлі поняття енергії тексту» [9, с. 37].

Про термінологічний розвиток поняття «енергія тексту» свідчить сформоване навколо нього обширне поле метафоричних номінацій і характеристик: *експліцитна / імпліцитна енергія тексту, енергетична іррадіація тексту, енергетичні властивості тексту, енергетичний потенціал тексту, енергетично сильні / слабкі тексти, енергообмін текстів* тощо. Для їх устійнення в метамові лінгвістики, очевидно, ще потрібні теоретико-практична апробація і час.

Інтеграція в метамову рецептивної стилістики понять феноменології, рецептивної естетики, лінгвосинергетики сприяє виробленню концептуально цілісного термінологічного корпусу, інтегративної термінологічної парадигми, які оптимально адаптовані до потреб повноаспектного опису динамічної природи художнього тексту, проблем його читання / сприймання як мовно-інтелектуальної діяльності, закономірностей «живого» функціонування, що повноцінно відбувається лише у зв'язках із попередньою і синхронною йому культурою.

1. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва: Прогресс, 1989. 616 с.
2. Гром'як Р.Т. Історія української літературної критики (від початків до кінця ХІХ століття). Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. 224 с.
3. Еко У. Поетика відкритого твору. *Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів: Літопис, 1996. С. 408 – 419.
4. Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття.* Львів: Літопис, 1996. С. 261 – 277.
5. Клочек Г. Трактат Івана Франка “Із секретів поетичної творчості” як предтеча вітчизняної рецептивної поетики. *Слово і час.* 2007. № 4. С. 39 – 45.
6. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, организация, темпомиры. СПб: Алетей, 2002.
7. Кравець Л.В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. Київ: Академія, 2012. 416 с.
8. Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. Москва: УРСС, 2004. 272 с.
9. Кузьмина Н.А. Интертекст: тема с вариациями. Феномены языка и культуры в интертекстуальной интерпретации. Москва: Либроком, 2011. 272 с.
10. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Київ: Сталь, 2006. 304 с.
11. Постмодернизм: Энциклопедия. Минск: Интерпрессервис, 2001. 1040 с.
12. Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української мови ХХ століття. Київ: КММ, 2017. 384 с.
13. Фізер І. Школа рецептивної естетики. *Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів: Літопис, 1996. С. 261 – 262.
14. Франко І. Із секретів поетичної творчості. Київ: Рад. письменник, 1969. 191 с.

15. Яусс Г.Р. Эстетический опыт и литературная герменевтика. *Слово. Знак. Дискурс*: Антология мировой литературно-критической мысли XX ст. Львов: Літопис, 1996. С. 279 – 307.
16. Glowinski M. Dzieło wobec odbiorcy. Szkice z komunikacji literackiej. *Prace wybrane*. T. 3. Kraków: Universitas, 1998. 425 S.
17. Problemy teorii literatury. T. 2. – Wrocław – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1987.

Halyna Siuta

TERMINOLOGY OF RECEPTIVE STYLISTICS: THE ADAPTATION OF OTHER-DISCIPLINARY CONCEPTS

The article deals with the problems of the terminological design of the newest branch of linguostylistics of the artistic text – receptive stylistics. The intensity of assimilation of terms and concepts of related humanities disciplines – phenomenology, receptive aesthetics, linguosynergetics are demonstrated. It is stated that this process of terminological borrowing and assimilation of units of other disciplines contributes to the development of an integrative terminological paradigm optimally adapted to the needs of the reciprocal description of the nature of artistic text.

Keywords: receptive stylistics, receptive aesthetics, text, reader, reception of artistic text, integrative terminological paradigm.

УДК 808.3-083-55

А.А. ТАРАН
м. Черкаси, Україна

СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ТЕРМІНАМИ У МОВІ ПОШУКУ СИСТЕМИ ISYBISLAW: ПІДСТАВИ ФОРМУВАННЯ КЛАСІВ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ

У статті проаналізовано термінологію мовної динаміки, зокрема семантичні відношення між термінами в мові пошуку системи iSybislaw: найменування різновидів вторинної номінації та семантичної деривації. Формально-семантичні відношення між термінами на позначення семантичних змін у мові ключових слів інформаційно-пошукової системи iSybislaw репрезентують не лише дублетність, а й дедалі більші змістові розходження в таких термінах, потребу в їхній аспектуалізації.

Ключові слова: мовна динаміка, семантичні зміни, iSybislaw, термін, вторинна номінація, семантична деривація.

Основна функція інформаційно-пошукової системи «База світового словословознавства» (iSybislaw) – забезпечити користувачам пошук необхідної інформації за допомогою мови ключових слів, основу якої становлять терміни словословознавства. Інформаційно-пошукова мова системи iSybislaw є

© А.А. ТАРАН, 2019

системно організованою сукупністю ключових слів текстів документів її фактичної бази, центром якої є лінгвістичні терміни. Вони перебувають у сфері дії загальних законів мови, згідно з якими не може існувати взаємно однозначної відповідності «поняття – слово» або «поняття – денотат».

Теоретичне осмислення системних відношень між термінними одиницями має не лише вагоме практичне значення для впорядкування й нормалізації мови ключових слів системи iSybislaw, перспективи розбудови українського модуля з огляду на стан і розвиток терміносистеми українського мовознавства, а й важливе теоретичне значення для вивчення шляхів розвитку сучасної слов'янської мовознавчої термінології, спільного й відмінного в окремих слов'янських мовознавчих терміносистемах. Адже кінцева мета уніфікації термінології, за Ю. Д. Апресяном, – «побудова оптимальної системи найбільш зручних із різних поглядів термінів», крім того, ця система повинна бути побудована «не на поняттєвій, а на лінгвістичній основі, не з боку логіки, а з боку лінгвістики» [1, с. 54]. Свідоме нормування має бути спрямоване на вдосконалення засобів вираження; не на повне усунення надлишкових терміноодиниць, а на зведення варіантів до раціонального мінімуму.

Функціонування терміна як ключового слова в інформаційно-пошуковій мові передбачає усунення полісемії, синонімії та омонімії, які характерні для природних мов. Однак якщо для дескрипторів як умовних нормативних елементів однозначність є однією з базових характеристик, то аскриптори, ієрархічно підлеглі дескрипторам, здатні до логічної синонімії, що, зі свого боку, створює умови для підвищення ефективності пошуку. Між елементами пошукової мови встановлюються також парадигматичні зв'язки інших типів, зокрема генералізація / конкретизація, логічна і / або формальна похідність тощо. Перспективним видається здійснення пошуку не лише за формальними ознаками (збіг слова у процесі відсилання до терміна-дескриптора), але також за змістовим критерієм (відсилання до декількох альтернативних термінів або їхніх комбінацій).

Формально-семантичні відношення між термінами на позначення семантичних змін в інформаційно-пошуковій системі iSybislaw репрезентують не лише дублетність, а й дедалі більші змістові розходження в таких термінах, потребу в їхній аспектualiзації.

Семантичні інновації сучасної української літературної мови засвідчують, що життя слова не обмежується лише первісним значенням. Уже наявні значення створюють можливості, готують нові вживання, а потім і нові значення для тих чи тих лексем. Семантичні зміни загалом зумовлені прагненням соціуму до розмаїття й виразності мовлення. Шляхи семантичного розвитку визначаються системою мови.

Термінологія мовної динаміки, зокрема й семантичних змін, досить строката й перебуває ще в стані формування й активного обговорення. У центрі уваги неологів – шляхи появи семантичних інновацій. Семантична деривація завжди відбувається в межах того ж слова, змінюється лише значення та функція.

В iSybislaw вживано такі ключові слова-терміни *słowotwórstwo semantyczne* / *семантическое словообразование* / *семантичний словотвір* як спосіб оновлення лексики. Для позначення процесу формування нових значень у вже наявних у мові словах Є.А. Карпіловська використовує терміни *неосемантизація*

слова або його синонім оновлення семантики слова, підкреслюючи їхню новизну, у багатьох випадках навіть відсутність кодифікації у загальномовних словниках [6, с. 45].

Семантичний підхід до лексичних інновацій передбачає основні закономірності в утворенні семантичних дериватів, визначається система типів семантичної деривації і взаємозв'язків між ними.

Для найменування різновидів вторинної номінації у науковій літературі використовують низку термінів: *автономна / неавтономна* [номінація – Ред.], *семантичний дериват / пряма / непряма вторинна номінація, семантична транспозиція, неологізм-значення, нове слово-значення, семантичний неологізм-значення, неологізми-слова, неосема* тощо. У процесі вторинної номінації об'єднуються 4 компоненти: дійсність – поняттєво-мовна форма її відображення – переосмислене значення мовної форми, що означає зарахування нового слова до дійсності – мовна форма в її вторинній функції називання [15, с. 159].

З огляду на все вищесказане, варто зазначити, що специфіка семантичних неологізмів полягає в тому, що вони виражають різні типи похідних значень, розвиток яких може відбуватися передусім неморфологічним способом словотворення, який не передбачає зміну форми слова.

У сучасній лінгвістичній літературі існують різні класифікації типів семантичних змін, що спричиняють виникнення похідних значень словесних одиниць. Як зазначає Є.Я. Бадєєва, логічні класифікації зміни значень ґрунтуються на розгляді змін в обсязі поняття слова. Творці генетичних класифікацій враховують причини змін, а в основі психологічних класифікацій змін значень – різні типи психологічних асоціацій. Тому цілком очевидно, що мовознавці виділяють кілька варіантів смислових змін значення слова і по-різному їх називають й інтерпретують [2, с. 17].

Польський мовознавець А. Марковський виокремлює такі різновиди семантичних модифікацій: а) перенесення значеннєвого центру зі збереженням початкового (загального значення). Як приклад науковець наводить лексему *potinacja / номінація*, яку вживали в контексті *potinacja na stanowisko dyrektora / номінація на посаду директора*, а сьогодні означає «подання, пропозиція» – *potinacja do nagrody Oskar / номінація на Оскар*; б) розширення єдності виразу за мінімальної зміни значення – вживана зазвичай до назв неосіб на зразок лексем, що раніше стосувалися лише людей напр.: *inteligentny człowiek / інтелігентна людина – inteligentny smartfon / інтелігентний смартфон* (калька з англ. *intelligent*, але в значенні не інтелігентний, а розумний, такий, що має інтелект); в) зміна експресивного значення, наприклад, прикметник *agresywny / агресивний* набуває позитивного значення: *Агресивна «конячка»: з'явилося перше зображення Skoda Fabia*; г) істотна зміна значення [17, с. 98]. О.М. Соколов появу вторинних значень кваліфікував як *морфемно-семантичну дивергенцію* в лексиці. Він виокремив *пряму дивергенцію* – типове семантичне перенесення для одержання назви іншої реалії, дії, стану, напр.: *операція₁* (дія) – *операція₂* (наслідок дії) [13, с. 76] і *зворотну дивергенцію*, що має місце у похідних слів-омографів із різними мотиваційними базами на зразок російських іменників *шотландка* «жінка – представниця народу Шотландії», співвідносно з *шотландець*, і «картата тканина», що зберігає з онімом *Шотландія* лише

опосередкований семантичний зв'язок (тканина, використана у національному костюмі шотландців) [13, с. 116].

Різновидами семантичної деривації є: метафоричне перенесення (символістичні зв'язки), метонімія, розширення значення (гіперо-гіпонімія, генералізація), звуження (гіпо-гіперонімія, спеціалізація), семантичний зсув (збереження семантичного обсягу, еквонімія).

З-поміж різних типів семантичних неологізмів вагоме місце належить метафорі. Як слушно зазначає В.Г. Гак, це зумовлено тим, що метафора виникає не тому, що вона потрібна, а тому, що без неї не можна обійтися, вона властива людському мисленню й мові як така [4, с. 12].

Приймаємо сучасне трактування мовної метафори як різновиду вторинної номінації за обов'язкового збереження семантичної двоплановості й образного елемента (В.Д. Арутюнова, В.М. Телія, Г.М. Складарська, В.П. Москвін), наприклад: *перпендикулярний* «такий, що суперечить будь-чому загальноприйнятому, що йде врозріз із чим-небудь визнаним, загальновідомим»: *У такому разі варто звернути увагу на канал ТВі, який на свята повівся просто перпендикулярно, проте цілком відповідно своїй стратегії* (Український тиждень, 14.01.2014).

У традиційному розумінні метонімія – перенесення назви за суміжністю або виконуваною функцією.

Прийнятним є визначення О.О. Тараненка: «Метонімія – це семантичний процес, за якого форма мовної одиниці чи визначення категорії переноситься з одного референта на інший на основі тієї чи тієї суміжності останніх у свідомості того, хто говорить» [14, с. 9], наприклад: *ніс* – орган нюху й *ніс* – парфумер: *За останні роки у Києві з'явилося кілька «носів», котрі активно практикують, розробляють індивідуальні аромати, а також власні лінії парфумів* (Українська правда, 03.07.2014)

У мові ключових слів системи iSybislaw є терміни-дублети рос. *метафорический перенос* й пол. дескриптор *metafora* з аскрипторами пол. *przenośnia* / рос. *метафора* / англ. *metaphor* / хорват. *metafora* / укр. *метафора*; або рос. *метонимический перенос* – пол. дескриптор *metonimia* – аскриптори рос. *метонимия* / хорват. *metonimija* / чес. *metonymie*.

Питання про розширення й звуження значень у сучасній лінгвістиці надзвичайно заплутані. Явища звуження й розширення значення зараховують і до видів перенесення найменувань у процесі семантичної деривації, і до процесів, які супроводжують їх. Чітко не визначено статус названих явищ, не зрозумілі статус і взаємовідношення термінів і понять, пов'язаних із ними. Про ці явища писав ще Г. Пауль у «Принципах історії мови», виділивши три способи зміни значення слова: розширення, звуження й перенесення (метафора, метонімія).

Так, наприклад, термін *розширення значення* в сучасній науковій літературі кваліфікують як: (1) розширення як розвиток багатозначності (тобто збільшення кількості ЛСВ (див. праці В.Н. Прохорової, Н.В. Черемісіної та ін.); (2) розширення як семантичний процес зміни лексичного значення слова, який спостерігаємо на рівні семного варіювання (тобто розширення семного складу вихідного значення без появи нового лексико-семантичного варіанта) і на рівні семантичного варіювання (тобто утворення на основі похідного значення нового лексико-семантичного варіанта з розширеною семантикою) (див. наукові

студії В.Г. Гака, Є.М. Галкіної-Федорук, М.В. Нікітіна та ін.); (3) розширення як наслідок переходу слова з однієї терміносистеми в іншу або будь-яке розширення сфери вживання слова (пор., наприклад, праці С.С. Ізюмської, Н.В. Черемісіної, Н.Ф. Клименко та ін.).

Як зазначає М.М. Лапшина, оскільки спеціалізація з погляду когнітивістики менш трудомісткий розумовий процес, ніж генералізація, то звуження і є більш поширеним семантичним процесом. Розширення значення більш очікуване в словах, що позначають добре відомі, соціально значущі категорії, пор. у похідних із максимально узагальненим словотвірним значенням – назви предметної дії, результату дії (*плин, відбиток, покрив / покриття*) або ознаки (*високість, знаменитість, святість*) [10, с. 12 – 13].

Розширення і звуження обсягу номінації тісно пов'язані з процесами термінування й детермінування (див. у мові ключових слів системи iSybislaw пол. дескриптор *terminologizacja* – аскриптори рос. *терминологизация* – хорв. *terminologizacija* – болг. *детерминологизация*). Термінотворення семантичної неологізації особливо характерне для звуження значення, у зв'язку з чим паралельно з терміном *звуження* функціонує термін *спеціалізація лексичного значення*: розвиток семантичної структури слова відбувається від нетермінологічного до спеціального, термінологічного значення. Як слушно зазначає Н.З. Котелова, терміни – це слова, і ніщо мовне їм не чуже [7, с. 124].

Крім процесів розширення і звуження значення, у мовознавстві виокремлюють семантичний зсув. Питання про визнання семантичного зсуву самостійним способом вторинної номінації не є в лінгвістиці однозначно розв'язаним. Нам імпонує думка І.А. Кулініч, яка трактує семантичний зсув як самостійний спосіб лексико-семантичного словотворення, відмінний від розширення значення, що ґрунтується на відношеннях вид – рід і заснований на видо-видових відношеннях в результаті збереження архісеми й заміни диференційних сем у межах одного родового поняття [9].

В iSybislaw зафіксовано пол. дескриптор *przesunięcie semantyczne* й рос. аскриптор *семантический сдвиг*. Проте перегляд документів із ключовим словом і їхніх анотацій (15) засвідчує, що в них ідеться більше про семантичні процеси загалом, а не про такий спосіб лексико-семантичного словотвору.

Процеси розширення, звуження значення, а також явище семантичного зсуву, на думку деяких дослідників, є надзвичайно значущими у механізмі розвитку нових значень слів, оскільки «є мовним засобом концептуалізації й закріплення в когнітивній системі уявлень і знань, соціально значущих для культурно-мовної спільноти» [10, с. 12 – 13].

До семантичних неологізмів, утворених шляхом позаслівної семантичної деривації, належать словесні одиниці, нове похідне значення яких є результатом дії морфологічної деривації. У цьому випадку вони не пов'язані відношенням семантичної похідності з історично попереднім значенням. Для такого збільшення кількості лексико-семантичних варіантів слова, на відміну від деривації, Н.З. Котелова запропонувала термін *агрегування*, коли спочатку утворюється нове слово, яке тут же приєднується в системі мови до фонетично тотожного історично попереднього слова і засвоюється як чергове значення полісемантів [8, с. 5]. Таке сприйняття дериватів зумовлене формальною тотожністю, спільністю сем, а також спільністю граматичних категорій. У нормативних

тлумачних словниках подібні номінації зазвичай зафіксовані як значення багатозначного слова. М.С. Нікітченко трактує їх як омоніми.

Морфологічні семантичні деривати заповнюють «пусті клітини» в структурі багатозначного слова, на зразок того, як заповнюються «порожні клітини» в структурі словотвірного гнізда. Ці лексико-семантичні варіанти (як і елементи словотвірного гнізда) можуть бути передбачені за наявності інших лексико-семантичних варіантів твірного слова і лексико-семантичних варіантів в похідному, де «знаходить відображення випереджальна функція мовної системи, тобто передбачення розвитку мови на підставі логіки розвитку її системи» [8, с. 27].

Що стосується семантичних кальок (пол. дескриптор *kalka semantyczna* / рос. *калька семантическая*), то не всі мовознавці зараховують їх до семантичних неологізмів; крім того, по-різному кваліфікують їх як наслідок внутрішньослівної чи позаслівної деривації. Семантичні кальки розглядаємо в складі семантичних неологізмів, утворених шляхом позаслівної деривації на основі спільної форми відомих значень з новими запозиченнями. А.О. Білецький пов'язував появу таких вторинних прихованих запозичень із процесами калькування слів (формування лексичних кальок) чи словосполук (фразеологічних кальок). Терміном *перевдягання* називав надавання калькам форми мови-засвоювача запозичення. А.О. Білецький визначив цей механізм неосемантизації слів як «запозичування однією мовою в іншій прийомів словотворення та сполучення слів». При цьому мова-запозичувач, на думку мовознавця, з усією можливою точністю відтворює не фонеморфологічну зовнішність іншомовних слів та словосполук, а саме прийоми словотворення іншої мови, якщо йдеться про окреме слово, або будову (взаєморозташування і змістове відношення), якщо йдеться про словосполук (сталу або стійку) [3, с. 67 – 68].

Результатами семантичних змін можуть бути також поліпшення (меліорація) й погіршення (пейорація) значення (одночасно з його звуженням або розширенням); посилення, гіперсемантизація значення; десемантизація (розвиток модального значення припущення на основі значення впевненості). До семантичних процесів належать і процеси деполітизації й деідеологізації деяких груп слів. Відбувається звільнення семантики слів від політичних та ідеологічних семантичних конотацій-надлишків.

Отже, механізми виникнення нових значень словесних знаків – остаточно ще не розв'язана проблема сучасної лінгвістики. Для відображення семантичного потенціалу лексики вкрай необхідно не лише виявити й описати наслідки семантичних змін різних типів, а й уніфікувати термінологію на їхнє позначення, розробити поняттєвий і методико-процедурний апарат для їх аналізу, визначення критеріїв унормування та кодифікації для фіксації в реєстрах українських словників нового покоління і в майбутньому електронному тезаурусі слов'янської лінгвістичної термінології, необхідність створення якого стає дедалі яснішою розробникам системи iSybislaw.

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Москва, 1995. Т. 1. 472 с.
2. Бадеева Е.Я. Метонимия имени в общественно-политической лексике английского языка: когнитивный и прагматический аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2005. 23 с.

3. Белецкий А.А. Об интернационализмах. *Научные записки*: Збірник філологічного факультету. Київ, 1955. Т. XIV. Вип. II. № 8. С. 59 – 80.
4. Гак В.Г. Беседы о французском слове. Москва: Международные отношения, 1966. 335 с.
5. Ермакова О.П. Семантические оппозиции как отражение жизни российского общества в последние десятилетия XX века. *Procesy innowacyjne w językach słowiańskich*. Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2003. S. 51 – 62.
6. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія / Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. 444 с.
7. Котелова Н.З. Неологизмы. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, 1990. С. 331.
8. Котелова Н.З. Теоретические аспекты лексикографического описания неологизмов. *Советская лексикография*. Москва, 1988. С. 46 – 63.
9. Кулинич И.А. Семантическая деривация в русской лексике 60 – 80-х годов и ее отражение в неографических и других лексикографических источниках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1990. 22 с.
10. Лапшина М.Н. Семантическая деривация в когнитивном аспекте (на материале английского языка): автореф. дис. ... докт. филол. наук. Санкт-Петербург, 1996. 32 с.
11. Никитченко Н.С. Семантические неологизмы русского языка последних десятилетий (на материале словарей новых слов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1985. 22 с.
12. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва: Иностранная литература, 1960. 500 с.
13. Соколов О.М. Вопросы морфемно-семантической соотносительности в лексике русского языка: Материалы для спецкурса. Томск, 1972. 218 с.
14. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. Киев: Наук. думка, 1989. 256 с.
15. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды. *Языковая номинация: Виды наименований*. Кн. 2. Москва: Наука, 1977. С. 129 – 221.
16. Телия В.Н. Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. Москва: Наука, 1981. 269 с.
17. Markowski A. Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach. *Język w mediach masowych* / Pod red. J. Bralczyka i K. Mosiołek-Kłosińskiej. Warszawa, 2000. S. 96 – 111.

Alla Taran

SEMANTIC RATIO BETWEEN TERMS IN SEARCH FOR THE ISYBISLAW SYSTEM: GROUNDS FOR FORMING EQUIVALENT CLASSES

The article analyzes the terminology of speech dynamics, in particular the semantic relation between the terms in the language of the search of the iSybislaw system: the names of the varieties of secondary nomination and semantic derivation. The specificity of semantic neologisms is that they express different types of derivative meanings, the development of which may occur primarily in a non-morphological way of word formation, which does not involve changing the form of the word. We classify semantic innovations as a new meaning in the semantics of an already existing word. Researchers of dynamic processes in lexicon, a new meaning of the present word, as a consequence of its semantic derivation, are distinguished as a kind of neologism. N.Z. Kotelova points to the existence of “neologisms-values” as emerging as a result of semantic derivations on the basis of metaphor and other transfers of nomination or verbal derivation, when the semantic neologism was formed morphologically.

© А.А. ТАРАН, 2019

In modern linguistic literature there are different classifications of the types of semantic changes that cause the derivation of the meanings of verbal units. The formal-semantic relation between the terms for the meaning of semantic changes in the language of the keywords of the iSybislaw information retrieval system represents not only duplicity, but also more and more meaningful differences in such terms, the need for their aspect of the article.

Keywords: language dynamics, semantic changes, iSybislaw, term, secondary nomination, semantic derivation.

УДК: 811.161.2'273:821.161.2

Я.В. ХОДАКІВСЬКА

м. Київ, Україна

КЛАСИЧНИЙ І НЕКЛАСИЧНИЙ ВІРШ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано доцільність використання термінів класичні розміри / класичний вірш і некласичні розміри / некласичний вірш в українському віршознавстві. Простежено історію їх появи через запозичення з російського наукового дискурсу. З'ясовано семантичне наповнення цих термінів та показано залежність їх семантики від контексту використання у працях російських віршознавців. Акцентовано увагу на хибній мотивації цих термінів у контексті української літератури. Вказано на недоречність ототожнення понять, позначуваних цими термінами в російській та українській літературі.

Ключові слова: термін, терміносистема, розмір вірша, віршознавство, система віршування, силабо-тонічний вірш, силабічний вірш.

Сучасне українське віршознавство сформувалось як окрема літературознавча наука у XX столітті, і вже можна простежити кілька етапів у його розвитку. Першим значним явищем стали теоретичні праці з поезики, написані в 1920-х роках (Б. Якубського, С. Гаєвського, Д. Загула та інших), що знаменували завершення епохи позитивізму та новий, модерністський погляд на художню форму. Наступним етапом розвитку віршознавства було його піднесення на хвилі структуралізму й математичних методів у філології. Наприкінці 1950-х та в 1960–1970-х роках в Україні побачили світ праці Г.К. Сидоренко, Н. Чамати, Н.В. Костенко, а в Німеччині – перша частина віршознавчої трилогії І.В. Качуровського. Третє піднесення науки про вірш можна спостерігати нині, коли в Україні злагоджено й активно діють три академічні університетські осередки під керівництвом професорів-віршознавців: Наталії Костенко у Києві, Марії Моклиці у Луцьку та Бориса Бунчука у Чернівцях.

Разом із розвитком теоретичних положень української віршознавчої науки розвивається і її термінологічна база – формується терміносистема, яка є відображенням системи понять певної теорії чи концепції [7, с. 98 – 106]. Утім, сьогодні віршознавча термінологія містить низку дискусійних одиниць, поява

яких була зумовлена або історичними обставинами, або тим, що різні концепції й теорії співіснували упродовж тривалого часу. Так, своєрідним рудиментом у сучасних віршознавчих дослідженнях є згадка про *пірихій* у двоскладових розмірах: нині цей термін десемантизувався і вже означає не іпостасу (заміну) однієї стопи іншою, а пропуск схемного наголосу. Досить тривалим виявилось вживання терміна *паузник* як синонім до *дольника*, хоч теоретичні підстави до його використання були давно спростовані (див. [14]). Дискусійним є й термін-словосполучення *класичні розміри*, а також похідний від нього антонім *некласичні розміри*, розгляду яких присвячена ця стаття.

Нашою метою є аналіз доцільності використання термінів *класичні розміри* і *некласичні розміри* в українській віршознавчій науці. Для цього простежимо історію їх появи та розглянемо відповідність їхньої семантики позначуваним поняттям.

Словосполучення *класичні розміри* та *класичний вірш* набули термінологічного характеру в російському науковому дискурсі. Час їх появи, за висловом С.М. Бройтмана, був «героїчною добою» для віршознавства, адже з огляду на серйозні зміни в ритміці «заснавали перегляду основні поняття цієї науки: метр, ритм, вірш і стопа, система віршування» [13, с. 317].

На межі XIX і XX століть втратила актуальність терміносполука *тонічна система віршування* в тому значенні, що в російській традиції їй було властиве з часів М. Ломоносова: на позначення літературного вірша, в якому враховувалися наголоси і який цим протиставлявся власне силабічному віршеві. Коли масовим явищем літератури став новий *власне тонічний вірш* (*дольник, тактовик, акцентний*), сформувавши своєрідну опозицію до тонічного вірша у ломоносівському розумінні, виникла потреба термінологічного розмежування двох різних явищ, що мали однакову назву. Тому М.В. Недоброво у 1912 році для вірша, в якому враховуються наголоси і силабічна довжина рядка, запропонував назву *силабо-тонічний вірш* [8], і вона швидко прижилася.

Однак деякі науковці лишалися прибічниками старої термінологічної традиції. Так, Борис Томашевський не схвалював терміна «силабо-тонічний вірш», дискутував із його прихильниками [11, с. 351]. І, вочевидь, саме він запровадив для цього вірша назву *класичний*.

У посібнику Б.В. Томашевського «Теорія літератури. Поетика», який із 1925 по 1931 рік мав шість перевидань, прикметник *класичний* вжито неодноразово. Його використовують із різним значенням: «притаманний класицизму як стилістичному напрямку»; «звичний, усталений, літературний» тощо. Коли йшлося про французьку поезію, *класичним французьким віршем* Б.В. Томашевський називав силабіку (див., напр., [13, с. 115]). А в контексті російської літератури це означення дослідник застосовував до вірша, який він вважав тонічним (тобто до силабо-тоніки і тоніки у нинішньому розумінні). Оскільки спершу терміносполука «російські класичні розміри» [13, с. 150] охоплювала силабо-тонічні розміри та акцентний вірш, то для вужчого поняття власне силабо-тонічних розмірів у підручнику Б.В. Томашевського використовувалася сполука «російське класичне тонічне рівноскладове віршування» [13, с. 138]. Зауважимо як помилковий коментар С.М. Бройтмана, котрий стверджував, що «російське класичне тонічне рівноскладове віршування» – це тільки двоскладові розміри силабо-тонічної системи [13, с. 318]. У тексті Б.В. Томашевського

такого обмеження немає. Він пише, що «в основі цього типу віршування лежить *скандування*» [13, с. 138; курсив автора цитати. – Я. Х.], а далі розглядає скандування як двоскладових, так і трискладових розмірів.

Отже, Б.В. Томашевський запровадив в обіг термін-словосполучення *класичні розміри*, відмежовуючи означену ним поетичну систему від народного та силабічного вірша. Згодом дослідник дещо переглянув критерії класичності вірша. У монографії «Вірш і мова» (1959) Б.В. Томашевський вилучив із числа класичних російських розмірів власне тонічний вірш, що не обумовлювалося в тексті прямо, але було помітно з формулювання про різницю «між віршами Маяковського і класичними віршами» [12, с. 46] або з такого окреслення предмета розмови: «[м]и будемо говорити винятково про класичний вірш типу звичайних ямбів, хорейів, амфібрахіїв тощо» [12, с. 34].

А в праці «Стилістика і віршування» (1959), скомпонованій уже по смерті Б.В. Томашевського із конспектів його лекцій, це обмеження було окремо сформульоване: «той тип віршування, який можна назвати російським класичним віршуванням, <...> склався під пером Ломоносова, був продовжений Сумароковим, а потім відновлений Державіним, Жуковським, Пушкіним, Некрасовим, і майже до наших днів був єдиною системою віршування. <...> А те, що прийнято називати чисто тонічним віршуванням, – це є вже особлива, не класична форма» [11, с. 351]. Тобто традиція вживання «класичних» силабо-тонічних розмірів була асоціативно прив'язана до так званого «золотого століття російської поезії» – доби Пушкіна, Жуковського, Дельвіга, чи ширше – до «золотого століття російської літератури», який охоплював усе ХІХ століття.

Вочевидь, під впливом праць Б.В. Томашевського в російському віршознавстві, починаючи з 1960-х років, термін-словосполучення *класичні розміри* поступово став повноправним синонімом сполуки *силабо-тонічні розміри*.

Ним, хоч і не відразу, почав користуватися один із провідних російських віршознавців В.Є. Холшевников. У його посібнику для заочників «Основи російського віршування» (1958) [15] та створеному на основі цього посібника підручнику «Основи віршування. Російське віршування» (1962) розділ про силабо-тоніку називався «Правильні (силабо-тонічні) розміри». А в другому, переробленому виданні «Основ віршування» (1972) відповідний розділ отримав заголовок «Російський класичний вірш (силабо-тонічні розміри)» [16].

Варто зауважити, що словосполучення *класичні розміри* у працях російських віршознавців зазвичай супроводжувалися означенням, що зараховувало їх до національної традиції («російські класичні розміри») або ж таке співвіднесення було очевидним із контексту. Так, якщо в колективній монографії «Російське віршування ХІХ ст.» серед скорочень та умовних позначень наводилося: «Кл – класичні, тобто силабо-тонічні метри (2скл і 3скл); Нкл – некласичні, тобто несилабо-тонічні метри» [9, с. 11], то, вочевидь, таким контекстом була власне російська поезія та досліджуваний період – ХІХ ст.

Відомий і авторитетний дослідник російського вірша М.Л. Гаспаров увів до наукового дискурсу антонімічний до *класичних розмірів* термін *некласичні розміри*, здійснивши своєрідну демаркацію у сфері російського вірша. У монографії «Сучасний російський вірш» (1974) він розкрив обсяг поняття *некласичні розміри* й надалі активно послуговувався цією терміносполукою.

За М.Л. Гаспаровим, неklasичні розміри в російській літературі – це «1) тонічний вірш народнописенної поезії, 2) силабічний вірш XVII–XVIII ст., 3) тонічний вірш сучасної поезії, який у свою чергу розпадається на кілька видів: дольник, акцентний вірш тощо» [3, с. 28]. Перша група – фольклорний вірш, імітації якого у професійній літературі є явищем периферійним і нечисленним (вони часто виконуються в межах силабо-тоніки: як вольні розміри чи вірші зі змінною анакрузою). Стосовно другої групи – силабічного вірша – дослідник зауважує, що ним у російській поезії не послуговувалися вже понад 200 років. Третя група становить порівняно нове явище в поезії, яке набуло розвитку на початку XX століття. Тобто в російській літературі XIX століття неklasичні розміри були неактуальними (чи непомітними за масою силабо-тонічного мейнстріму). Адже, як зауважив М. Гаспаров, історія російського вірша характеризувалася «двома періодами вольності по обидва боки класичної силабо-тоніки XVIII – XIX ст.: досилабікою та силабікою XVII – початку XVIII ст. і чистою тонікою початку XX ст.» [1, с. 236].

Втім, словосполученнями *класичні розміри* та *класичний вірш* М.Г. Гаспаров користувався досить вільно, розмиваючи їхню вже усталену термінологічність. У його текстах *класичні розміри* не були суворим відповідником до поняття ‘силабо-тонічні розміри’ (хоча таке слововживання і не відкидалося). Услід за раннім Б.Г. Томашевським М.Л. Гаспаров називає класичним також будь-який вірш, традиційний для певної літератури. Наприклад, у монографії «Нарис історії європейського вірша» (1989, 2003) поряд зі згадками про «російський класичний вірш» [1, с. 186 – 187] дослідник пише про «силабо-мелодійне віршування <...> китайської класичної поезії» [1, с. 9], «класичну санскритську поезію» (силабо-метричну) [1, с. 47], «класичну арабську поезію» [1, с. 87], «класичну візантійську строфічну силабіку» [1, с. 98], «розміри класичної квантитативної метрики» [1, с. 11] (грецько-римської, серед яких і гекзаметр [1, с. 62]), «систему класичного кельтського вірша VIII – X ст.» (силабічну) [1, с. 40], «класичний вид давньогерманського тонічного алітераційного вірша» [1, с. 36], «французький класичний александрійський вірш» (чисто-силабічний) [1, с. 111 – 112], «розміри польської класичної силабіки» [1, с. 181] тощо.

А в іншій праці М.Л. Гаспарова – «Нарис історії російського вірша» (1984, 2000) – означення *класичний* заявлене як антонім не лише до *неklasичного*, а й до *романтичного*. Окремим абзацам, присвяченим російському віршеві 1840–1860 років, автор дає назви: «класичні ямби: 4-стоповий, 6-стоповий, вольний» [2, с. 171] і «романтичні ямби: 5-стоповий» [2, с. 173], «класичні хореї: 4-стоповий» [2, с. 175] і «романтичні хореї: 5-стоповий» [2, с. 177]. Це, можливо, не тільки трансляція прийнятої в культурних студіях опозиції, а й своєрідне цитування статті О.С. Пушкіна «Про поезію класичну й романтичну» (1825), згаданої в тексті монографії [2, с. 111].

Зрештою, в «Нарисі історії російського вірша» М.Л. Гаспаров вживає означення *класичний* практично в усіх його значеннях. Зокрема, воно використовується стосовно грецько-римської античності та епохи класицизму і стосовно східної античності [2, с. 271, 281] та російського реалізму у прозі XIX століття [2, с. 211]. Дослідник побіжно згадує навіть «пору соціалістичного класицизму 1935 – 1980 рр.» [2, с. 307].

Отже, у працях М.Л. Гаспарова словосполучення *класичний вірш* не було сталою лексичною одиницею із закріпленням за нею постійним значенням. Постійним можна вважати тільки значення конкретизованого сполучення: *російський класичний вірш*, яке справді корелює із поняттям силабо-тонічного вірша, що панував у російській літературі упродовж XVIII – XIX століть.

Українська віршознавча наука, волею-неволею орієнтуючись на здобутки російського віршознавства, переймала його основні термінологічні тенденції. А також запозичувала нові терміни. І це було цілком закономірним процесом: так відбувається з кожною наукою, що йде слідом за іншою. Адже принцип перекладу термінів є одним із основних джерел формування термінології [7, с. 131].

Були запозичені з російської і терміни *класичні розміри* / *класичний вірш* та *некласичні розміри* / *некласичний вірш*. Їх перенесли на ґрунт українських поетичних реалій, не змінюючи семантики. Тобто, якщо російський класичний вірш був силабо-тонічним, то і в українському літературознавстві класичним українським віршем називали силабо-тоніку.

Термін *класичні розміри* у значенні ‘силабо-тонічні розміри’ ввела в ужиток стосовно українського вірша Г.К. Сидоренко у монографії «Віршування в українській літературі» (1962) – щоправда, вона згадує його лише принагідно, не як ключове слово [10, с. 99]. Прихильність до антонімічної пари термінів *класичні* / *некласичні розміри* виявляє також відома українська дослідниця вірша Н.В. Костенко [6]. Вартою уваги з огляду на предмет нашої розвідки є і монографія О.В. Кицан «Взаємодія класичного й некласичного вірша у творчості Василя Голобородька» (2013). У першому її розділі запропоновано розгляд класичного і некласичного вірша як бінарної опозиції із залученням до аналізу елементів філософського дискурсу, де класичне оцінюється як канонічне, а некласичне як негативно марковане [5, с. 10 – 16].

Однак нині, у світі, що змінюється й вибудовує нові парадигми, варто переглянути ці, нехай уже навіть усталені, терміни. Нагадаємо, що Б.В. Томашевський, котрий запровадив термін *класичний вірш*, надавав йому різного наповнення, залежно від того, про яку літературу йшлося. Цього ж принципу дотримувався і М.Л. Гаспаров. Чи можна сказати, що в українській поезії так само, як і в російській, класикою є лише силабо-тонічний вірш?

Українська література, на відміну від російської, мала багату традицію власне класицистичної силабіки, яку тепер прийнято називати книжною. А потому, у XIX столітті наша література мала свого найбільшого поета і незаперечного класика в особі Тараса Шевченка, котрий на основі книжної силабіки та народного вірша канонізував в українській літературі той спосіб віршування, що ми тепер називаємо народнописенною силабікою (або народнописенним віршем).

Давня силабіка за радянських часів виявилася поза канонічним списком класики української літератури. Силабічну поезію деякі дослідники вважали невластивою російській мові [15, с. 14], і за аналогією її значення применшувалося для інших східнослов'янських мов. Г.К. Сидоренко наводить ґрунтовний опис української давньої силабіки, довелося долучати до тексту такі програмні пасажі: «церковна схоластика, скільки могла, вбивала живий дух поезії, який сором'язливо намагався пробитись крізь товщу релігійних формул і знайти дорогу до серця громадськості. Обмеженість змісту призводила й до убогості

форми» [10, с. 27]. Як один з аргументів невнесення книжної силабіки в канон української літератури наводилася незрозумілість давньої мови для сучасного читача [10, с. 29]. Хоча, до прикладу, твори Шекспіра, написані мовою другої половини XVI – початку XVII століття (рання новоанглійська мова), стоять у класичному каноні англійської літератури на першому місці.

Із українською силабікою XIX століття ситуація подібна. У згаданій монографії Г.К. Сидоренко народнописаний вірш Шевченка, його попередників та послідовників розглядає як своєрідний відступ від теми в розділі, що має назву «Силабо-тонічне віршування». Тобто вся українська поезія XIX століття була вимушено представлена такою, що розвивається в руслі прямолінійного посту-пу силабо-тоніки (від Котляревського до Франка та Лесі Українки).

Однак визначальною поетичною системою упродовж XIX століття все-таки була не силабо-тоніка. Класична українська поезія цього часу – це вірш Шевченка, який набув неймовірно широкої популярності і серед читачів, котрі вивчали «Кобзар» напам'ять, і серед молодших поетів, котрі у своїй творчості дотримувалися ритміки народнописанного вірша. Шлейф такого віршування сягає XX століття, де воно найвиразніше оприявнилося у творчості Павла Тичини. Хоча зрештою силабо-тоніка (не без впливу російської літератури) перемогла і посунула силабічний український вірш зі сфери актуального у сферу історичного.

Отже, запозичений термін *класичний вірш*, що вживають у значенні 'силабо-тонічний вірш', не відображає характеру українського віршування в його історичному аспекті. Цей термін має в собі елемент оцінності (що вже недобре для лексичної одиниці такого типу), до того ж ця оцінка виявляється некоректною. Адже в українській поезії класичним віршем можна вважати і класицистичну силабіку, і народнописанну силабіку, і силабо-тоніку. Доцільно було б переосмислити цей хибно мотивований термін, розширивши його семантику або ж відмовитися від нього взагалі як від некоректного. Такий термінологічний перегляд, як свідчать спеціальні дослідження, – закономірний процес для наук, що активно розвиваються. В ході формування наукової терміносистеми запозичені терміни, які не цілком відповідають вимогам теорії-реципієнта, з часом можуть отримати нові визначення або ж замінитися на інші терміни, точніші [7, с. 105; 5, с. 19].

1. Гаспаров М. Очерк истории европейского стиха. Москва, 2003. 272 с.
2. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика. Изд. 2-е (дополненное). Москва, 2000. 352 с.
3. Гаспаров М.Л. Современный русский стих. Метрика и ритмика. Москва, 1974. 488 с.
4. ДСТУ 3966 – 2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. Чинний від 01.01.2001. Київ, 2000. 32 с.
5. Кицан О.В. Взаємодія класичного й неklasичного вірша у творчості Василя Голобородька: монографія. Луцьк, 2013. 212 с.
6. Костенко Н.В. Українське віршування XX століття: навч. посібник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ, 2006. 287 с.
7. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. Москва, 2006. 256 с.
8. Недоброво Н.В. Ритм, метр и их взаимоотношение. *Труды и дни*. 1912. № 2. С. 14 – 23.

9. Русское стихосложение XIX в.: материалы по метрике и строфике русских поэтов / Отв. ред. М.Л. Гаспаров. Москва, 1979. 453 с.
10. Сидоренко Г.К. Віршування в українській літературі. Київ, 1962. 176 с.
11. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. Ленинград, 1959. 535 с.
12. Томашевский Б.В. Стих и язык. Москва – Ленинград, 1959. 471 с.
13. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика: Учеб. пособие. Вступ. статья Н. Д. Тамарченко; комм. С. Н. Бройтмана при участии Н. Д. Тамарченко. Москва, 1999. 334 с.
14. Ходаківська Я.В. Проблеми формування віршознавчої терміносистеми (на прикладі опозиції «дольник – паузник»). *Літературознавчі студії*. 2017. Вип. 1(48), Ч. II. С. 214 – 223.
15. Холшевников В.Е. Основы русского стихосложения. Ленинград, 1958. 64 с.
16. Холшевников В.Е. Основы стиховедения. 2-е изд., перераб. Ленинград, 1972. 168 с.

Yaryna Khodakivska

CLASSICAL AND NON-CLASSICAL VERSE: TERMINOLOGICAL ASPECTS

The paper deals with the expediency of using the terms *classical verse* and *non-classical verse* in Ukrainian versification studies. They are borrowed from Russian scientific discourse. The article shows the semantics of these terms in Russian versification studies. The phrase *classical verse* in works on poetry has wide semantics and means different types of poetry for different literatures: syllabic, quantitative, etc. In the first half of the 20th century Borys Tomashevsky began to use the phrase “Russian classical verse” to refer to the syllabic-tonic verse along with the accent verse. In 1959, he narrowed the semantics of this phrase and used it for syllabic-tonic verse only. Such a decision was motivated by the fact that in the “golden time of Russian literature” (19th century) syllabic-tonic verse was the prevailing system of versification, unlike the syllabic verse that could be rarely found in the Russian literature, and the tonic verse that was starting to develop during Tomashevsky’s time. Thus, in the studies of Russian poetry, the phrase *classical verse* became the term (acquired termhood) with the meaning of “syllabic-tonic verse”. In 1974, Mikhail Gasparov created the antonymic term “*non-classical verse*”, which marked other types of Russian verse: syllabic, tonic. Both terms became widespread in Russian poetry.

Ideological as well as political and cultural conditions for the development of the Ukrainian science in the 20th century promoted uncritical replication of evaluative judgments expressed by Russian scholars in the Ukrainian poetry. The terms *classical verse* (as syllabic-tonic) and *non-classical verse* (as non-syllabic-tonic) having the component of estimating semantics faced the abovementioned situation. They were borrowed and applied in the Ukrainian poetry with the same meaning as in the Russian ones. Halyna Sydorenko, Natalia Kostenko, Olena Kytsan and others used these terms in their works. However, the history of the Ukrainian verse differed from the history of the Russian verse. The syllabic verse occupies a significant place therein, whereas the tradition of using it extends to the first half of the 20th century. The greatest Ukrainian poet Taras Shevchenko and many of his followers wrote syllabic-verse poems. Pavlo Tychyna used the syllabic verse in the 20th century. Therefore, the exclusion of syllabic verse from the notion of “classical verse” in relation to the Ukrainian literature is unjustified. These terms in Ukrainian verification studies have false motivation. They are used incorrectly in Ukrainian versification sources. This terminological situation needs adjustment.

Key words: prosody system, term, terminological system, syllabic verse, syllabic-tonic verse, meter, accent verse, tonic verse.

УДК 811.161.2'42

І.А. ЯРОШЕВИЧ
м. Київ, Україна

ГРАМАТИЧНЕ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

У статті зосереджено увагу на визначенні тієї ролі, яку відіграла «Граматика» Мелетія Смотрицького в кодифікуванні граматичної системи церковнослов'янської мови, у розбудові граматичної теорії та формуванні слов'янської лінгвістичної термінології, зокрема, розширенні поняттєвої бази граматики, збагаченні її новими й удосконаленими терміноодиницями.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, староукраїнська мова, граматика, термін, граматична термінологія, граматична категорія.

Наукова філологічна громадськість слов'янського світу цього року відзначає 400-ліття з часу видання визначної пам'ятки давнього українського (і ширше – слов'янського) мовознавства – «Граматіки славенскія правилное Сунтагма...» (Св'є, 1619), створеної видатним українським філологом, письменником-полемістом і педагогом Мелетієм (Максимом) Смотрицьким. Ця лінгвістична пам'ятка стала доступною для широкого кола сучасних дослідників завдяки факсимільному її виданню, здійсненому відомим ученим-історіографом українського мовознавства В.В. Німчуком [5]. «Граматіку» М. Смотрицького вчений справедливо вважав «перлиною давнього мовознавства» [5, с. 7], адже у колі джерел, що слугували й продовжують слугувати важливим підґрунтям у розвитку теорії мовознавчої славістики, у тому числі й у розвиткові граматичної думки в Україні, починаючи з найдавнішого періоду до сьогодні, вона посідає особливе, непересічне місце.

У своїй праці М. Смотрицький уперше в українському мовознавстві системно і в повному обсязі виклав засади граматичної теорії на основі залучення до лінгвістичного аналізу конкретного традиційно-книжного матеріалу церковнослов'янської мови із вдалим його поєднанням з елементами тогочасної староукраїнської мови. Граматист добре відрізняв церковнослов'янську мову від останньої, і там, де вона мала специфічні граматичні особливості у визначенні понять, свідомо подавав живомовні, наближаючи обидві мови одна до одної, прагнучи того, щоб книжна церковнослов'янська мова була зрозумілою всім, хто долучався до її вивчення. Численні відхилення від норм церковнослов'янської в бік живої, рідної авторів української мови простежуємо не лише в описовому, а й особливо в ілюстративному матеріалі пам'ятки.

Свою велику за обсягом граматику (492 сторінки) М. Смотрицький задумав як підручник, призначений учителям і учням шкіл, а тому поряд із власне науковими він ставив також кодифікаційні та навчальні завдання, висвітлення яких потребувало чіткої дефініції лінгвістичних понять і відповідного термінологічного їх вираження.

Погляди М. Смотрицького на теоретичні питання граматичної будови церковнослов'янської мови й опрацювання лінгвістичної (зокрема граматичної) термінології формувалися передусім під значним впливом античних граматик, у яких уже існувала розгалужена система граматичних наукових понять та відповідна термінологія. Важливу роль у формуванні науково-методологічних поглядів і термінологійної діяльності вченого відіграли також відомі на той час праці його попередників. Зокрема, початок наукового опису граматичної будови мови і термінологійне визначення її понять уперше засвідчено в трактаті «О осмихъ частехъ слова» («Про вісім частин мови»), що був поширений на східнослов'янських землях у списках кінця XVI – початку XVII ст., який учені розглядають у контексті українського мовознавства [6, с. 18, 23]. Як зауважував В.В. Німчук, у цій праці «міцно вкоренилися надбання старогрецького й греко-візантійського теоретичного мовознавства. Трактат залишив слід у всій слов'янській філології, адже в ньому розроблено початки лінгвістичної термінології, яку розширювали й удосконалювали далі слов'янські мовознавці, особливо українські граматисти XVI – XVII ст.» [6, с. 199]. Важливим є спостереження вченого, що автор трактату не сліпо калькував грецькі терміни, а перекладав їх, добираючи до них найабстрактніші слов'янські відповідники.

На термінологійну діяльність М. Смотрицького безпосередньо вплинули також граматичні праці кінця XVI ст. – «Грамматіка доброглаголивого еллино-словенскаго языка...» 1591 р., відома під назвою «Адельфотес», а особливо «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія 1596 р., у яких значно розширено порівняно з трактатом теорію граматики, удосконалено й збагачено слов'янську граматичну термінологію.

Ці праці слугували М. Смотрицькому важливим прикладом систематизації граматичного матеріалу, від якого він відштовхувався, створюючи свою власну теорію, вдосконалюючи її та розширюючи поняттєву і термінологійну базу.

У витлумаченні фактів мови, як і його попередники, М. Смотрицький намагався відійти від античної граматичної традиції, що панувала в тогочасній європейській лінгвістичній теорії, оскільки вона певною мірою сковувала його творчі пошуки у викладі теоретичної частини, у визначенні окремих лінгвістичних понять та їх класифікації й певною мірою обмежувала введення слов'янських термінів, надаючи перевагу традиційним греко-латинським.

За тодішньою граматичною традицією М. Смотрицький позначив чотири частини «Граматики» такими запозиченими з грецької мови термінами: *Орфографія*, *Етимологія*, *Сунтаксис*, *Просодія*. Паралельно з останнім терміном учений подав зрозуміліший слов'янський: «О *Просодіи*: или о *Оудареніи*» (суч. *наголос*).

Перша частина «Граматики» – «Орфографія» – присвячена викладові особливостей правопису, акцентології та правил уживання розділових знаків. З повагою ставлячись до усталеної правописної традиції, М. Смотрицький сформулював чіткі правила вживання літер та їхню вимову (хоч у його праці ще не було розрізнення літер і звуків) і вперше в українському мовознавстві заговорив про *орфоенію* як частину *фонетики*. У цій частині нових термінів учений не створив, однак його заслугою можна вважати те, що він уперше узаконив уживання літери *г* для передачі звучання вибухового звука, відрізнивши його від фарингального власне українського *г*, а також теоретично обґрунтував

особливості кореляції твердих і м'яких приголосних – відповідно **ѣ** і **ѥ**, указавши на їхній нескладотворчий характер і на те, що вони не передають окремого звука. Уперше вчений виявив і важливу рису слов'янської фонетики – чергування приголосних *г, к, х, ц, ж, ч, ш*, позначивши їх терміном *измѣняемыѣ* (змінні). З цього приводу дослідник історії української мови XVII ст., один із основоположників українського мовознавства П. Житецький стверджував, що спостереження М. Смотрицького вплинули на усталення орфографії та орфоепії української мови [3, с. 26 – 37].

Найбільшу за обсягом (249 сторінок) становить частина «Граматики», позначена терміном *Етимологія*. Цим терміном до середини XIX ст. і навіть ще на початку XX ст. вчені позначали один з основних розділів граматики – *морфологію* [7, с. 69]. У цій частині викладено вчення про традиційно виокремлювані вісім частин мови, які М. Смотрицький подав у такому порядку: *Имя, Мѣстоименіе, Глаголь, Причастіе, Нарѣчіе, Предлогъ, Союзъ, Междометіе*. У переліку частин мови, що їх засвідчували граматисти попереднього періоду, перше місце за грецькою традицією займав *Артикль*, позначений слов'янським терміном *Различіе*. М. Смотрицький уперше в українському мовознавстві зауважив, що артикль не властивий слов'янській мовній системі, а тому замість нього увів поняття вигука, позначивши його терміном *Междометіе* (лат. *interjectio*).

Перші п'ять частин мови М. Смотрицький позначив терміном *скланяемыѣ* (відмінювані), решту – *нескланяемыѣ* (невідмінювані). Такий поділ зберігається і в сучасних граматиках традиційного спрямування.

У цій статті зосередимо увагу на термінологічному вираженні понять лише відмінюваних частин мови.

Найбільше місця в «Граматичі» відведено описові розділу «*Имя*» (154 сторінки). Цим терміном упродовж тривалого періоду граматисти об'єднували іменники, прикметники, числівники й займенники, за рахунок яких пізніше було розширено склад частин мови і які традиційно позначають загальним терміном *іменні частини мови* [2, с. 68]. Зазначені класи слів поєднані за наявністю спільних граматичних категорій і за ознакою словозміни. Уперше в українському мовознавстві у складі імен М. Смотрицький описав особливості відмінювання (*склоненія*) прикметників, числівників і тих займенників, які мали прикметникову словозміну, а отже, за семантикою були співвідносні з прикметниками, – важливе спостереження вченого, що у подальшому дало підстави науковцям у новітніх дослідженнях заперечити частиномовний характер займенника, а відповідно позначити певні розряди цього класу слів термінами: *займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники і займенникові прислівники* [1, с. 36 – 37]. Словозміну інших груп займенників М. Смотрицький описав у розділі «*Мѣстоименіе*». Нових термінів у цьому розділі ми не виявили.

На позначення іменника М. Смотрицький створив термін *имя существительное*, а на позначення прикметника – *имя прилагательное* (замість ужитого раніше Л. Зизанієм терміна *имя налагасное*). Характеризуючи «*Имена*» за значенням, в іменниках учений, услід за Л. Зизанієм, уживав терміни: *имя нарицательное* (у Лаврентія Зизанія – *имя нарицаемое*) та *имя собственное*, якими позначав відповідно загальні та власні назви.

М. Смотрицькому належить і виокремлення морфологічної *категорії істот / неістот*, позначеної відповідно термінами *имена одушевленные* та *имена бездушные*.

Значним досягненням М. Смотрицького як теоретика і термінотворця є глибоке осмислення ним особливостей слов'янського відмінювання (*склоненія*) імен, зокрема поділ на відміни, що в основних рисах досі зберігається в сучасних граматиках слов'янських мов [6, с. 106]. «Склоненій» («відмін») у «Граматиці» п'ять: *Первое, Второе, Третье, Четвертое, Пятое*. Перші чотири відміни відбивають особливості відмінювання іменників, а п'ята – «*имень прилагательных*», до складу яких учений уперше відніс порядкові числівники, позначивши їх терміном *чинительное числительное*. Описові специфіки відмінювання кількісних числівників присвячено кінцевий параграф п'ятої відміни, що має назву «О склонянии именъ числительныхъ». У парадигмах членних і нечленних прикметників виразно простежується вплив тогочасних форм живої мови.

У відмінковій системі М. Смотрицький уперше в українському мовознавстві виокремив *місцевий відмінок*, який позначив терміном *сказательный падежъ*, після чого відмінкова система стала семичленною, як і в сучасній українській мові. Назви деяких відмінків, засвідчені в працях його попередників, М. Смотрицький удосконалив, зокрема такі: *именительный падежъ* (замість *именовный*), *родительный падежъ* (замість *родный*), *винительный падежъ* (замість *виновный*).

Важливим є спостереження М. Смотрицького щодо виявлення ознак похідності / непохідності імен, у зв'язку з чим уперше звернув увагу на первинні, непохідні імена (*имя совершенное*, або *имя первообразное*) та вторинні, похідні (*имя производное*).

У розділі «Глаголь» («дієслово») М. Смотрицький також виявив себе не лише як учений-теоретик, а й як оригінальний термінотворець, оскільки значно розширив коло понять у визначенні й характеристиці дієслівних категорій і форм та запропонував нові терміни для їхнього позначення. У душі теорії свого часу з погляду словотвірної будови (*начертания*) усі дієслова поділено на два різновиди: *первообразные* (первинні) і *производные* (вторинні). Уперше в граматику уведено поняття перехідності / неперехідності дієслів, позначене відповідно термінами: *глаголь преходительный*, *глаголь самостоятельный*.

Поділяючи дієслова на два види: *первообразный*, або *совершенный*, і *производный* (відповідно: *похідні / непохідні дієслова*), М. Смотрицький у другому різновиді диференціював дієслова за характером вираженої дії – за значенням початку дії (*начинательный видъ*) та повторюваної дії (*учащательный видъ*). Як спостеріг В.В. Німчук, цими поняттями М. Смотрицький «започаткував розуміння граматичного виду у слов'янській дієслівній системі, адже в межах *производного* виду йдеться не тільки про словотвір, а й про характер дії... Шлях до сучасного розуміння категорії виду ... починає накреслюватись тільки в середині XIX ст.» [6, с. 115; 7, с. 126]. Водночас, як слушно зауважувала Н.А. Москаленко, у визначенні та розумінні дієслівної категорії виду упродовж тривалого періоду «існувала плутанина, яка до деякої міри відбилася і в термінах, якими визначали цю категорію» [4, с. 112].

Значним досягненням М. Смотрицького було осмислення ним особливостей дієвідмінювання, зокрема виділення двох дієвідмін, позначуваних термінами *Первое спряженіє* і *Второе спряженіє*. Цей поділ досі зберігається в шкільних і наукових граматиках не лише української, а й інших слов'янських мов. Належним чином опрацював М. Смотрицький і *категорію способу дієслів*, на позначення якої ввів термін *наклоненіє*. Ця категорія представлена шістьма формами: *изъявительное наклоненіє* (дійсний спосіб), *молителное наклоненіє* (бажальний спосіб), *повелителное наклоненіє* (наказовий спосіб), *созлагательное наклоненіє* (умовний спосіб), *неопредѣленное наклоненіє* (неозначений спосіб) і *подчинительное наклоненіє* (підрядний спосіб). Перші способові форми збереглися і в сучасних граматиках слов'янських мов.

Дотримуючись традиційного поділу слів за частинами мови, М. Смотрицький виокремив також *Причастіє* (дієприкметник), при цьому уперше схарактеризував цю частину мови як неособове дієслівне утворення з ознаками дієслівних категорій часу і стану та з ознаками іменних категорій роду, числа, відмінка. Важливим здобутком у розбудові поняттєвої системи дієслова, зокрема дієслівних категорій і форм було введення М. Смотрицьким у граматичну літературу поняття дієприслівника, позначеного терміном *дѣепричастіє*, що сформувався на базі активних дієприкметників.

Підсумовуючи сказане про граматичне терміотворення М. Смотрицького, зазначимо, що особливо важливим у розвитку граматичної теорії постає зв'язок минулого з сучасним як методологічна засада наукових пошуків учених у галузі граматики. Своєю працею М. Смотрицький довів, що науковий доробок граматистів давнього українського мовознавства не втратив свого значення до цього часу та відіграє важливу роль у подальшому вдосконаленні поняттєвої системи й термінологічного вираження понять граматики. Термінологію М. Смотрицького у незміненому й удосконаленому вигляді використовують у багатьох сучасних слов'янських мовах, що є важливим доказом її науковості.

1. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ, 2017. 749 с.
2. Єрмоленко С.Я., Биби́к С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001. 222 с.
3. Житецький П. Очеркъ литературной истории малорусского нарѣчія въ XVII вѣкѣ съ приложеніємъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка. Кієвъ, 1889. 162 с.
4. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. Київ, 1959. 224 с.
5. Німчук В.В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / Смотрицький М. *Граматика* (Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука). Київ, 1979. 111 с.
6. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. Київ, 1985. 222 с.
7. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX – початку XXI ст.: Монографія. Київ, 2010. 195 с.

Iryna Yaroshevych

GRAMMATICAL TERMINOLOGY OF M. SMOTRYTSKY IN THE CONTEXT OF ANCIENT UKRAINIAN LINGUISTICS

The article is devoted to the multidisciplinary examination of grammatical terminology in the “Grammar” by M. Smotrytsky, the 400th anniversary of the publication of which this year celebrates the scientific community of the Slavic world. The emphasis was placed on determining the role played by “Grammar” in the codification of the grammatical system of the Church Slavic language, which functioned in the ancient period in the Eastern Slavic lands and had a great influence on the formation of grammatical thought in Ukraine, contributed to the enrichment of grammatical theory through the introduction to scientific treatment of new linguistic concepts and the formation of Slavic linguistic theory.

Using the theoretical achievements of the Greek-Latin grammar, translated by Ukrainian linguists into the Slavic linguistic soil during the long period of development of the Ukrainian language, M. Smotrytsky set out to broaden the conceptual and terminological basis and thus sought to enrich the theory of grammar.

Due to the fact that in one article it is impossible to cover all the grammatical terms represented in the “Grammar”, only those that were first recorded in it or which M. Smotrytsky transposed from the grammar of his predecessors, having improved them, are involved in the analysis. In particular, this article analyzes the concepts and terms of two parts of the grammar, designated by the Greek terms “Orthography” and “Etymology”. In the part of the grammar “Etymology” (“morphology”) traced the discovery of concepts and terms for their designation of only the parts that are discarded in the chapters “Name” and “Verb”.

Key words: Church-Slavic language, old Ukrainian language, grammar, term, grammatical terminology, grammatical category.

УДК 811.16

JAKUB BANASIAK

Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, c. Warsaw

THE POLISH SCHOOL OF SEMANTIC GRAMMAR (POLISH SEMANTIC GRAMMAR CIRCLE)

Стаття становить попередній обрис бази знань, яку планує створити автор. Вона подає основну інформацію про польський осередок семантичної граматики. Ця наукова школа сформувалася в 1970-х роках і залишається активною до сьогодні. Обговорено лише основні імена, праці та концепції. Статтю слід розглядати як вступ до сучасної польської семантики та контрастивного (конфронтативного) вивчення слов'янських мов.

Ключові слова: історія мовознавства, теорія мови, філософія мови, Польський осередок семантичної граматики, слов'янські мови, синтаксис, семантика, семантичний синтаксис, контрастивне вивчення, семантична мова-посередник.

© JAKUB BANASIAK, 2019

Introduction

The Development of syntactic studies in Poland intensified in the period after the Second World War and is not subject to strict periodization. However, certain views are more characteristic of the early post-war period, while others came to fruition later during the end of the 20th century.

Ideas introduced as early as in the 50s are being vigorously developed and defended even as I am writing this text. Almost every linguistic theory has its own merit and unfortunately it is often easier to pass harsh judgements than to understand the criticized theory [2]. It would also be a major simplification to view Polish linguistics out of context, although especially until the middle of the 20th century the context one would have to be aware of is mostly Eastern-European. The lack of American influences seems to have led to some rapid developments especially in semantics and syntax. The main reason for the inclusion of semantics in Polish linguistics was (to put it bluntly) a lack of chomskianism. That is not to say that Chomsky and his disciples had no influence at all. And yet I see no reason to build the Polish scientific landscape as a function of being pre- or post-chomskian (outside of relatively new works in English philology). The immense influence of Chomsky is unrivaled in the USA and has even led to the development of a new anti-chomskian paradigm (the so-called cognitive linguistics). In modern day Poland some have even attempted to copy the cognitive revolution, however objectively there was not much to revolt against. The main benefit of cognitivism is the introduction of semantics and semantics was already well developed in Poland during the early 80s. The usefulness of cognitive grammar is therefore limited in this context (in Polish linguistics.). But that is not to say that cognitive sciences are to be excluded from scientific investigations. They just seem a less obvious choice than in the West.

Major influences (inspirations)

The Polish school of semantic grammar (morphosyntax) is strongly rooted in post-structuralist movements. The prefix *post-* is used here mainly in its temporal function. It is therefore not a simple negation of structuralism but rather a reaction to the lack of serious semantic studies in the transformative-generative paradigm going as early as the 1970s. The most prominent inspirations can be traced to the following schools of thought and authors:

- Lvov-Warsaw School [13]
- Friedrich Ludwig Gottlob Frege
- Bertrand Arthur William Russell
- Meaning-Text Model [9]
- Polański Kazimierz (his intension – extension distinction in linguistics)
- Bogusławski Andrzej (only early works)
- Wierzbicka Anna [12]

Controversies surrounding the school

Different names are used for the movement by various authors. It only seems fair to present an inclusive list as the matter is not settled yet:

- **Kikiewicz Aleksander:**
Polska szkoła składni semantycznej ,The Polish school of semantic syntax’
- **Apresjan Jurij:**

Polish school of semantics

- **Karolak Stanisław:**

Gramatyka o podstawach semantycznych, *Semantic grammar/ grammar with a semantic base*

- **Department of Semantics, Institute of Slavic Studies:**

Teoretyczne badania konfrontatywne z semantycznym językiem pośrednikiem

,Theoretical contrastive studies with a semantic interlanguage'

A most interesting interaction between Apresjan and Bogusławski took place as the former disagreed with Apresjan on the very existence of such a school [3].

Philosophy of language

The Polish school of semantic grammar is not uniform in the set of philosophical views adopted by its contributors. The following list is to be taken as a guideline only:

- **moderate notional realism** (semantic realism)

The Polish school of semantic grammar adopts a kind of realism, i.e., a belief in the existence of something [1], notional realism to be exact (the belief that notions exist in the semantic understanding of the term) [5].

- **intensional semantics**
- **predicate-argument logic**
- **semantics viewed as the ultimate factor in the study of natural languages**
- **lack of interest in phonology**
- **both lexical and grammatical means of expressing a semantic category viewed.**

Controversies surrounding the existence of notions

M. Grochowski is one of the most prominent active enemies of notional realism in Poland [4]. However, an argument could be made that the existence of *units of language* (a term used frequently by Grochowski) could be negated following the same lines. A more pragmatic approach would be feasible here, since both *notions* and *units of language* are subject to scientific research it follows that they do indeed exist in a sense.

Artificial intelligence is also rapidly developing nowadays to the level of being able to grasp notions like 'cat' without the need for a super computer. This allows for an experiment involving a mere smartphone with artificial intelligence algorithms and a cat (or a picture of a cat). If the smartphone can recognize a cat or its picture it follows that it somehow grasps the notion behind it. And consequently, the human notion of 'cat' has been transferred into a single board device or system on a chip of the smartphone.

Attitude towards the so-called semantic cases

One of the most prominent linguists from the circle S. Karolak was very strict regarding the existence of semantic cases. Following his terminology, the notion of 'semantic case' is extensionally empty, i.e. there exists nothing one could refer to using the term (the term is empty) [6]. Other authors are less strict on this matter, non the less it seems better to speak of predicate-argument positions when it comes to members of circle and their works.

An early attempt of classifying types of predicate-argument structures was presented by S. Karolak [11]. The author introduces a quantitative model with some linear information and several qualitative elements derived from the semantic value of argument positions. The model is well suited for unilingual studies. M. Korytkowska [7] later presented a model developed for contrastive study of Polish and Bulgarian. Her model excludes the linear view because the two investigated languages sometimes differ in the linearization of arguments. Instead of using a set of semantic traits (such as animality, personality) she presents a system of semantic types of argument positions similar (to some extent) to the so-called semantic cases. M. Korytkowska's model was later used for the study of Belarusian by J. Mazurkiewicz-Sułkowska [8] (cf. types of argument positions).

Key notions

Key notions used in semantic grammar can be grouped in accordance with the linguistic plane to which they refer to. Some notions adopt already existing naming schemes and names while other entail adding a new label to the definition expressing their sense. Both solutions require a certain degree of understanding from the person using them. I prefer to speak about notions instead of terms here, because one could argue that a term should be accepted and understood also outside a single school of thought. In other words, a term requires more commitment than a notion. And I do not feel comfortable to impose a strict terminological status for the notions that will be presented here. Some of their exponents could be viewed as ambiguous terms however, while other are quite far from being a terminological unit. There are some controversies surrounding the following terms. For instance, the argument – adjunct distinction has recently been questioned [10]. Only notions describing the semantic level are presented here.

Semantic level:

- 'adjunct' is a notion added to the main predicate-argument structure
- 'animality' the feature of being an animal
- 'argument' is a notion used in an argument position
- 'first order predicate' is a predicate with object arguments only
- 'modality' a semantic category expressing the speaker's attitude towards the communicated state of affairs
- 'object argument' is a notion used to denote an object in an argument position
- 'personality' the feature of being a person
- 'predicate' understood in semantic terms is a notion used to constitute an independent sentence
- 'predicate-argument structure' is a structure constituted by the predicate and its arguments
- 'propositional argument' is a non-object notion used in an argument position
- 'temporality' a semantic category placing the communicated state of affairs in relation to the moment of speaking

Types of argument positions:

- 'AGENTIVE' an argument position opened by predicates denoting active action
- 'DISPONENT' an argument position opened by predicates denoting possession

‘EXPERIENCER’ an argument position opened by predicates denoting mental states and emotions

‘INSTRUMENTAL’ an argument position opened by predicates denoting the use of an object

‘LOCATIVE’ an argument position opened by predicates denoting spatial relations

‘OBJECTIVE’ an argument position opened by predicates denoting existence and being part of a class

Formal level:

‘argument expression’ an exponent of an argument

‘nominalization’ a noun phrase expressing a propositional argument

‘linguistic quasi-variable’ a semantically empty exponent of an argument (cf. *somebody/something*)

‘predicator’ an exponent of a predicate

‘prosententialization/pronominalization’ a pronominal phrase expressing part of an implicit

propositional argument

‘split propositional argument phrase’ a phrase expressing a propositional argument that occupies two distinct syntactic positions

‘syntactic null’ an empty syntactic (argument) position

Bibliography of selected works of members of the Polish semantic grammar circle

A full bibliography of the circle would be preferable but due to volume constraints a subjective selection will be presented in this paper. The reasoning behind the selection can be formulated as follows:

- exclude all authors publishing mainly outside of Poland
- exclude A. Bogusławski and M. Grochowski
- include mainly publications on at least one Slavic language and/or written by authors writing about Slavic languages

Some choices that had to be made were difficult. Introducing a geographic limiting factor forced out two major Polish linguists: Z. Topolińska and A. Wierzbicka. Other options were more obvious: exclude an author if he/she is still alive and negates his or her membership in the circle: A. Bogusławski; exclude on grounds of core incompatibility: M. Grochowski. Additionally, age was also a factor taken into consideration because of its ecological significance. Younger, active authors were preferred as they will determine the future of the circle. Only major works (monographs) are considered. The bibliography was generated using Zotero in the APA citation style.

Letter K

Karolak Stanisław

Karolak, S. (1966). *Zagadnienia rekcji przyimkowej czasownika w języku rosyjskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Karolak, S. (1972). *Zagadnienia składni ogólnej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Karolak, S. (1989). *L'article et la valeur du syntagme nominal*. In *Linguistique Nouvelle*. Paris: Presses univde France.

Karolak, S. (1990a). *Gramatyka rosyjska w układzie systematycznym*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Karolak, S. (1990b). *Kwantyfikacja a determinacja w językach naturalnych*. Warszawa: Państ. Wydaw. Naukowe.

Karolak, S. (1995a). *Etudes sur l'article et la determination*. In *Prace Monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie, nr 196*. Kraków: Wydawn Naukowe WSP.

Karolak, S. (1995b). *Semantika i struktura slawjanskogo vida*. [T.] 1. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Karolak, S. (1997). *Semantika i struktura slawjanskogo vida*. [T.] 2. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Karolak, S. (1999a). *Jak stosować rodzajnik francuski. Cz. 1*. Warszawa: Wydawn Naukowe PWN.

Karolak, S. (1999b). *La pensée et la langue*. Presented at the Kraków. Kraków: Wydawn Naukowe AP Akademii Pedagogicznej.

Karolak, S. (2001). *Od semantyki do gramatyki: wybór rozpraw*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Karolak, S. (2002a). *Gramatyka kontrastywna przedimka (rodzajnika) francuskiego i angielskiego*. Częstochowa: Educator.

Karolak, S. (2002b). *Podstawowe struktury składniowe języka polskiego*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Karolak, S. (2004). *Rodzajnik francuski w ujęciu funkcjonalnym. T. 1*. Kraków: Collegium Columbinum.

Karolak, S. (2007a). *Jak stosować przedimek angielski. Cz. 1, Reguły stosowania*. Kielce: Wyższa Szkoła Umiejętności im. S. Staszica.

Karolak, S. (2007b). *Składnia francuska o podstawach semantycznych. T. 1*. Kraków: Collegium Columbinum.

Karolak, S. (2008). *Semantyczna kategoria aspektu*. In *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska / pod red. Violetty Koseskiej-Toszewej i Jordana Penčeva ; t. 8*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytut Sławistyki PAN.

Karolak, S., & Muryn, T. (1993). *Complétude et incomplétude dans les langues romanes et slaves: actes du VI Colloque International de Linguistique Romane et Slave, Cracovie, 29 sept. - 3 oct. 1991*. Cracovie: Wydaw. Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.

Kiklewicz Aleksander:

Chruściński, K., & Kiklewicz, A. (2002). *Szkice językoznawcze i literaturoznawcze*. Słupsk: Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej.

Dębowski, J., & Kiklewicz, A. (2008). *Teoria i metodologia współczesnych nauk o języku*. Olsztyn: Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Kiklewicz, A. (2004). *Paradygmaty filozofii języka, literatury i teorii tekstu: (pogranicza metodologiczne)*. Słupsk: Wydawnictwo Pomorskiej Akademii Pedagogicznej.

Kiklewicz, A. (2006). *Język, komunikacja, wiedza*. In *Palanistyka. Managrafi ; 2*. Minsk: Prava i Ekanomika.

Kiklewicz, A. (2007). *Aspekty teorii względności lingwistycznej*. In *Studia z Teorii Poznania i Filozofii Języka ; 1*. Olsztyn: Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Kiklewicz, A. (2014). *Dinamičeskaâ lingvistika: meždu kodom i diskursom*. Har'kov: Gumanitarnyj Centr.

Kiklewicz, A., Centrum Badań Europy Wschodniej (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Centrum Badań Europy Wschodniej (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, & Olsztyn). (2011). *Semantyka a pragmatyka: spór o pierwszeństwo. Cz. 1, Aspekty lingwistyczno-semiotyczne*. Presented at the Olsztyn. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Korytkowska Małgorzata:

Korytkowska, M. (1977). *Bułgarskie czasowniki modalne*. In *Prace Slawistyczne / Polska Akademia Nauk. Instytut Słowianoznawstwa. Vol. 2*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M. (1990). *Z problematyki składni konfrontatywnej: na przykładzie bułgarskich i polskich zdań bezpodmiotowych*. In *Prace Slawistyczne: Vol. 82*. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Korytkowska, M. (1942-), & Korytkowska, M. (1942-). (1992). *Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Omnitech Press.

Korytkowska, M. (1997). *Modalność imperceptywna*. In *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska / pod red. Violetty Koseskiej-Toszewej i Jordana Penčeva ; t. 6 cz. 2*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Korytkowska, M., Koseska-Toszewa, V., & Penčev, J. (2004). *Modalność interrogatywna*. In *Gramatyka Konfrontatywna Bułgarsko-Polska / Pod Red. Violetty Koseskiej-Toszewej i Jordana Penčeva: Vol. t. 6 cz. 4*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Korytkowska, M., & Maldžieva, V. (2002). *Od zdania złożonego do zdania pojedynczego: nominalizacja argumentu propozycjonalnego w języku polskim i bułgarskim*. Toruń: Wydaw. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Korytkowska, M., Roszko, R., Koseska-Toszewa, V., & Penčev, J. (1997). *Modalność imperceptywna*. In *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska / pod red. Violetty Koseskiej-Toszewej i Jordana Penčeva: Vol. t. 6 cz. 2*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Koseska-Toszewa Violetta:

Косеска-Тошева, В., Косеска-Тошева, В., Гаргов, Г., & Гаргов, Г. (Eds.). (1990). *Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 2, Семантичната категория определеност/неопределеност*. София: Издат. на БАН, 1990 Sofiâ : Izdat. na BAN.

Koseska-Toszewa, V., Roszko, R., & Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. (2006). *Semantyka a konfrontacja językowa. T. 3*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Koseska-Toszewa, V., & Korytkowska, M. (Eds.). (1989). *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. T. 3: Ilość, gradacja, osoba*. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Koseska-Toszewa, V., & Korytkowska, M. (Eds.). (1991). *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie. T. 4: Modalność a inne kategorie językowe*. Wrocław [etc.] ; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich : "Res Publica Press."

Koseska-Toszeva, V., Korytkowska, M., & Roszko, R. (2007). *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

Letter M

Maldzieva Viara:

Maldzieva, V. (1989). Gramatyczne sposoby wyrażania znaczenia “możliwość” w języku polskim i bułgarskim. In *Prace Slawistyczne*, 75. Wrocław [etc: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Maldzieva, V. (1994). Polskie i bułgarskie związki frazeologiczne. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Maldzieva, V. (2009). Słowotwórstwo. In *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska* / pod red. Violetty Koseskiej-Toszewej i Jordana Penčeva ; t. 9. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Maldzieva, V. (2015). *Praktyczna gramatyka języka bułgarskiego dla Polaków*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Maldzieva, V., Rudnik-Karwatowa, Z., & Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. (2007). *Słowotwórstwo i tekst*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy SOW Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Mazurkiewicz-Sułkowska Julia:

Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2008). *Wyrażanie kategorii inchoatywności w językach polskim, bułgarskim i białoruskim*. Łódź: Drukarnia Cyfrowa i Wydawnictwo „Piktor”.

Mazurkiewicz-Sułkowska, J. (2014). *Słowiańska terminologia techniczna: (na materiale polskim, rosyjskim i bułgarskim)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Mokrzycka Agata:

Mokrzycka, A. (2015). *Słownik bułgarskich predyktorów o semantyce przekazywania informacji*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Letter P

Papierz Maryla:

Papierz, M. (2003). *Zaimki w języku i w tekście: studium słowacko-polskie*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas.

Papierz, M. (2013). *Podstawowe struktury składniowe współczesnego języka słowackiego*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.

Papierz, M., Instytut Słowacki (Warszawa), & Towarzystwo Słowaków w Polsce. (2001). *Slovakistika v Poľsku: zborník materialov z 2. slovákistickej konferencie = Słowacytka w Polsce : materiały z II konferencji słowacytystycznej*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia Towarzystwa Słowaków w Polsce.

Letter R

Roszko Roman:

Roszko, R. (2004). *Semantyczna kategoria określoności/nieokreśloności w języku litewskim: (w zestawieniu z językiem polskim)*. In *Język na Pograniczach*, 25. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

MONDILEX (4), & MONDILEX. (2009). *Representing semantics in digital lexicography: innovative solutions for lexical entry content in Slavic lexicography : MONDILEX fourth open workshop, Warsaw, Poland, 29 June - 1 July, 2009 : proceedings* (J. S. Bień, V. Koseska-Toszewa, & R. Roszko, Eds.). Warsaw: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy: Instytut Slawistyki PAN.

Roszko Danuta:

Roszko, D. (2006). *Funkcjonalne odpowiedniki litewskiego perfectum w litewskiej gwarze puńskiej i w języku polskim*. In *Język na Pograniczach*, 29. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Roszko, D. (2015). *Zagadnienia kwantyfikacyjne i modalne w litewskiej gwarze puńskiej: (na tle literackich języków polskiego i litewskiego)*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytutu Slawistyki PAN.

Roszko, D., Satoła-Staśkowiak, J., Fundacja Slawistyczna, Instytut Slawistyki, & Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. (2015). *Semantyka a konfrontacja językowa. T. 5*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

Roszko Roman and Danuta:

Berneckienė, G., Roszko, D., Roszko, R., Savickienė, M., & Talutis, M. (2016a). *Prie tėviškės kryžiaus: trijų kartų sakmė*. Płock: Roman Roszko.

Letter Z

Zatorska Agnieszka:

Zatorska, A. (2013). *Polskie i słoweńskie predykatory kauzatywne z parafrazą przymiotnikową*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Summary

The Polish semantic grammar circle is quite a prominent school of thought in linguistics. However, most of its members are becoming less active due to age. It remains to be seen whether the school will survive the generational change that seem imminent. There is some hope thanks to the presence of middle generation of members. Unfortunately, the younger generation is less interested in the kind of research done by the school and there are presently very few institutional anchors. There are however also some unexpected positive factors to be considered here like the Semantic Web project.

1. Andrea Borghini. The Philosophical Theories of Nominalism and Realism. Retrieved October 14, 2017, from ThoughtCo website: <https://www.thoughtco.com/nominalism-vs-realism-2670598>.
2. Bobrowski I. O współistnieniu odmiennych dyskursów lingwistycznych. *Polonica*, 2005. S. 5 – 19.
3. Bogusławski A. A note on Apresjan's concept of Polish school of semantics: with an appendix. *Lingua Posnaniensis: Czasopismo Poświęcone Językoznawstwu Porównawczemu i Ogólnemu = Review of General and Comparative Linguistics*. S. 79–81.
4. Grochowski, M. "O przyszłości składni języka polskiego" YouTube. (n.d.). Retrieved June 27, 2016, from <https://www.youtube.com/watch?v=e8TwPpU9r9A>.
5. Karolak, S. *Od semantyki do gramatyki: wybór rozpraw*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2001. 262 p.

6. Karolak Stanisław: Czy istnieją przypadki głębokie w semantycznym systemie języka? : wokół "The Case for Case" Fillmore'a. Warszawa, 1993. iSybislaw. (n.d.). Retrieved April 14. 2016, from <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=482483>.
7. Korytkowska, M. *Typy pozycji predykatowo-argumentowych*. Warszawa: Omnitech Press, 334 p.
8. Mazurkiewicz-Sułkowska, J. *Wyrażanie kategorii inchoatywności w językach polskim, bułgarskim i białoruskim*. Łódź: Drukarnia Cyfrowa i Wydawnictwo "Piktor": 2008. 190 p.
9. Meaning-text theory. (2019). In *Wikipedia*. Retrieved from https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Meaning-text_theory&oldid=883618791.
10. Przepiórkowski, A. (2017). On the argument-adjunct distinction in the Polish "Semantic Syntax" tradition. *Cognitive Studies | Études Cognitives*, 0(17). <https://doi.org/10.11649/cs.1344>.
11. Urbańczyk, S., Grochowski, M., Karolak, S., & Topolińska, Z. (Eds.). *Gramatyka współczesnego języka polskiego: składnia-morfologia-fonologia*. Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1984, 396 p.
12. Wierzbicka, A. *Semantics : Primes and Universals: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 512 p.
13. Woleński, J. (2019). Lvov-Warsaw School. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/lvov-warsaw/>

Jakub Banasiak

THE POLISH SCHOOL OF SEMANTIC GRAMMAR
(POLISH SEMANTIC GRAMMAR CIRCLE)

This paper is an early excerpt from a knowledge base being prepared by the author. It presents basic information about the Polish semantic grammar circle. This school of thought can be traced as far back as the 1970s and remains active till present day. Only major names, works and controversies are briefly discussed. The paper should be treated as an introduction to modern Polish semantics and contrastive (confrontative) studies of Slavic languages.

K e y w o r d s : history of linguistics, Poland, Bibliography, The Polish semantic grammar circle, Slavic languages, syntax, semantics, theory of language, philosophy of language, contrastive study, semantic interlanguage, semantic syntax.

PAWEŁ KOWALSKI

Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, c. Warsaw

INFORMATION RETRIEVAL SYSTEM ISYBISLAW AND A SYNERGIC EFFECT: SOME REFLECTIONS ON TERMINOLOGY AND A LANGUAGE OF KEYWORDS FROM THE LINGUISTIC PERSPECTIVE

Стаття подає роздуми над уживанням мовознавчої термінології у цифровому середовищі, де система iSybislaw співіснує з іншими базами даних. Особливу увагу приділено показу того, як у системі розв'язано проблеми термінологічної глобалізації та інтернаціоналізації з метою дати користувачам iSybislaw у світовій мережі ефективний інструмент для роботи з нею, а також як термінологія, уміщена в цій системі, може слугувати об'єктом лінгвістичного дослідження. Висвітлено також деякі можливості для співпраці над термінологічним матеріалом на інституційному рівні.

Ключові слова: інформатика, інформаційно-пошукова система, мовна глобалізація, мовознавча термінологія, славістика.

0. One of the noticeable trends in the development of modern science is its dynamic digitization. The flow of scientific information, which not so long ago was held in printed form, has been largely transferred to the Internet. As a result, a variety of databases and information-retrieval systems that replace traditional bibliographies are created. Thus, we can observe changes of the bibliographic paradigm. In those databases one can observe utilization of the variety of terminological systems (terminology). An example of such a system is the information retrieval (IR) system of Slavic linguistics, which is an initiative of Polish Slavic environment linked institutionally to the Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences. From the beginning the implementation of the project has been carried out in collaboration with linguists and specialists in the field of the IR systems and IR languages from Polish and foreign scientific institutions. The system is represented by a bibliographic database iSybislaw (see. Bibliographic database of world Slavic linguistics publications (www.isybislaw.ispan.waw.pl)), which gives formal and substantial characteristics (in the form of keywords) of the recorded documents. A numerous set of linguistic documents and linguistic terminology in the function of keywords is provided by international team. The Ukrainian modul is expanded by the team from the Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine [6, s. 151].

0.1. Let us begin with the notion that synergy is „the combined power of a group of things when they are working together that is greater than the total power achieved by each working separately” [4]. In social psychology synergy of activities is determined by the organizational effect – a joint action that gives a greater and better results than individual one; these are activities that complement each other through cooperation and synchronization. It is the effect of organized teamwork which is higher than the sum of the effects of individual actions. As a result of synergy, an organizational effect arises, and that is the average surplus of benefits per member of

the team cooperating with other people, in comparison with the benefit that can be achieved in individual action.

0.2. Not long ago I was asked why in the iSybislaw system one can find the keyword *jezikoslovje* and cannot find the keyword *lingvistika*, although both terms are common in the Slovenian linguistic literature. My answer was – due to the rule: the iSybislaw system as keywords uses only terms from the indexed works – as always it is because we do not have documents with such a Slovenian term in the set of iSybislaw's documents. But it was somewhat misleading, not to say – untruthful. In many Slovenian linguistic works – which have got bibliographic description in the iSybislaw system – these terms were mentioned and used interchangeably, so *lingvistika* should be present in the class of equivalence with keywords 'językoznawstwo' (the meaning of this class is 'documents that refer to the notion of linguistics'). In recent years the set of bibliographic descriptions (bibliographic records and access points to knowledge) in the system has grown. The sets of keywords that reflect the current research field of modern Slavic linguistic must keep up with the increase of these records. It shows that the language of keywords must contain the important linguistic terms, regardless of different denotation – terminology (terms) denote and link elements of linguistic reality (out-of-text), while keywords denote directly the sets of the documents contained in the bibliographic system and directly link certain subsets of them, collections of document features. In fact, the multilingual – in the sense of native languages and not from the perspective of information science theory – sets of keywords in the system in the different Slavic languages might be considered as a tezauri of keywords and a base for multilingual terminological dictionary.

0.3. The paper presents a reflection on the linguistic terminology usage in the iSybislaw system. Especially it shows how the problems of terminological globalization and internationalization are solved to provide the usefull tool for the iSybislaw users worldwide, and how the terminology from the system might be a subject of linguistic research. It also sheds light on some possibilities for cooperation with terminological material and institutions. It is due to the fact that the iSybislaw system as a bibliographic and academic database (information retrieval tool for Slavic linguistics) enriches the different (versatile) cultural institutions [7].

1. Since the 1970s terminology has been associated with the English term LSP (Language for Special Purposes). The term itself was created to separate the language of science and technology from the natural language (LGP). Researchers are stressing that the LSP is a linguistic subsystem for the natural language and is closely related to the structure of the general language, but with its own special phonetic, morphological, derivational, syntactical and semantical characteristics (means) [16; 17].

1.1. Linguistic terminology as a part of LSP is of special character because it is a subject of research and the metalanguage of linguistics. The specificity lies in the fact that it can be simultaneously the object of cognition, the subject of linguistic research and research (academic) apparatus of linguistics (metalanguage of linguistics, language of description); its lexis (terms) can also be included in an artificial interlanguage [18]. In the digital environment of the iSybisaw system terminology

occurs in two functions: retrieval and metainformative: as a metalanguage for the substantial descriptions¹.

1.2. The terminology (technical and scientific/academic) is characterized by globalization processes. Especially it is noticeable in the context of European integration, because the terms related to the discovery of new objects are simultaneously translated into all languages terminologically protected [10, s. 123]. However, in the case of the academic LSP this is not a common practice. Not all linguistic terms are translated into other languages, very often they are just loans from foreign systems. In principle, you can often talk about terminological subsystems: native (national) that is formed in a national language and international, that are in similar form in different terminological systems, but they may occur with different meanings and different references (they refer to different notions). Their signifiants are similar but signifieds can differ². However, for the iSybislaw's users it is not of great importance because they can retrieve information without having known the exact meaning of the notions.

1.3. The growing phenomenon of globalization of particular terminological systems is connected with strong internationalization of terminology, and is a tendency lasting from the very beginning of establishing the terms. Each language has its own terminology system related to the national tradition, word-formation preferences and normative regulations so one can not speak about unified terminological (sub) system of linguistics [13, s. 312]. However, as Zofia Rudnik-Karwatowa emphasizes, linguistics and linguistic terminology is not developed in isolation and autonomically. It has always been under the influence of different languages and different (foreign) terminological systems; moreover, linguistic terminology like the discipline itself is very often of interdisciplinary character. Within these systems one can observe the process of terminological globalization that is considered an integration of common elements. It might be noticed on many different levels of language such as phonological, morphological, and syntactical and is influenced by the tendency toward internationalization. This tendency currently is seen as one of the most basic features of the development of national languages, affecting a number of other systemic, typological and pragmatic linguistic tendencies [see 11, s. 47; 23, s. 11]; it occurs also in the languages for special purposes (LSP). Internationalization of scientific (academic) communication may be conducive to the exchange of thought and integration of science [18, s. 172], but it may be an obstacle to the vision and linguistic description of language [21, 299-300].

1.4. The occurrence of international and native terms next to each other is one of the sources of terminological synonymy, being characteristic not only for linguistic terminology, but also for other scientific and technical terminological systems. This phenomenon might be as well observed among the synthesized units and the analytical units, and are common in Slavic linguistic terminology, for example Polish: *akronim* – *skrótowiec*, *afrykata* – *spółgłoska zwarto-szczelinowa*, *leksyka* – *słownictwo*, *lingwistyka* – *językozawstwo*, *aksjologizacja* – *wartościowanie*; Slovene: *dialekt* – *narečje*, *fonetika* – *glasoslovje*, *leksika* – *besedje*, *lingvistika* – *jezikoslovje*, *morfologija* – *oblikoslovje*, *semantika* – *pomenoslovje*, *sintaksa* – *skladnja*, *tekstna lingvistika* – *besediloslovje*; *konverzija* – *sprevrženje*,

¹ More on these issue see for example Rudnik-Karwatowa Z. [4].

² On the issue of terminological variability see Karpilovska E. [5].

palatal – mehkonebnik, dialektologija – narečjeslovje, asimilacija – prilikovanje; leksika – besedje, homonim – enakoglasnica. In terms of semantic extents, these synonymous pairs show total (*jezikoslovje – lingvistika*) or partial (aspectual) (*poenobesedenje – univerbacija*) synonymy, or even the word-formation variants *favlirati/favlati igralka, slovenizirati/sloveniti pisavo/imena, perfekcionizirati/perfekcionirati vlogo* [23, 130 – 131].

1.3. The category of internationalisms in Slavic languages is diverse. Its scope covers such units as quotes (citations), calques as well as units with derivational motivation on the basis of specific languages, eg. derivatives formed from acquired international stems and created by native formants, very often common for Slavic language family (for example, Polish: *auktorialny, anaforyczność, modalność, predykatywność, temporalność*; Slovene: *avktorialnost, afektivnost, anaforičnost, modalnost, predikativnost, temporalnost*;), or units with international affixes (and international stems) very often entirely loaned from foreign (other) languages (Polish: *anglicyzm/anglizm, barbaryzacja, predyktor, modulant, detematyzacja*; Slovene *anglizem, barbarizacija, frazeologizem*). These terms might also present total or partial internationalisms. The structure of terminological total internationalisms consists of exclusively international elements (often such units are entirely taken from the donor's language), Polish: *determinologizacja, leksykalizacja, neosemantyzm, perfektywizacja; lingwistyka korpusowa, metoda lingwistyczna, metafora konceptualna, semantyka poznawcza*; Slovene: *determinologizacija, leksykalizacija, neosemantizacija, perfektivizacija; kognitivna semantika, kognitivna sintaksa, korpusna lingvistika, leksikalna semantika*; English: *determinologization, lexicalization, neosemantization, perfectivization, corpus linguistics, linguistic method, conceptual metaphor, cognitive semantics*. Hybrid (partial) terms are those with native as well as and international elements in their structure, Polish: *perfektywność, semantyka poznawcza*; Slovene: *jezikoslovna metoda, perfektivnost, stavčna semantika*. Within the set of analytical terminological hybrids, one can also distinguish a structure in which a native element with an international element occurs (analytical hybrid) Polish: *słownik frazeologiczny, językoznawstwo kognitywne*; Slovene: *dependenčna slovnica, frazeološki slovar* or only internationalize elements, Polish: *gramatyka funkcjonalna, lingwistyka kognitywna*; Slovene: *korpusna lingvistika*. From the term-formation perspective for such units (synthesized and analytical) one can observe differences in the variety (kinds, type) of linguistic mechanisms. For the synthesized units there are traditional word-formation (morphological) mechanisms such as for example derivation, blending, compounding, and for analytical units there are derivational mechanisms on lexical (and morphological-lexical) level successfully applied, for instance, in the phraseology-formation (phraseological derivation).

1.4. The internationalization and globalization of terminology cause changes in the term-formation tendencies. There is – just as in general lexis – a growing number of analytical and agglutination tendencies in the creation of new terminological units. In the derivation of nouns the activity of foreign elements – having the character of a prefix or prefixoid – is increasing. The word-formation nests are created with such international elements as Polish: *anti-, de-, post-, pseudo-, re-, meta-, micro-, multi-, neo-*; Slovene: *anti-, de-, kvazi-, post-, pseudo-, re-, meta-, micro-, multi-*, Polish: *antyteza, deadiektywizacja, deapelatywizacja, deleksykalizacja, determinologizacja,*

desemantyzacja, depalatalizacja, makrotoponimia, metajęzyk, metatekst, metaterminologia mikrotoponimia, multilingualny, neosemantyzm, paleosemantyzm, pseudo-synonim, pseudoanglicyzm, reduplikacja; Slovene: *antiopozicijskost, deleksikalizacija, determinologizacija, desemantizacija, metabesedilo, metajezik, multilingavlen, psevdolanglizem, redefinicija* [see for example 19]. It also reflected on the level of internal syntax of the terms. The structure of analytical units in the linguistic terminology is dominated by terms with two elements that have the form of a noun-adjective syntagma (N Adj) in Polish and in Slovene adjective-noun phrase (Adj N), Polish: *słownik bilingwalny, derywat odczasownikowy*; Slovene: *etimološki slovar, determinativno zlaganje, eksperimentalna fonetika*. There are much less frequent units with the noun-noun model (NN). Polish: *aktualizacja metafory, akwizycja języka, przełączanie kodów, studia płci*. They often constitute hidden internationalisms (international structural calque), English: *language acquisition, metaphor actualization, code switching*. Perhaps some of these types of units can be interpreted as a transitional stage in the process of borrowing an international terminological unit, see eg. *akwizycja językowa, przełączanie kodów*.

1.5. In the synthesized terminological units – what has been previously well acknowledged in the linguistic literature – productivity of Greek and Latin elements (affixes, affixoids and elements of compound units) significantly increases in linguistic terminology in the middle of the 20th century. However, such affixes were present in the linguistic systems much earlier. For example, the description of Polish nouns excerpted from the „Dictionary of keywords in Slavic linguistics”, in which linguistic terms in the field of Slavic Studies are presented, showed that derivatives containing international suffixes *-acja, -izacja/-yzacja, -izm/-yzm* constitute 59% of the whole set of terms (including derivatives with *-acja* - 39%) [1]. The number of Slovenian formations with these suffixes (*-acija, -izacija, -izem*) in the „Encyclopedia of the Slovenian language” („Enciklopedija slovenskega jezika”) is similar [8]. These international suffixes occur in most languages of the Euro-American dictionary community and create an international terminological system: Russian: *артикуляция, глотинация, делексикализация*; French: *articulation, agglutination, delexicalisation, lexicalisation, morphologisation, accentuation*; English: *delexication, articulation, agglutination, delexication, lexicalization, morphologization, accentuation*; German: *Artikulation, Agglutination, Lexikalisierung, Morphologisation, Akzentuation* [18; 20, 325-326].

In the analytical structures at the lexical level the frequent terminological derivation technique in the globalisation perspective are primarily commutation, that is the exchange of one of the constituent unit of the term, for example, Polish: *korpus dwujęzyczny – korpus bilingwalny, leksykografia dwujęzyczna – leksykografia bilingwalna, lingwistyka poznawcza – lingwistyka kognitywna – językoznawstwo kognitywne, semantyka poznawcza – semantyka kognitywna, metafora pojęciowa – metafora conceptualna, metoda lingwistyczna – metoda językoznawcza; rzeczownik odprzymiotnikowy – rzeczownik odadiektywny, rzeczownik odczasownikowy – rzeczownik dewerbalny, alternacja samogłoskowa – oboczność samogłoskowa, amalgamat conceptualny – amalgamat pojęciowy, dopełniacz adnominalny – dopełniacz odrzeczownikowy*; Slovene: *dvojezični korpus – bilingvalen korpus, kognitivno jezikoslovje – kognitivna lingvistika, deliberativno vprašanje – razmišljajno vprašanje, dependenčna slovnica – odvisnostna slovnica, deverbativni*

samostalnik – izglagolski samostalnik, leksikalna enota – besedna enota, leksikalni zaklad – besedni zaklad. All these terms are useful in establishing classes of equivalence, because they allow to create more access points in the system without any threats to obtain relevant information for the users. At this moment in the iSybislaw in many classes of equivalence one can observe the absence of such formations.

2. In the process of designing and working on the basic information tool for the iSybislaw system, that is the IR language of keywords such pairs (intrinsic synonymy – international and native terms, and cross-lingual synonymy – international terms) are connected in one class with multi elements [see for example 12]. On the external perspective these classes are multilingual and on the internal perspective they present one level of the information retrieval language. Taking into account the iSybislaw system for multilingual keywords in the structure of the created IR language and in the classes of equivalents there is a need to consider the broad terminological material – native and international – otherwise there is no possibility to provide relevant information and a relevant retrieval tool for the users worldwide. Moreover, a number of equal expressions in Slavic languages and English must be combined and easily switched from one language to another. For the benefit and usefulness of the searching processes (retrieval processes) the equivalence classes should contain all the terms from the system, regardless of presence or absence in the documents. This allows to provide a complete and relevant information retrieval of not only all documents included in the system, but also about the field of Slavic linguistics. This will result in the multilingual terminological dictionary of Slavic linguistic terminology and a keyword dictionary of a relevant topic of Slavic linguistics as an integral part of the iSybislaw system. For example for the Ukrainian modul it is possible to use already an existing tool „для підвищення ефективності пошуку в ІПС iSybislaw можуть бути корисними напрацювання у використанні тезаурусного підходу до впорядкування й систематизації лінгвістичної термінології українських лінгвістів – «Електронний словник лінгвістичної термінології з інформаційно-пошуковою системою (тезаурус)», удоступнений на лінгвістичному порталі лабораторії комп’ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка³. Тезаурус містить 3400 термінів із морфології, синтаксису, лексики, семантики, комп’ютерної лінгвістики, поданих українською, російською й англійською мовами. ІПС може функціонувати в складі іншої інтелектуальної системи, наприклад через систему відсилань [9, 184].

The international team – Belarusian, Bulgarian, Croatian, Czech, Polish, Russian, Slovak, Serbian, Ukrainian and German responsible for Upper and Lower Sorbian – consists of competent specialists in the different fields of linguistics is capable to provide such a tool. In this light the work with the system creates a kind of synergistic effect – the work of linguists, terminologists, specialists in scientific information and IT – results in an effect greater than could be achieved by these individuals separately. It is an ongoing project and one can observe cooperation of tasks that allows both to acknowledge the terminological material from the linguistic perspective and increase and optimise functionality of the system from the information science perspective.

³ www.mova.info

The keywords might be used by external institutions for instance publishing offices to create a list of keywords to help the author of linguistic papers in creating the abstract and the set of keywords. It shows that bibliographic database nowadays not only inherited functions of traditional paper bibliographies but provide a lot more functionality and are the bibliography of the 21st century.

1. Banasiak J. (2017), Procesy nominalizacyjne w tekstach językoznawczych na materiale języka polskiego i bułgarskiego. In: Rudnik-Karwatowa Z. (Red.), *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, S. 157 – 176.
2. Banasiak J. (2014), Synonymy and search synonyms in an IR system (on the basis of linguistic terminology and the iSybislaw system). „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*”. nr 49, S. 176 – 187; <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sfps/article/view/sfps.2014.017/543>.
3. Buttler D. (1979), O wzajemnym oddziaływaniu terminologii i słownictwa ogólnego. „*Poradnik Językowy*”, 2, S. 58 – 66.
4. Cambridge Dictionary online, dostęp: www.dictionary.cambridge.org
5. Karpilovska E. (2016), *Варіанти термінів мовознавства в сучасній науково-освітній практиці і в часовій перспективі*. In: Rudnik-Karwatowa (Red.), *Dynamika współczesnego słownictwa słowiańskiego w przestrzeni stylowo-funkcjonalnej*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, S. 9 – 26.
6. Karpilovska E. (2018), *Перспективи розвитку українського модуля в складі інформаційно-пошукової системи iSybislaw*. Kowalski P. (Red.). „*Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa*”. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, S. 149 – 164.
7. Kowalski P., Fastyn M., Banasiak J. (2018), Wykorzystanie zasobów bibliograficznych przez instytucje kultury czy ich integracja (na przykładzie systemu iSybislaw). „*Archiwa – Kancelarie – Zbiory*”. R.11, nr 9, S. 96 – 108.
8. Kowalski P. (2016), Synonimia w polskiej i słoweńskiej terminologii językoznawczej. In: Toporišičeva Obdobja. Kržišnik E., Hladnik M. 9Red.), Ljubljana: Filozofska Fakulteta, S. 99 – 106.
9. Kyshuk L. (2018), Розбудова парадигматики лінгвістичної термінології в інформаційно-пошуковій системі iSybislaw: погляд користувача. In: Kowalski (Red.), *Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, S. 181 – 190.
10. Mazurkiewicz-Sulkowska J. (2014), *Słowiańska terminologia techniczna (na materiale polskim, rosyjskim i bułgarskim)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
11. Ohnheiser I. (2003), *Komparacja współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo, nominacja*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
12. Romaniuk J. (2018), Критерії добору ключового слова позиція автора vs. користувача. In: Kowalski P. (Red.), *Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, S. 263 – 274.
13. Rudnik-Karwatowa Z. (2012), Rola słowotwórstwa w słowiańskiej terminologii językoznawczej (na materiale polskiego, czeskiego i rosyjskiego). In: Dragičević R. (Red.), *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима : зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта*. Београд: Филолошки факултет, S. 311 – 318.
14. Rudnik-Karwatowa Z. (2016), Упорядкування термінології для потреб інформаційно-пошукової системи iSybislaw. „*Українська мова*”, nr 3, S. 105 – 117.
15. Sager J.C. (1990), *A practical course in terminology processing*. Amsterdam: John Benjamins.

16. Sorokina E. (2018), Особенности проявления синонимии в лингвистической терминологии. In: Kowalski P. (Red.), *Z zagadnień informacji naukowej*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, S. 305 – 320.
17. Sorokina E. (2017), Формирование теории языка для специальных целей (ясц). In: Piper P., Jovanović V. (Red.), *Slovenska terminologija danas*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU, S. 29 – 40.
18. Sitarski J. (1991), Internacjonalizacja w zakresie polskiej i rosyjskiej terminologii językoznawczej. „*Studia Rossica Posnaniensia*”, R. 22, S. 171 – 177.
19. Stramljič Breznik I. (2009), Hibridizacija novejših slovenskih tvorjenk. In: *Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich*. Ed. E. Koriakowcewa. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, S. 165 – 178.
20. Taran A. (2018), Динамика мови в джерелах і ключових словах інформаційно пошукової системи iSybislaw. In: Kowalski (Red.), *Z zagadnień informacji naukowej, terminoznawstwa i językoznawstwa*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, S. 321 – 333.
21. Topolińska Z. (2010), Patrząc przez cudze okulary (infinitivus ~ subiunctivus). „*Slavia Meridionalis*”, nr 10, S. 299 – 305.
22. Waszakowa K. (2009) Internacjonalizacja polskiej leksyki – stan obecny, prognozy na najbliższą przyszłość. In: Koriakowcewa E. (Red.), *Przejawy internacjonalizacji języków słowiańskich*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej 2009, S. 11 – 28.
23. Žele A. (2009): Pomenotvorne zmožnosti z vidika /de/terminologizacije (v slovenščini). In: Ledinek N., Žagar Karer M., Humar M. (Red.), *Terminologija in sodobna terminografija*. Ljubljana: Založba ZRC, S. 125 – 139.

Paweł Kowalski

INFORMATION RETRIEVAL SYSTEM ISYBISLAW AND A SYNERGIC EFFECT:
SOME REFLECTIONS ON TERMINOLOGY AND A LANGUAGE OF KEYWORDS
FROM THE LINGUISTIC PERSPECTIVE

Digitization of academic discourse causes changes that influence the work of researchers and flow of information in the scientific community. One can observe strong globalization and internationalization processes in the current terminological system worldwide. The need to index the emerging works in the bibliographic databases, which have the goal to provide the necessary information for their users and to preserve the reflection of science and culture for future generations, does not disappear. This means that indexers are forced to skillfully maneuver between the quality and the amount of information provided. The paper presents some thoughts on including and combining the international and native terms in the classes of equivalence in the iSybislaw system. To provide a complete and relevant information retrieval they both should be considered as an access point to the knowledge offered by the system.

Keywords: information science, information retrieval systems, linguistic globalization, linguistic terminology, Slavic studies.

УДК 81'373.46:01/02):001.82

Р.З. БІЛОУСОВА

м. Львів, Україна

СИСТЕМНА КЛАСИФІКАЦІЯ БІБЛІОТЕЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ

У статті розглянуто тематичні групи бібліотечно-бібліографічної термінології, які сприяють систематизації цієї терміносистеми; окреслено склад аналізованих груп, їх особливості та подано кількісну характеристику.

Ключові слова: термін, терміносистема бібліотекознавства і бібліографознавства, тематична група, лексико-семантична група.

Важливою ознакою розвитку будь-якої галузі є систематизація її термінів, у яких фокусується сутність пізнаного на певному етапі дослідження явища чи матеріального об'єкта. Утвердження терміна в науці є фактом усвідомлення предмета вивчення, оскільки термін стає словесною оболонкою сприйняття суті. У кожній галузі знань у процесі розвитку науки відбувається оновлення термінів, перегляд суті позначуваних ними номінальних понять [2, с. 151].

Питання класифікації термінів дедалі більше привертає увагу науковців. Тематичні групи окремих терміносистем описали у своїх дисертаціях С.З. Булик-Верхола (музичну) [1], М.Р. Процик (видавничу) [3], І.М. Фецько (музейництва) [6], Л.М. Філюк (інформатики) [7] та ін.

Проблеми розвитку бібліотечно-бібліографічної термінології стали об'єктом наукових розвідок М.В. Сташко [5], Г.І. Солоїденко [4], але класифікація термінів цієї галузі не була предметом їхнього дослідження, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Мета статті – виявити та описати лексико-семантичні групи бібліотечно-бібліографічних термінів та подати їх кількісну характеристику.

Джерельною базою для виокремлення термінів слугували галузеві термінні словники, зокрема: Куделько Е.В. «Довідник з бібліотекознавства і бібліографії» (Харків, 1969) (далі – ДЗБІБ), «Короткий термінологічний словник із бібліографознавства та соціальної інформатики» (Київ, 1998) (далі – КТСБСІ), Інформаційний ресурс. Словник законодавчої та стандартизованої термінології (Київ, 2012) (далі – ІР.СЗСТ), «Словник книгознавчих термінів» (Київ, 2003) (далі – СКТ), «Словник основних термінів з бібліотечно-інформаційної

© Р.З. БІЛОУСОВА, 2019

діяльності» (Івано-Франківськ, 2013) (далі – СОТЗБІД), Українська бібліотечна енциклопедія (далі – УБЕ). Загальна кількість зібраних термінів – 617.

Кожний термін індивідуальний, має значенняву й фонетико-граматичну особливість, широку й вільну відтворюваність в усному й писемному мовленні. Однак вони можуть позначати однотипні поняття, які можна об'єднати в певні лексико-семантичні групи, що свідчить про елемент системності тих чи тих наукових понять. Коли говорять про системність термінів, то мають на увазі передусім поняттєві або смислові, семантичні взаємини між ними.

Зібрано терміни різні за будовою: однослівні (прості та складні) та багатослівні (виражені словосполученнями). Наприклад: *індексування, експрес-каталогізація, видавнича продукція* тощо. Однак ми не ставимо за мету розглянути терміни бібліотекознавства та бібліографії в такому ракурсі. Аналіз термінів за значенням дозволив виділити 10 груп, значення яких закодоване у стрижнево-му терміні складеної структури. До таких належать:

1) види бібліографічних посібників та покажчиків (120 термінів):

а) за суспільним призначенням: *науково-допоміжний бібліографічний посібник* (СОТЗБІД, с. 32), *рекомендаційний бібліографічний посібник* (СОТЗБІД, с. 41), *професійно-виробничий бібліографічний посібник* (ІР.СЗСТ, с. 178), *видавничо-книготорговельний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 47) та ін.;

б) за особливостями об'єкта обліку: *багатогалузовий бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 47), *вузькогоалузовий бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 48), *універсальний бібліографічний посібник* (СОТЗБІД, с. 45), *комплексно-тематичний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 47) тощо;

в) за мовою відображених документів: *мономовний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 49), *полімовний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 49);

г) за часом видання: *поточний бібліографічний посібник* (ІР.СЗСТ, с. 171), *перспективний бібліографічний посібник* (ІР.СЗСТ, с. 163), *ретроспективний бібліографічний посібник* (СОТЗБІД, с. 42) та ін.;

д) за територіальною приналежністю: *краєзнавчий бібліографічний посібник* (СОТЗБІД, с.30), *країнознавчий бібліографічний посібник* (ІР.СЗСТ, с. 119);

е) за місцем видання: *покажчик місцевого друку* (СКТ, с. 117), *загальнодержавний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 49), *міжнародний бібліографічний посібник* (ІР.СЗСТ, с. 127) тощо;

є) за зовнішньою формою: *аудіальний бібліографічний посібників* (КТСБСІ, с. 52), *аудіовізуальний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 52), *друкований бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 52), *електронний (комп'ютерний) бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 53), *рукописний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 52) та ін.;

ж) за методами бібліографування: *анотований бібліографічний посібник* (СОТЗБІД, с. 5), *вибірковий бібліографічний посібник* (ІР.СЗСТ, с. 33), *реєстраційний бібліографічний посібник* (ІР.СЗСТ, с. 182), *реферативний бібліографічний посібник* (КТСБСІ, с. 50) та ін.;

Види покажчиків: *алфавітно-предметний покажчик* (ДЗБІБ, с. 10), *географічний покажчик* (ДЗБІБ, с. 49), *допоміжний покажчик* (ІР.СЗСТ, с. 66), *персональний допоміжний покажчик* (КТСБСІ, с. 42), *предметний допоміжний покажчик* (КТСБСІ, с. 41) тощо;

2) терміни на позначення видань (113 термінів), де стрижневим терміном виступає саме слово *видання*. Усі ці терміни можна поділити на підгрупи:

а) за призначенням: *виробничо-практичне видання* (ІР.СЗСТ, с. 37), *літературно-художнє видання* (ІР.СЗСТ, с. 123), *науково-популярне видання* (ІР.СЗСТ, с. 138), *науково-практичне видання* (СКТ, с. 101), *навчальне видання* (ІР.СЗСТ, с. 133), *нормативно-виробниче видання* (СКТ, с. 103), *рекламне видання* (ІР.СЗСТ, с. 185) та ін.;

б) за матеріальною конструкцією: *журнальне видання* (ІР.СЗСТ, с. 76), *книжкове видання* (ІР.СЗСТ, с. 109), *аркушеве видання* (ІР.СЗСТ, с. 14), *газетне видання* (ІР.СЗСТ, с. 46) та ін.;

в) за складом основного тексту: *моновидання* (ІР.СЗСТ, с. 131), *полівидання* (СКТ, с. 117) тощо;

г) за структурою: *однотомне видання* (ІР.СЗСТ, с. 152), *багатотомне видання* (ІР.СЗСТ, с. 19) та ін.;

д) за переробленням інформації: *бібліографічне видання* (СКТ, с. 22), *інформаційне видання* (ІР.СЗСТ, с. 94), *реферативне видання* (ІР.СЗСТ, с. 186), *оглядове видання* (ІР.СЗСТ, с. 151) тощо;

е) за періодичністю: *неперіодичне видання* (ІР.СЗСТ, с. 144), *періодичне видання* (ІР.СЗСТ, с. 163) та ін.;

3) назви систем та класифікацій (88 термінів):

а) за призначенням: *державна система науково-технічної інформації* (ДСНТІ) (КТСБСІ, с. 31), *національна система науково-технічної інформації* (ІР.СЗСТ, с. 141) та ін.;

б) за принципом застосування: *автоматизована бібліотечна інформаційна система* (УБЕ), *геоінформаційні системи* (ІР.СЗСТ, с. 48), *діалогова (інтерактивна, онлайн) інформаційно-пошукова система* (ІР.СЗСТ, с. 59), *фасетна класифікаційна система* (ІР.СЗСТ, с. 221) тощо;

в) за ознаками: *аналітико-синтетична класифікаційна система* (ІР.СЗСТ, с. 12), *багатоаспектна класифікаційна система* (ІР.СЗСТ, с. 19), *дихотомічна класифікаційна система* (ІР.СЗСТ, с. 58) та ін.;

г) за сукупністю інформаційного масиву: *інформаційна система* (ІР.СЗСТ, с. 93), *система документації* (ІР.СЗСТ, с. 195), *система каталогів* (ДЗБІБ, с. 202), *система технічного захисту інформації* (ІР.СЗСТ, с. 196) тощо.

Види класифікацій поділяють:

а) за системою класифікування: *бібліотечно-бібліографічна класифікація* (ББК) (СКТ, с.22), *десятькова класифікація Дьюї* (ДКД) (БЕ), *універсальна десятикова класифікація* (УДК) (СКТ, с. 148);

б) за ознаками: *деталізована класифікація* (ДЗБІБ, с. 57), *роздібнена класифікація* (ДЗБІБ, с. 195), *паралельна класифікація* (ДЗБІБ, с. 160), *перехресна класифікація* (ДЗБІБ, с. 166);

в) за складом літератури: *спеціальна класифікація* (ДЗБІБ, с. 208), *універсальна десятикова класифікація* (УДК) (СКТ, с. 148) та ін.;

4) назви видів каталогів та картотек (69 термінів):

а) за структурою: *алфавітний каталог* (АК) (СОТБІД, с. 4), *систематичний каталог* (СК) (ІР.СЗСТ, с. 197), *предметний каталог* (ІР.СЗСТ, с. 174) та ін.

б) за призначенням: *читацький каталог* (СОТБІД, с. 47), *спеціальний каталог* (ДЗБІБ, с. 208), *тематичний каталог* (ДЗБІБ, с. 217) тощо;

в) за місцем видання: *краєзнавчий каталог* (СОТБІД, с. 29), *каталог місцевих видань* (КТСБСІ, с. 56), *регіональний каталог* (СОТБІД, с. 41) та ін.;

г) за змістом: *каталог авторів* (ІР.СЗСТ, с. 103), *каталог власних імен* (ІР.СЗСТ, с. 103), *каталог заголовків* (СОТБІД, с. 26), *каталог назв* (ДЗБІБ, с. 96) та ін.;

д) за видом відображення видань: *географічний каталог* (ІР.СЗСТ, с. 48), *електронний каталог* (ІР.СЗСТ, с. 73), *каталог періодичних видань* (ДЗБІБ, с. 96), *топографічний каталог* (ІР.СЗСТ, с. 217) тощо;

Види картотек класифікують:

а) за видом упорядкування: *бібліографічна картотека* (ІР.СЗСТ, с. 23), *тематична картотека* (КТСБСІ, с. 56) та ін.;

б) за способом упорядкування: *алфавітна картотека* (ДЗБІБ, с. 9);

в) за об'єктом упорядкування: *алфавітна картотека брошур* (ДЗБІБ, с. 9), *систематична картотека статей* (СОТБІД, с. 43);

г) за формою підпорядкування: *головна довідкова картотека* (КТСБСІ, с. 55), *допоміжна картотека* (ДЗБІБ, с. 64), *зведена картотека* (ДЗБІБ, с. 78);

д) за напрямом упорядкування: *краєзнавча картотека* (СОТБІД, с. 29) та ін.

5) терміни на позначення інформації (50 термінів), які групуємо:

а) за видом інформації: *відкрита інформація* (ІР.СЗСТ, с. 41), *вхідна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 45), *документальна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 64), *експрес-інформація* (СКТ, с. 55), *консолідована інформація* (ІР.СЗСТ, с. 113), *конфіденційна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 115), *наукова інформація* (ІР.СЗСТ, с. 136), *первинна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 160), *поточна бібліографічна інформація* (ДЗБІБ, с. 178), *ретроспективна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 186), *тематична інформація* (ІР.СЗСТ, с. 212), *фактографічна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 220) та ін.;

б) за напрямом: *наукова інформація* (ІР.СЗСТ, с. 136), *науково-технічна інформація*; *НТІ* (ІР.СЗСТ, с. 139) тощо;

в) за часовим виміром: *експрес-інформація* (СКТ, с. 55), *первинна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 160), *ретроспективна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 186);

г) за надходженням: *вхідна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 45) та ін.;

д) за призначенням: *масова інформація* (ІР.СЗСТ, с. 125), *конфіденційна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 115), *соціальна інформація* (КТСБСІ, с. 17) тощо;

е) за змістом: *директивна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 58), *документальна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 64), *реферативна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 187), *консолідована інформація* (ІР.СЗСТ, с. 113), *оглядова інформація* (ІР.СЗСТ, с. 150), *сигнальна інформація* (ІР.СЗСТ, с. 194) та ін.;

є) за секретністю: *відкрита інформація* (ІР.СЗСТ, с. 41), *закрита інформація* (ІР.СЗСТ, с. 41);

б) назви на позначення типів та видів бібліотек (49 термінів):

а) за підпорядкуванням: *державна бібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 52), *національна бібліотека* (ДЗБІБ, с. 140), *національні спеціалізовані бібліотеки* (ІР.СЗСТ, с. 142), *обласна бібліотека* (ДЗБІБ, с. 145), *районна бібліотека* (ДЗБІБ, с. 188), *районна бібліотека для дітей* (ДЗБІБ, с. 188), *сільська бібліотека* (ДЗБІБ, с. 203) *приватна бібліотека* (УБЕ), *комунальна бібліотека* (УБЕ), *зональна бібліотека* (ДЗБІБ, с. 82) та ін.;

б) за змістом бібліотечних фондів: *галузева бібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 46), *універсальна бібліотека* (ДЗБІБ, с. 226), *бібліотека авторських примірників* (ІР.

СЗСТ, с. 26), *довідкова бібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 60), *патентна бібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 160), *фотобібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 225), *бібліотека-депозитарій* (ІР.СЗСТ, с. 26) тощо;

в) за призначенням: *публічна бібліотека* (СОТЗБІД, с. 45), *спеціальна бібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 201), *спеціалізована бібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 201) та ін.;

г) за галуззю знань: *медична бібліотека* (ДЗБІБ, с. 122), *музична бібліотека* (ДЗБІБ, с. 133), *технічна бібліотека* (ДЗБІБ, с. 219) та ін.;

д) за категорією відвідувачів: *бібліотека для дітей* (ДЗБІБ, с. 23), *бібліотека для юнацтва* (ДЗБІБ, с. 23), *наукова бібліотека* (ІР.СЗСТ, с. 135); *шкільна бібліотека* (ДЗБІБ, с. 245), *юнацька бібліотека* (ДЗБІБ, с. 248) та ін.;

е) за місцем розташування: *бібліотека-автомобіль* (ДЗБІБ, с. 22), *бібліотека-вагон* (ДЗБІБ, с. 23), *бібліотека-клуб* (УБЕ), *бібліотека-музей* (УБЕ), *бібліотека-пересувка* (ДЗБІБ, с. 23), *бібліобус* (ІР.СЗСТ, с. 162) та ін.;

7) терміни на позначення видів бібліографії (48 термінів) класифікуємо:

а) за суспільним призначенням: *бібліотечно-каталожна бібліографія* (КТСБСІ, с. 36); *державна бібліографія* (КТСБСІ, с. 36), *міжнародна бібліографія* (ДЗБІБ, с. 44), *науково-допоміжна бібліографія* (КТСБСІ, с. 36), *національна бібліографія* (КТСБСІ, с. 37), *рекомендаційна бібліографія* (СКТ, с. 128); *видавничо-книготорговельна бібліографія* (КТСБСІ, с. 36);

б) за ознакою змісту документа, що облікується: *галузева бібліографія* (КТСБСІ, с. 36); *універсальна бібліографія* (КТСБСІ, с. 36); *тематична бібліографія* (ДЗБІБ, с. 216), *біобібліографія* (СКТ, с. 26), *бібліографія газетних статей* (ДЗБІБ, с. 21), *бібліографія журнальних статей* (ДЗБІБ, с. 22), *бібліографія періодики* (ДЗБІБ, с. 22), *вебіографія* (СОТБІД, с. 12), *нотогографія* (ДЗБІБ, с. 143) та ін.;

в) за територіальною ознакою: *красьзнавча бібліографія* (КТСБСІ, с. 36); *країнознавча бібліографія* (КТСБСІ, с. 36), *бібліографія місцевого друку* (ДЗБІБ, с. 22) тощо;

г) за часом видання: *перспективна бібліографія* (КТСБСІ, с. 36); *поточна бібліографія* (КТСБСІ, с. 36), *поточна державна бібліографія* (КТСБСІ, с. 37), *ретроспективна бібліографія* (СКТ, с. 129), *проспективна бібліографія* (ДЗБІБ, с. 185) та ін.;

д) за галуззю: *медична бібліографія* (МБ), (УБЕ), *музична бібліографія* (ДЗБІБ, с. 133), *народознавча бібліографія* (ДЗБІБ, с. 135);

8) назви видів документів (36 термінів):

а) за призначенням: *особовий документ* (ІР.СЗСТ, с. 157), *офіційний документ* (ІР.СЗСТ, с. 157), *службовий документ* (ІР.СЗСТ, с. 198) та ін.;

б) за технікою відтворення: *аудіовізуальний документ* (ІР.СЗСТ, с. 18), *ізографічний (образотворчий) документ* (СОТБІД, с. 22), *кінодокумент* (ІР.СЗСТ, с. 106), *письмовий документ* (ІР.СЗСТ, с. 164), *рукописний документ* (ІР.СЗСТ, с. 192) тощо;

в) за напрямком: *вихідний документ* (ІР.СЗСТ, с. 38), *вхідний документ* (ІР.СЗСТ, с. 45) та ін.;

г) за джерелом виникнення: *первинний документ* (УБЕ), *вторинний науковий документ* (ДЗБІБ, с. 46) тощо;

9) серед видів бібліотечних фондів виділяємо 33 терміни:

а) за складом: *універсальний бібліотечний фонд* (ІР.СЗСТ, с. 218), *спеціальні фонди* (ДЗБІБ, с. 209), *галузовий бібліотечний фонд* (ІР.СЗСТ, с. 46) та ін.;

б) за змістом: *газетний фонд* (ДЗБІБ, с. 47), *довідковий фонд* (ДЗБІБ, с. 61), *патентний фонд* (ДЗБІБ, с. 162), *фонд книжкових пам'яток* (ІР.СЗСТ, с. 222), *фонд реферативних журналів* (ІР.СЗСТ, с. 222) та ін.;

в) за характером зберігання: *депозитарний бібліотечний фонд* (ІР.СЗСТ, с. 51);

г) за характером розповсюдження: *книгообмінний фонд* (ДЗБІБ, с. 101), *обласний книгообмінний фонд* (ДЗБІБ, с. 145), *обмінний фонд бібліотеки* (ІР.СЗСТ, с. 148), *обмінно-резервний фонд* (ДЗБІБ, с. 149), *резервний фонд (допоміжний фонд)* (ДЗБІБ, с. 190).

10) назви підрозділів бібліотечної справи (11 термінів): *бібліографічний відділ* (ДЗБІБ, с. 19), *відділ зберігання літератури* (ДЗБІБ, с. 41), *відділ комплектування* (ДЗБІБ, с. 41), *відділ літератури іноземними мовами* (ДЗБІБ, с. 41), *відділ нотно-музичної літератури* (ДЗБІБ, с. 41), *відділ обробки літератури і каталогізації* (ДЗБІБ, с. 41), *відділ технічної літератури* (ДЗБІБ, с. 42), *дитяче відділення бібліотеки* (ДЗБІБ, с. 58) та ін.

Отже, розглянувши групи бібліотечно-бібліографічних термінів, у яких основне значення закодоване у стрижневому терміні, ми виявили 10 лексико-семантичних груп, із різною кількістю наукових номінацій. Найбільша кількість термінів (120) на позначення видів бібліографічних посібників та покажчиків. Найменша кількість термінів (11) позначає назви підрозділів бібліотечної справи. Усі ці дані характеризують бібліотечно-бібліографічні терміни як систему, що має свою чітку структуру, ієрархію, словесне наповнення.

1. Булик-Верхола С.З. Формування і розвиток української музичної термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2003. 308 с.
2. Опейда Й., Швайка О. Деякі проблеми української хімічної термінології. *Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність*: матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996-1997 років. Львів: НТШ у Львові, 1997. С. 151.
3. Процик М.Р. Сучасна українська видавнича термінологія: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2006. 22 с.
4. Солоіденко Г.І. Розвиток бібліотечної термінології в Україні у другій половині ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08. Київ, 2006. 219 с.
5. Сташко М.В. Формування та розвиток української бібліотечно-бібліографічної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 14 с.
6. Фецько І.М. Термінологія музейництва: формування, системно-структурна організація, термінотворення: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2015. 219 с.
7. Філюк Л.М. Динамічні процеси у формуванні української терміносистеми інформатики (словотвірний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 2007. 23 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДЗБІБ – Куделько Е.В. Довідник з бібліотекознавства і бібліографії. Під наук. ред. М.П. Бронштейн. Харків: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1969. 249 с.

ІР.СЗСТ – Інформаційні ресурси. Словник законодавчої та стандартизованої термінології. Уклад.: П.І. Рогова, Я.О. Чепуренко, С.М. Зозуля, І.Г. Лобановська. Київ: Нілан-ЛТД, 2012. 283 с.

КТСБСІ – Короткий термінологічний словник із бібліографознавства та соціальної інформатики / Г.М. Швецова-Водка (керівник), Г.В. Сілкова, Л.О. Черепуха та ін. Київ: Книжкова палата України, 1998. 116 с.

СКТ – Буран В.Я., Медведєва В.М., Ковальчук Г.І., Сенченко М.І. Словник книгознавчих термінів. Київ: ТоВ «Видавництво Аратта», 2003. 160 с.

СОТЗБІД – Словник основних термінів з бібліотечно-інформаційної діяльності / уклад. М.В. Безрука. Івано-Франківськ: НТБ ІФНТУНГ, 2013. 48 с.

УБЕ – Українська бібліотечна енциклопедія. URL: <http://ube.nplu.org/Alphabet/%D0%91>.

Roksana Bilousova

SYSTEM QUALIFICATION OF LIBRARY SCIENCE AND BIBLIOGRAPHY TERMS

In the article there have been studied thematic groups of library science and bibliographic terminology that contribute to the systematization of the named terminology system; there has been outlined the composition of the analyzed groups, their peculiarities and quantitative characteristics.

There have been collected the terms that differ in their structure: single-word (simple and complex) and consisting of many words (expressed by phrases). For example: *indeksuvannia* (*indexing*), *ekspres-katalogizatsia* (*express cataloging*), *vydavnycha produktsia* (*printed output*), etc. However, we do not aim to consider the terms of library science and bibliography in this perspective. We would consider these terms by their meaning. Such analysis has enabled us to allocate 10 groups whose meanings are encoded in the core term of the compound structure.

These terms include: types of bibliographic manuals and indexes (120 terms), terms to designate editions (113 terms), names of systems and classifications (88 terms), names of types of catalogs and card files (69 terms), terms to designate information (50 terms), titles designating types and kinds of libraries (49 terms), terms for designating types of bibliography (48 terms), names of document types (36 terms), names for the types of library funds (33 terms), titles of library services units (11 terms).

Thus, having considered the groups of library science and bibliographic terms in which the primary meaning is encoded in the core term, we have discovered 10 lexical-semantic groups with different numbers of scientific nominations. The largest number of terms (there are 120 units) is used to indicate the types of bibliographic manuals and indexes. The smallest number of terms, there are 11, denote the names of the units of the library services. All this data characterizes the library science and bibliographic terms as a system that has its own distinct structure, hierarchy, and verbal content.

Keywords: term, terminology system of library science and bibliographic study, thematic group, lexical-semantic group.

УДК 811.161.2'371'373.46

Ю.О. ВОЗНЮК
м. Київ, Україна

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ В ТЕРМІНОСИСТЕМІ ВИДАВНИЧО-ПОЛІГРАФІЧНОЇ СПРАВИ

У статті проаналізовано види семантичної деривації на прикладі лексем, репрезентованих у термінологічних словниках видавничо-поліграфічної справи та наукових і навчальних працях, які представляють окреслену галузь наукового знання; розглянуто різні механізми вербалізації понять про процеси та явища цієї галузі, оптимальні шляхи термінотворення з урахуванням особливостей українського мовного ресурсу.

Ключові слова: *терміносистема видавничої справи, видавничий термін, семантична деривація, метафора, метонімія, розширення / звуження обсягу значення.*

Для лексичного рівня сучасної української мови характерні динамічні процеси, результатом яких є активне словотворення. Воно відбувається різними способами та за допомогою різноманітних засобів. Сьогодні лінгвісти звертають увагу на актуалізацію питомих моделей та засобів деривації в усіх слов'янських мовах. Одним із продуктивних способів словотворення на початку ХХІ століття став лексико-семантичний, в основі якого лежить творення нової лексичної одиниці в межах уже наявної у системі мови.

Засади лексико-семантичного способу словотворення ще в другій половині ХІХ століття розробляли Г. Пауль, О.О. Потебня, Ф. де Сосюр. На початку ХХ століття російські мовознавці Л.В. Щерба та В.В. Виноградов виокремлювали його як шлях творення нових позначень на основі вже відомих мовцям слів [3]. Приблизно в цей самий час український лінгвіст Л.А. Булаховський писав, що розвиток словника шляхом поширення переносного вживання слів спостерігається в усіх літературних мовах, а перенесення наявних слів на нові поняття, випрацювані в творчому акті – реагуванні на нові враження, є одним із найпоширеніших способів номінації [2].

Різностильові та різножанрові тексти, лексеми, зареєстровані в загально-мовних і термінологічних, а також спеціальних неологічних словниках, засвідчують продуктивність вторинної номінації в сучасній українській мові. Семантичні деривати, які з'явилися в мові внаслідок словотворення в межах уже відомого слова, займають значне місце серед масиву сучасних неосемантизмів і відіграють важливу роль у поповненні сучасного українського лексикону.

Семантичну структуру слова та семантичну деривацію в українській мові досліджували І.І. Ковалик, Л.А. Лисиченко, В.М. Русанівський, Ж.П. Соколовська, О.О. Тараненко, І.А. Самойлова, Н.П. Тропіна, Н.В. Стратулат, А.А. Таран, А.А. Ковтун, інноваційні мовні процеси ставали об'єктом вивчення в працях Н.Ф. Клименко, Д.В. Мазурик, О.А. Стишова, А.М. Нелюби, Г.М. Вокальчук, Ж.В. Колоїз, Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк та інших науковців.

Аналізуючи процеси поповнення лексикону за рахунок внутрішніх ресурсів мови, лінгвісти оперують поняттями «внутрішнє (внутрішньослівне)

словотворення», «вторинна номінація», «семантична деривація», «лексико-семантичний спосіб словотворення». Усі їх можна трактувати як гіпоніми стосовно гіпероніма «неосемантизація», що відбиває широкий діапазон способів оновлення номінативних одиниць [5]. Далі оперуємо терміном *семантична деривація* з метою підкреслити похідність вторинних значень слова від його первинних, базових.

На активізацію процесу оновлення терміносистеми поліграфії й видавничої справи нині впливає розвиток редакторського фаху, тенденція до збільшення обсягу українськомовної наукової, науково-популярної, навчальної, періодичної фахової літератури, зростання кількості українських перекладів іншомовної фахової літератури, а отже, й потреба в питомих відповідниках нових термінів і понять, які з'являються в цій професійній галузі. Стрімкий розвиток видавничої справи, своєю чергою, призвів до кількісного та якісного розширення її терміносистеми, актуалізації різних механізмів вербалізації нових понять у діяльності в цій галузі, змін у її фаховій мові. Г.І. Солоіденко в монографії «Українська бібліотечна термінологія: становлення та основні етапи розвитку» зазначає, що «характерною рисою термінотворчості на сучасному етапі є інтенсивна наукова робота у сфері національної лексикографії, пошук оптимальних моделей термінотворення, врахування особливостей українського ресурсу терміносистем» [16, с. 40].

Актуальність заявленої проблеми підкреслює й один із редакторів видання «Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи» П.М. Таланчук: «Сьогодні інтенсифікація розвитку поліграфічної і пакувальної галузей та, як наслідок, зростання впливу термінології на загальнолітературну мову зумовлюють потребу адекватного вираження термінами науково-технічних понять. Свідоме, методологічно й методично обґрунтоване вдосконалення термінології має заступити стихійне термінотворення...», адже, на думку автора, основою будь-якої науки є її поняттєвий апарат [18, с. 6].

Сучасну українськомовну видавничо-поліграфічну терміносферу репрезентує низка тлумачних і перекладних словників [1; 8; 10; 13; 14; 15; 18; 20], а також статті, монографії та підручники Е.І. Огар [7], М.Р. Процик [11], В.Е. Шевченко [21], М.В. Сташко [17], Г.І. Солоіденко [16], С.М. Яреми [22] та ін.

Предмет нашого дослідження становлять процеси семантичної деривації в термінах видавничо-поліграфічної справи, засвідчені в словниках, наукових і навчальних працях, що репрезентують окреслену галузь мовотворчості. Порівняльний аналіз семантичних змін здійснюватимемо на основі академічних загальнономовних словників («Словник української мови» в 11 томах (1970 – 1980) та «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том» у 2-х кн. (2017).

Упродовж історії розвитку більшість слів хоча б частково змінювала своє значення. Вони переосмислювалися, набували нових семантичних відтінків, забувалися й поверталися до вжитку, співіснуючи в багатогранній системі мови. Г. Пауль у праці «Принципи історії мови» семантичні зміни узагальнив у таких трьох різновидах: 1) звуження; 2) розширення і 3) перенесення значення уже наявного слова на інший об'єкт номінації, метафоризація його значень [9]. О.О. Тараненко в статтях «Метафора» та «Метонімія» в енциклопедії

«Українська мова» докладно розглянув різні механізми перенесення назв та подав їхні характерні риси [19, с. 332; 340].

Одним із поширених видів семантичної деривації є розширення значення наявного у мові слова, що надає лексемі можливості позначати ширше коло об'єктів, причому не лише конкретних, фізичних, а й абстрактних, уявних. Цей різновид семантичних змін у досліджуваній терміносистемі демонструють слова *апарат* і *блок*. Наприклад, слово *апарат* у СУМ-11 зафіксоване зі значеннями: 1. *род. а.* Прилад, пристрій для виконання якої-небудь роботи; 2. *род. у.* Установа або сукупність установ, що обслуговують яку-небудь ділянку державного управління чи господарства; // Сукупність працівників такої установи; штат; 3. *род. у, фізіол.* Сукупність органів, які виконують певні функції в організмі (СУМ-11, I, с. 53). Сьогодні спостерігаємо розширення охоплюваних цим іменником явищ. У видавничо-поліграфічній терміносистемі засвідчене широке вживання словосполучення *апарат видання*, яке автори тлумачного словника термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи «Норми української науково-технічної мови» трактують як «сукупність елементів видання, які пояснюють, розтлумачують зміст літературного твору, полегшують читачеві користуватися ним або допомагають поглиблено вивчати матеріал, а також сприяють опрацюванню видання в обліково-статистичних, книготоргівельних, бібліотечно-бібліографічних, інформаційних та наукових установах» (НУНТМ, с. 155). Окрім того, укладачі виокремлюють такі терміносполучення, як *апарат видання бібліографічний, довідково-допоміжний, науково-допоміжний*. Ці видові терміни уточнюють загальне поняття, позначене родовим терміном *апарат видання*. Подібне слововживання є нормою для наукової літератури з цієї спеціальності: *Головний редактор керує всіма аспектами конструювання видання: передає тим, хто бере участь у створенні друкованого видання, основні дані про майбутнє видання (обсяг, кольоровість, співвідношення тексту й зображень, наявність таблиць, формул, апарату, читачьке призначення, літературний жанр тощо)* [22, с. 14]. Хоча загальномовні словники не фіксували такого спеціального значення, проте у фаховій мові воно функціонувало давно. Наприклад, перший том «Суспільні науки» «Російсько-українського словника наукової термінології» подав такі українські терміни-словосполучення з ремарками *книг.* (книговедение), *библ.* (библиотековедение), *лит.* (литературоведение) до російського терміна *аппарат*: *апарат книги, критичний апарат, довідково-бібліографічний апарат* зі значенням «сукупність даних» (РУСНТ, с. 35). Така відмінність зумовлена різним об'єктом опису в загальномовних та термінологічних словниках. У випадку з іменником *апарат* можемо говорити про процес термінування на основі метонімії за функцією, тобто перенесення назви (імені) з одного об'єкта на інший, що характерне для різних терміносистем сучасної української мови. Імовірно, спочатку відбулося перенесення назви приладу на назву сукупності певних пристроїв (органів, установ), що зафіксовано в СУМ-11, а потім – перенесення найменування на позначення складників книжки, які допомагають читачеві краще сприйняти її зміст, користуватися нею, тобто є своєрідними пристроями для підвищення ефективності роботи. Урахування внутрішньої форми назви: іменник *апарат* походить від латинського іменника *apparātus* «підготовка,

матеріальне спорядження, майно», похідного від дієслова *appareo* «готувати, влаштовувати» (ЕСУМ, I, с. 78), підтверджує слушність такого висновку.

Подібний процес спостерігаємо й у семантиці іменника **блок**². СУМ-11 кваліфікує його як: блок², *а, чол. 1. техн.* Окрема, незалежна частина споруди, машини і т. ін., що складається також з окремих елементів або деталей; 2. буд. Природний або штучний будівельний камінь, порізаний на плити» (СУМ-11, I, с. 201). У НУНТМ термін *блок* пояснено як «послідовність елементів, розглядана як одне ціле». Видовий термін – аналітична номінація *книжковий блок* поданий із дефініцією «зроблений під час брошурувальних процесів і підготований для вкладання у палітурку або для покривання обкладинкою комплект скріплених вздовж корінця зошитів або окремих книжкових аркушів» із поясненням далі: «Б. к. містить усі сторінки та таке, як вклейки, приклейки, форзаци, лясе, накидки, вставки тощо одного примірника майбутнього видання» (НУНТМ, с. 167). Укладачі подали й інші терміносполучення з родовим терміном *блок*: *блок паперовий, блок перевернений, блок сипкий* тощо. Ця лексема трапляється і в науково-навчальній літературі зі спеціальності в складі різних аналітичних номінацій-термінів. Наприклад, у таких контекстах: *Розмір проміжків всередині тексту, між різними текстовими блоками та* (за необхідності) *всередині них* [21, с. 56]; *Формат готового видання відповідає обрізаному з трьох боків блоку книги, брошури, журналу* [22, с. 87]. Окрім цього, спостерігаємо й інше значення аналізованого іменника. «Додатковий том» окреслює кілька нових значень, не зафіксованих у СУМ-11, а серед них і те, яке поширене у видавничій сфері: блок⁴, *-а, ч. 2.* Серія теле-, радіопередач, статей у періодичному виданні, об'єднаних тематично та композиційно. *Інформаційний блок. Розважальний блок* (ДТ, Кн. 1, с. 78). Активно функціонують в системі мови й інші терміни-словосполучення – *новинний блок, рекламний блок* тощо, в основі яких лежить розширене значення лексеми на основі метонімії за функцією і подібністю. Такі одиниці, як *апарат, блок*, на думку Н.Ф. Клименко, «зберігаючи своє поняттєве (концептуальне) ядро семантики, змінили обсяг значення, доповнивши його спеціальними значеннями» [6, с. 98].

Лексема **лінійка** подано в СУМ-11 з кількома значеннями, однак об'єктом нашого зацікавлення стали такі її базові значення слова *лінійка*⁴: 1. Пряма риска на папері, дошці тощо, яка допомагає писати рівними рядками; 2. Планка для креслення прямих ліній (СУМ-11, IV, с. 517). Саме на їхній основі й сформувалося нове спеціальне значення поліграфічного терміна *лінійка*. НУНТМ визначає *лінійку* як «складальний елемент різного рисунка, який використовують як засіб внутрішнього оформлювання видання для виокремлювання певних елементів тексту, для відокремлювання деяких частин таблиці, для виразнішого розмежовування заголовків різного рівня» (НУНТМ, с. 330). Тут же подано перелік словосполучень-гіпонімів із цим терміном-гіперонімом: *лінійка балансова, діагональна, бордюрна, груба, пунктирна, рантова, рантово-пунктирна, складальна, типометрична, тупа, хвиляста*. У науково-навчальних текстах натрапляємо й на терміни-композиції від твірного терміна *лінійка*, у яких поєднано наслідки семантичної і морфологічної деривації: **Колонлінійка** – *лінійка, що відокремлює колонтитул від тексту* [22, с. 142]. *Колонтитули розташовують, відповідно до вимог видавничої специфікації, одним зі способів: унизу / вгорі або збоку шпальти. Їх, як правило, відбивають лінійками* [12, с. 14]. Розвиток

значення відбувся на основі метонімії й призвів до звуження семантичного обсягу лексеми *лінійка* в цьому контексті.

Метонімія стала й основою неосемантизації лексем *хвіст*, *голівка*, *коридор*. Іменник *хвіст* і похідний від нього демінутив *хвостик* в українській мові здавна функціонують як багатозначні. У СУМ-11 нараховуємо 12 значень (прямих і переносних) слова *хвіст*, серед яких нас цікавить передусім таке: «Кінцева, крайня частина чого-небудь; кінчик» (СУМ-11, XI, с. 43). Сьогодні у галузевих словниках, науковій і навчальній літературі спостерігаємо ще одне метафоричне значення слова *хвіст*, яке сформувалося на основі функціональної та зовнішньої подібності з його базовим значенням: «Хвіст – нижній зовнішній берег сторінки, а також нижній край» (НУНТМ, с. 579); «Хвостик – нижня частина книжкового блока або окремої сторінки» (Там само, с. 580). Таке значення зафіксоване в спеціальній науковій літературі: *Кожна таблиця складається із двох основних частин: голівки, що містить заголовки всіх колонок (у свою чергу, голівка може членуватися горизонтальними лініями на яруси); основного текстового та цифрового матеріалу в рядках таблиці, які утворюють її хвостову частину – хвіст* [22, с. 108]. Тексти засвідчують функціонування поряд із цим терміном ще й синонімічного терміносполучення *хвостова частина*. Окрім того, РУСНТ фіксує музичний термін *хвостик* (*хвостик ноти*) і термін *хвостизм* з похідними *хвостист*, *хвостистський* (РУСНТ, с. 558) як політологічні, а ще в українській мові побутують освітні професіоналізми *хвіст* (*хвости*) і *хвостист*. Широкий спектр дії цього джерела семантичної деривації доводить активність такого питомого ресурсу номінації, що дає міжгалузеві терміни-омоніми зі спільним способом зміни базового значення наявного слова. Широкий спектр галузей, у яких побутує слово *хвіст* та його похідні в різних спеціальних значеннях, підтверджує тезу про те, що не існує ізольованих терміносистем із галузеві терміносистемами взаємодіють та взаємодоповнюють одна одну.

Внутрішньомовну міграцію термінів [6], їх міжстильове використання засвідчує лексема *коридор*, яка в СУМ-11 подана зі значеннями «вузький (переважно довгий) прохід у середині будинку, який з'єднує окремі його кімнати, квартири тощо; // Обмежений з обох боків вузький довгий простір; прохід, хідник (СУМ-11, IV, с. 289). У НУНТМ її пояснено як «технічний дефект доземного (вертикального) або навскісного збігу прогалків (міжслівних прогалін) у трьох і більше сусідніх рядках, який ніби розбиває складовину на колонки з нерівними краями і суттєво ускладнює сприймання тексту, заважає читати» (НУНТМ, с. 319). Це спеціальне значення слова *коридор* засвідчене досліджуваними текстами: *У книжкових виданнях не допускається співпадіння пробілів між словами по вертикалі або діагоналі в трьох або більше суміжних рядках («коридори»), у журнальних, газетних, інформаційних і виданнях оперативної поліграфії – у чотирьох* [12, с. 4]; *Перевіряють виконання правил складання та верстання, а також спеціальних указівок при розмітці видавничого текстового оригіналу стосовно різних видів текстів: чи відповідають гарнітура, кегль і накреслення вибраним шрифтам, чи однотипні абзацні відступи по всьому тексту, чи рівномірні пробіли між словами та рядками, чи немає «коридорів»* [22, с. 128]. Як бачимо, лексему подають у лапках, підкреслюючи таким чином метафоричність її значення. Цей іменник активно виявляє розвиток значення

та ілюструє зовнішньосистемну полісемію. Так, РУСНТ подає спортивний термін *коридор для метання гранати* (РУСНТ, с. 207). Широкий спектр функціонування слова аналізує Є.А. Карпіловська в розділі колективної монографії «Вплив суспільних змін на розвиток української мови»: *привілейовані коридори, транспортний коридор, енергетичний коридор, зелений коридор* [4; 102 – 104]. Формування в семантиці лексеми *коридор* нового значення показано в статті ідеографічного словника нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» колективу авторів Інституту української мови НАН України (АРСУН, с. 168 – 171). Спеціальне значення поліграфічного терміна *коридор* сформувалося завдяки метонімічному перенесенню прямих значень цього слова, зареєстрованих у СУМ-11, на інший об'єкт, таким чином розширивши спектр дії цього ресурсу неосемантизації лексики та поповнення аналізованої терміносистеми.

Творення термінів видавничої сфери шляхом звуження лексичного значення наявного твірного слова часто відбувається на основі перенесення за суміжністю: процес, дія → їхній результат, конкретний поліграфічний продукт. Багато таких термінів набули свого переносного значення ще раніше, не є вузькогалузевими та зафіксовані в СУМ-11. Наприклад, віддієслівні іменники *згин, друк, спуск, відбиток, заставка* тощо. На відміну від термінів-неосемантизмів, використання яких сьогодні лише набирає обертів, ці терміни добре відомі загалу й давно увійшли до масиву української фахової лексики, активно вживаної в науковій і навчальній літературі: *Окрім заголовків, на спусках можуть бути розміщені тематичні ілюстрації, а також репродукційні або складальні орнаментальні прикраси (одно- чи багатоколірні), так звані заставки* (22, с. 96).

Яскраво ілюструють явище перенесення найменування за функціональною ознакою видавничо-поліграфічні терміни *вганяти / уганяти* та *виганняння*. СУМ-11 фіксує загальні значення наведених слів: *уганяти, -яю, -яєш і рідко вгонити (угонити), ню, ниш, недок., ввигнати (увигнати) і рідше вгнати (угнати)*, вжену, вженеш, док., перех. 1. Примушувати зайти, вбігти, потрапити в що-небудь; заганяти; 2. З силою всаджувати, встромляти щось куди-небудь; (СУМ-11, I, с. 306) та *виганняння* – Дія за значенням *виганяти* (СУМ-11, I, с. 371). Натомість у НУНТМ поняття, позначені цими словами, потрактовані інакше: *Вганяти* – *усувати короткий кінцевий рядок абзацу, зменшуючи прогалини (апроші), замінюючи чи вилучаючи слова у попередніх рядках тексту* (НУНТМ, с. 173); *Виганняння рядка* – *утворювання додаткового рядка в абзаці. В. р. досягають, збільшуючи прогалки (апроші) в останніх рядках, додаючи нові слова або замінюючи слова довшими* (НУНТМ, с. 177). У другому реченні ужито терміносполуку *виганняння рядка*, що постала на базі спеціального значення дієслова *виганяти*.

Отже, видавничо-поліграфічна терміносистема сьогодні активно розвивається, про що свідчить поява нових термінів-найменувань родових понять цієї сфери діяльності українського суспільства, а також творення нових термінів-гіпонімів для уточнення уже відомих понять. Вербалізацію таких нових понять здійснюють на основі як питомих, так і запозичених ресурсів номінації. У цій царині спостерігаємо зовнішньосистемну, міжсистемну та внутрішньосистемну полісемію, різні види семантичної деривації, наслідками яких є

термінування чи вторинне термінування досліджуваних слів, внутрішньомовна міграція термінів.

Специфіка видавничо-поліграфічної терміносистеми полягає в її міждисциплінарній природі, тому умовою її успішного розвитку є активне використання понять із суміжних наук: бібліотечної і редакторської справи, документо- та книгознавства, інформатики, соціальної комунікації, журналістики, літературознавства тощо. У сучасній українській видавничо-поліграфічній галузі відбуваються активні процеси оновлення. Її терміносистема й фахова мова загалом їх відображають, реагують на них. Це призводить до змін у семантиці окремих термінів, появи нових гнізд, парадигм і полів термінів. Усе це актуалізує потребу визначення семантичного наповнення окреслених термінів та їхньої стандартизації в межах досліджуваної термінологічної системи.

1. Бондар Ю.В., Головатий М.Ф., Сенченко М.І. Енциклопедія для видавця та журналіста. Київ, 2010. 400 с.
2. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. 2-е вид. Київ: Рад. школа, 1959. 308 с.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. *Лексикология и лексикография*: Избр. труды. Москва: Наука, 1977. С. 162 – 189.
4. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: монографія / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.
5. Карпіловська Є.А. Вторинна номінація у сучасній українській мові: тенденції розвитку. *Лінгвістичні студії*: Зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2010. Вип. 20. С. 27 – 32.
6. Клименко Н.Ф. Внутрішньомовна і міжмовна міграція термінів як джерело поповнення лексиконів слов'янських мов. *Слов'янські обрії*. Київ. 2018. Вип. 9, С. 94 – 107.
7. Огар Е.І. Українська друкарська термінологія: формування та функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1996. 22 с.
8. Огар Е. Українсько-російський та російсько-український словник-довідник з видавничої справи. Львів: Палітра друку, 2002. 224 с.
9. Пауль Г. Принципы истории языка / Перевод с нем. Под ред. А.А. Холодовича. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1960. 501 с.
10. Поліграфія і видавнича справа: російсько-український тлумачний словник / Укл. Б. Дурняк [та ін.]. Львів: Афіша, 2002. 456 с.
11. Процик М.Р. Сучасна українська видавнича термінологія: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2007. 22 с.
12. Робота редактора над авторським матеріалом: методичні рекомендації / Упор. А.С. Близнюк. Житомир, 2006. 48 с.
13. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Укл. Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. Київ: Наук. думка, 1994. 600 с.
14. Словник книгознавчих термінів / уклад. В. Буран, В. Медведєва, Г. Ковальчук, М. Сенченко. Київ: ТОВ «Видавництво Аратта», 2003. 160 с.
15. Словник-довідник основних видавничих термінів (для практики наукових установ) / переклад і упор. А.І. Радченко; наук.-вид. рада НАН України. Київ: Академперіодика, 2009. 72 с.
16. Солоіденко Г.І. Українська бібліотечна термінологія: становлення та основні етапи розвитку. Київ, 2010. 204 с.
17. Сташко М.В. Формування та розвиток української бібліотечно-бібліографічної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 19 с.

18. Таланчук М.П., Ярема С.Я., Коровайченко Ю.М., Ярема С.М., Моргунюк В.С. Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи. Київ – Львів: Ун-т «Україна», 2006. 664 с.
19. Українська мова. Енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 3-є вид., зі змінами і доп. 2007. 856 с.
20. Шевченко В.Е. Англо-український тлумачний словник редакційно-видавничої комп'ютерної термінології. Київ: Либідь, 2006. 320 с.
21. Шевченко В.Е. Художньо-технічне редагування: тексти лекцій для студентів відділення «видавнича справа та редагування». Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 254 с.
22. Ярема С.М. Технічне редагування: навч. посібник Київ: Ун-т «Україна», 2003. 284 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АРСУН – Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.

ДТ – Словник української мови: В 11 т. Додатковий том: у 2-х кн. Кн. 1. А – Л. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 556 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1: А – Г / Укл.: Р.В. Болдирєв та ін. 1982. 632 с.

НУНТМ – Таланчук М.П., Ярема С.Я., Коровайченко Ю.М., Ярема С.М., Моргунюк В.С. Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи. Київ – Львів: Університет «Україна», 2006. 664 с.

РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки Й.Ф. Андерш, С.А. Воробйова, М.В. Кравченко та ін. Київ: Наук. думка, 1994. 600 с.

СУМ-11 – Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.

Yuliia Vozniuk

SEMANTIC DERIVATION IN TERMINOLOGICAL SYSTEM OF THE PUBLIC-POLYGRAPHIC BRANCH

The emphasis is on dynamic processes and actualization of specific models and means of word formation in the modern Ukrainian language. The concept of neosemantization is described, which reflects a wide range of methods for updating nominative units, as well as hyponyms: internal (introspective) word formation, secondary nomination, semantic derivation, lexico-semantic way of word formation.

The reasons for the quantitative and qualitative modification in the terminosystem of the publishing and printing sphere are outlined: the development of the editorial specialty, the tendency of increasing the volume of Ukrainian-language scientific, popular science, educational, periodical professional literature, the growth of the number of Ukrainian translations of foreign-language professional literature.

The types of semantic derivation are analyzed on the examples of lexemes represented in the terminological dictionaries of the public-polygraphic sphere and scientific and educational works that represent the particular branch of scientific knowledge (*апарат, блок, лінійка, коридор, хвіст, спуск, головка, вганяти, вигання* etc.). Various methods of verbalization of concepts about processes and phenomena of this branch, optimal ways of termination taking into account features of the Ukrainian language resource of terminosystems are considered. A comparative analysis of semantic changes was made on the basis of academic

general dictionaries (Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes (1970 – 1980) and Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. Additional volume in 2 books (2017) and the edition “Norms of the Ukrainian Scientific and Technical Language. Interpretative Dictionary of Terms in the Publishing, Printing and Packaging Business”/ edited by P. Talanchuk etc. (2006).

An external-systemic, inter-systemic and intra-system polysemy, different types of semantic derivation (narrowing and amplification of the meaning due to metaphorical and metonymic processes) have been demonstrated, the consequences of which are termination or secondary termination of the studied words, intra-language migration of terms. The necessity of determining the semantic content of the defined terms and their standardization within the limits of the studied terminology system is generalized.

Key words: publishing terminology, publishing term, semantic derivation, metaphor, metonymy, amplification/narrowing of the meaning.

УДК 811.161.2

Л.П. КИСЛЮК

м. Київ, Україна

ТЕРМІН В АВТОРСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ

У статті проаналізовано використання термінів та творення авторської термінології в текстах публіцистичного стилю, зокрема, на матеріалі есеїстики. Поруч з уживанням відомих термінів та творенням okazіональних одиниць засвідчено процеси авторського переосмислення й метафоризації вже відомих суспільно-політичних номінацій. У контексті сучасного оновлення суспільної термінології виявлено тенденцію набуття авторськими новотворами статусу терміноідів із перспективою увійти в суспільно-політичну терміносистему. Запропоновано градаційну шкалу за критерієм співвідношення загальноприйнятого й авторського у функціонуванні термінів.

Ключові слова: публіцистичний стиль, есеїстика, термін, терміноід, колокація.

Публіцистичний стиль вважають ефективним інструментом миттєвого гострого реагування на актуальні проблеми сучасності. «У структурі публіцистичного стилю свою специфіку мають мова інформаційних матеріалів ... і мова художньо-публіцистичних текстів», яка ґрунтується «на різному співвідношенні компонентів тріади автор – об’єкт – читач» [1, с. 562]. Загалом для публіцистичного стилю характерні наявність авторської оцінки явищ (подекуди суб’єктивної) та спонування до висновків. До важливих властивостей сучасної публіцистики зараховують також її науковість, поважне та глибоке дослідження суспільних непорозумінь і викликів. С.Я. Єрмоленко наголошує, що як публіцистичному стилю загалом, так і мові преси, як його жанровому різновиду, властиве використання й поширення у загальномовній практиці наукових термінів.

Процеси творення суспільної термінології в сучасній українській мові, термінування лексики в суспільно-політичному дискурсі, детермінування у мові

ЗМІ ставали об'єктом наукового зацікавлення українських дослідників [2; 3; 5]. Н.Ф. Клименко окреслила критерії вивчення суспільної термінології, яка перебуває під впливом соціодинаміки, «в плані стратифікації нової суспільної лексики, осмислення уже відомих термінів, виявлення способів мовної категоризації новотворів і новопозичень за допомогою гіперо-гіпонімічних відношень», запропонувала вивчення номінацій-словосполучень, колокацій за їхнім об'єднанням у «темогнізда з тим самим стрижневим словом» [2, с. 192 – 193]. Колокацію у контексті її функціонування в суспільно-політичних текстах Н.Ф. Клименко визначає як «стійке словосполучення, один із членів якого з високим ступенем передбачення прогнозує появу пов'язаного із ним за значенням другого (іншого) складника, відрізняється від терміна. Останній має більш закріплену й виражену структуру та демонструє тісніший семантичний зв'язок складників словосполучення» [2, с. 193].

На перетині художньої та публіцистичної творчості перебувають есеї (есе), що як жанр пов'язують з ім'ям Мішеля Монтеня. Дослідники пишуть про «метажанрову природу есею», де важлива «не оцінка, а сам процес мислення й оцінювання» (Оля Гнатюк), «непересічна особистість автора, вияв його власної позиції» (В. Пахаренко). Питання належності есею до публіцистики залишається дискусійним, однак, безперечним зразком публіцистичного письма вважають політичний есей, в якому розглядають питання національної ідентичності та державної незалежності, місце та роль України в загальноєвропейському та світовому контексті. У таких текстах автори використовують передусім суспільно-політичні терміни; тут частіше, ніж у науковому стилі, трапляються явища метафоризації термінів, приклади семантичної деривації, тобто переосмислення відомих термінів. До аналізу залучено передусім тексти Ю. Шевельова, Є. Сверстюка, М. Рябчука; авторство верифіковано за корпусом ГРАК і пошуковою системою гугл.

У запропонованій О.О. Селівановою моделі термінології будь-якої сфери як «ядерно-периферійній структурі» її ядром є «номенклатури і найбільш спеціалізовані терміни, а периферією – терміноїди і професіоналізми». Терміноїди залучають із загально-народної лексики, з інших терміносистем; це номінативні одиниці, «які ще не отримали стабільного місця в терміносистемі» [4, с. 64]. Їхнім джерелом є також okazіонально-авторські одиниці.

Аналіз текстів названих авторів дозволив вибудувати градаційну шкалу за критерієм співвідношення загальноприйнятого й авторського у функціонуванні термінів: 1) від терміна як одиниці терміносистеми → 2) через перехідний / нестабільний статус одиниці (двоспрямована динаміка: а) метафоризація терміна / семантична деривація та його детермінування ↔ б) творення авторського терміна, набуття ним статусу терміноїда і подальшого входження в терміносистему) → 3) до індивідуально(оказіонально)-авторського творення/трактування терміноодиниці.

1. Термін *багатовекторна політика* означає «зовнішньополітичну орієнтацію певної держави водночас на декілька сильних сусідів» (Історія України: Словник-довідник для студентів вищих навчальних закладів, <https://history.vn.ua/book/dictionary/33.html>). У сучасних українських медіях вживають як усталений політичний термін його синонім *багатовекторність*, пор.: 5 грудня 2014 року в Регенсбурзькому університеті (Німеччина) пройшла лекція

Василя Філіпчука, кандидата наук, Голови Правління Міжнародного центру перспективних досліджень «Багатовекторність – основа української зовнішньої політики часів незалежності (1991-2013)» (сайт Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), <http://icps.com.ua>, 05.12.2014); *Історія української багатовекторності в зовнішній політиці...* (Українська правда, 18.01.2008); *Правління Кучми – це був час багатовекторності у зовнішній політиці* (<https://zik.ua>, 9.09.2018). У Миколи Рябчука термін багатовекторність вжито як у лапках так і без них: 1994 року, спостерігаючи у Львівському театрі ім. Заньковецької зустріч кандидата у президенти Леоніда Кравчука з місцевим «партактивом», я отримав взірцевий урок ... української багатовекторності, міжкрапельності та двостільцевості (МР, с. 135); Специфічна «багатовекторність» і «багатоморальність» української влади... (МР, с. 137). Поруч із використанням терміна багатовекторність М. Рябчук за аналогією творить авторські терміни-оказіоналізми міжкрапельність (пор.: вміння [Л. Кравчука] лавірувати «між крапельками» навіть відображене в усній народній творчості (День, <https://day.kyiv.ua>, 27.06.2002), можлива також давніша алюзія (яку нагадала Є.А. Карпіловська) з політичним довгожителем радянських часів Анастасом Мікояном, про якого казали, що він може пройти між краплями дощу й не намокнути); двостільцевість (пор. сидіти на двох стільцях – «намагатися підтримувати одночасно дві протилежні сторони; поділяти дві різні думки»); «багатоморальність» (пор. у М. Рябчука: У нормальних країнах мораль або є, або її немає; в «дивовижних» («багатовекторних») їх може бути дві або й двадцять дві, жодна з них із мораллю справжньою все одно не має жодного зв'язку, крім, як казав Безансон, суто «омонімічного» (МР, с. 137). В авторській одиниці «багатоморальність» використано ту саму активну словотвірну модель, що й у термінах багатокультурність, багатопартійність, багатополарність (ПЕ, с. 46 – 48).

2(а). Суспільна термінологія швидко оновлюється й «перебуває під значним впливом соціодинаміки в Україні» [2, с. 184]. Термін *система*, який функціонує, зокрема, й як політичний, словники подають у складі терміносполучень *політична система, система влади, система управління, система демократичного управління* (РУСНТ, с. 453 – 454). Натомість у текстах сучасної преси частіше вживають *радянська система, радянська політична система, радянська система влади*, переважно з негативно-оцінним відтінком: *Радянська система пресувала все і всіх* (Магнолія-ТВ, 20.10.2017); *Каральна радянська система перевірок буде знищена* (<https://espresso.tv>, 18.12.2018). М. Рябчук використовує нейтральні терміни *політична система, виборча система* (*система виборів, багатопартійна система, пропорційна система виборів*), а для характеристики радянської системи творить яскраво-оцінну словосполуку *монструальна криптосовєтська система* (МР, с. 52). У Юрія Шевельова трапляється нейтральне: *радянська система прекрасно знає, що цілком політизована людина – це вже не людина, а раб чи робот* (ЮШ, с. 286). У текстах Євгена Сверстюка термін *радянська система* трансформується в авторсько-оцінний *система лжі* (олжі): *система лжі і безчестя; система лжі і обману; крах системи лжі; система олжі; співучасник системи лжі; у запобігливому служінні системі лжі* (пор.: 12 років тому, коли в повітрі часу відчувався крах системи лжі, ми уявляли собі відродження Церкви... Він розширив систему концлагерів.

Він накинув *систему лжі країнам Європи*). Верифікація за корпусом ГРАК показала, що метафоризоване словосполучення *система лжі* характерне винятково для текстів і стилю Є. Сверстюка (виявлено 8 прикладів, а також 1 вживання словосполучення *система олжі* Анатолем Перепадею у його перекладі Марселя Пруста «У пошуках утраченого часу», <http://uacorp.us.org>). Цитата зі статті Є. Сверстюка про Миколу Лукаша «Микола добрий, що вилетів з пісні» (де він використовує це словосполучення), дозволяє зробити припущення, що цей вислів могли вживати у колі «своїх», до яких належали і Євген Сверстюк, і Анатоль Перепада: *Микола Лукаш і Григорій Кочур були нашими енциклопедистами 60-х років. Добрі імена Максима Рильського, Миколи Бажана, Леоніда Первомайського великою мірою трималися на їхній славі першокласних перекладачів. Біля них гуртувалися інтелігентні молоді перекладачі – Анатоль Перепада, Євген Попович, Ольга Сенюк. В університеті славилися Андрій Білецький і Тетяна Чернишова. При зустрічі вони завжди вітали молодших з якоюсь публікацією, бо раділи з кожної появи «сміливої думки»... (ЄС, с. 474). Таким чином, термін *система* в суспільно-політичній термінології у словосполученні *радянська система* вживається з різним ступенем авторської негативної оцінки: *каральна радянська система – система лжі (олжі) – монструальна криптосовєтська система*.*

2(б). У політичній сфері серед термінів – складних слів із другою основою –*крат*, –*кратія* (від грец. *κράτος* – сила, влада), яка у складних словах «відповідає поняттям «володар», «влада», напр. *плутократ*, *технократія* (СІС-85, с. 459), словники засвідчують передусім *демократія* та *охлократія* (РУСНТ: Суспільні науки, с. 113; 319). У праці Євгена Сверстюка «Вісник призначення України» («Дзеркало тижня», 29.06.2007), присвяченій постаті ідеолога і лідера українського національного руху ХХ століття В. Липинського, використано тріаду термінів *демократія – класократія – охлократія* із праці В. Липинського «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» (1919 – 1926). Аналізуючи учення Липинського про «провідну верству», Є. Сверстюк накладає тріаду термінів на сучасну матрицю українського суспільства (*охлократія «регіонів»*): *Клясократія вироджується в демократію, а вже ту доконує охлократія з абсолютним пануванням войовничих непродуцентів та з цілковитим придушенням свободи і самодіяльності громадянства. ... нині яскравий образ її бачимо у зовсім чужій охлократії «регіонів» (ЄС, с. 17). Верифікація за корпусом ГРАК показала, що на текст В'ячеслава Липинського «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» (1919 – 1926) припадає 300 з 352 уживань терміна *охлократія* (тобто понад 85%) та 218 із 229 (тобто понад 94%) уживань терміна *класократія* (<http://uacorp.us.org>). У тексті В. Липинського колокаціями (за Н.Ф. Клименко) виступають: *національна аристократія, хліборобська, земельна класократія, інтелігентська демократія, більшовицька озброєна охлократія* (<http://diasporiana.org.ua>).*

Поряд із відомими термінами в авторській публіцистиці функціонують одиниці, які створені конкретними авторами й набувають статусу терміна. Третій розділ у книзі М. Рябчука «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» (2003) називається «Знакування політичного простору: символи «ментократії» (МР, с. 96). У текстах корпусу ГРАК не вдалося виявити термін

«моментократія», вжитий у тексті М. Рябчука (обов'язково в лапках) із поясненням його смислового наповнення: *...у далекому 1992 році вже лунали тверезіші голоси, які застерігали, що в Україні насправді здійснюється досить сумнівний і аж ніяк не «еволюційний» політичний курс – «на мінімальні зміни і дрейф за течією, поєднуваний з політикою угод та позиційним маневруванням»* (Джордж Грабович – Л.К.), – *той самий курс, що його інший експерт влучно назве через десять років «моментократією»* (Тарас Кузьо – Л.К.) – *забезпеченням хвилевих потреб посткомуністичної олігархії (утримання влади й накопичення власності) за відсутності будь-якої стратегічної візії розвитку країни»* (МР, с. 112). М. Рябчук називає автором терміна моментократія Тараса Кузьо (британського та канадського політолога українського походження, спеціаліста з історії та політики незалежної України), а роком його появи 2002, тоді як за гугл-пошуком автором терміна моментократія називають соціолога Євгена Головаху (автора психолого-соціологічної інтерпретації масового психологічного явища соціальної амбівалентності українського суспільства): *Колись пан Головаха сказав про режим Кучми, він дуже влучно його назвав «моментократією»* (Радіо Свобода, <https://www.radiosvoboda.org>, 27.03.2005); *Типова, як сказав Євген Головаха, моментократія* (День, <https://day.kyiv.ua>, 27.01.2012); *Проте в нас панує парадигма «моментократії», за висловом знаного соціолога Євгена Головахи, здатність ухвалювати рішення тільки «тут і тепер»* (Тиждень, <https://tyzhden.ua>, 2.09.2016). У будь-якому разі, це приклад нового вдального авторського терміноіда, який набирає активності в публіцистичних текстах і має шанси стати терміном, засвідченим у словниках суспільної термінології.

У мові преси вживають також експресивно забарвлений неологізм *бандократія* (за аналогією до позначень основних типів політичних систем), як політичну й соціальну силу, що об'єднує корумпованих політиків, бюрократію й організовану злочинність і спрямована на посилення корупції в державі й криміналізацію її економіки (<http://cyclowiki.org>): *Замість демократії в Україні існує бандократія та баблократія, хто має гроші чи пов'язаний з бандою, той в ефір потрапляє* (<http://osp-ua.info/interview>, 31.08.2012); *Олег Соскін: «Бандократія» повинна бути усунена з «тіла» України* (<https://sveola.blogspot.com>, 19.05.2011). Та сама словотвірна модель працює на утворення в текстах сучасних ЗМІ розмовно-жаргонних *баблократія* – влада «бабла», тобто грошей; *олігократія* – влада олігархів: *Демократія в тому вигляді, в якому це реалізовано в нашій політичній системі, є владою, обраною меншістю, причому носії цієї влади, як правило, люди дуже заможні. З огляду на це ми можемо сміливо замінювати «демократія» на «олігократія», або «баблократія»* (Українська правда, <https://www.pravda.com.ua>, 27.03.2009). Такі жаргонні одиниці з яскравим оцінним забарвленням, безперечно, залишаються поза межами суспільної термінології.

3. Творення авторської термінології через метафоризовані найменування може давати життя новим термінам, хоч уживання їх так чи інакше «прив'язане» до авторського тексту. Таким авторським терміноідом є запропонований Ю. Шевельовим термін *леопардизм* у статті «Донцов ховає Донцова», уперше опублікованій у книжці Ю. Шереха «Думки проти течії. Публіцистика» (1948). Термін утворений за метонімічним перенесенням поведінки леопарда

на поведінку людини й позначає напад і фальсифікацію як неетичний метод «полеміки» Д. Донцова: *«Коли він випадкові фрази або уривки фраз, наведені з творів його противника, зіставляє з так само вихопленими уривками фраз з большевицької преси, він чудово знає, що він фальшує карти»* (ЮШ, с. 774). Цей термін сучасні автори цитують у літературних рецензіях, або згадуючи Ю. Шереха: *Згаданий критиком леопардизм стосується, звісно, Ігоря Костецького...* (www.shron1.chtyvo.org.ua); *...через Винниченка до леопардизму нашого...* (www.day.kyiv.ua); або у теоретико-літературних дослідженнях спадку Д. Донцова: [Ю. Шевельов – Л.К.] *називав його провокатором, неглибокою людиною, «ватажком леопардизму», кожночасового її режиму* (www.lnu.edu.ua). Таким чином авторський термін вийшов за рамки індивідуального вживання, став терміноїдом і має шанс увійти в терміносистему літературознавства. Аналізовані тексти підтверджують, що «асоціативний комплекс (ореол – за термінологією В.М. Телія) метафори, на базі якого відбувається термінологізація, потребує залучення цілого сценарію знань про позначене» [4, с. 61]. У сучасній публіцистиці термін *леопардизм* відсилає нас до іншого першоджерела – соціально-психологічного роману «Леопард» Джузеппе Томазі ді Лампедуза, (опублікованого 1958 р. уже після смерті автора) про символічно-еволюційну боротьбу світів аристократії (леопардів) і буржуазії (шакалів). Термін зазнав метафоризації та набув експресивності у текстах на геополітичні теми (*концепція леопардизму, леопардист, леопардистська стратегія*), де він позначає ‘зовнішні зміни, коли по суті все залишається незмінним’ або ‘деякі косметичні перетворення і нові обличчя у керівництві певного політичного режиму’. *Леопардизм* використовують і як медичний термін на позначення плямистих (здебільшого алергійних) висипів на шкірі, де використано уже зовнішню подібність шкіри леопарда до вияву симптомів хвороби. Таким чином, наявна омонімія термінів із різним смисловим наповненням у різних терміносистемах є наслідком творення цих термінів у різних галузевих терміносистемах за допомогою однакових словотворчих засобів (суфікса *-изм*).

Особливості авторського вживання найкраще помітні там, де функціонують паралельно загальноприйняті терміни й метафоризовані, оцінні означення того самого поняття, пор., у Є.Сверстюка *в'язень сумління* (хоч це може бути й калька з російського поширеного визначення дисидентів *узники совести*) на позначення загальноновживаного *політичний в'язень*; у юридичній термінології: *ув'язнений, в'язень* (РУСНТ, с. 139), *політичний злочинець* (РУСНТ, с. 380); або у Є. Сверстюка: *боязкий «патріотизм»* та запропоноване Юрієм Яновським визначення *«гнуцкохребетна інтелігенція»* на позначення *конформізму* (пристосування): *Для Лукаша, який усе називав точним словом, такий боязкий «патріотизм» і лукава гра з поклонами – і нашим, і вашим – були звичайним конформізмом* (ЄС, с. 486). Такі колокації найчастіше залишаються оказіональними неологізмами в межах авторського тексту, оскільки створені не на потребу означення певного явища чи процесу, а передусім для вираження авторської оцінки його.

В авторській публіцистиці, окрім уживання відомих термінів та творення оказіональних одиниць, відбуваються процеси переосмислення й метафоризації відомих термінів та набуття авторськими новотворами статусу терміноїдів із перспективою увійти в суспільно-політичну терміносистему.

1. Єрмоленко С.Я. Публіцистичний стиль. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2007. Вид. 3-є, зі змінами і доп. С. 562.
2. Клименко Н.Ф. Детермінування та термінування лексики в сучасній українській мові. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія* / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ, 2017. 444 с.
3. Романюк Ю.В. Детермінологізація дієслів у сучасній українській мові. *Термінологічний вісник*: Зб. наук. праць. 2013. Вип. 2(2). С. 143 – 149.
4. Селіванова О.О. Метафора в лінгвістичній термінології: когнітивний аспект. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць., 2013. Вип. IX. С. 58 – 65.
5. Таран А.А. Термінологізація лексики в суспільно-політичному дискурсі. *Термінологічний вісник*: Зб. наук. праць. 2013. Вип. 2(2). С. 138 – 142.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГРАК – М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, М. Крук, А. Рисін, М. Возняк. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). Київ, Осло, Єна, 2017 – 2018. URL: uacorpus.org.

ЄС – Сверстюк Євген. Світлі голоси життя. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2015. 768 с.

МР – Рябчук Микола. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. Київ: Критика, 2003. 336 с.

ПЕ – Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: у 3 т. Т. 1. Суспільні науки. Київ: Наук. думка, 1994. 594 с.

СІС-85 – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. Київ: УРЕ, 1985. 2-е вид. 966 с.

ЮШ – Шевельов Юрій. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. II. Літературознавство / Упоряд. І. Дзюба. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1151 с.

Larysa Kysliuk

TERM IN AUTHOR'S PUBLICISM

The article analyzes the use of terms and the author's terminology creation in texts of the journalistic style, in particular, it is based on the essays. The analysis involves texts by Yu. Shevelev, Ye. Sverstiuk, M. Riabchuk. The verification of authorship is made by means of the corpus GRAC and the retrieval system Google.

In the author's journalism, the use of well-known terms and the creation of occasional units are observed. The rethinking and metaphorization of well-known politico-social terms are investigated.

The tendency of acquiring the terminoids from the author's neologisms with the prospect of entering the politico-social terminological system was revealed, in the context of the modern updating of social terminology.

Occasional neologisms remain within the scope of the author's text, since they are not created by the need to define a particular phenomenon or process, but primarily for the expression of the author's assessment.

The gradation scale according to correlation between generally accepted and authors' terms in their functioning is developed:

- 1) the term as a unit of the terminology system;
- 2) transient / unstable unit (bi-directional dynamics):

- a) metaphorization of term / semantic derivation and its determinism;
- b) the creation of author's term, the acquisition terminoid status and subsequent entry into the terminology system;

3) individual (occasional) terminological units (created / interpreted by author).

Keywords: journalistic style, essayism, term, terminoid, collocation.

УДК 659.4(075.8)

I.A. КОЛЕСНІКОВА

м. Київ, Україна

ЛІНГВОРЕКЛАМІСТИКА: МОВА СУЧАСНОЇ РЕКЛАМИ

У статті проаналізовано основні характеристики мови сучасної реклами, визначені типи помилок у рекламних текстах, а також вимоги, що висувають до рекламного продукту.

Ключові слова: лінгворекламістика, професійна мова, рекламний текст, рекламний продукт, траблшутинг, брендинг, ребрендинг.

Професійна мова є універсальним інструментом спілкування фахівців у будь-якій сфері діяльності людини. Безумовно, кожна конкретна фахова мова має свою специфіку, зокрема в термінологічному складі, жанрових особливостях спеціального тексту, етиці професійного спілкування тощо. Проте жодна з цих мов не може бути антагоністом літературної мови, оскільки остання є її базою. Це стосується й мови реклами, яка грішить порушенням майже всіх літературних норм: фонетичної, орфографічної, лексичної, граматичної, графічної, морфологічної та ін.

Проблема чистоти мови в сучасній українській рекламі є вкрай актуальною, оскільки саме рекламні оголошення стають предметом вивчення майже кожної людини-споживача. Цьому присвячені роботи як видатних українських стилістів, так і лінгвістів, що займаються питаннями нормалізації мови, зокрема О.Д. Пономаріва (мова реклами), Р.А. Іванова (реклама в контексті мовних норм), О.О. Хруленко та Л.Д. Чернюх (теоретичні аспекти мови сучасної української реклами), О.В. Дерпак (вплив мови реклами на мовну особистість), Л.А. Кулішенко (про мовні помилки на прикладі міста Суми) та ін.

Окрім представники рекламного бізнесу вважають, що саме завдяки «особливій креативності», яка реалізується через нехтування нормами літературної мови, можна досягти успіху в спілкуванні з клієнтами, забуваючи при цьому золоте правило одного з фундаторів реклами Д. Огілві: «Реклама – це робота зі словником». У результаті з'являється реклама, виголошена зі знаменитим у 90-ті роки «аденоїдним прононсом», яким послуговувалися при озвучуванні зарубіжних кінофільмів. Через таку позицію рекламодавців на ринку функціонують неграмотні, незрозумілі, іноді вульгарні варіанти продуктів брендингу

чи слоганів, наприклад: *«Папа дасть ...БІ!»* (назва нічного клубу, м. Харків), та недолугі назви: *«Изба-читальня»* (кафе, м. Донецьк), *«Клевая КладОвая»* (молочний магазин, м. Буча), *«Лимончик»* (м'ясний магазин, м. Луганськ). Такі «фантазії» є характерними для мереж ресторанів і кафе, зокрема в брендингу страв: *«Альберт Ейнштейн»* (мозок, запечений на грінках. Чий саме, в меню не уточнено), *«Тромб інженера Гаріна»* (свинина, запечена із часником. Гра слів чи пародія на назву твору О. Толстого *«Гіперболоїд інженера Гаріна»*), *«Оральний»* (салат з язика з овочами), *«Жертва посухи»* (сушений кальмар), *«Гарячі штани»* (коктейль), *«Контрольний постріл»* (коктейль), *«Янгол свіжого мороженого»*. Тушка. 17 гривень 46 копійок».

Зрозуміло, що професійна мова не може перетворитися на арго, яке б стало табу для сторонніх користувачів. Вона не може порушувати принципи архітекτονіки національної мови, хоча матеріалом для рекламного продукту може стати будь-який шар лексики. Реклама – найдемократичніша сфера спілкування, в якій учасником комунікації або опонентом може бути кожен носій мови чи іноземець. Не ігноруємо й той факт, що саме в галузі реклами з'являються не тільки неологізми, а й нові способи словотворення. Ось чому реклама має відповідати таким універсальним вимогам, розробленим фахівцями:

1) бути зрозумілою для всіх учасників ринку незалежно від цільової аудиторії;

2) спонукати клієнта до виконання саме тієї дії, про яку йдеться в рекламному тексті, тобто виконувати своєрідну магічну функцію;

3) бути цікавою, неординарною, інтелектуально не провокаційною. Пам'ятати, що чим краща компанія, тим талановитішою має бути її реклама, порівн.: кафе сімейного відпочинку *«Сирота»* (нонсенс), *«Нецелованная свинина»* (натуральний фермерський продукт);

4) мовний дизайн рекламного тексту має бути грамотним, відповідати нормам літературної мови, не входити з нею в конфлікт, не ображати мовні почуття споживачів;

5) не відволікати увагу клієнтів від домінантної інтенції рекламодавця;

6) орієнтуватися на освічену людину, особливо при використанні іншомовних слів, фактів із культури та історії зарубіжних країн;

7) не викликати негативної реакції споживача на рекламу (у формі насмішки, глузу тощо), наприклад: *«Весільні букети! Постійним клієнтам знижки»*; *«ІГ'яний дайшник»* (кафе), *«Трохи не заміжня»* (кафе); порівн. вдалий слоган: *«Мікроби теж їздять у метро. Не притуляйся»*;

8) не забувати, що основна функція рекламного тексту – заохотити клієнта до певних дій на відміну від художнього (естетична насолода, зацікавленість у новій інформації) та наукового текстів (фахова інформація);

9) не спонукати споживачів до дискусій із приводу мовного дизайну тексту, наприклад, назва страви: *«Тропическое свинство»* (свинина з ананасами);

10) не переходити на мову, що характерна для обмеженого кола користувачів (сленг, жаргон, арго). Такий підхід є виправданим за умови спецзамовлення для конкретної цільової аудиторії. Наприклад, назви страв: *«Злодійський східняк»* (рибне асорті); *«Туга за волею»* (червона ікра), *«Расчлененка»* (бастурма); *«Шо за шоп»* (магазин молочної продукції, м. Київ). Подібні назви не сприяють просуванню продукту;

11) не ображати естетичні почуття клієнтів, не викликати в них непотрібних емоцій, наприклад: «Глубокая глотка» (кафе); «Нудьга зелена» (кафе); алко-маркет «Бути добру!»; солярій «Шкварка».

Нестримний «артистизм» спостерігаємо в назвах магазинів України:

- м'ясні: «AveMaria» (м. Київ), «Весела жаба» (м. Київ), «Своє» (Позняки, м. Київ), «Натуральнее не бывает» (м. Донецьк), «Брусничка» (м. Харків), «Глечик» (м. Харків), «Скотный двор» (м. Харків);

- молочні: «Vintage» (м. Київ). Іменник *вінтаж* багатозначний, походить з французької мови (*vintage* – витримка вина) і не може бути вжитий в оцінці якості молока (чим старіше, тим краще);

Рекламні тексти не повинні бути антиеталонними, ставати антиприкладом для школярів і студентів у плані орфографії та графіки, тим більше, що реклама оточує нас усюди.

Розглянемо основні негативні параметри мови сучасної реклами:

1) інтелектуальний дисбаланс між IQ рекламодавця і споживача, наприклад: «І птичек» (цукерка), «Відважний комарик зі смаком вишні» (цукерка), «Сюрик-Пусик в глаз» (ескімо), «Поцілунок кобри» (консерви), «Попелюшка-металіст» (ковбаса), «Козявочная» (магазин одягу для немовлят);

2) нехтування соціальним статусом клієнта, пропонування йому вульгарних, жаргонних, непристойних назв: «Свіжак» (м'ясний магазин, м. Донецьк);

3) використання образів, які порушують етику спілкування і мають подвійні натяки: торт «Молочко любимой», порівняй вдалу назву «Пташине молоко» (щось неординарне);

4) низький освітній рівень автора реклами, наприклад: цукерка «Візит Бабаїв». Як відомо, бабай – це збирач данини за часів Київської Русі (татаро-монгольська навала). Турки-бабаї забирали в полон маленьких хлопців, щоб виховати з них яничарів. Ось чому образ Бабая, що краде чи забирає неслухняних дітей, зберігся у східнослов'янському фольклорі й не підходить для назви цукерок;

5) сумнівна фантазійність у брендингу, наприклад: «Кислотный дождь» (цукерка), «Трусенюшка медовая» (російський аналог української «Корівки»), «Укус женщины» (цукерка), «Люти солодоці» (цукерка);

6) негативні гендерні, політичні, національні асоціації образливого змісту, наприклад: «Негр в пене» (торт), російська цукерка із зображенням Криму «А ну-ка, отбери!», ресторан «Сім тарганів» (національна італійська кухня);

7) негативні емоції (переляк, страх, депресія), що викликають назви продуктів для дітей або дорослих, наприклад: «Доведений до відчаю» (коктейль), «Вулканізація» (перукарня), «Жила-была Красная Шапочка» (цукерка із зображенням вояка на обгортці), «Перше онкологічне» (кафе), «Шок» (цукерка);

8) казус зі змістом літературних творів, неправомірне використання онімів, відвертий плагіат, наприклад: надпис на шоколадці: «З'їж мене!» – фрагмент цитати з твору Л. Керрола; «Свинтус Грандиозус» (медальйони зі свинини з беконом) – макаронічна мова за прикладом Івана Котляревського;

9) незрозуміле перекичування топонімів, наприклад: караоке «Лось-Вегас клуб»;

10) подвійне прочитання слоганів: «*Ваші вії ростуть на очах*»; «*Еко мама*» (молочний магазин); «*М'ясо від селян*» (м'ясний магазин), «*Отже*» (молочний магазин);

11) помилкова семантизація іншомовних слів, їх використання в некоректних словосполученнях, наприклад: «*Бухенхаус*» (перша пивна лавка), «*Bosch*» (м'ясний магазин);

12) порушення всіх норм сучасної літературної мови: м'ясний магазин «*ПриродИ*» (м. Київ).

Рекламна назва – це обличчя фірми, тому до її вибору варто ставитися професійно та звертатися по допомогу до лінгвістів. Лінгворекламистика є новим напрямом сучасної науки, що виникла на перетині лінгвістики й рекламної справи. Вона дозволяє об'єктивно оцінити рекламний продукт як за змістом, так і за формою і в разі необхідності скоригувати невдалий текст чи назву.

Зараз набуває популярності в Україні професія траблшутера, який, як і лінгворекламист, є своєрідним лікарем для копірайтингу. Проте його діяльність пов'язана з виправленням помилок бізнес-компаній, що обрали неправильну стратегію / тактику і через це можуть ставати неконкурентноздатними на ринку.

Траблшутинг (з англ. troubleshooting) відомий з 1905 року, коли з'явився і цей термін; траблшутер у буквальному перекладі означає «людина, яка розстрілює проблеми», що дозволяє бізнесу виправити ситуацію з мінімальними витратами.

Подібні ситуації можуть виникнути і внаслідок невдалого брендингу. Класичний приклад цього описаний у романі Маргаретт Мітчелл «Віднесені вітром» щодо вивіски, яку жартома запропонував Скалетт О'Хара Ретт Батлер для назви магазину. Ребрендинг таких назв дозволяє позбутися неприємних наслідків (що і зробив герой твору Ешлі Уілкс). Тобто практика виправлення рекламних помилок, як і сама реклама, існує давно.

Отже, мова сучасної реклами не є ідеальною й тому потребує коригування з боку лінгвістів, для яких рекламний простір має перестати бути забороненою зоною. Ця мова не може перетворитися на субмову, що відірвана від своєї основи – літературної, або ширше, національної мови, оскільки це шлях у невідоме.

1. Дерпак О. Ефективність реклами і мовні особистості. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2010. № 8. С. 24 – 33.
2. Колеснікова І.А. Лінгворекламистика: нотатки про новий спецкурс для студентів ВНЗ України. *Сучасна українська нація: мова, історія, культура*. Львів: Друкарня ЛНМІ імені Данила Галицького, 2016. С. 100 – 101.
3. Колеснікова І.А., Рикичинська Д.О. Деякі вимоги до особистості сучасного копірайтера. *Economics, Education and Law*. Бургас: Бургаський Вільний Університет, 2018. С. 101 – 104.
4. Колеснікова І.А. Крос-культурний конфлікт як наслідок лінгвальної помилки (на матеріалі рекламних назв). *Наукові записки Ніжинського університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки»*. Кн. 1. Ніжин, 2013. С. 14 – 16.
5. Колеснікова І.А. Копірайтинг: практикум для студентів-економістів. Київ, 2018. 119 с.
6. Кулішенко Л.А. Мовні помилки в рекламі міста Суми. *Журналістська освіта в Україні: світові професійні стандарти*. Суми: СумДУ, 2017. С. 102 – 106.
7. Пономарів О. Про мову реклами. URL: <http://ponomariv-kultura-slova.wikidot.com/mova-reklamy>.

8. Храповська Г. Українська реклама: проблеми мовної безграмотності. *Українська мова та література*. 2001. № 8. С. 5 – 12.

Iryna Kolesnikova

LANGUAGE OF MODERN ADVERTISING

Professional language is a universal tool of specialists' communication. Every professional language has its specificity at different levels. They are terminology, genre features of texts, ethics of professional communication etc. However, none of these languages can be an antagonist of literary language.

Violation of the standards of literary language, intellectual imbalance between the advertiser's IQ and the consumer, the existence of negative connotations and emotions, failure to reach advertiser's intentions; unsuccessful linguistic design of advertising product, violation of ethics of communication with the client; failed branding; inappropriate neologisms; wrong semantics towards words of foreign origin, famous to placenames, onyms, dubious creativity are typical features of language.

Linguoreklamistics is a modern expert on the language of copywriting which allows not only to make professional re-branding and to find both linguistic and intellectual mistakes in an advertising text, but also to find a name for the company or institution according to their specialty, that is to function as troubleshooting and to make qualitative advertising product.

Keywords: linguoreklamistics, language of modern copywriting, advertising text, advertising product, branding, re-branding, professional language, troubleshooting.

УДК 811.161.2'373.46

Н.Л. КРАСНОПОЛЬСЬКА

м. Київ, Україна

РОЛЬ МОРФОЛОГІЧНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ

У статті розглянуто морфологічний спосіб творення термінів менеджменту, зокрема проаналізовано й подано опис його основних різновидів: афіксації, основоскладання, словоскладання та аббревіації.

Ключові слова: *термінологія менеджменту, афіксація, основоскладання, словоскладання, аббревіація.*

Сучасний етап розвитку української наукової термінології позначений активним опрацюванням термінологічного фонду різних галузей знань, пов'язаних із життям та суспільною діяльністю людини. Зокрема, у наукових доробках О.А. Покровської, І.І. Вакулик, О.П. Винник, Г.В. Чорновол, О.В. Чуєнкової, М.І. Навальної, Т.М. Дячук, О.М. Михалевич та інших дослідників

© Н.Л. КРАСНОПОЛЬСЬКА, 2019

схарактеризовано шляхи та способи формування економічної терміносистеми, висвітлено проблеми її стандартизування та кодифікування, проаналізовано словотвірні особливості.

Мета пропонованої розвідки – лінгвістичний аналіз закономірностей морфологічного терміноутворення в сучасній українській терміносистемі менеджменту.

Одним із найзначніших джерел збагачення української термінології менеджменту є морфологічний спосіб словотвору. На думку Т.І. Панько, саме афікси посідають провідне місце у становленні терміносистем, оскільки «в морфологічній структурі слова-терміна, утвореного шляхом афіксації, органічно закладені основи структурної систематизації, які мають першочергове значення для термінології» [12, с. 121].

Утворення термінів відбувається в основному за тими самими словотвірними моделями і за допомогою тих самих словотворчих афіксів, за якими створюються і слова загальнолітературної мови, проте існують деякі специфічні особливості, властиві тільки термінологічному словотворенню. Афіксальному терміноутворенню притаманна підвищена продуктивність і вживаність окремих терміноелементів, а також суворіша семантична спеціалізація словотворчих морфем і словотвірних моделей [10, с. 138]. Наприклад, модель із суфіксами **-ент**, **-ант** у досліджуваній терміносистемі слугує для утворення спеціальних назв на позначення осіб за видом і сферою діяльності: *продуцент*, *депутант*, *диспонент*, *конкурент*. Висока продуктивність (поряд із семантичною спеціалізацією) принциповим чином відрізняє моделі із суфіксами **-ент**, **-ант** у фаховій лексиці від аналогічної моделі в загальнолітературній мові, де вона належить до непродуктивних. Натомість назви осіб за професією та видом діяльності в українській загальнолітературній мові найчастіше творяться за допомогою суфіксів **-ач**, **-ник**, **-льник**, **-ець**, **-ар** (**-яр**). В аналізованій термінології вони малопродуктивні. Незважаючи на те, що «суфікс **-ач** належить до тих словотворчих засобів, які за рівнем продуктивності та функціональним навантаженням становлять національну специфіку іменникового словотвору української мови» [1, с. 3], у термінології менеджменту його практично не використовують.

Така суворіша семантична спеціалізація морфем і моделей у сфері національної термінології спричинює створення повторюваних стандартних терміноелементів у низці термінів, що сприяє класифікаційній упорядкованості термінів, яка відіграє доволі важливу роль під час формування галузевих термінологій [8, с. 54].

Афіксальному терміноутворенню у сфері менеджменту, як і в багатьох інших галузях науки, характерне широке застосування міжнародних греко-латинських морфем, наприклад: *зінтерсегментація*, *субординація*, *контрпсегментація*, *децентралізація*, *реінжиніринг*, *дезорганізація*.

Термінологічна деривація різних національних мов має більше словотворчих засобів, ніж словотвір загальнонаціональної мови. Багатьом терміносистемам притаманне широке використання символослів, які в загальнолітературних мовах не можна зарахувати до числа продуктивних словотворчих засобів. У досліджуваній термінології засвідчуємо вживання символічних позначень зі словами, наприклад: *х-неефективність* – «ситуація, за якої виробничі витрати

вищі за можливі мінімальні, що призводить до неефективних результатів» (ШМ, с. 376). Особливою рисою символослів, на думку В.П. Даниленко, є їхня повна умовність, штучна прийнятність і свідомо закріпленість [4, с. 107]. Крім того, такі символослова зручні своєю лаконічністю та однозначністю, що дуже важливо для будь-якого терміна. Зазначимо, що загальнолітературне словотворення української мови практично не має одиниць номінації, аналогічних цим символословам. Тому зазначений спосіб словотвору є однією з найяскравіших специфічних рис морфологічного терміноутворення, яка дозволяє безпомилково визначити належність тексту, у якому містяться подібні структурні утворення, мові науки. Застосування їх у сфері спеціальної лексики виправдане тим, що за їх допомогою можливо в короткій формі виразити такі релевантні ознаки понять, для яких не можна знайти в сучасних національних мовах інших неописових засобів вираження [8, с. 55].

Суфіксація. Серед способів термінологічної деривації провідна роль належить суфіксації, оскільки «суфікси виразно відрізняються від префіксів широким діапазоном варіювання» [6, с.10]. Модель із іншомовним суфіксом **-аці/ї/-** у досліджуваній термінології дуже продуктивна, на відміну від загальнолітературної мови, і використовується для творення термінів, які позначають назви процесів. Твірними для таких дериватів є дієслівні основи на **-ува/-зува/-изува/-ізува-**: централізувати – *централізація*, мотивувати – *мотивація*. Але найчастіше такі терміни не мають в українській мові відповідних дієслів: *департаменталізація, стагнація, ротація, рестрикція, кондиція*.

Високою продуктивністю відзначається питомий суфікс **-нн-(я)**, за допомогою якого від основ дієслів утворюють терміни-іменники на позначення назв процесів і дій: делегувати – *делегування*, контролювати – *контролювання*, за аналогією: *управління, адміністрування, планування, профілювання, регламентування, регулювання, демпірування, резервування, дублювання*.

Порівняно невелика кількість термінів, утворених за допомогою питомого суфікса **-ств-** / **-цтв-**. Вони позначають здебільшого назви процесів та явищ: *лідерство, партнерство, керівництво, суперництво, наставництво, інструкторство, інспекторство*.

Як діалектичну єдність національного й міжнародного розглядаємо терміни з суфіксом **-ість**, успадкованим із праслов'янського лексичного фонду. Такі номінації утворені від основи прикметника або дієприкметника і виражають «ознаки абстрагованості від предмета або властивості чого-небудь» [7, с. 45]. Наприклад: *рентабельність, продуктивність, відповідальність, економічність, адекватність, валентність, ефективність*.

Обмежено, але трапляються терміни-іменники із суфіксом **-ість**, мотивовані складними прикметниками: *працездатність, конкурентоспроможність, цілеспрямованість*. «Для моделі іменників з суфіксом **-ість** характерне постійне розширення словотвірних зв'язків цього форманта з основами прикметників різного походження і морфологічної будови, а отже, зростає активність цієї моделі та її роль як основної і продуктивної для творення іменників на позначення властивостей...» [15, с. 72].

Значне місце в термінології менеджменту посідає якісна характеристика понять. Цю функцію виконують прикметники, за допомогою яких виділяються характерні ознаки процесів, явищ тощо. Щодо термінологічності прикметників

серед дослідників існують різні погляди. На думку В.П. Даниленко, прикметники можуть бути самостійними термінами, оскільки основною мовною ознакою є «невмотивованість, яка в цьому випадку збігається з тим, що це, як правило, слова, запозичені в нашу мову як готові лексичні одиниці, або прикметники, що утворилися на російському ґрунті від запозичених невмотивованих основ іменників» [3, с. 47]. Л.О. Симоненко вважає, що прикметники потрібно розглядати як складник термінів-словосполучень, оскільки «по-перше, усі прикметники на сучасному етапі вмотивовані твірними основами, по-друге, вони, як правило, дають якісну характеристику понять і можуть вступати в словосполучення з різними словами, що характеризують різні поняття» [14, с. 136].

Спостереження над конкретним фактологічним матеріалом дають підставу вважати обґрунтованим ухвалення прикметників у систему термінологічної лексики менеджменту як автономних термінів, що однозначно іменують поняття менеджменту, не виключаючи асоціацій із загальноновживаними словами. До складу термінів-словосполучень менеджменту входять відносні прикметники. Вони можуть утворюватися від іменникових основ східнослов'янських і запозичених слів:

1) за допомогою суфіксів **-н-**, **-ов-**, **-ев-** і вказувати на ознаку предмета за його походженням або призначенням: *комерційний директор, платіжна матриця, товарний знак, тактичне планування, еталонна влада, процесний підхід до управління, рекламний слоган, апаратні менеджери, бюджетний контроль, службовий нагляд, ділова стратегія, фінансова стратегія, кадрова політика, ринковий розвиток, фірмовий знак, цінова стратегія, нульовий ризик, цільове управління, нішева стратегія, організаційні структури, посадові інструкції*.

Інколи прикметники утворені за допомогою вторинної суфіксації, за якої суфікс **-н-** ускладнений формантами **-ич-**, **-іч-**: *технологічний поділ, бюрократична інформація, психологічна угода*;

2) за допомогою суфікса **-н-**, **-ов-** і вказувати на відношення до часу: *сезонні знижки, підсумковий контроль, поточний контроль, постійний комітет*;

3) за допомогою суфікса **-н-**, **-альн-** і вказувати на ознаку щодо місця: *горизонтальна структура, вертикальна структура, регіональна структура*;

4) за допомогою суфікса **-ськ-/и-цьк-**, що означає належність: *управлінське рішення, господарська місія, інструкторські вказівки, підприємницький ризик*.

Префіксація. Специфіка префіксального словотворення «полягає у тому, що префікси як словотвірні форманти приєднуються до цілого слова, утворюючи нові слова того самого лексико-граматичного класу» [2, с. 543]. У творенні термінів менеджменту беруть участь питомі префікси **над-**, **перед-**, **без-**, **поза-**, **під-**, **не-** і префікси іншомовного походження: **гіпер-**, **анти-**, **де-**, **ре-**, **контр-**.

Префікс **без-** у термінах-прикметниках виражає відсутність того, на що вказує твірна основа: *безготівкові розрахунки, безлімітне кредитування, безризикова зона, безперервна реорганізація*.

Префікс **поза-** надає термінам значення перебування за межами того, що означає твірна іменникова основа: *позабалансовий рахунок, позавиробничі витрати, позаекономічний примус, позаробочий час*.

Серед найпродуктивніших питомих префіксів у термінології менеджменту є префікс **не-**. За допомогою цього форманта продукуються терміни, що означають відсутність того, що виражає твірна основа: *неплатоспроможність,*

невизначеність, нерезиденти, ненормовані (активи), нетарифний (бар'єр), невиробничі (фонди), нерегулярні (кризи), непрямі (зв'язки), неформальні (зв'язки), нематеріальні (стимули), нецінова (конкуренція).

Одним із найуживаніших іншомовних префіксів є префікс **ре-**, що означає протилежну дію або протидію: *реінжиніринг, реконструкція, редизайн, реімпорт, реінвестиція, ревалоризація, рефінансування, реприватизація, ремаркетинг.*

Відносно продуктивним є префікс латинського походження **де-**, який вказує на відміну раніше здійснених процесів. Наприклад, *декомпозиція, децентралізація, декодування, демаркетинг, демонополізація, деномінація.*

Префіксація належить до менш продуктивних способів терміноутворення.

Основоскладання є одним із продуктивних способів словотворення, яке на всіх етапах розвитку української мови сприяло поповненню її словникового складу. Використання осново- і словоскладання «у різні періоди має своєрідні риси, зумовлені появою нових слів у відповідь на соціальне замовлення, збільшенням запозичень-складних слів, засвоєння яких веде до виокремлення нових або зростання продуктивності вже відомих основ і залучення їх у процеси словотворення мови, подальшим згортанням словосполучень..., термінізацією і детермінізацією загальнолітературної мови» [5, с. 134]. Терміни-композиції мають перевагу перед термінами-словосполученнями, оскільки характеризуються семантичною єдністю, функціонують у тісному зв'язку з системою словосполучень і є вищим ступенем конкретизації [13, с. 78].

Для характеристики термінів менеджменту за розміром використовують складні слова з компонентами **макро-** та **мікро-**: *макропроцеси управління – мікропроцеси управління*, аналогічно: *макроструктура ринку – мікроструктура ринку, макроекономічні моделі – мікроекономічні моделі, макросередовище – мікросередовище.*

Терміни з міжнародним компонентом **-грама** є назвами схематичного зображення явищ, зв'язків у менеджменті: *діаграма, топограма, хронограма, органіграма, професіограма.*

Особливо широко в аналізованій терміносистемі репрезентовані складні слова, утворені поєднанням двох основ за допомогою інтерфіксів **-о-**, **-е-**, причому друга основа часто ускладнена суфіксом: *діловодство, заводоуправління, довготермінові (цілі), короткотермінові (цілі), справочинство, ресурсозбереження, ціноутворення, фондоозброєність (праці).*

Як засвідчує практика, серед термінів-композицій значне місце посідають складні прикметникові сполучення. За структурно-морфологічними ознаками їх можна поділити на такі види:

1) терміни-композиції, утворені поєднанням двох прикметникових основ: *адміністративно-управлінський (персонал), глобально-корпоративний (менеджмент), виробничо-господарська (діяльність), соціально-психологічні (методи управління), логіко-формалізовані (методи прийняття рішень), теоретико-ігрові (методи прийняття рішень), соціально-психологічні (умови праці), організаційно-технічні (умови праці), дивізійно-продуктова (структура), експлуататорсько-авторитарний (стиль лідерства), доброзичливо-авторитарний (стиль лідерства), програмно-цільове (управління), дивізійно-регіональна (структура), продуктово-маркетингова (стратегія), причинно-наслідкове*

(моделювання), *адміністративно-державне* (управління), *організаційно-розпорядчі* (методи менеджменту), *постачальницько-збутовий* (менеджмент), *програмно-цільова* (організаційна структура управління). Цей тип творення відзначається найвищою продуктивністю;

2) композити, першою частиною яких є займенникова основа, а другою – іменникова: *самоменеджмент*, *самоуправління*, *самофінансування*, *самоухилення*, *собівартість*. Цей тип творення малопродуктивний;

3) складні терміни, перша основа яких прислівникова, а друга – прикметникова: *внутрішньоособистісний* конфлікт, *внутрішньофірмовий* менеджмент, *довготерміновий* план, *середньотерміновий* план;

4) складні слова-терміни, утворені поєднанням основи числівника та прикметника: *багатонаціональна* корпорація, *двофакторна* модель Герцберга, *тримірна* схема Абеля.

Словоскладання (юкстапозиція). Творення юкстапозитів – один із продуктивних способів збагачення системи термінів менеджменту. Зростання продуктивності словоскладання в терміносистемах європейських мов науковці пояснюють низкою причин. Позамовною причиною є поява складних понять, приладів, пристроїв, систем для позначення яких потрібні терміни-складні слова, у яких опорні компоненти зазвичай виражають поняття певної галузі знань, а залежні – називають будь-які ознаки цих понять. Внутрішньомовними причинами зростання продуктивності словоскладання дослідники називають такі: 1) існування внутрішньої структури вже наявних у мові науки й техніки термінів-складних слів, за аналогією з якими утворюються нові терміни; 2) здатність термінів-складних слів бути зручним засобом передавання складних понять у стислій формі; 3) прагнення до стислості, яка характерна для термінів-складних слів, оскільки вони мають компактну форму при ускладненому змісті; 4) прозора смислова структура термінів-складних слів [11, с.119].

Переважаюча частина термінів менеджменту, що утворилися словоскладанням, – це іменники на позначення процесів: *бренд-менеджмент*, *тайм-менеджмент*, *маркетинг-менеджмент*, *бізнес-планування*, *бізнес-стратегія*, *маркетинг-мікс*, *кейс-метод*. Юкстапозити, що є наслідком словоскладання, допомагають конкретизувати тип керівника: *керівник-автократ*, *керівник-ліберал*, *керівник-популіст*, *керівник-демократ*, *керівник-формаліст*, *керівник-апаратник*. Велику продуктивність у складі термінів-юкстапозитів менеджменту має іменник *менеджер*: *офіс-менеджер*, *фандменеджер*, *бренд-менеджер*, *ко-менеджер*, *лідлменеджер*, *мідлменеджер*, *проект-менеджер*, *менеджер-інтегратор*, *ризик-менеджер*, *топменеджер*, *дисконт-менеджер*, *маркетинг-менеджер*, *акаунт-менеджер*, *секретар-офіс-менеджер*, *прес-менеджер*. Варто зазначити, що термін *прес-менеджер* за структурою і семантичним співвідношенням своїх компонентів зберігає ознаки аббревіатур та юкстапозитів.

Абревіація. Терміносистема менеджменту активно поповнюється термінами, утвореними абревіацією. Аналізуючи творення таких термінів, Д.С. Лотте зазначав: «Безперечно, що абревіатурний метод криє в собі велику небезпеку – часто призводить до псування й перекручування мови, ряду непорозумінь і технічних помилок; тому від масового і безладного застосування цього методу треба відмовитися. Але разом із тим неправильно його зовсім відкинути» [9, с. 31]. Не варто нехтувати цим способом творення термінів, якщо буде

«збережено почуття міри, мовного почуття і термінологічного смаку» [там само].

Доцільність та особлива інформативна зручність аббревіатурних утворень у термінології не викликає жодних сумнівів, оскільки аббревіатури в терміносистемах виникають у зв'язку з конденсацією тексту, що зумовлено тенденцією до скорочення обсягу без утрати змісту.

За своєю будовою аббревіатури поділяють на ініціальні (буквені, звукові та ініціально-цифрові), складові та мішані. Найпоширенішими в терміносистемі менеджменту є ініціально-буквені аббревіатури: ЄТС – єдина тарифна сітка, ГВС – *гнучка виробнича система*, ПНМ – *планування необхідності матеріалів*, ПВР – *планування виробничих ресурсів*, ОР – *організаційний розвиток*, ВГ – *витрати граничні*, ВМП – *витрати майбутніх періодів*, ГМП – *генеральна мета підприємства*, ЖЦТ – *життєвий цикл товару*.

Засвідчуємо поодинокі випадки складової аббревіатури: *адмінперсонал, госпрозрахунок, гендиректор*. Варто зазначити, що не кожне словосполучення може стати основою аббревіатури. «Лише за наявності у нього смислової цілісності, семантичної єдності воно здатне включитися у процес аббревіації» [13, с. 151].

Особливістю української терміносистеми менеджменту є існування у фаховій літературі аббревіатур-англіцизмів, записаних переважно латинською графікою, рідше – українською. Це можна пояснити тим, що поняття, явища, процеси менеджменту, які позначають ці терміни, виникли в США і входять в українську терміносистему разом із назвою, наприклад: *SWOT-аналіз* (аналізу підлягають сильні сторони (Strength), слабкі сторони (Weakness) внутрішнього середовища організації, а також можливості (Opportunities) і загрози (Threats) зовнішнього середовища організації; *TQM* (Total quality management) – «загальне управління якістю»; *TQC* (Total quality control) – «загальний контроль якості»; *JIT* (just-in-time delivery) – «постачання вчасно». «Використання аббревіатур дає можливість скоротити або згорнути довжину термінів. Це робить їх оптимальними для сприймання, що передбачено правилами розроблення стандартів на терміни» [6, с. 21].

Отже, морфологічне словотворення, представлене афіксацією, словоскладанням, основоскладанням та аббревіацією, є одним із важливих джерел поповнення терміносистеми менеджменту новими одиницями.

1. Городенська К.Г. Словотвірна варіантність і процеси унормування сучасної української термінології. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. V. С. 3 – 6.
2. Городенська К.Г. Префіксальне словотворення. *Українська мова. Енциклопедія*. 3-є вид., випр. і доп. Київ, 2007. 856 с.
3. Даниленко В.П. О месте научной терминологии в лексической системе языка. *Вопросы языкознания*. 1976. № 4. С. 64 – 71.
4. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании. *Вопросы языкознания*. 1973. №34. С. 76 – 85.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: монографія, Київ, Видавничий дім Д. Бураго, 2008. 336 с.
6. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. *Українська мова та література*. 2000. № 29 – 32. 94 с.

7. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Львів, 1961. Вип. 2. 83 с.
8. Лингвистический аспект стандартизации терминологии. Москва, 1993. 126 с.
9. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. Москва, 1961. 158 с.
10. Павлова О.І. Основи термінознавства: навч. посіб. Рівне, 2011. 200 с.
11. Павлова О.І. Словоскладання як один зі способів термінотворення в англійській, французькій, російській та українській мовах. *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2008. Філологічні науки. № 2. С. 116 – 119.
12. Панько Т.І. Від терміна до системи: Становлення марксистсько-ленінської політично-економічної термінології у східнослов'янських мовах: навч. посібник. Львів, 1979. 147 с.
13. Симоненко Л.О. Біологічна термінологія: Формування та функціонування: навч. посібн. Умань, 2006. 104 с.
14. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко, Т.І. Панько та ін.; ред. А.В. Крижанівська. Київ, 1984. 196 с.
15. Туровська Л.В. Особливості семантики термінів категорії властивостей. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. VIII. С. 71 – 77.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ШМ – Шегда А.В. Менеджмент: підруч. Київ, 2004. 687 с.

Nataliya Krasnopolska

THE ROLE OF MORPHOLOGICAL WORD-BUILDING IN FORMATION OF THE UKRAINIAN TERMINOLOGY OF MANAGEMENT

The study of Ukrainian terminology of management shows that one of the sources of its formation is morphological word-formation. Formation of terms occurs mainly on the same word-building models and with the help of the very word-formation affixes, which also create the words of the general literary language, but there are some specific features inherent only in the terminological word-formation. The suffixal method is noted for high productivity, in particular, the foreign language suffix - **ацi/j/-** and the Ukrainian **-нн-**. Word formation refers to the productive methods of term creation. Great performance in the terms of management, which are formed by word-building, has a noun *manager*. High activity in the processes of nomination of concepts, processes, phenomena, etc., of management, reveals the basic formulation. The most productive are complicated adjective phrases, which are structurally morphologically divided into 4 species. Abbreviation is an active terminology in the analyzed terminology. The peculiarity of the studied terminology system is the use in the professional literature of abbreviations-anglicisms, recorded mostly in Latin graphics, rarely – in Ukrainian.

Key words: terminology of management, affixation, foundation, word-formation, abbreviation.

Л.В. ПІВНЬОВА
м. Черкаси, Україна

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕРМІНОПОЛЯ ТУРИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті визначено типові ознаки термінополя, зацентовано увагу на його компонентах; окреслено основні вимоги до ядра та периферії термінополя туризму; виокремлено найзагальніші тематичні групи.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносистема, термінологічне поле, ядро та периферія термінополя. лексико-семантична група, тематична група.

Процес формування туристичної термінології нерозривно пов'язаний із виникненням та еволюцією самого туризму як найважливішого просторово-географічного, соціокультурного й виробничо-економічного явища. У той же час структура туристичної лексики є в певному сенсі дзеркальним відображенням сучасної структури туризму. Польовий підхід покликаний окреслити системні зв'язки спеціальної лексики туристичної індустрії, що недостатньо вивчена лінгвістами. Актуальність розвідки зумовлена необхідністю накопичувати емпіричні дані для теоретичних узагальнень у галузі термінознавства та лінгвістики фахових мов.

Мета статті – визначити основні характеристики поля, окресливши поняття «термінологічне поле» й описавши польову структуру лексики туризму в українській мові.

Загальновідомо, що терміносистема для терміна є полем, до якого той належить і в межах якого реалізується. Термінополе – це лінгвістичне середовище побутування терміна, усередині якого він наділений усіма характерними ознаками, царина штучно окреслена й захищена від стороннього проникнення [14, с. 110]. Поле, за спостереженнями Г.С. Щура, – спосіб існування угруповань лексичних елементів, притаманних різним рівням мови, що мають загальні (інваріантні) властивості поряд з ознаками, що відрізняють ці мовні одиниці одну від одної [13, с. 68]. Кожна термінолексема належить до певного термінологічного поля «сфери існування терміна, де він має всі ознаки». Розгортаючи цю думку, О.В. Суперанська зазначала, що в межах цього поля термін-слово «набуває точності, однозначності», отже, «на відміну від звичайного лексичного поля, у термінополе входить не загальна, а спеціальна лексика, співвіднесена зі спеціальними поняттями» [10, с. 112]. Полем визначають ядерно-периферійну структуру в мові, наголошуючи на тому, що семантична будова таких структур «утворена не за ознаками бінарної опозиції (релевантність – нерелевантність), а за принципом градуювання – ступеня виявлення ознак із центром, що складається з ознак високого ступеня детермінованості, і периферії – явищ із високим рівнем варіативності» [3, с. 65].

Підсумовуючи пошуки науковців, Л.О. Морозова констатує, що «термінополе – це уніфікована за системною організацією багаторівнева класифікаційна

структура, яка об'єднує терміни сфери однорідної професійної діяльності» [6, с. 118]. Поза цим полем термін набуває конотативного значення як звичайна лексична одиниця та перестає бути терміном. Термінологічне поле з часом може зазнавати змін – через появу нових одиниць чи втрату старих, а також міграцію термінів у межах самого поля.

У термінополі є своє ядро, базові компоненти якого обов'язкові, домінуючі; це найуживаніші слова, що є носіями основних значень та мають значну психологічну вагу для респондентів. Крім того, вони стилістично нейтральні й відзначені підвищеною лексикографічною частотністю. Ядро формується навколо інваріантної лексеми (архісеми, домінуючі), яка має низку найхарактерніших семантичних ознак для вираження інтегрального значення усього поля. Терміни-ядра, на переконання Л.Б. Ткачової, є основою для створення термінологічної системи, оскільки несуть в собі основне інформаційне навантаження [11, с. 45]. Елементи ядерної зони позначають родові поняття, у той час як елементи периферійної зони виражають видові поняття; ядро є інформаційним центром усього поля; для елементів ядерної зони характерне найбільше функціональне навантаження, на відміну від елементів периферійної [7, с. 44].

При цьому варто пам'ятати, що лексеми, що перебувають на периферії одного поля, можуть входити до ядра іншого й навпаки; різні поля іноді накладаються одне на одне, утворюючи зони переходів.

Периферія є важливим складником поля, оскільки «містить одиниці, що є найвіддаленішими за своїм значенням від ядра. Вони деталізують та конкретизують основне значення поля. Польовий принцип організації системи мови свідчить про обов'язкову наявність периферії у кожному полі. Жодне мовне явище не може складатися лише з ядра, оскільки периферія є таким же повноправним елементом лексичного значення, як і ядро» – підкреслює Н.Я. Гешко [2, с. 76].

Елементи поля мігрують, перебуваючи в постійному русі, одні залишають систему, а інші входять до неї, що зумовлює утворення розмитих, дифузних меж. Це пов'язано, перш за все, з розвитком науки, яку обслуговують відповідні терміни. Унаслідок зміни в структурі знання може статися реорганізація поняттєвої системи, а отже, термінополя.

У сучасному мовознавстві не існує однозначного трактування поняття поля і принципів групування слів у ньому. Через нечіткий характер меж поля виникають певні складнощі щодо критеріїв та методів відбору одиниць. Встановлення інвентарного складу почасти відбувається довільно та має суб'єктивний, умовний характер. Аналіз терміносистеми туризму дозволяє схарактеризувати її як складну, відкриту й гетерогенну систему, що зазнає постійного впливу інших терміносистем.

Зокрема найбільшу кількість суміжнонаукових номінацій термінологія туризму має з такими терміносистемами: готельно-ресторанна справа, транспортна сфера, географія, індустрія дозвілля тощо.

Гетерогенність полягає в різноманітності її складників, де значну частку становлять іншомовні назви, одиниці різної граматичної структури, одиниці з різним ступенем точності семантики (терміни і терміноїди), конкретності позначуваного поняття (терміни й номени), з різною прагматичною спрямованістю (терміни й професійні жаргонізми).

Вивчення будь-якого термінологічного поля, у тому числі терміносистеми туризму, передбачає два основні етапи: виокремлення його й подальший аналіз структури. До критеріїв виокремлення полів можна віднести: структурний, психолінгвістичний, психофізіологічний, статистичний тощо. Для аналізованої терміносистеми використано семантико-логічний критерій, в основі якого лежить принцип ідентифікації, що передбачає пошук слова-ідентифікатора, яке повинне виражати поняття, ідею в найзагальнішій, абстрактній та нейтральній формі [4, с. 93]. Це центральне слово, семний склад якого окреслює семантичний контур майбутньої вибірки. Розрізнявальними ознаками під час побудови термінополя туризму стали відношення елементів поля до терміноодиниць цієї галузі знань і рівень узагальнення значення.

Ядро поля утворює термінологія туризму, яка, незважаючи на властиву їй багатоплановість і складність, постає як цілісна система.

Частки ядра – терміноодиниці, у яких сема співвіднесеності з туристичною галуззю є центральною в семантичній структурі. Базовою лексичною одиницею є термін *туризм*. Серед домінантних лексем, що належать до ядра, виділяємо: *тур, турист, туристичний продукт, внутрішній туризм, міжнародний туризм, віза, безвізовий режим, туристичні оператори, туристичні агенти, екскурсія, туристський маршрут, дестинація, туристсько-екскурсійні послуги* тощо. Периферію польової структури туристичної терміносистеми утворюють терміни, пов'язані з туристичною індустрією лише диференційними семами (або семою). Це міжгалузеві, загальнонаукові та загальнотехнічні терміни. До ближчої периферії зараховуємо міжгалузеві терміни на позначення понять дотичних галузей: *готель, вілла, рецепція, готельна анімація, номер, порт'є, покоївка, курорт, меню, санаторний комплекс, аеропорт, міжнародне повітряне перевезення, чартер, авіаквитки, клімат, заповідник, національний парк* тощо. Зону крайньої периферії утворюють загальнотехнічні (*будова, вага, обстеження, потік, повітря, рух, технологічний процес, фотоефект, час, швидкість, явище*) та загальнонаукові терміни (*аналіз, засоби, класифікація, концепція, критерій, методи, розрахунок, система, структура, тенденція, тип, потенціал, причина, форма* тощо). Що віддаленішою від ядра є периферійна зона, то слабший є ступінь уточнення відповідних понять. Периферія схильна до екстралінгвістичного впливу, унаслідок якого вона постійно змінюється, зокрема за рахунок семантичного розвитку або втрати одиниць [5, с. 11 – 13]. Наприклад, такі терміни, як *паспортна книжка, метрика*, що перебували в ХХ ст. на периферії туристичної термінології, зараз не вживають. Із розвитком галузі такі лексеми модернізувалися чи втратили свою актуальність і вийшли з ужитку, ставши історизмами.

Термінологічне поле має здатність ділитися на мікрополя або групи. Так, на необхідність виокремлювати об'єднання слів, що базуються не на лексико-семантичних зв'язках, а на класифікації самих предметів і явищ, наполягав Ф.П. Філін [12, с. 526]. Він називав їх *тематичними словниковими групами*. Якщо одну із мовних одиниць тематичної групи з часом замінити іншою, така зміна не призводить до змін у значеннях, стилістичному забарвленні мовних одиниць тієї самої групи, що, як стверджував науковець, вказує на майже повну відсутність семантичних зв'язків між одиницями групи.

У сучасному мовознавстві часто ототожнюють такі угруповання мовних одиниць, як лексико-семантична й тематична група, оскільки обидві здатні виражати об'єктивну дійсність за допомогою лексичних засобів. Відмінним є те, що *лексико-семантична група* – це підгрупа мовних одиниць у межах однієї частини мови, об'єднаних за спільними видовими значеннями; *тематична група* – це ряд мовних одиниць, поєднаних спільними родовими значеннями, тобто мовні одиниці, які називають різновиди одного й того самого ряду предметів (СЛТ, с. 55).

Тематичні групи пов'язані однією типовою ситуацією або однією темою, але «спільна ідентифікувальна (ядерна) сема для них не обов'язкова» [1, с. 110]. Це «об'єднання значень слів, в основі якого лежить подальше членування загального поняття, яке входить у зміст категорії пізнання», переконана Ж.П. Соколовська [9, с. 47]. На думку лінгвіста, «особливість тематичної групи полягає в тому, що вона, з одного боку, виділена на основі логічного членування широкого поняття, а з іншого боку, – на основі того, як це поняття членується, і логікою мови – значеннями слова. Таким чином, тематична група є сходячкою класифікації, на якій логіка мовного членування семантичного континууму виступає вже не просто як попередня, інтуїтивна основа, як орієнтир у процесі систематизації людських уявлень про об'єктивну дійсність, але й як самостійний фактор, як питомо мовне членування уявлень людини про об'єктивну дійсність» [8, с. 47].

Зважаючи на такі потрактування, у складі терміносистеми туризму можна виокремити найзагальніші тематичні групи (ТГ) з опертям на екстралінгвальну природу понять, які ці терміни називають:

1) назви видів туризму: *міжнародний туризм, внутрішній туризм*; за характером організації подорожі: *індивідуальний туризм, груповий туризм, організований туризм, неорганізований туризм, самодіяльний туризм*; за соціо-демографічними ознаками: *дитячий туризм, шкільний туризм, молодіжний туризм, сімейний туризм, туризм третього віку*; за видами діяльності: *спортивний туризм, культурно-пізнавальний туризм, лікувально-оздоровчий туризм, науковий туризм, діловий туризм, релігійний туризм*; за способом пересування: *авіаційний туризм, автотуризм, велотуризм, залізничний туризм, водний та ін.*;

2) назви туристичних маршрутів: за видом траси: *лінійний, радіальний, кільцевий, комбінований*; за тривалістю: *багатоденний, вихідного дня*; за сезонністю: *цілорічний, сезонний*; за способом пересування: *теплохідний, авіаційний, автобусний, залізничний, комбінований*;

3) найменування туристів: *індивідуальний турист, груповий турист, вітчизняний турист, внутрішній турист, міжнародний (іноземний) турист, транзитний турист, пішохідний турист, бізнес-турист, тенденційний турист, сімейний турист*;

4) назви підприємств у туристичній сфері: *туристичний оператор, туристичний агент, агентство подорожей, туристичне бюро, екскурсійне бюро, бюро реалізації туристсько-екскурсійних послуг, туристичні клуби, туристичні секції, туристсько-екскурсійні гуртки*;

5) найменування працівників туристичної індустрії: *директор / начальник відділу турагентства, менеджер (управитель) з туризму, менеджер із*

напрямків, керівник туристичної групи, гід-перекладач, екскурсовод, аніматор, порт'є, адміністратор готелю, покоївка, хостес;

6) назви процесів у туризмі: проектування (розпрацювання) турів, побудова траси маршруту, розпрацювання паспорта маршруту, аналіз проекту, організація туристичних заходів, реалізація екскурсійної програми, просування туристичного продукту, реалізація туристичних послуг, прямий продаж, продаж за комісійні, бронювання готелю, анулювання замовлення, післяпродажне обслуговування, гуртова реалізація, роздрібний продаж;

7) назви на позначення туристичних формальностей: документи для оформлення замовлення: листок замовлення, листок бронювання, підтвердження бронювання; документи для клієнта: договір, ваучер, віза, пам'ятка, страховий поліс, квиток на транспорт, документи, які підтверджують факт сплати туру; документи, які підтверджують особистість клієнта: паспорт, довіреність на дітей; окремі ланки митної системи: митний контроль, зелений / червоний коридор, митна декларація;

8) найменування в транспортному сегменті: аеропорт, авіаквиток, авіачартер, чартерна квота, перший клас обслуговування, бізнес-клас обслуговування, економний клас обслуговування, туристський клас обслуговування; чартерні туристичні потяги, екскурсійні потяги, плацкарта, нерегулярні перевезення, круїз, клас лайнера;

9) найменування в сегменті організації проживання та харчування: апартамент, дуплекс, люкс, напівлюкс, одномісний номер, двомісний номер, двомісний номер, тримісний номер, багатомісний номер; континентальний сніданок, англійський сніданок, шведський стіл тощо;

10) назви в сегменті організації дозвілля: активний відпочинок: рафтинг, каякінг, альпінізм, скелелазіння, маунтинбайк, сноуборд, теніс, скейтбординг, кайтинг, віндсерфінг, геokeшинг; пасивний відпочинок: анімація, творча анімація, готельна анімація, музичні спектаклі, SPA;

11) найменування в географічному сегменті: акваторія, вітер, водоспад, географічне положення, історико-культурні рекреаційні ресурси, карта, клімат, компас, річка, природні рекреаційні ресурси, рекреація, материк, море, півострів, острів, океан, цунамі тощо.

Отже, структуру терміносистеми галузі туризму можна подати як модель «ядро – периферія», функційні одиниці якої позначають поняття туристичної сфери й уживаються в наукових текстах та усному мовленні фахівців. Дослідження термінологічних полів допомагає зрозуміти систему спеціальної мови в тісному зв'язку з реальними виробництвами і процесами.

1. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. Москва: Высшая школа, 1990. 176 с.
2. Гешко Н. Лексико-семантичне поле як системно структурне утворення та методи його дослідження *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. Буков. держ. мед. ун-т, Сучас. ун-т ім. Штефана Великого. Чернівці: БДМУ, 2014. № 2 (2). С. 73 – 78.
3. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики. Київ: Вид-во Київського держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. 294 с.
4. Долгих Н.Г. Теория семантического поля на современном этапе развития семасиологии. *Филологические науки*. 1973. № 1. С. 89 – 98.

5. Захарчук О.Е. Функционально-семантические особенности понятийно-терминологического поля стилистики: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Ростов-на-Дону, 2008. 24 с.
6. Морозова Л.А. Терминознание: основы и методы. Москва: Прометей, 2004. 144 с.
7. Скворцов О.Г. Методы исследования лексических систем. Екатеринбург: Изд-во АМБ, 2001. 142 с.
8. Соколовская Ж.П. Система в лексической семантике (анализ семантической структуры слова). Киев: Вища школа, 1979. 192 с.
9. Соколовская Ж.П. Проблемы системного описания лексической семантики. Киев: Наук. думка, 1990. 183 с.
10. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. Москва: Книжный дом «Либроком», 2009. 247 с.
11. Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томск: Томский государственный университет, 1987. 200 с.
12. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов. *Езыковедски изследованиа в чест на акад. Ст. Младенов*. София, 1957. С. 524 – 536.
13. Щур С.Г. О соотношении системы и поля в языке. *Проблемы языкознания*. Москва: Наука, 1967. С. 66 – 70.
14. Teun A. van Dijk . Ideology: A Multidisciplinary Approach. London: Sage, 1998. 366 p.

УМОВНИ СКОРОЧЕННЯ

СЛТ – Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.

Liliia Pivnova

STRUCTURE OF TERMINOLOGICAL FIELD OF TOURISM IN UKRAINIAN

The article specifies typical characteristics of the terminology field. It focuses attention on the field's structure – its core and peripheral zones. The study discovers the fact that the elements of the field migrate: some elements leave the system, while others enter it, which causes the formation of blurry, diffuse boundaries.

The research outlines the field structure of the terminology field of tourism: the field core is formed by the tourism terminology, which, despite its versatility and complexity, is an integral system. Moreover, the periphery of the field structure of the tourist terminology system is compound by the terms related to the tourism industry only through differential semes (or a seme). The article singles out eleven thematic groups within the tourism terminology system.

The investigation of such groups is limited to a peculiar inventory type that enables more obvious grouping of specific terminology system.

Keywords: term, terminology, terminology system, terminological field? core and periphery of terminological field, lexical-semantic group, lexical set.

Б.О. СЮТА
м. Київ, Україна

ПОНЯТТЯ «ЖАНРОВИЙ ТИП» ЯК МЕТАМОВНА ОДИНИЦЯ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ МУЗИКИ

У статті визначено наукове поняття «жанровий тип» як метамовну одиницю сучасної теорії музики. З'ясовано, що з підвищенням музично-композиційного та мовленнєвого рівня організації музично-виразових засобів музичного твору в процесі комунікації формується комплексна творчо-мовленнєва жанрова єдність. Для її кваліфікації запропоновано термін жанровий тип. Простежено закономірності формування та функції жанрового типу в музиці та способи співдії структурно-мовних і мовленнєво-дискурсивних характеристик у ньому.

Ключові слова: жанр музично-творчий, жанр музично-мовленнєвий, жанровий тип, функції жанру, функціональна музика, музична комунікація.

Осмислення метамовного статусу новітнього терміна *жанровий тип* пов'язане з актуальною для сучасного музикознавства проблемою теорії музичного жанру. Цей термін (пор. його відповідники в музикологічних дискурсах країн Східної, Центральної та Західної Європи: укр. – *жанр, гатунок*; чеськ. – *žánr*; болг. – *жанр*; польськ. – *gatunek*; нім. – *die Gattung*) в українському музикознавстві досі остаточно змістово не визначений і не кодифікований, що створює очевидну метамовну лакуну. Адже в адекватному теоретичному представленні термін *жанровий тип* мав би окреслювати вищий рівень ієрархізованої категорії мовленнєвого жанру, на якому поєднуються характеристики мовленнєвого і творчого жанрів у музиці.

Із XVII ст. в європейській музикології в значенні, близькому до терміносполучення *жанровий тип*, почали вживати дефініцію «форма мистецтва» – як визначення форми інтеріоризації того чи того мистецтва, зокрема т. зв. *форми музики* (чи *звукоформи*) з двома основними видами *композиції* та *інтерпретації*. При цьому часто перетиналися два поняття – «жанровий тип» і «форма», що на той час фактично не були розмежовані й функціонували як неточні синоніми. Варто відзначити також розмаїтість тогочасних «форм музики» чи «звукоформ» (*die Tonformen* – саме такий термін вживає фундатор сучасної музичної естетики Е. Ганслік [10, с. 95 – 104]). Він, як і інші німецькі й австрійські музикознавці XIX ст., використовує два терміни на означення музики й музичного: *Musik* = *Tonkunst* (музика – мистецтво звуків), *Musikstück* = *Tonstück*. Аж до середини XX ст. німецькі автори вважали терміни із словотвірним компонентом «*ton*» більш придатними для наукового вжитку, ніж лексеми з коренем «*mus*». В українській науці вислів «мистецтво звуків» (німецький аналог *Tonkunst*) має відтінок метафоричності, тому його, як і інший німецькомовний термін *Tonform*, найчастіше перекладають як «музика».

Із кінця XIX ст. феномени *музичні форми / моделі / паттерни* (пісенна форма, форма рондо тощо) та зміст музики є предметом вивчення й класифікації в межах академічної дисципліни «Вчення про музичну форму». А щодо

дослідження *жанрових типів* (у рамках музичної естетики) визначальними є інші критерії: виконавський склад (інструментальний, вокальний, вокально-інструментальний, музично-театральний твір), текст, функції, місце виконання, структура побудови. Додаткові чинники систематичної класифікації «звукотвору» – це *епохи* (як-от: ренесанс, бароко, віденський класицизм) та *стилі* (відповідно й *жанри*).

У культурі Європи місце чи первісна функція виконання часто істотно впливали на дефініювання музики. Адже до початку XVIII ст. фактично вся музика була *функціональною*. Танцювальна музика слугувала супроводом до танцю. Так звану *камерну музику* виконували спочатку в аристократичних чи міщанських «камерах» (нім. *die Kammer* від лат. *Camera*, гр. *katára*) – прилеглих до житлових приміщень кімнатах приватних резиденцій. Нині, наприклад, не кожен знає, що така позафункційна камерна музика (під час слухання якої не розмовляли, не танцювали і не споживали їжу й напої) в сучасному розумінні виконувала функцію музичного супроводу для аристократичної гри в карти у палатах. Однак уже наприкінці XVIII ст. камерну музику визначають як таку тільки з огляду на склад виконавців. Та все-таки *Опера комік* була в XIX ст. водночас і назвою паризької театральної інституції, і визначенням типу опер, які там здебільшого виконували; *Менует* – це і груповий танець, і частина класичної симфонії. Нині відповідність *жанрового типу* місцеві виконання пов'язує музику з ним функційно і створює групу т. зв. *функціональної музики* (нім.: *Funktionale / Funktionelle Musik*). Скорельованість із визначеними *жанровими типами* обумовлювала певні обмеження композиційних можливостей для авторів музичних творів (наприклад, при створенні церковної ораторії слід було уникати рис оперності).

Процес постійної емансипації *функціональної музики* (яка мала визначені суспільні функції) зумовив появу у XX ст. *чистої музики* (*абсолютної музики*: *A-Musik – Absolute Musik*; існує також термін-синонім: *A-Musik – Autonome Musik*), майже не пов'язаної з первинними обставинами виникнення й існування.

У XX ст. композитори починають уникати вузьких кваліфікацій *жанрів* й усталених *жанрових типів* і створюють гібридні *змішані форми* в межах звичних класичних *жанрових типів* (як-от *камерна симфонія*) або із залученням інших видів мистецтва (наприклад, *перформенс* як змішана форма мистецтва на основі співдії танцю, театру і музики). В середині XX ст. почали диференціювати музично-творчі й музично-мовні жанри в рамках запровадженого Т. Адорно поділу музичних практик на *Е-музику*, *U-музику* та *F-музику* (аббревіатури походять із німецькомовної музикознавчої термінології, але наприкінці XX ст. стали термінами-інтернаціоналізмами). Однак загальноприйнятих теоретико-методологічних принципів розмежування музики класичної традиції та розважальної музики, як і відповідної музикознавчої термінології, в українській музикології поки що немає. Випрацювання підходів і критеріїв вирішення цих непростих для музикознавства, музичної соціології, музичної психології та культурології питань триває й досі. У зв'язку з цим актуалізується необхідність уведення в науковий обіг поняття *жанровий тип*, а також осмислення його музично-мовленнєвої природи.

Загалом поняття «жанровий тип»¹ дефініює вищий рівень вторинного (складного) музично-мовленнєвого жанру, який сформувався і функціонує в умовах розвинутої культурної комунікації (публічні концерти, побутове музикування, музичні вистави, музика в екранних мистецтвах тощо) [детальніше про музично-мовний жанр див.: 5, с. 138 – 143; 153 – 157], стосується насамперед її суспільно усталених форм та пов'язаних із ними засобів вираження і має релятивні риси мовленнєвих жанрів. Кваліфікативними характеристиками *жанрового типу* слугують, зокрема, поняття *стилю мови* (стосується більшою мірою форм вираження, в тому числі й засобів), *епохи* (пов'язаний із просторово-часовою диференціацією), *мовного замислу* (артикулює мовну волю мовців) та *музично-творчого жанру*² (репрезентує тематично-мотивувальний зміст мистецтва). В одному мовленнєвому жанрі можуть співіснувати риси різних *стилів*, на які істотно впливає той чи той *жанровий тип*, а також виявляється творча індивідуальність митця. І навпаки: для стильових напрямків або окремих митців визначальним чи типовим є використання певних жанрів. *Мовленнєвий жанр*, як і *творчий*, може розвиватися впродовж багатьох мистецьких епох, а може також бути наскрізним для багатьох епох, зберігаючи актуальність у незмінному вигляді (наприклад, *григоріанський хорал* чи *хоровод*). Нерідко спостерігаємо й так звану *переакцентуацію* мовленнєвих жанрів [2, с. 182, 192]. Окремі характеристики мовленнєвих і творчих жанрів у музиці настільки однотипні, що їх важко розмежувати. Фактично кожен музичний твір є цілісним висловленням, тобто репрезентує мовленнєвий жанр [2, с. 162], і водночас «ланкою в ланцюгу мовного спілкування» [2, с. 178]. Прикметно, що окремі акцептовані в німецькій музикології кваліфікативні характеристики музичного жанру (як-от: текст твору) є фактично критеріями мовної природи.

Для музики значущими є спосіб і місце виконання та сприймання твору, тобто способи вираження, місце й процес інтерпретації. Це дає підстави зацентрувати увагу на комунікативній категорії *музично-мовленнєвого жанру* і його ієрархізованій структурі. Наші рефлексії над цією проблемою стосуються реалій музики й музикування від періоду Високого Ренесансу. Саме з цього часу в мистецтві звуків утверджується концепція цілісного художнього твору – твору, який є завершеним висловленням і при виконанні має і адресанта, й адресата (особи адресанта і виконавця спершу збігалися). Слухач-адресат сприймає зміст твору, який передає адресант, завдяки ідентифікації використовуваних у процесі комунікації мовленнєвих жанрів. Адже «насправді зміст у музики з'являється тільки тоді, коли музику починають розуміти як *мову*, *тому що мова – це вираження, а вираження – це вираження змісту* (виділено нами – Б. С.)» [3, с. 78].

¹ Існує також термін *жанрові типи мистецтва*: образотворче мистецтво, зображальне мистецтво, музика, література. Ці жанрові типи формують власні типові і самостійні творчі *жанри*: *мертва природа* в живописі, *симфонічна поема* в оркестровій музиці, *сентиментальний роман* у літературі, *вестерн* у кінематографі. Іноді вислів «жанровий тип» вживають як описову формулу із значенням «різновид».

² Усталений в українському музикознавстві термін *музичний жанр* на сьогодні не має точних критеріїв дефініції через змішування кваліфікативних ознак *мовної* і *творчої* природи. У російському музикознавстві О. Соколов спробував запровадити більш точний термін *художній жанр* [4, с. 184], який, однак, не витіснив з ужитку терміносполучення *музичний жанр*.

Відтак облігаторним чинником жанротворення в музичному мовленні та внутрішнього структурування мовленнєвого жанру в музиці є комунікативна мета чи комунікативне наставлення. Крім того, вибір і структура мовленнєвого жанру ускладнюється ще й тим, що в музичній комунікації обов'язково наявні інтенції і автора повідомлення (композитор), й співавторів (виконавці, аранжувальники, інженери-обслуговувачі звукового обладнання тощо), які виконують функцію спільного адресанта, співдіючи з інтенціями адресата й реагуючи на них. На інтеріоризацію жанрів музичного мовлення, безумовно, впливають також екстрамузичні чинники й контекст спілкування. До цих факторів належать, зокрема, зв'язки музичної мови зі словесною. Як наслідок, твір одного музично-творчого жанру може видозмінюватися з погляду мовленнєвого жанру або й переходити з однієї групи жанрів до іншої. Показове з цього погляду відоме *Adagio* з фортепіанного концерту В.А. Моцарта № 23 A-Dur KV 488, яке виконують часто не тільки на філармонійних сценах, але і як фонову, оформлювальну та кіномузику, також використовують у численних аранжуваннях і обробках. При незмінності музично-творчого жанру цієї п'єси щоразу маємо справу власне зі зміною або коригуванням її музично-мовленнєвого жанру чи й жанрового типу. Такі приклади – незліченні. Натомість надзвичайно рідко спостерігаємо трансформацію музичного жанру за стабільності музично-мовленнєвого. Згадаймо в цьому контексті трансформації творчого жанру в численних обробках імперського гімну Габсбургів із музикою Ф. Й. Гайдна, починаючи від «Імператорського» квартету Op. 76 № 3 C-Dur самого композитора. Однак тут вагомим є чинник літературного *тексту* з прямою апеляцією до конкретних представників Габсбургів і подальші вербальні контрафактури. Власне через цю згадку твір урешті втратив статус державного гімну Австрії.

Отже, мовленнєвий жанр може зазнавати різноманітних переакцентувань (наприклад, питання може стати ствердженням, сповідь – навіюванням, молитва – наказом тощо). Творчий жанр, як правило, змінюватися **не може** – на «неймовірний феномен його (творчого жанру – Б.С.) стабільності» звертає увагу М. Арановський [1, с. 64].

Для музики актуальне також явище контамінації (змішування) рис різних жанрів в одному творі. Природа цього явища досі вичерпно не осмислена. Більшість дослідників вказують на те, що «при змішуванні функцій різних жанрів поєднуються і характерні жанрові ознаки переплітаються. ... Тому для органічності жанрового змішування ... важливий вибір естетично зв'язної ланки, тобто такого елемента структури чи аспекту змісту, який є спільним для обох первинних жанрів» [4, с. 201]. Однак тут ідеться про уточнювальну жанрову дефініцію *музично-мовної природи*: фантазійність (фантазія), виконання увечері (ноктюрн), картинна розповідність, обрядова молитовність, сюжетна розповідність – це *характеристики способу й умов мовлення*, фактично ж – *музично-мовленнєвих жанрів* фантазування, різних видів розповіді, прохання, звертання, спонтанного мовлення та ін. Відтак маємо справу із вторинними [2, с. 161] музично-мовленнєвими жанрами.

Усе це засвідчує доцільність і навіть обов'язковість детального розгляду музично-мовних жанрів як засобу формалізації соціальних взаємодій. У кожному разі всі комуніканти мають враховувати, крім інтенцій, також контекст спілкування (загальний контекст культури, контекст ситуації безпосередньо в

час музичної комунікації та ін.). Істотні розбіжності контекстів інтерпретації учасників інтеракції можуть призвести до комунікативної девіації чи навіть комунікативного конфлікту.

Класифікація та ієрархізація музично-мовних жанрів зумовлена також сферами музичної діяльності й комунікації. Найважливіші види соціокультурної діяльності, слугуючи екстрамузичною основою функційних підходів до вивчення стилю, постають водночас як автономні системи окремих діяльностей, що, типізуючись, стають підґрунтям для створення груп музично-мовних жанрів. Узагальнювальним терміном для дефініювання груп чи жанрів на такому рівні є *жанровий тип*.

Важлива типологізаційна ознака формування *жанрових типів* – інформативне чи фатичне наставлення комунікантів. Це може бути наставлення на повідомлення чого-небудь і отримання цієї інформації або на задоволення потреби в спілкуванні (не завжди і не обов'язково суто музичному). Кожне з цих наставлень репрезентують часткові інтенції, що відповідають окремим музично-мовним жанрам. До інформативних типів належать, наприклад, етикетні (звучання гімну чи тушу) та суто інформативні (брейк у джазі та рок-музиці) жанри, нейтральне музичне спілкування функціонального типу (сигнальні музичні повідомлення, музичні заставки в аудіо- чи телерекламі) та ін. До фатичних типів належить більшість жанрів з оцінюванням почутого та отриманням задоволення від процесу використання музично-мовленнєвих жанрів (звертання, прохання, молитва, обіцянка, розповідь, жарт, похвала, повчання тощо). Зразки функціональної музики можуть належати до обох жанрових груп (музика в кіно). Мовленнєво-жанрові ознаки твору можуть змінюватися (кавери, музичні переклади та обробки), іноді навіть у межах одного неперервного комунікативного акту (імпровізовані варіації виконавців-солістів на презентовану на початку твору тему в джазовій та рок-музиці). Окрема група жанрів, що використовують свідому побудову мовлення за визначеними зразками і використання визначених мовних засобів, – *риторичні жанри* (сповідь, промова, величання).

Безумовно, музично-мовленнєві жанри допускають різну міру довільності розгортання змістового складника повідомлення і різні критерії добору засобів вираження. Актуальні для музичного мистецтва *засоби вираження* належать до комунікативних категорій і передбачають певні суспільно усталені способи і місце виконання, *узалежнені від них способи сприймання* музичного повідомлення, його *розкодовування*, а також *розуміння змісту музичного твору*, що нерозривно пов'язане з розумінням правил структурування, укладання повідомлення та його транслювання. Порівняймо за аналогією: у романі (як літературному жанрі) трапляються і розповідь, і прохання, й опис, і вигуки і т. ін., тобто різні первинні і навіть вторинні мовні жанри; у симфонії (як музично-творчому жанрі) спостерігаємо описи, сигнали, діалогізовані ритмічні й мелодичні структури, танці, пісенно-романсові фрагменти, речитативні побудови тощо, тобто співіснування різних музично-мовленнєвих жанрів.

Вище з'ясовано основні характеристики та складники інтегративної категорії жанру в музиці, яку називаємо *жанровим типом*. *Жанровий тип* у нашому трактуванні – це своєрідне об'єднавче поняття, що означає категорію вищого порядку і має риси та властивості і *музично-мовленнєвого*, і *музично-творчого*

жанру: це група близьких музичних жанрів, які передбачають використання (і спосіб використання) певної сукупності жанрів музичного мовлення для найповнішого втілення у музиці інтенцій автора повідомлення і створення умов для такого розуміння цього повідомлення слухачем, яке найбільш адекватне й наближене до авторського трактування. Адже «слухання і зміст обумовлюють один одного. Там, де є цілеспрямоване слухання, виникає зміст, а там, де є зміст твору, виникає цілеспрямоване слухання. Субстанційність слухання забезпечує субстанційність речі-твору, а субстанційність речі-твору забезпечує субстанційність слухання, і все це в сукупності утворює неповторну специфіку *opus-музики*» [3, с. 83].

Головними *жанровими типами* музики європейської класичної традиції можна, наприклад, вважати: *сценічну музику* (опера, оперета, зінгшпіль, мюзикл, балет, ревію), *оркестрову музику* (симфонія, симфонічна поема, інструментальний концерт), *камерну музику* (смічковий квартет, духовий квінтет, струнне тріо, фортепіанне тріо, фортепіанний квартет, інструментальний дует), *вокальну музику* (світська стосовно церковної – арія, пісня, мистецька пісня, дует, терцет / тріо, квартет, мадригал, мотет, кантата, хорал, церковна пісня, меса, ораторія, реквієм та їх різновиди), *танцювальну музику* (менуєт, павана, куранта, гавот, буре, вальс, мазурка, полька, полонез, галоп, фокстрот), *сольну інструментальну музику* (соната, варіації, ноктюрн, фантазія, етюд). Тут констатуємо певну збіжність критеріїв класифікації за комунікативними і творчими ознаками, хоч так буває не завжди. Тобто соціальна функція *творчого жанру* (призначення та роль твору в певному соціумі) ніби накладається на комунікативну функцію *мовного жанру* (спосіб мовної реалізації і вид сприймання). Стиль твору, стиль мовлення та мовленнєвий замисел виступають чинниками, що об'єднують ці види жанрів.

Узагалі такі мистецькі універсалії, як *жанровий тип* (стосується переважно засобів вираження), *стиль*, *епоха* і *жанр* у музикознавстві тісно взаємодіють, оскільки є віддзеркаленням форм суспільної і культурної комунікації свого часу. Варто зауважити, що в німецькому музикознавстві з другої половини XX ст. функціонують два терміни на означення жанру – *Gattung* і *Genre*. Перший вживають для кваліфікації жанру на всіх рівнях, другий – тільки на нижчих. Так, скажімо, сольна фортепіанна мініатюра може бути визначена і як *Gattung*, і як *Genre*; *Charakterstück* (характерну п'єсу) іноді називають *Genrestück* (жанровою п'єсою); *симфонічна музика* чи збірне поняття *опера* (вторинні мовні жанри) – тільки *Gattung*.

Сутність такого *жанрового типу* сценічної музики, що формується із суми музично-творчих (вони ж – вторинні музично-мовні) сценічних жанрів – опери, оперети, зінгшпіля, співогри, мюзиклу, водевілю, балету, ревію, скетчу, показово ілюструє «Борис Годунов» М.П. Мусоргського. До інтерпретації твору залучено численні типові музично-мовні жанри, без яких композитор не зміг би досягти творчої мети. Наприклад, у картині 1 з Прологу до опери композитор, намагаючись максимально наслідувати мовні інтонації, пропонує цілий набір музично-мовленнєвих жанрів, що максимально наближені до суто мовленнєвих. Це повчання, наказ, голосіння, питання, ствердження-відповідь, лайка, розповідь, прославляння. При цьому маємо зарахувати названі

музично-мовленнєві жанри до одного *творчого* (і водночас – *вторинного мовленнєвого*) жанру – опери, що належить до загального *жанрового типу* сценічної музики.

Питання мовленнєвого жанру сприймається як відносно просте у сфері джазу, рок- і поп-музики і натомість значно складніше у сфері музики класичної традиції. Ймовірно, ця контрверсія закорінена в тому, що на формування музично-естетичних поглядів і концепцій визначальний вплив мали положення, запозичені з теорії літератури. Особливо це було відчутно в епоху романтизму, коли фактично сформувалися засади сучасної теорії, історії музики, музичних естетики та етнології. Для розроблення теорії літературного жанру не було необхідне (або мінімально необхідне) залучення чинників усно-мовної природи. Матеріалом для мовознавчого дослідження творів художньої літератури здебільшого слугують писемні тексти, зокрема й драматургійні, що апріорі передбачають театральну постановку й усну форму реалізації. У музиці ситуація кардинально інша. Визначальна форма тексту музичного твору – його звукова реалізація. Хоч традиція розвитку європейської професійної музики за останні півтисячоліття засвідчує специфічну гібридність усталеного музично-мовленнєвого спілкування: музичний твір хоч і фіксується у писемній формі, але сприймається на слух. Численні усталені музичні практики взагалі не передбачають обов'язкового фіксування тексту музичного твору на паперових носіях (народна музика, більшість стилів джазу, рок-музика). Тому визначальними для сприймання й естетичного оцінювання таких творів є вид і спосіб виконання музичного твору, соціальний контекст, інші екстрамузичні й парамузичні чинники.

Осмислення природи, структури, функцій, прагматики, виразовості музично-мовленнєвих жанрів, укладання їх типологічної системи – новий напрям українського музикознавства, що був концептуально оформлений щойно на початку ХХІ ст. Обґрунтована в статті гіпотеза про існування в музиці специфічних *жанрових типів*, які поєднують риси і мовних, і творчих жанрів, має теоретико-методологічне значення для розвитку сучасної теорії музичної комунікації.

1. Арановский М.Г. Структура музыкального жанра и современная ситуация в музыке. *Музыкальный современник*. Вып. 6. Москва, 1987. С. 5 – 44.
2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров. *Собрание сочинений. Т. 5: Работы 1940-х – начала 1960-х годов*. Москва, 1996. С. 159 – 206.
3. Мартынов В.И. Зона OPUS POSTH или рождение новой реальности. Москва, 2011. 288 с.
4. Соколов О.В. Морфологическая система музыки и ее художественные жанры. Нижний Новгород, 1994. 220 с.
5. Сюта Б.О. Жанри музичної мови: постановка питання. *Українське музикознавство*. Київ, 2012. С. 138 – 159.
6. Сыров В.Н. Стилевые метаморфозы рока. Санкт-Петербург, 2008. 312 с.
7. Югин И. Рок-лексикон: Словарь рока и популярной музыки. Москва, 2011. 301 с.
8. Dahlhaus C. Was ist die musikalische Gattung. *Neue Zeitschrift für Musik*. 1974. № 10. S. 620 – 625.
9. Gracyk Th. Rhythm and Noise: an Aesthetics of Rock. London, 1996. 304 p.
10. Hanslick E. Vom Musikalisch-Schönen. Leipzig, 1854. 105 s.

11. Küster H. Populäre Vorträge über Bildung und Begründung eines musikalischen Urtheils mit erläuternden Beispielen. I. Cyklus. *Die einfachsten Tonformen*. Leipzig, 1871. 287 s.
12. Pascall J. *The Illustrated History of Rock Music*. New York, 1978. 221 p.
13. Riemann H. *Abriß der Musikgeschichte*. Teile 1, 2. Leipzig, 1918. Teil 1. 164 s.; Teil 2. 236 s.
14. Werner E. *The Sacred Bridge: Liturgical Parallels in Synagogue and Church during the First Millennium*. 2 Vols. New York, 1959. 218 p.

Bohdan Siuta

NOTION *GENRE TYPE* AS THE METALINGUAL UNIT OF THE MODERN MUSICAL THEORY

The article deals with the scientific determination of the notion *genre type*, defined as the metalingual unit of the modern musical theory. It has been determined that with the increase of the musical-compositional and speech levels of the musical-expressive means of a musical composition organization in the process of communication a complex creative-lingual genre unity is formed, which has been called *genre type*. The ways of formation and functions of the genre type in music have been traced. The ways of cooperation of structural-lingual as well as speech-discursive characteristics in the above-mentioned type have been pointed out. The basic conditions of this phenomenon establishing and approaches to the study of its functioning have been described. The term *genre type* has been proposed for the active musical use.

Keywords: musical-creative genre, musical-speech genre, genre type, genre functions, functional music, musical communication.

УДК 811.161.2'373.45/.46:069

І.М. ФЕЦКО
м. Львів, Україна

СПЕЦИФІКА ГІБРИДИЗАЦІЇ ЯК ПРОДУКТИВНОГО ДЖЕРЕЛА ЗБАГАЧЕННЯ ТЕРМІНОСКЛАДУ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

Статтю присвячено генетичному аналізу української терміносистеми музейництва. У дослідженні визначено та окреслено основні джерела запозичень у складі термінолексики музейної справи, які свідчать про динаміку культурно-історичного розвитку. Головну увагу зосереджено на явищі гібридного термінотворення як захисного механізму адаптації термінних запозичень.

Ключові слова: українська терміносистема музейництва, гібридний термін, запозичення.

Історія становлення фахових терміносистем є важливим питанням світової науки. Науковому розвитку окремих термінних систем різних галузей знань передує період стихійного термінотворення, коли в окремих мовах накопичують

© І.М. ФЕЦКО, 2019

достатній арсенал об'єднаних мовних одиниць для позначення відповідної системи понять. Поряд із низкою спільних рис у формуванні наукових систем сучасним розвиненим мовам притаманні особливості, власні традиції, що склалися історично в процесі становлення її наукового стилю. Характер реалізації цих традицій великою мірою визначає специфіка наукових і мовних контактів народу, її носія, з іншими народами, а також співвідношення між системою понять окремої галузі науки та їх терміним вираженням [12, с. 97]. На сучасному етапі розвитку науки особливої гостроти й актуальності набуло питання запозичення. Вчені активно вивчають особливості місця й ролі запозичених одиниць у формуванні сучасних національних терміносистем [17, с. 93]. Серед проблем, пов'язаних із дослідженням терміноодиниць, можна спостерегти зростання уваги до специфіки взаємодії національних та іншомовних компонентів у процесі формування й функціонування галузевих систем, оскільки на сучасному етапі в будь-якій терміносистемі для позначення низки понять паралельно існують автохтонні та запозичені найменування [6, с. 158]. Використання іншомовних термінів є поширеним й одним із найпродуктивніших процесів у термінології. Хоча терміне запозичення незначною мірою відрізняється від запозичення загальномовних одиниць, проте терміносистеми є найбільш відкритими для проникнення нових одиниць і мають своєрідні особливості.

В українському термінознавстві завжди актуальним було питання наявності національних і запозичених одиниць, освоєння й адаптації іншомовної термінологіки. Нині спостерігаємо динамічне зростання кількості наукових праць, предметом дослідження яких постають терміносистеми різних галузей знань: музичної (С.З. Булик-Верхола) [1], митної справи (В.М. Дейнека) [3], бібліотечно-інформаційної (Н.В. Стрішенець) [13], нафтогазової (С.М. Дорошенко) [4], авіаційної (Т.М. Дячук) [5], науково-технічної (О.А. Мартиняк) [9], терміносистеми криміналістики (Л.Є. Гапонова) [2], менеджменту (Н.Л. Краснопольська) [8], геологічної (М.Л. Петришин) [11], документознавчої (О.М. Тур) [15], туристичної (І.М. Черненко) [18], податкової (О.В. Чорна) [19], комп'ютерної (І.Б. Ментинська) [10] та ін. Незважаючи на те, що вивчення явища терміноноїмінації та ролі національного й запозиченого у формуванні терміносистем простежуємо в багатьох працях, присвячених дослідженню різноманітних галузей знань сучасної української мови, проте загальної й різноаспектної характеристики запозичень потребує українська терміносистема музейної справи. Тому актуальність розвідки обумовлена необхідністю системного аналізу термінних запозичень змішаних конструкцій у фаховій мові українського музейництва.

Мета роботи – дослідити іншомовні запозичення змішаних конструкцій у терміносистемі музейної справи, схарактеризувати основні моделі гібридних терміноодиниць, які належать до поняттєвого апарату фахової мови музейників, простежити функціонування зазначених термінів в аналізованій галузі.

Українська терміносистема музейництва здатна розвиватися, змінюватися, відбиваючи всі реалії сучасного життя. Історія поступу науки, зміна наукових поглядів, а також інтеграція, культурні та мовні зв'язки – все це знаходить своє відображення як у термінній системі загалом, так і в окремих термінах [14, с. 170]. На різних етапах існування в складі терміносистеми музейництва функціонували терміни, запозичені з різних мов. У результаті міжмовних зв'язків

український термінофонд музейної справи поповнювався запозиченнями з грецької (*каталог* (від грец. *κατάλογος* – список) (СІСМШ, с. 260), *музей* (від грец. *τὸ Μουσεῖον* – «дім Муз») (СІСМ, с. 451), *тезаурус* (від грец. *θησαυρός* – скарб) [СІСМШ, с. 565], латинської (*артефакт* (від лат. *artefactum* – штучно зроблене) (СІСМШ, с. 56), *експлікація* (від лат. *explicatio*, від *explico* – пояснюю, розгортаю) (СІСМШ, с. 191), *колекція* (від лат. *collectio* – збирання) [СІСМШ, с. 276]), французької (*анкета* (від фр. *enquête* – розслідування, дослідження) [СІСМШ, с. 41], *дублет* (від франц. *doublet*, з *double* – подвійний) [СІСМШ, с. 183], *турнікет* (від франц. *tourniquet*, від *tourner* – вертати, обертати) [СІСМШ, с. 594] мов тощо. Іншомовні термінні одиниці поповнювали українське музейництво з неоднаковою інтенсивністю в різні періоди її формування. Входячи в українську мову, терміни піддавалися формальній трансформації відповідно до внутрішніх законів її розвитку.

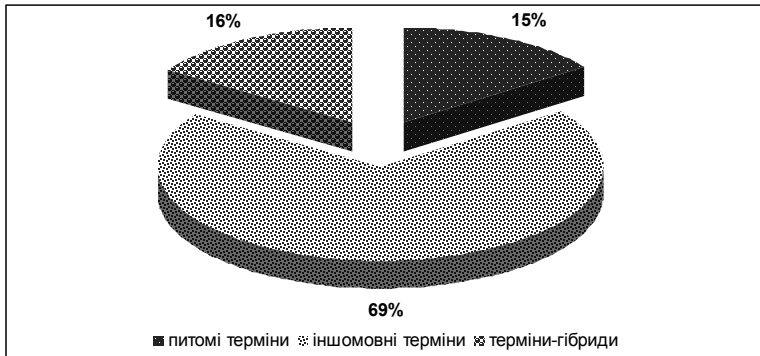
Учені [16] виділяють дві головні причини появи іншомовних запозичень в українській мові: перша – це необхідність вираження нових значень, друга – потреба в оновленні терміносистеми, заміна старих терміноодиниць, що втратили свою виразність, на нові, виразніші. Також необхідно враховувати, особливо коли йдеться про найновіші запозичення, віяння часу, моду на все іноземне, зокрема й на іншомовні терміни, що зараз мають місце в українській термінній системі музейної справи.

Велика кількість нової запозиченої термінолексики, яку, як правило, характеризують незвичні для української мови оформлення та структура, змушує, як стверджують науковці, мову-реципієнт у відповідь активізувати захисні механізми та прискорити процеси адаптації іншомовних термінів [7, с. 32]. У терміносистемі музейництва виділяємо гібридні терміноутворення, що виникають унаслідок деривації переважно від іншомовних основ за допомогою питомих словотворчих формантів: *анкетування* (корінь від франц. *enquete* – листок) (СІСМШ, с. 41), *асоціативність* (корінь від лат. *associatio* – з'єднання) (СІСМШ, с. 60), *експозиційник* (корінь від лат. *expositio* – виклад, опис) [27, с. 191], *колекціонування* (корінь від лат. *collectio* – збирання) (СІСМ, с. 339), *оригінальність* (корінь від лат. *originalis* – первісний, природжений) (СІСМШ, с. 408), *орієнтування* (корінь від нім. *orientieren* – орієнтувати) (СІС, с. 696), *раритетність* (корінь від лат. *raritas* (*raritatis*) – рідкість) (СІСМШ, с. 480), *реліквійність* (корінь від лат. *reliquia* – залишки) (СІСМШ, с. 493), *репрезентативність* (корінь від лат. *representatio* – наочне зображення) (СІСМШ, с. 497), *тезаурування* (корінь від грец. *θησαυρός* – скарб) (СІСМШ, с. 565) та ін. Крім зазначених одиниць, у формуванні термінів беруть участь й іншомовні компоненти, що виконують функцію міжнародних терміноелементів, наприклад: *аудіовізуальний* (від лат. *audio* – чую, слухаю) (СІС, с. 134), *біопішкодження* (від грец. *βίος* – життя) (СІСМ, с. 97), *кіноджерела* (від грец. *κίνηω* – рухаю) (СІСМ, с. 329) та ін. Зазначені приклади додатково ілюструють, що термінолексеми музейної справи можуть складатися не лише з елементів іншомовного походження, а й поєднувати іншомовний морфоелемент з власне українським. Як ощадливий спосіб передачі змісту складних понять, вони мають ознаки загальнозрозумілості, соціальної значущості, частотності.

Поширеними є також змішані конструкції з двох мов, створені поєднанням основ чи терміноелементів, наприклад: грецька + латинська: *демографія* (від

грец. δῆμος – народ і лат. graphe – письмо, описання) (СІСМШ, с. 158), *ксерокопія* (від грец. ξηρός – сухий і лат. соріа – запас, велика кількість) (СІСМШ, с. 307), *музеєфікація* (від грец. τὸ Μουσείον – «дім Муз» і лат. ... ficatio, від facіo – роблю) (СІСМ, с. 451), *фотокопія* (від грец. φῶς (φωτός) – світло і лат. соріа – запас, велика кількість) (СІСМШ, с. 625), *філуменія* (від грец. φίλος – друг і лат. lumen – світло) (СІСМ, с. 708) та ін.; грецька + французька: *автогід* (від грец. αὐτός – сам і франц. guide) (СІСМ, с. 160), *автопортрет* (від грец. αὐτός – сам і франц. portrait) (СІСМ, с. 539) та ін.; латинська + грецька: *коди-кологія* (від лат. codex – книга і грец. λόγος – слово, вчення) (СІСМ, с. 336) та ін.; латинська + французька: *ревалоризація* (від лат. re – повторення дії і франц. valorization) (СІСМ, с. 571) та ін.; французька + латинська: *дезінсекція* (від франц. dés- – знищення, видалення і лат. insectum – комаха) (СІСМШ, с. 154), *дезінфекція* (від франц. dés- – знищення, видалення і лат. infecto – отруюю) (СІСМШ, с. 154) тощо.

Як бачимо, для сучасної української терміносистеми музейництва характерна генетична різноманітність одиниць, що відображає тривалий історичний процес її формування та вплив різних мовних та позамовних чинників. Згідно з кількісними показниками, відображеними на діаграмі 1, найбільш численною у цій галузі є генетична група іншомовних запозичень, а середню ланку займають гібридні терміни.

Діаграма 1. Кількісне співвідношення термінів музейництва за мовою походження

Аналіз мовного матеріалу показує, що в галузі музейництва помітною є активність не лише до різномовних запозичень, а й до гібридоутворення. Це, за словами науковців, можна розцінювати як поживавлення процесів глибшого засвоєння іншомовних термінів та активізування словотвірних процесів як захисного механізму мови й частково як відновлення чи радше вияв тягlosti традиції української термінографії.

Отже, українська термінологія музейної справи становить динамічну групу, що має тенденцію до активного поповнення новими термінами, значною мірою за рахунок термінних запозичень змішаного типу. Поширення гібридних терміноодиниць можна пояснити як мовною традицією, так і намаганням передавати одним словом досить складне наукове поняття, а також прагненням відповідати вимогам європейської мовної спільності. Однак не можна ігнорувати

той факт, що іноді запозичення або використання гібридних термінів зумовлене чинниками та причинами суб'єктивного характеру – іншомовні терміни сприймають як більш модні, сучасні та соціально престижні. Недоцільне вживання іншомовних одиниць зумовлює порушення балансу між автохтонними та запозиченими елементами й призводить до денаціоналізації терміносистем.

1. Булик-Верхола С.З. Традиція запозичень в українській музичній термінології. *Українська філологія: школи, постаті, проблеми*: Збірник наукових праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті (Львів, 23 – 25 жовтня 1998 р.). Львів: Світ, 1999. Ч. 2. С. 89 – 99.
2. Гапонова Л.Є. Іншомовні запозичення в українській криміналістичній термінології. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Мовознавство. 2010. Т. 18. Вип. 16. С. 85 – 90.
3. Дейнека В.М. Іншомовна основа термінології митної справи: способи термінотворення. *Вісник СумДУ*. 2006. Том. 2. № 11 (95). С. 34 – 38.
4. Дорошенко С.М. Українська термінологія нафтогазової галузі з погляду походження. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). Київ: Вид-во НПУ, 2009. С. 199 – 205.
5. Дячук Т. Авіаційна термінологія української мови: тематична класифікація та генетична характеристика. *Українська наукова термінологія*. 2009. № 2. С. 289 – 296.
6. Закреницька Л. Національне і інтернаціональне в термінологічній номінації. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету ім. І. Огієнка*. Серія: Філологічні науки. 2010. Т. 1. Вип. 22. С. 157 – 163.
7. Кислюк Л. Гібридні новотвори як спосіб засвоєння запозичуваної термінології. *Українське мовознавство*. 2010. № 40. С. 32 – 37.
8. Краснопольська Н. Запозичення в українській термінології менеджменту. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. 2010. № 675. С. 125 – 130.
9. Мартиняк О.А. До проблеми запозичень в українській науково-технічній термінології. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. П. Могили*. Серія: Філологія. Мовознавство. 2009. Т. 105. Вип. 92. С. 74 – 78.
10. Ментинська І. Лексико-генетичні особливості сучасної комп'ютерної термінології. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. 2014. № 791. С. 71 – 74.
11. Петришин М. Запозичення з класичних мов як складова частина геологічної термінології. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). 2010. Вип. 89 (3). С. 280 – 283.
12. Симоненко Л.О. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Л.О. Симоненко, С.О. Соколова, І.В. Коропенко та ін. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.
13. Стрішенець Н. Запозичення в українській бібліотечно-інформаційній термінології. *Бібліотечний вісник*. 2007. № 2. С. 20 – 25.
14. Троеглазова М.М. Походження юридичної термінології сучасної арабської літературної мови. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2015. Т. 1. № 5. С. 170 – 174.
15. Тур О.М. Іншомовні номінації грецького походження в системі логіко-поняттєвого апарату документознавців в Україні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2012. № 1. С. 19 – 22.
16. Федічев О. Запозичення у текстах економічної та юридичної тематики у китайській мові. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність*: 36. статей. 2005. С. 95 – 99.

17. Фітисова Т.О. Іншомовна лексика як чинник формування української термінології лісової меліорації агроландшафтів. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія: Філологія. 2005. Вип. 46. № 707. С. 93 – 95.
18. Черненко І. Термінологічні запозичення у сфері туризму як результат міжмовного контактування. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 9. С. 193 – 196.
19. Чорна О. Генетична характеристика української податкової термінології. *Теоретична і дидактична філологія*. 2012. Вип. 12. С. 258 – 265.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ПМТ – Климишин О.С. Природнича музейна термінологія: словник-довідник. Львів: Державний природознавчий музей НАН України, 2003. 244 с.

МСД – Ключко Ю.М. Музеєзнавство: словник-довідник. Київ: НАКККиМ, 2013. 82 с.

СДТМ – Микульчик Р., Слободян П., Діденко Є., Рак Т. Словник-довідник термінології музейництва. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 128 с.

МСБТ – Музеєзнавство: словник базових термінів / Укл.-упор. Л.М. Міненко; за заг. ред. Карпова В.В. Київ: Фенікс, 2013. 152 с.

СДМП – Овчарова О., Яушева-Омельянчик Р., Сургай Л. Словник-довідник музейного працівника. Київ: КИЙ, 2013. 461 с.

СІС – Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / укл. Л.О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.

СІСМ – Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.

СІСМШ – Словник іншомовних слів / укл. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2000. 680 с.

Ivanna Fetsko

SPECIFICITY OF HYBRIDIZATION AS A PRODUCTIVE SOURCE OF THE ENRICHMENT OF TERMINOLOGY OF THE UKRAINIAN MUSEUM SCIENCE

The question of existence of a national and borrowed units, the development and adaptation of foreign language terminology is always relevant in the Ukrainian terminology. The foreign language terminological units that expanded into national terminological systems were always of great interest for researches who are studying borrowings in terminology and the causes of this process. In spite of the fact that terminological nomination and the role of the national and borrowed elements in the formation of terminological systems of different branches of knowledge were analyzed. The general and multi-dimensional characteristics of borrowings are required for the Ukrainian terminological system of museum affairs

The Ukrainian terminological system of museum science can develop, change, reflecting all the realities of modern life. The history of the development of science, the change of scientific views, as well as integration, cultural and linguistic connections – all these are reflected in the terminological system as a whole, and in separate terms. The terms borrowed from different languages began to operate at different stages of development of museum science. The Ukrainian terminological fund of the museum science was replenished with borrowings from Greek, Latin, French, etc. as a result of interlanguage relations. Foreign language units replenished the Ukrainian museum affair with varying intensity in different periods of its formation.

The terminological units, that are complex nouns, in the structure of which there are bases or terminological elements of different origin, belong to the terminological apparatus of the professional language of the museum workers. We distinguish in the terminological system

of the museum science hybrid terminological formations that arise as a result of derivation mainly from foreign language bases with the help of specific word-formation formants. The foreign language components, that serve as international terminological elements, involved in the formation of terms. It should also be noted about the presence of the mixed structures from two languages that are active in the terminological system of museum science, created by combining the bases or terminological elements. The modern Ukrainian terminological system of museum science is characterized by the genetic heterogeneity of its units, that reflected the long historical process of formation of the terminological system and the influence of various language and extra-language factors.

Key words: Ukrainian museology term system, hybrid term, loan.

УДК 811.161.2:347.2'42

Л.А. ХАЛІНОВСЬКА

м. Київ, Україна

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З АД'ЄКТИВНИМ КОМПОНЕНТОМ ПОЛІТИЧНИЙ У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ

У статті проаналізовано словосполучення з ад'єктивом політичний та схарактеризовано семантичні зміни їхніх значень у мові сучасного політичного простору на матеріалах паперових та онлайн-видань. Закцентовано увагу на особливостях використання термінологічних словосполучень у публіцистичних текстах. Порушено питання неологічної мовотворчості та мовного конструювання в медійних матеріалах.

Ключові слова: мова українського політикуму, суспільно-політичний термін, сталі словосполучення, детермінологізація.

Суспільно-політичний дискурс, як уважає О.А. Стишов, варто розглядати як своєрідне інституційне середовище із притаманною йому субмовою – лексикою і термінологією, фразеологією, перифразами та багатьма іншими одиницями [6]. На мову сучасного політичного узусу (політичне мовлення, мова політики) впливає кілька чинників: процеси, що відбуваються в державі, ситуація у світовому політичному просторі, і, як наслідок, аналіз та оцінка вищезазначеного в медійних текстах означеної тематики. На думку О.А. Сербенської, саме в засобах масової інформації «спостерігається тенденція до явної активізації у вживанні як загальнонаукових, так і вузькоспеціальних термінів різних галузей знання. На особливості функціонування термінів у мові газети позначається дія, принаймні, двох чинників: з одного боку, діють тенденції, що властиві інформаційній і популяризаторській ролі преси, з другого, – виявляються особливості одного з рівнів термінологічної системи – структурного рівня, норми чи рівня індивідуального мовлення» [4]. Таку саму думку поділяє Г.М. Колесник, яка зазначає, що найхарактернішим явищем, що активно діє у мові сучасної української преси, є проникнення в неї елементів наукового

© Л.А. ХАЛІНОВСЬКА, 2019

стилю. Особливо це стосується публіцистичного стилю, «який з самого початку формується як певний конгломерат розмовного, художнього і наукового стилів» [1, с. 136]. Для сучасного публіцистичного інформаційного простору характерне активне використання термінів-словосполучень (далі – ТС). У науковій мові ТС – це «окремо оформлені, багатолексемні, але семантично цілісні утворення, що складаються з двох і більше компонентів» [3, с. 35]. Зазвичай у галузевих терміносистемах такі ТС тяжіють до однозначності і зміни семантики в них не відбувається, а поза межами професійного вживання вони можуть втрачати стійкість і не сприйматися як цілісна мовна одиниця.

Предметом нашої уваги стали словосполучення з ад’єктивним компонентом *політичний*, оскільки подібні термінологізовані сполуки не були об’єктом окремого дослідження. Мета пропонованої розвідки – систематизувати та описати структурно-семантичні й функціональні властивості стійких сполучень слів із названим уточнювальним компонентом. Сталість таких одиниць зумовлена постійним лексичним складом із незмінним граматичним значенням, порядком слів, активним використанням їх у мовленні. Більшість досліджуваного ілюстративного матеріалу побудовано за схемою іменник + прикметник. Серед ТС високий рівень продуктивності демонструють субстантивні словосполучення із залежним компонентом – прикметником, що виділяється атрибутивним типом смислових відношень. Їх можна позначити як словосполучення типу прикметник + іменник: *політична культура, політичний висновок, політичні чвари, політична маніпуляція* та ін. Наприклад: *...нехтування (а то й зловживання!) історичною об’єктивністю на користь політичних маніпуляцій, отожд і маніпуляцій з масовою свідомістю є вельми небезпечним для суспільства* (Д., № 70 – 71 від 19.04.2018 р.); *Головне, що не дало у 1918 р. постати українській незалежній державі – брак внутрішньої єдності, політичні чвари, анархія* (Д., № 10 від 22.01.2018 р.). Сталі словосполучення можуть формуватися за допомогою термінологічної лексики та загальноновживаних слів.

Значне поширення в суспільному мовному просторі словосполучень із ад’єктивним компонентом *політичний* призводить до появи сполук із різним типом семантичного наповнення: ТС, які вживають із незмінним термінологічним значенням, наприклад, *політична реформа* – поступова зміна інститутів політичної системи і всього суспільного ладу правовими засобами; із таким самим значенням ТС ужитий, зокрема в онлайн-виданні «Захід і культура»: *«Ніякого референдуму або перегляду вже затверджених змін до Конституції не буде, політична реформа вступить в силу з 1 січня 2006 року»*, – заявив 9 червня в Чернівцях заступник голови СПУ Михайло Мельничук (ЗіК). Порівняй також терміносполучення *політичний візантизм*. Юридичний термін римського права *візантизм* позначає концепцію особливого типу відносин між Церквою і державою, де Церква й держава не протистоять одна одній, а, навпаки, взаємодоповнюють, допомагають у досягненні згоди (гармонії) і співпраці (синергії). При цьому свобода і самостійність кожного в його власній сфері не скасовується. *Візантизм* – це всеохопна влада держави, царя; церква є частиною державного механізму (цезаропапізм), цар (державна) контролює громадян, громади та церкву: *Окрім культурного розвитку, Візантія принесла й негатив – політичний візантизм, який не був сприйнятий Україною, але пиш-но розквітнув у Московії-Росії. Московіти спотворили православ’я, зробивши*

форму, а не суть основою віри, жахливий розрив із Христовим ученням демонструють і віряни, і клір (УМ, від 20.06.2018 р.).

Часто приєднання компонента *політичний* зумовлює появу стійких словосполучень із новим змістом або позитивно / негативно маркованих. Причини семантичних змін можуть бути внутрішньомовні (вплив мовного оточення, контекст), культурні, соціальні (війна, торгівля, революція, зміна уряду, утворення нових соціальних класів) тощо. Почасти виникнення таких одиниць відбувається за допомогою детермінологізації як потреби пошуку нових засобів образності. У медіа-мові наявні терміни багатьох галузей знань, які використовують із різною метою – опис подій, що відбуваються в сучасному суспільстві, популяризація науки, новітніх технологій та винаходів тощо. Донорами надходження термінологічних одиниць для нівелювання, а згодом і зміни значення лексем у словосполученнях є декілька найактивніших спеціалізованих сфер: економіка, медицина, спорт, екологія, комп'ютерні технології (*політична «тінізація»*, *політична спекуляція*, *політична гра*, *політична комедія*, *політична арена*, *політична сліпота*, *політичний інфантизм*, *політичний вертеп* (мюзикл), *політична міфологія* та ін.). Зокрема: *Студенти Києво-Могилянської академії показали політичний вертеп, до створення якого підійшли креативно. Самі написали віршовані рядки на злобу дня, що озвучили їхні герої. Чорта, Смерть, Трьох Царів, провісника доброї новини Ангела запозичили із традиційного українського вертепу, решта героїв – із нашого політичного сьогодення* (Д., № 8 від 20.01.2005); *Саме протистояння у коаліції не дає парламенту ухвалювати необхідні закони. Тож заяви лідера президентської фракції Артура Герасимова про бойкот засідань – політична спекуляція* (ZiK).

Актуальним джерелом стійких словосполучень, на думку О.А. Стишова, можуть бути лексеми й вирази з галузі медицини й охорони здоров'я, адже названа царина надзвичайно важлива в житті соціуму [6, с. 23]. Це вторинні стійкі одиниці, які внаслідок метафоризації набули нових семантико-стилістичних характеристик. Наприклад: *Не бачити, що зацікавлена в розширенні цієї дискусії, аж до протистояння через минулий польсько-український конфлікт, є саме російська пропаганда, означає проявляти політичну сліпоту* (Д., № 108, 22 червня 2016 р.); *Є такий термін не тільки в політології, а й у прикладній політиці. Коли людина чогось не хоче робити, вона хворіє і не йде на якийсь захід. От і хворобу Кличка сприйняли як політичну хворобу, – розповів Володимир Фесенко* (ZiK).

Часто фахову лексику вживають зі стилістичною метою. Під час такого нетипового для термінологічної лексики функціонування відбувається її переосмислення, яке полягає в тому, що термін або ТС поступово переходять у розряд сталих словосполучень, втрачаючи при цьому своє первинне значення. Галузеві ТС характеризуються цілісністю номінації, мають тенденцію до моносемічності, хоча у мові ЗМІ часто утворюють контекстуальні словосполучення, з повністю або частково переосмисленим значенням. Інтелектуалізація сучасних публіцистичних текстів на суспільно-політичну тематику призводить до поширення в них детермінологізованих лексем, запозичених із різноманітних галузей української науково-технічної термінології, часто з уточнювальним компонентом (прикметником чи іменником *політичний*, *політикум*), наприклад, *турбулентність* (авіаційна термінологія): *політична турбулентність*;

дивіденди, інвестиції (банківська сфера): політичні дивіденди, політичні інвестиції; бенефіс (театральна лексика): політичний бенефіс; фронт (військова лексика): політичний фронт; землетрус (географічний термін): політичний землетрус; дефолт (термін економіки): політичний дефолт; атмосфера, буревій (терміни метеорології): політична атмосфера, політичний буревій; сліпота, хвороба (медичні терміни): політична хвороба; слова з уточнювальним компонентом моральний, нігілізм (термін філософії, психології). Наприклад: *Власне кажучи, подальший розвиток подій цікавий ще й у тому контексті, які політичні дивіденди отримає <...> «губернатор» Одещини. Схоже, що акція під Верховною Радою <...>. перетворюється на його політичний бенефіс; Утім протест під Радою він може розглядати як інвестиції у своє політичне майбутнє; Внутрішньополітичний фронт проти чинного Президента, контури якого ми побачили 17 жовтня, очевидно, буде розширюватися, адже попереду – вибори глави держави (УМ, № 127 від 24.10.2017 р.); Детально розглядаються різні негативні наслідки голосування Brexit – щодо виходу Великобританії із ЄС. Проте цикл дій і реакцій на цей політичний землетрус, можливо, виявиться позитивним (Д., № 112 від 30 червня 2016 р.), Не бачити, що зацікавлена в розширенні цієї дискусії, аж до протистояння через минулий польсько-український конфлікт, є саме російська пропаганда, означає проявляти політичну сліпоту (Д., №108, 22.06.2016 р.), До парламентських виборів 2006 року ще нібито й далеко, навіть до початку офіційної виборчої кампанії, яка стартує 26 листопада. Але політична атмосфера України, в тому числі Волині, вже наскрізь просякнута виборами (ВЛ); Церква (разом з більшістю російського суспільства) продовжить грати звичну роль жертви світових змов. А це означає, що і до неминучих соціальних і політичних буревіїв, що намічаються в Росії, вона, швидше за все, виявиться так само не готовою, як не була готова до кризи навколо України (DW); Схоже, велика кількість грошей не гарантує також отримання британської візи. Питанням лишається, що тепер зробить Абрамович. Вирішить він перетерпіти політичну турбулентність чи продасть «Чеслі» і повернеться в Москву? (ДТ, № 20 від 26.05. – 01.2018 р.).*

На початку ХХІ століття у текстах суспільно-політичного сегменту, як і в медійних виданнях, поживалася неологічна мовотворчість. Це виникнення неологізмів та так зване «мовне конструювання». Зокрема, впродовж 2018 року часто вживаним було слово *фейк* (англ. *fake*), що в перекладі означає підробка, фальсифікація. Вперше ця лексема засвідчена в інтернет-мережі, а потім поширилася й на решту видань. Привертає увагу надзвичайна лексична сполучуваність із цим неонімом-запозиченням, що, на нашу думку, може бути обґрунтовано своєрідною мовною модою: *фейковий кандидат, фейкові новини, фейкові листи, фейкові історії, фейк-ньос, політична фейковість та ін.* Наприклад: *Традиційні ЗМІ більше не відіграють домінуючої ролі в управлінні й визначенні порядку денного. Фейкові новини можуть досягати кількох юрисдикцій одночасно (Д., № 47 – 48 від 15.03.2019 р.); На відміну від опонентів, ми віримо в свою перемогу та перемогу всієї України. А от оточення інших кандидатів і вони самі чітко розуміють всю свою політичну фейковість тобто несправжність (Д., № 124 від 16.07.2015 р.).*

Непоодинокі приклади мовного конструювання чи «мовної гри», які автори використовують зі стилістичною метою – для увиразнення викладеного, акценту на певних його особливостях, для створення іронічного або сатиричного ефекту: *За технікою розповіді роман «2014» – таке собі польове дослідження сучасного політичного фольклору: столичного, містечкового, спальнорайонного, офісного, мітингового, застільного, ватного, крутійського, фронтового* (УМ, № 139, 21.11.2017 р.). Елементи вищезгаданої «мовної гри» інколи використовують у заголовках для їх увиразнення, своєрідної «ємності» ідеї (теми) викладеного: *Політичний зомбі-апокаліпсис. Соціологи жонглюють цифрами, журналісти – міркуваннями експертів та обивателів, політологи – переймаються технологічними ходами й інноваціями. Бо від цих виборів країні не світить нічого хорошого. З такими політиками країні світить тільки апокаліпсис* (G); *«Політична анатомія України»* (назва книги Олександра Мороза).

Періодичні видання, як слушно зауважує Т.А. Коць, завжди були випробувальною сферою для інновацій, для закріплення в загальномовному вжитку нової термінологічної, професійної, суспільно-політичної лексики, для реалізації потенційних словотвірних можливостей мови [2, с. 9].

Сучасне українське суспільство чутливо реагує на політичні процеси, що в ньому відбуваються. Як наслідок – поява слів та словосполучень, що є своєрідним лакмусом, оцінкою подій громадянами України. «У політичному дискурсі, по суті, виражається увесь комплекс взаємозв'язків між людиною та суспільством», – зазначає О.М. Чадюк [7, с. 4]. Її думку продовжує М.І. Степаненко, підкреслюючи, що «політична лінгвістика ... промовисто демонструє натеперішню політичну картину, яка стає сутнісною сторінкою української історії, переконує в тому, що мова є не тільки найважливішим засобом людського спілкування, оформлення й передавання думок та почуттів, а й одним із найваговитіших інструментів побудови демократичної держави» [5, с. 64].

Отже, вивчення динамічних тенденцій у сучасних медійних текстах суспільно-політичної тематики (виникнення неологізмів, дослідження зміни значень (переосмислення) термінів), сприятиме подальшому унормуванню мовного політичного комунікативного простору з урахуванням його антропоцентричної, поліпарадигматичної та міждисциплінарної природи.

1. Колесник Г.М. Усно-розмовне мовлення на шпальтах газети: взаємодія усного і писемного стилів мови. Київ: Наук. думка, 1982. С. 136 – 162.
2. Коць Т.А. Українське слово в пресі кінця XIX – початку XXI ст.: динаміка літературної норми: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 9.
3. Малевич Л.Д. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Вип. VIII. Київ: КНЕУ, 2009. С. 35 – 38.
4. Сербенська О.А. Мова преси в контексті вимог перебудови: навч. посібник. Київ: УМК ВО при Мінвузі УРСР, 1989. 64 с.
5. Степаненко М.І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастичний: монографія. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2017. С. 64.
6. Стишов О.А. Неофразми у суспільно-політичному дискурсі українських мас-медіа. *Studia Philologica* (Філологічні студії): Зб. наук. праць. Вип. 4, 2015. С. 20 – 23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stfil_2015_4_6.

7. Чадюк О.М. Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 Київ, 2005. 20 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВЛ – онлайн-видання «Волинь. Луцьк».
Д – газета «День».
ДТ – газета «Дзеркало тижня».
ТС – термін-словосполучення.
УМ – газета «Україна молода».
DW – онлайн-видання «Deutsche Welle».
G – онлайн-видання gazeta.ua.
ZiK – Західна інформаційна корпорація.

Liudmyla Khalinovska

WORD-COMBINATION WITH ADJECTIVIZED COMPONENT *POLITICAL* IN JOURNALISTIC TEXTS

The paper analyzes word-combinations with the component *political* in journalistic texts; it characterizes semantic changes in their meaning in language of modern political sphere on the material of printed and on-line journals. The attention is paid to the specific of term-combinations use in journalistic texts. The paper also focuses on language construction and language neologisation on media materials.

Keywords: Ukrainian politic language, socio-political term, state word-combination, determinologization.

УДК 811.161.2:347.973(81'27)

I.B. ЦАРЬОВА
м. Запоріжжя, Україна

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ХАРАКТЕР СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У МОВІ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано структурні моделі термінологічних словосполучень Кримінального кодексу України, утворених синтаксичним способом; визначено сутність феномену поняття «термінологічні словосполучення», акцентовано увагу на сталому характері структури термінологічних словосполучень.

Ключові слова: *структурна модель, термінологічні словосполучення, юридична мова, юридичний текст, юридичний термін.*

Розбудова правової держави, утвердження принципу верховенства права потребують, щоб право було об'єктивоване в мові адекватно й недвозначно. Треба пам'ятати, «що кожне слово закону стосується конкретної людини, її

© I.B. ЦАРЬОВА, 2019

прав та свобод... держава та влада не можуть повноцінно функціонувати, якщо вони неспроможні ясно і зрозуміло висловити свою волю, надавши їй відповідного правно-мовного оформлення» [8, с. 31]. Усі термінологічні одиниці поділяють на дві групи (за формальною, структурною ознакою): 1) одновербальні терміни (однослівні, або гіпероніми); 2) полівербальні терміни (багатослівні) [2, с. 427]. Понад 70 % термінів у різних терміносистемах – це словосполучення [1; 4, с. 171; 5], і саме вони становлять основний масив термінофонду. Не є винятком і сучасна українська юридична термінологія.

Мова Кримінального кодексу України (далі – ККУ) лаконічна й чітка, тому в текстах широко вживані термінологічні словосполучення. Офіційність юридичної мови – результат уживання усталеної, абстрактної й системної юридичної термінології на позначення процесуальних дій, прав та обов'язків осіб. Лаконічність, семантична конкретність та однозначність правової комунікації пояснює концентрацію в юридичних текстах стандартизованих скорочень різного типу [7]. Змістова точність мови документів – одна з головних умов, що забезпечує практичну і правову цінність ділового тексту. Недбало дібраний термін спотворює зміст статті кодексу, створює можливості для подвійного тлумачення закону, ускладнюючи його сприйняття [6, с. 24]. Юридична мова, створена, насамперед, для спілкування через офіційні акти, позбавлена словесної ентропії, їй притаманна семантична визначеність і точність вираження понять.

Дослідження термінології різних галузей науки останнім часом активізувалися, однак синтаксична структура словосполучень термінологічного характеру сучасного українського юридичного тексту вивчена недостатньо. На синтаксичному рівні це результатує уживанням номінального стилю та складних синтаксичних структур, часто переобтяжених низкою складнопідрядних речень, інфінітивних конструкцій та дієприкметникових зворотів у функції узгодженого означення [3, с. 112]. Поява термінологічних словосполучень пов'язана із синтаксичним способом творення термінів, сутність якого полягає в об'єднанні у смисловому та граматичному відношенні двох або більше слів, що становлять складне позначення явища або предмета.

Мета статті – проаналізувати структурні моделі термінологічних словосполучень ККУ. Для реалізації поставленої мети необхідно: 1) розкрити сутність феномену поняття «термінологічні словосполучення»; 2) розглянути й схарактеризувати структурні моделі термінологічних словосполучень у мові ККУ.

У сучасному термінознавстві поняття термін-словосполучення лінгвісти кваліфікують по-різному, зокрема: складений термін (Д.С. Лотте), багатокомпонентний термін (В.В. Чумак, С.В. Овсейчик), аналітичні номінації (О.В. Чуєшкова) тощо. Проте найчастіше складні номінації термінологи називають термінами-словосполученнями (В.П. Даниленко, Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько, Л.О. Вакарюк). Досліджений матеріал мови ККУ переконливо засвідчує вживання різноманітних структурних моделей термінологічних словосполучень:

1. Базовою одиницею (стрижневим словом) кожної словосполучної моделі є термін-іменник, до якого на основі підрядного зв'язку приєднуються залежні компоненти (конкретизатори). Навколо опорної назви (ядерного субстантива) у юридичних термінах групуються здебільшого прикметники, які формують

з іменником стійкі форми номінацій, що характеризуються системністю, наявністю дефініції, стислістю та семантичною єдністю, відсутністю експресії та стилістичною нейтральністю: *правове забезпечення, громадський порядок, кримінальне право, загальновизнаний принцип* тощо. Напр.: *Громадський порядок* – це стан суспільних відносин, який забезпечує спокійні умови суспільно корисної діяльності, відпочинку та побуту людей. Незалежно від лексико-граматичного категорійного складу та словесної довжини такі терміни-словосполучення виражають функціонально одне термінологічне поняття. Їх можна позначити як словосполучення *прикметник + іменник*: *кримінальне покарання, кримінальна справа, примусові заходи*. Термінологічне словосполучення може формувати як термінологічна лексика, так і загальноновживані слова: *матеріальна шкода, державна зрада, добровільна відмова* й ін., де *шкода, зрада, відмова* – загальноновживані слова: *Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця* (ККУ, Р. III (ЗЧ), ст. 17).

Особливого поширення набувають словосполучення, одним із компонентів якого є слово із загальноновживаним нейтральним значенням *особа*, що в поєднанні з відповідним прикметником стає терміном, наприклад: *Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність* (ККУ, Р. IV (ЗЧ), ст. 18); *Ті самі дії, якщо вони вчинені повторно або заподіяли велику матеріальну шкоду державі, банкові, кредитним установам, іншим юридичним особам або громадянам* (ККУ, Р. VII (ОЧ), ст. 205); *Зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби* (ККУ, Р. XVII (ОЧ), ст. 364).

Текстам ККУ притаманні складні субстантивно-ад'єктивні трикомпонентні конструкції зі стрижневим словом-іменником та залежними від нього прикметниками, наприклад: *Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину* (ККУ, Р. III (ЗЧ), ст. 11); *Співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину* (ККУ, Р. VI (ЗЧ), ст. 26).

2. Серед субстантивних термінологічних словосполучень виділяють конструкції, поєднані зв'язком керування. Продуктивну модель становить: *віддієслівний іменник у Н. в. + іменник у Р. в. на зразок позбавлення волі, вчинення злочину, перевищення меж, затримання злочинця, заподіяння шкоди*: *Злочином невеликої тяжкості є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання* (ККУ, Р. III (ЗЧ), ст. 12). Досить часто до складу словосполучення такої структурної моделі входять іменники-терміни: *правила безпеки, перебіг давності, склад злочину*, наприклад: *Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту* (ККУ, Р. XI (ОЧ), ст. 276).

Головний компонент такого словосполучення може варіюватися: *обмеження / позбавлення волі*, а також ускладнюватися додатковими компонентами, що має суттєве значення, наприклад: *Основними покараннями є громадські*

роботи, виправні роботи, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк (ККУ, Р. X (ЗЧ), ст. 52); *Особливо тяжким злочином є злочин, за який передбачене покарання у вигляді позбавлення волі ... або довічного позбавлення волі* (ККУ, Р. III (ЗЧ), ст. 12).

3. Значну групу субстантивних словосполучень становлять прийменниково-іменникові конструкції на зразок *відповідальність за злочини, замах на злочин, співучасть у злочині, питання про застосування, ухилення від покарання*, у яких головний компонент вимагає вживання відповідного іменника з прийменником, наприклад: *Готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності* (ККУ, Р. III (ЗЧ), ст. 14); *Замахом на злочин є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності) <...>* (ККУ, Р. III (ЗЧ), ст. 15).

Описані вище моделі терміносполучень, що функціонують у мові сучасного українського юридичного тексту, кваліфікують як прості, тобто словосполучення мінімального складу, кі протиставляються складним термінологічним сполукам. Водночас аналіз мови ККУ засвідчує вживання трикомпонентних утворень, що теж кваліфіковано як прості, оскільки вилучення жодного елемента з цих сполучень неможливе, наприклад: *Завдання Кримінального кодексу України* (ККУ, Р. I (ЗЧ), ст. 1), *Закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України* (ККУ, Р. II (ЗЧ), ст. 3). Ці синтаксичні конструкції не відзначаються продуктивністю в досліджуваних текстах. Як відомо, складним вважають словосполучення, що містять факультативні компоненти, які можуть бути вилучені з відповідної конструкції без її руйнування як синтаксичної одиниці певного типу. Варто при цьому звернути увагу на те, що термінологічні словосполучення позначені сталим характером структури, тобто унеможливлено вилучення тих чи тих компонентів.

Часто в основі складного терміна лежить одне й більше простих словосполучень, як у таких реченнях: *Виконавець (співвиконавець) підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає вчинений ним злочин* (ККУ, Р. VI (ЗЧ), ст. 29); *Умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків* (ККУ, Р. XV (ОЧ), ст. 345).

Багаточастотність складних термінологічних словосполучень необхідно враховувати під час аналізу мови ККУ, виділення їх у тексті. Такі словосполучення ще називають комбінованими, оскільки залежний компонент у них теж є словосполученням, наприклад: *Іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі цього Кодексу, можуть бути передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України* (ККУ, Р. II (ЗЧ), ст. 10). Зауважимо, що структуру складних словосполучень термінологічного характеру подекуди становлять власні назви, наприклад: *Посягання на життя Президента України, Голови Верховної Ради України, народного депутата України, Прем'єр-міністра України, члена Кабінету*

Міністрів України, Голови чи судді Конституційного Суду України або Верховного Суду України, або вищих спеціалізованих судів України, Генерального прокурора України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Рахункової палати, Голови Національного банку України, керівника політичної партії, вчинене у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю (ККУ, Р. 1 (ОЧ), ст. 12).

Специфіку мови сучасного законодавчого тексту становлять також структури, у яких уживають цілу низку термінологічних словосполучень. Кожне окреме терміносполучення має конкретне фіксоване значення: *Готуванням до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину* (ККУ, Р. III (ЗЧ), ст. 14). Термінологічні словосполучення різної структури містять у своєму складі компонент *право* як в однині, так і в множині: **прикметник + право**: *авторське право, виборче право, суміжні права, законні права*; *Порушення авторського права і суміжних прав* (ККУ, Р. V (ЗЧ), ст. 176). Словосполучення-терміни можуть відповідати моделі: **право + іменник у Р. в.:** *право придбання*; **злочин + прикметник + іменник у Р. в.:** *злочини невеликої тяжкості, злочини середньої тяжкості*. Залежний іменник у формі Р. в. нерідко поширений факультативними компонентами, що вносять у зміст речення додаткову інформацію, тобто ускладнюють просте термінологічне словосполучення, наприклад: *Організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі злочини, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, якщо вони охоплювалися його умислом* (ККУ, Р. VI (ЗЧ), ст. 30). Варіант цієї структури може становити поєднання заданої моделі з іменником в Ор. в.: *Повторність, передбачена частиною першою цієї статті, відсутня при вчиненні продовжуваного злочину, який складається з двох або більше тождесних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром* (ККУ, Р. V (ОЧ), ст. 184); *Вчинення фінансових операцій та інших угод з грошовими коштами та іншим майном, здобутих завідомо злочинним шляхом* (ККУ, Р. VII (ОЧ), ст. 209).

Виділяємо термінологічні словосполучення, у яких віддієслівний іменник порушення вживають у формі однини в поєднанні з іменником у Р. в.: *Порушення таємниці голосування* (ККУ, Р. V (ОЧ), ст. 159); *Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії* (ККУ, Р. V (ОЧ), ст. 161); *Порушення недоторканності житла* (ККУ, Р. V (ОЧ), ст. 162); *Порушення обов'язків щодо охорони майна* (ККУ, Р. VI (ОЧ), ст. 197); *Порушення правил здачі дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння* (ККУ, Р. VII (ОЧ), ст. 214); *Порушення порядку випуску (емісії) та обігу цінних паперів* (ККУ, Р. VII (ОЧ), ст. 223); *Порушення законодавства про континентальний шельф України* (ККУ, Р. VIII (ОЧ), ст. 244); *Порушення вимог законодавства про охорону праці* (ККУ, Р. X (ОЧ), ст. 271).

Наявність термінологічної бази є невід'ємною особливістю мови сучасного українського юридичного тексту. Головний компонент *порушення права* може керувати відмінковою формою іменника з прийменником, тобто утворюватися за такою моделлю: *порушення права на + іменник*: *Порушення права на отримання освіти* (ККУ, Р. V (ОЧ), ст. 183); *Порушення права на захист* (ККУ, Р. XVIII (ОЧ), ст. 374). Термінологічні словосполучення більш ускладненої

структурної організації дають змогу передати зміст правової норми точніше, охопити певні деталі, наприклад: *Порушення права на безоплатну медичну допомогу* (ККУ, Р. V (ОЧ), ст. 184).

Отже, проаналізовані синтаксичні конструкції термінологічного характеру відзначаються структурно-семантичним багатством у тексті мови Кримінального кодексу України. Сучасний український юридичний текст активно поповнюється дво- та багатокомпонентними термінологічними одиницями на позначення нових понять або для вдосконалення чи уточнення вже наявних. Складені юридичні терміни є синтаксичними конструкціями, утвореними з двох чи більшої кількості повнозначних слів на основі підрядного зв'язку. Виявлено, що лише в небагатьох полікомпонентних терміносполуках іменники можуть поєднуватися сурядним зв'язком. Утворення багатокомпонентних термінів, їхній перехід від первинних до багатослівних одиниць відбувається поетапно й, відповідно, супроводжується переоформленням та ускладненням синтаксичної моделі. До термінологічних зараховуємо такі словосполучення, компоненти яких становлять єдине поняття й мають чітко сформульоване та зафіксоване значення.

Перспективними є дослідження дериваційних зв'язків термінів-словосполучень і простих речень у сучасній українській юридичній мові.

1. Головатий С., Зайцев Ю., Усенко І. Мова і право: два поняття – одна проблема. *Голос України*. Київ, 18 квітня. 1995 р. № 72.
2. Вакарюк Л. Словосполучення термінологічного характеру в словотворі. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Слов'янська філологія. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 321 – 322. С. 427 – 431.
3. Міщенко А.Л. Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу: монографія. Вінниця: Нова книга, 2013. 448 с.
4. Панько Т.І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство. Львів: Світ, 1994. 216 с.
5. Ткач А. В. Особливості термінів-комполітів у медичній термінології. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Слов'янська філологія. Чернівці: Рута, 2001. Вип. 116. С. 88 – 92.
6. Токарська А.С., Кочан І.М. Культура фахового мовлення правника. Львів: Світ, 2003. 312 с.
7. Царьова І.В. Лінгвопрагматичний аспект юридичного дискурсу. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство). 2017. Вип. 9. С. 125 – 131.
8. Яцюк Т. О точности словосочетаний в языке права. *Советская юстиция*. 1991. № 5. С. 31.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ККУ – Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. Редакція від 11.01.2019 р. Підстава 2227-VIII.

ЗЧ – Загальна частина. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. Редакція від 11.01.2019 р. Підстава 2227-VIII.

ОЧ – Особлива частина. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. Редакція від 11.01.2019 р. Підстава 2227-VIII.

Iryna Tsareva

PECULIAR FEATURES OF TERMS WORD COMBINATIONS IN THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE LANGUAGE

The article analyzes the structural models of terminological phrases of the Criminal Code of Ukraine. The essence of the phenomenon of the term “terminological phrases” is determined, attention is paid to the fact that terminological phrases are noted by the constant character of the structure. The paper describes the features of legal language as a specialized system of legal concepts, which provides communication needs in the field of legal science and practice. Attention is focused on the study of the semantic structure of the Ukrainian legal terms. From this perspective it is important to make complex typological analysis of the term system of the Ukrainian language legal on the basis of termmaking processes of the modern world.

The researches of the Ukrainian legal borrowings of terminological legal system of term elements of other languages due to different historical conditions and traditions are connected with mentioned above is the result of from above research. Term-words by lexical and grammatical affiliation are divided into nouns, adjectives, verbs and adverbs. Terminological phrases can be two-, three-, four- and multi-component “criminal prosecution”.

Key words: structural model, terminological phrases, legal language, legal text, legal term.

УДК 811.161.2'373.46

О.В. ЧОРНА
м. Ірпінь, Україна

СОЦІОКОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОДАТКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано вплив позамовних та інтралінгвальних чинників на процес запозичання термінів до податкової сфери, порушено питання доцільності їхнього використання. Позамовні чинники умовно розділено на історичні, суспільно-політичні, суспільно-психологічні. Закцентовано увагу на взаємозв'язку процесів розвитку мови з історією народу та на особливостях семантичного розвитку слів, спричинених структурною специфікою конкретних мов.

Ключові слова: податкова терміносистема, податкова сфера, позамовні чинники, запозичений термін, автохтонний термін.

Успішний розвиток сучасного суспільства полягає в здатності мови забезпечувати повноцінне спілкування людей у різних сферах життя, які обслуговує термінологічний ярус сучасної мови – самостійна, багаторівнева система когнітивно пов'язаних елементів. Повноцінне залучення української мови до будь-якої сфери життя великою мірою залежить від пізнавально-інформаційної

досконалості термінології, а отже, і від лінгвістично виваженого підходу до її проблем.

Вплив наукової термінології на формування національної мови виявляється в розширенні термінологічної лексики української мови за рахунок слів, пов'язаних із новими видами розумової і практичної діяльності, у взаємодії з лексичною системою живої, розмовної мови, у категорійній диференціації лексем (належності до різних категорій – назв процесів, предметів, явищ, осіб, закладів), в утворенні на базі розрізнених термінів перших системних утворень. Податкова термінологія належить до найдавніших шарів лексичної системи, її формування залежить від багатьох мовних та позалінгвальних чинників. Найменш вивченими в лінгвоукраїністиці виявилися питання функціонування податкової лексики як певної цілісної системи, її поступу та впорядкування.

Під час роботи з фаховою лексикою особливо помітною стає залежність розвитку спеціальної підмови, зокрема термінології певного фаху, від дії екстралінгвальних чинників [16; 17]. Про вплив політичних чинників писав у 1924 році видатний лінгвіст Ян Бодуен де Куртене, зауважуючи, що в ідеалі науковець має стояти поза політикою, однак мимоволі й усупереч бажанню є частиною суспільного життя [5].

Відомо, що лексико-семантичні процеси більшою мірою, ніж інші, демонструють зв'язок із позамовними реаліями. Семантична історія слів у багатьох випадках досить чітко відображає зміни в умовах життя суспільства. У зв'язку з цим очевидно, що варто розмежовувати екстралінгвальні та мовні чинники. Необхідно зосередити увагу на кардинальних питаннях: по-перше, на взаємозв'язку процесів розвитку мови з історією народу, по-друге, на особливостях семантичного розвитку слів, зумовлених структурною специфікою конкретних мов. Розглядаючи ці два критерії в єдності, усвідомлюємо, що позамовні чинники є вагомими у процесі розвитку лексики як найрухливішого рівня мови.

Аналіз історичного тла економічної діяльності на теренах України у мовленнєвому аспекті, тісно пов'язаний із політичною історією України, передбачає з'ясування того, в яких часових площинах українську економіку обслуговувала переважно рідна мова, а в яких – мова панівної держави. Також враховуємо геополітичну ситуацію, що склалася внаслідок розподілу українських земель протягом кількох сторіч між різними державами, де українці підлягали законодавствам цих країн, де по-різному виявляли себе права і статус української мови. Різна лінгвополітична орієнтація регіонів України вплинула на формування української термінології податкової справи на наддніпрянських та наддністрянських землях.

Отже, основний вплив на процес запозичання аналізованих термінів мали позамовні чинники, а саме:

1. Інтеграційні процеси в науці, високий рівень розвитку фінансової сфери в країнах Західної Європи, який спричинив запозичення цілої низки спеціальних номінацій разом із новими поняттями (*люстрації, іпотека, інвестиція, емітент, трасант*). Ці назви разом із національними термінами утворили ядро податкової терміносистеми.

2. Тривале існування України в умовах економічної, суспільно-політичної та культурної залежності від сусідніх держав, що уможливило орієнтування на

досягнення панівних мов і запозичання з них, навіть якщо вони не були досконалими чи суперечили нормам української літературної мови.

Внаслідок дії історично-політичного чинника етапи вільної, природної розбудови термінології, домінування у всіх сферах спеціального мовлення питомо української лексики, запозичень без нав'язаної мові участі мови-посередника чергуються з етапами штучної русифікації, полонізації чи германізації економічної лексики української мови з паралельним вилученням з обігу термінів, створених на власній мовній основі.

Сплата данини – феномен світової історії цивілізації, що більшою чи меншою мірою позначився на розвитку всіх народностей і культур. Вік цього явища дорівнює вікові самого людства. На початковому етапі розвитку побір становив вид військової контрибуції, тобто плату завойованого народу переможцям як визнання своєї підкореності. Сплата данини могла також бути запорукою миру чи відкупом від воєнних вторгнень. У східних слов'ян описуване явище набуло економічного змісту приблизно у X ст. Ця повинність стала вираженням внутрішньої соціально-економічної залежності, ще пізніше набула вигляду державного податку.

Історичні умови формування суспільно-економічного ладу спричинили суттєві зміни у системі українського оподаткування. Із середини XIII ст. на завойованих Золотою Ордою київських землях з'являються нові види податків, а до узвичаєних слов'янських спеціалізованих податкових номінацій додаються тюркські лексичні одиниці: *тамга*, *ям*, *бігар*, *нузул* тощо.

Друга половина XIV ст. позначилася переходом південно-західних земель Київської Русі до складу сусідніх князівств, що зумовило подальше урізноманітнення системи оподаткування та входження у мову іншомовних лексем податкової сфери: *чини* (з латини через пол.), *глоба* (молд.), *дякло* (лит.) та ін.

Чужі лексеми поповнювали терміносистему з неоднаковою інтенсивністю в різні періоди її становлення, причому на кожному етапі виразно виявлявся вплив якоїсь однієї мови, що визначався передусім екстралінгвальними чинниками: якщо на початкових етапах контактування з тією чи тією мовою простежувалася певна хронологічна послідовність, то пізніше диференціація відбувається не за хронологією, а за сферами функціонування, що презентують етнічні переваги у якійсь галузі. Джерелами української терміносистеми оподаткування стали латинська, грецька, французька, німецька, литовська, італійська, англійська, турецька, арабська, польська мови. Із французької мови українська запозичила терміни *шос*, *боніфікація*, з німецької в українську мову проникли терміни *рента*, *гільдія*, *капітал*, *фрахт*, з італійської – *порто-франко*. Російська мова стала посередником у засвоєнні термінів *п'ятирічка*, *трудодень*, *продподаток*, *зрівнялівка*, *упущена вигода*. Через польське посередництво українська мова запозичила з класичних мов *головицизна*, *чини*, *серебицина*.

Так, на початку XX століття в податковій сфері функціонували терміни *дань* – *дача* – *контрибуція*, *нарос* – *отсоток* – *процент*. Запозичання номінацій часто здійснювалося через посередництво польської чи російської мови, іноді за наявності власномовного терміна: *пошлина* – *мито* – *цло*. А якщо заглибитися в історію, то з кінця XVIII ст. до початку XX ст. фахова писемна мова на Наддніпрянській Україні взагалі послуговувалася винятково російською мовою, про що були відповідні циркуляри царського уряду. У зв'язку з

цим розвиток економічної термінології відбувався стрибкоподібно, позитивні періоди розвитку є етапами її розквіту – досить вільного, природного поступу, що опирався на відповідний статус української мови у тогочасному суспільстві, панування її в усіх сферах суспільного і культурного життя народу, натомість негативні – періодами занепаду, майже повного згасання термінотворчої діяльності у професійному середовищі в українськомовному суспільстві [11].

Суб'єктивний характер дії історично-політичного чинника полягає, на наш погляд, у тому, що він не споріднює різномовні термінології економічної справи, а швидше розводить шляхи їхнього становлення, увиразнює специфічність кожної. Особливо це помітно у формуванні української податкової термінології в зіставленні, наприклад, з російською чи польською, німецькою.

У сучасному мовознавстві у зв'язку з потребою впорядкування національної науково-технічної мови дедалі більшої ваги набуває питання аналізу доцільності потрапляння до її лексичного складу значної кількості мовних запозичень. Мовознавці акцентували увагу на різних аспектах цієї проблеми: ще І.І. Огієнко порушував питання лексичних запозичень з іноземних мов, досліджуючи історію їх проникнення в українську мову [12]; О.О. Потєбня на матеріалі німецької та української мов довів, що запозичення потрапляють у мову, що приймає, з мови-джерела як безпосередньо, так і через мову-посередника [14]; Ю.О. Жлуктенко, аналізуючи механізми запозичування, проблеми мовних контактів, зокрема українсько-англійських, розмежовував поняття «мовний контакт» і «взаємодія мов» [3]; С.В. Семчинський простежив шляхи збагачення лексики, вивчав теоретичні аспекти взаємодії та зближення мов на лексико-семантичному рівні, їхню морфологічну та семантичну структуру [15]; джерелам запозичень та особливостям їхнього входження в український науковий простір присвячені розвідки Б.М. Ажнюка (1998), Г.В. Зимовець (1997), Н.Ф. Непийводи (1997), В.П. Сімонюк (2002), Л.Д. Малевич (2003), І.М. Кочан (2006), Л.В. Туровської (2005, 2009) та ін. Дослідники прагнуть випрацювати єдине визначення для поняття «запозичення», адже вчені – представники різних напрямків у мовознавстві – неоднотайні у поглядах на механізм та класифікацію запозичених слів, а звідси – і на природу цього явища. Так, Ю.О. Жлуктенко заперечує поняття запозичення, яке, на його думку, «значною мірою є умовним» [3, с. 42]; Л.П. Крисін під запозичуванням розуміє «процес переміщення різних елементів з однієї мови в іншу» [6, с. 18]; С.В. Семчинський розглядає запозичення як форму інтерференції мов [15]. Ураховуючи різні погляди лінгвістів на проблему запозичень, керуємося думкою, що термінологічне запозичання є одним зі шляхів поповнення терміносистем різних мов, указуючи, що такі лексичні одиниці зазвичай характеризуються однозначністю, відсутністю емоційно-експресивних конотацій.

Запозичення в системі української податкової термінології, зважаючи на останні досягнення термінознавчих пошуків, аналізуємо з двох позицій: соціолінгвістичної, за якої простежуються процеси входження запозичень у мову у зв'язку з розвитком історії та культури народу-носія, та лексико-семантичної, за якої первинним постає вивчення окремих груп запозичених слів. Соціолінгвістичний аспект передбачає, зокрема, дослідження механізмів входження в національну мову певних груп запозиченої лексики внаслідок

суспільно-економічних і політичних контактів України з іншими державами на різних історичних етапах.

Причини запозичання іншомовних спеціальних одиниць у термінологію вбачаємо у впливі не лише позамовних, а й внутрішньомовних чинників:

1. Термінування галузевих понять за допомогою власномовних слів не може бути нескінченним, по-перше, через природну обмеженість лексичних ресурсів кожної мови і, по-друге, тому, що система понять певної галузі не завжди може знайти вдалі позначення в національній мові. У період становлення податкової терміносистеми запозичання певною мірою стимулювала недостатня продуктивність інших шляхів термінотворення, особливо синтаксичного та словоскладання.

2. Запозичений термін на відміну від переосмисленого загальноновживаного слова характеризується однозначністю, відсутністю емоційно-експресивних конотацій навіть на початковому етапі функціонування в терміносистемі: якщо «слово рідної мови повинно ще стати терміном, то слово іншомовне – готовий термін; воно більше знак, ніж слово мови рідної» [7, с. 89]. Саме намаганням уникнути полісемії власних мовних елементів з їхньою прозорою внутрішньою формою іноді пояснюють появу запозичень, які більше відповідають вимозі однозначності терміна: *нагромадження – акумуляція (коштів), фіксація – декларування (податків)*.

3. Використання запозичених термінів часто зумовлене їхньою здатністю передавати розчленоване поняття однослівним найменуванням (з погляду мови-реципієнта), що відповідає вимогам стислості терміна, напр.: *антиципація* – «виплата грошей за борговим зобов'язанням до закінчення вказаного терміну; стягування податку раніше, ніж встановлено законом» (СІС, с. 93). Такі запозичення зазвичай не мають національних еквівалентів і характеризуються високою точністю.

4. Переваги іншомовних елементів можуть бути пов'язані з їхньою дериваційною продуктивністю [8, с. 60]. Так, високими можливостями утворювати похідні одиниці відзначаються запозичені терміни *інвестиція – інвестувати, інвестиційний дохід, проінвестований, інвестор; декларація – декларувати, декларування, задекларований, декларант* тощо.

Спеціальна лексика, покликана до життя тими чи тими потребами суспільства і його ж обслуговуванням, формується на певних історичних етапах розвитку людства, конкретного етносу, закономірно вбираючи й відбиваючи своєрідність кожної відповідної епохи. «Дітьми» свого часу є також учасники виробничого процесу; їхні соціальні, політичні, мовленнєві, психологічні характеристики детерміновані історично. Внаслідок цього розглянутий вище чинник формування термінології певного фаху безпосередньо залежить і від дії іншого – суспільно-психологічного.

3. Суспільно-психологічний чинник має не визначальний, але вагомий вплив на проникнення іншомовних термінологічних елементів. Особливої актуальності цей аспект набуває сьогодні, в умовах відкритого інформатизованого суспільства, коли реальною стає загроза швидкої англізації наукових терміносистем в її американському варіанті. Підтвердженням цього є різке зростання в наукових текстах кількості термінів-запозичень з англійської мови, які часто вживають замість наявних національних еквівалентів, іноді без належної

фонетичної та граматичної адаптації (*моніторинг, боніфікація, менеджмент*) [8, с. 57].

У формуванні термінології податкової справи пріоритет рідної мови, а також природні (внаслідок розвинених культурних, економічних контактів між народами-носіями мови) процеси запозичання, були можливі лише на певних етапах.

Взаємозалежність між дією людського чинника та розвитком термінології досить відчутна, бо термінологію розглядаємо «не тільки як закономірну еволюцію мови, зумовлену історією її носіїв, а й з погляду творчості індивідів зі своїм світобаченням» [10, с. 111], типом мислення, властивим лише їм, належністю до певної національної культури.

Останній чинник досить виразно підтверджується одним із положень В. фон Гумбольдта: «Вплив національної своєрідності виявляється у мові двоїсто: у способі утворювати окремі поняття й у відносно неоднаковому багатстві мов поняттями певного гатунку. У конкретному позначенні очевидно беруть участь то фантазія й емоції, керовані чуттєвим спогляданням, то ретельний розмежувальний здоровий глузд, то сміливий поєднувальний дух. Однаковий колорит, якого в кінцевому результаті набувають назви різнорідних предметів, виявляє особливості світорозуміння тієї чи іншої нації. <...> національна своєрідність духу і характеру <...> так само сильно впливає й на побудову мовлення» [2, с. 105].

У формуванні податкової терміносистеми дія суспільно-психологічного чинника досить виразна. Саме нею зумовлена термінологічна синонімія, яка є об'єктивною ознакою природно сформованих терміносистем, та багатозначність термінів. Наприклад, в аналізованій терміносфері для потрактування різних понять уживали однакові терміни, що було пов'язано з поширенням у XV – XVI ст. заміни натуральної данини чи трудової повинності грошовим еквівалентом. У деяких випадках селяни мали можливість відкупитися від роботи, сплативши за це; в інших – практикувалася заміна повинності платою через неспроможність адміністрації організувати процес відробітку великій кількості *тяглих* людей та забезпечити належний контроль [1, с. 125 – 126]. Цей факт позначився на системі найменувань: *сторожка* «податок на утримання сторожів» і *сторожка* «грошовий еквівалент повинності»; *толока* «повинність» і *толока* «грошовий еквівалент повинності»; часто один і той самий предмет ставав об'єктом різних видів оподаткування: *гребельне* «проїзна плата» і *гребельне* «плата за відмову виконувати повинність гатити греблю», *поворотщина* «торговельний податок при виїзді купця з «гостинного» двору», *поворотщина* «податок на утримання воротарів» та *поворотщина* «штраф, плата за відмову стерегти замкові ворота» тощо.

Податковий механізм, з одного боку, відзначався динамізмом, а з іншого, – був консервативним. Нерідко плати, які втрачали актуальність, продовжували своє функціонування за традицією. Так, наприклад, до XIV ст. зникла реальність сплати данини татарській орді – *татарщина*, проте податок не був скасований, а термін позначав тепер «грошовий збір на господарські потреби міста (замку)».

Суспільно-психологічний чинник можна вважати чинником об'єктивного характеру, дія якого універсальна, міжмовна. Варіантність номінацій,

спричинена, з одного боку, баченням термінотворцями різного в одному й тому самому денотаті, з іншого – відмінностями в їхній загальній та мовленнєвій культурі, фаховій обізнаності, є характерним явищем також і для російської, білоруської та інших економічних терміносистем.

Цілком слушною є думка, що «на різних етапах історії українського народу суспільні, політичні та правові передумови не завжди сприяли повнокровній функціональній розбудові національної мови, часом вони практично унеможливлювали її. Політична історія України накладала на розвиток української мови, зокрема її спеціальної лексики, свій відбиток, активно впливала на внутрішньомовні процеси» [18, с. 42].

На основі багатьох досліджень процесів термінологізації, які проходили й проходять сьогодні у ряді європейських мов, зокрема в німецькій, польській, англійській, не кажучи вже про рідну мову, можна зробити висновок, що запозичення є закономірним об'єктивним явищем, яке не піддається істотним обмеженням чи заборонам. Процеси мовних взаємовпливів і взаємозбагачень є об'єктивним розвитком кожної національної мови, що бере участь у цих процесах. Будь-яка розвинена мова намагається створювати власні термінологічні відповідники до іншомовних запозичень. Тому в мові часто паралельно існують та функціонують іншомовні терміни й автохтонні.

Звичайно, автохтонний термін переважно зрозумілий, має прозору семантику, може обслуговувати кілька терміносистем. Як наслідок, досить часто натрапляємо на його полісемантичність (нагадаємо про небажаність цього явища в термінології). Запозичений же термін не співвідноситься у свідомості носіїв мови з одиницями національної мови і, як наслідок, функціонує лише однозначно. З одного боку, це позитивна риса запозичення, але, з іншого боку, він вимагає дефініції. На перший погляд, становлення і розвиток терміносистеми має проходити на національній основі, що є засобом пізнання і розвитку наукового поняття, але ж запозичення терміносистемами міжнародних термінів там, де це необхідно і виправдано, цілком закономірний процес.

Ситуація невизначеності, неоднозначності підходів, яка склалася в Україні у сфері наукової мови (наукового стилю взагалі), потребує серйозного мовознавчого аналізу та вироблення конкретних рекомендацій щодо творення і використання термінів, зважаючи на їхню усталеність у науці та мові, зручність, відповідність системі української мови. Саме тому особливої ваги набуває питання співвідношення національного та іншомовного, роль запозичень у розбудові системи сучасної української термінології [19, с. 134]. Виправданим варіантом вважаємо використання національних термінів за умови, якщо вони відповідають оптимальним естетичним, мовнокультурним, психологічним характеристикам.

1. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / Відп. ред. К.І. Стецюк. Львів: Вид-во АН УРСР, 1963. 327 с.
2. Гумбольдт фон. В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества: *Избр. труды по языкознанию*. Москва: Прогресс, 1984. 397 с.
3. Жлуктенко Ю.О. Лингвистические аспекты двуязычия: уч. пособ. для гос. ун-тов и пед. ин-тов. Киев: Вища школа, 1974. 176 с.

4. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ: Вид. дім «KM Academia», 2000. 218 с.
5. Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Львів, 1925. Т. 141 – 143.
6. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. Москва: Наука, 1968. 208 с.
7. Кутина Л.Л. Формирование языка русской науки. Москва – Ленинград, 1964. 219 с.
8. Малевич Л. Термінологічне запозичання: причини, джерела, функції. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. VI. С. 56 – 61.
9. Мова і духовність нації / Відп. ред. Т.І. Панько. Київ: НМК ВО, 1992.
10. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). Київ: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. 303 с.
11. Огар Е.І. Українська друкарська термінологія: формування та функціонування: дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. Львів, 1996. С. 4.
12. Огієнко И.И. Иноземные элементы въ русскомъ языке: История проникновения словъ въ русский языкъ. Київ: Тип. Бондаренко и Гнездовского, 1915. 136 с.
13. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 2 т. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. 1 – 2. С. 262.
14. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. Київ: Вища школа, вид-во при КДУ, 1974. 256 с.
15. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. Москва, 1989. 248 с.
16. Ткачева Л.Б. Экстралингвальная обусловленность лингвистических процессов в терминологии. *Отраслевая терминология и ее экстралингвальная обусловленность*. Воронеж, 1986.
17. Туровська Л.В. Військові звання та посади в Україні. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 160 с.
18. Туровська Л.В. Інтеграція іншомовної лексики в українську наукову термінологію. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Миколаїв, 2009. Вип. 85. С. 130 – 134.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СІС – Словник іншомовних слів / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.

Olena Chorna

THE SOCIO-COMMUNICATIVE APPROACH TO THE BORROWING IN UKRAINIAN TAX TERMINOLOGY

The influence of extra-linguistic and intra-linguistic factors on the process of borrowing terms into the tax sphere are analyzed and the question of the feasibility of their using was raised in the article. Extralinguistic factors are conditionally divided into historical, socio-political, socio-psychological. The emphasis is on the interconnection of development language processing with the history of the people and on the peculiarities of the semantic development of words due to the structural speciality of specific languages.

The approaches to solving problems of scientific influence of terminology on the formation of the national language is manifested in the expansion of the terminological vocabulary of the Ukrainian language at the expense of words related to new types of mental and practical activity, in interaction with the lexical system of living, spoken language, in the categorical differentiation of lexemes (belonging to different categories – names of processes, objects, phenomena, persons, institutions), on the basis formation of distinct terms of the first system formations. Tax terminology belongs to the oldest layers of the lexical system, its formation depends on many

language and extra-linguistic factors. The least studied in linguistic-Ukrainian studies were the questions of the functioning of the tax vocabulary as a certain integral system, its development and organization.

The situation of uncertainty ambiguity of approaches which has developed in Ukraine in the field of the scientific language, (the scientific style in general), needs serious linguistic analysis and making specific recommendations as for creating and using terms, considering on their solidity in science and language, convenience, compliance with the Ukrainian language system.

Keywords: the tax terminology system, the tax area, extralinguistic factors, borrowed terms, autochthonous terms.

УДК 316:811.161.2'373.46

В.В. ЧУМАК

Я.В. СИНЕГУБ

м. Київ, Україна; м. Умань, Україна

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТЕРМІН ЯК ОДИНИЦЯ ГАЛУЗЕВОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

У статті зроблено спробу проаналізувати соціологічний термін як одиницю галузевої терміносистеми. Виокремлюючи основні класифікаційні ознаки соціологічної терміноодиночності, встановлюючи ієрархічні відношення між однослівними й багатослівними термінами, визначаючи структурну й семантичну специфіку української соціологічної терміносистеми, автори доходять висновку про важливу роль досліджуваної терміносистеми у формуванні й функціонуванні української літературної мови.

Ключові слова: терміноодиночність, соціологічний термін, галузева терміносистема, класифікаційні ознаки соціологічного терміна.

Активний розвиток науки й техніки у світовому обширі, наукові дослідження фахівців різних галузей знань, технічне й комерційне співробітництво у сфері міжособистісної комунікації актуалізують необхідність різнобічного вивчення термінологічних одиниць на всіх рівнях функціонування української літературної мови.

У східнослов'янській лінгвістиці питання теорії і практики формування й функціонування одиниць галузевих терміносистем неодноразово розглядали в наукових працях А.А. Бурячок, Н.В. Васильєва, В.П. Даниленко, З.І. Комарова, Т.І. Панько, Н.В. Подольська, О.В. Суперанська, А.Є. Супрун та інші лінгвісти. В українському термінознавстві важливим внеском у термінологічну науку вважаємо дослідження Т.Р. Кияка, І.М. Кочан, Л. Д. Малевич, Л.О. Симоненко, О.А. Стишова, Л.В. Туровської, Я.П. Яремка та інших мовознавців.

Констатуємо той факт, що поза межами уваги науковців поки що залишається українська соціологічна терміносистема, яка, перебуваючи на етапі

В.В. ЧУМАК, Я.В. СИНЕГУБ, 2019

становлення й нормування, є важливою частиною лексичного складу літературної мови, пропонуємо результати власних спостережень.

Відомо, що кожна наука оперує сукупністю понять, які використовує для забезпечення функціонування серед інших галузей знань. Основним призначенням понять є фіксація важливих елементів навколишньої дійсності, зокрема зв'язків і відношень між ними, взаємодія концептуальної та мовної картин світу. Тому вивчення галузевих терміносистем, з одного боку, дає можливість простежити історію їхнього розвитку, процес номінації спеціальних понять, який проходить кілька стадій (період початкового визначення понять, етап термінологізації, залучення загальноновживаних слів до складу термінологіки); виявити як лінгвальні, так і позалінгвальні чинники, що впливають на побудову термінів, розвиток і становлення терміносистем; сприяють процесові систематизування, упорядкування та кодифікування терміноодиниць, уможливленню прогнозування тенденцій подальшого розвитку як окремих терміносистем, так і всієї національної терміносистеми; а з іншого – багатий фактичний матеріал є підґрунтям для створення лексикографічних праць [13, с. 19].

Надзвичайно важливим для нашого дослідження вважаємо твердження В.П. Даниленко, що організація терміносистем ґрунтується не на мовному принципі, а на предметно-логічних зв'язках відповідних понять, які відображають структури об'єкта («відрізка дійсності»), що вивчає певна галузь знань [2, с. 57].

За нашими спостереженнями, важливу роль у формуванні української соціологічної терміносистеми й упорядкуванні терміноодиниць відіграють екстралінгвальні чинники: зародження певної галузі знань, час її появи, що актуалізує потребу визначення джерела базової термінологічної лексики, основних моделей творення термінів та ін.

Той факт, що соціологія відокремилася від інших наук – від філософії (у Франції), економічної теорії (в Німеччині), соціальної психології (в США) тощо, передбачав потребу появи й розвитку спеціальної термінології, щоб обслуговувати цю галузь знань як самостійну науку. Формування соціологічної терміносистеми зумовлене взаємодією соціології як певної системи знань з іншими науками (історією, філософією, економічною наукою, політологією, правознавством, психологією, етикою, технічними науками), що спричинило появу нових знань, які виникали на стику дисциплін (екологічна соціологія, політична соціологія, економічна соціологія).

Розглядаючи соціологічний термін як одиницю окремої галузі науки, проаналізуємо палітру основних ознак, притаманних галузевій терміноодиниці.

Провідна функція термінологічної лексики – номінативна, оскільки терміни називають спеціальні фахові поняття. В.В. Виноградов зазначає, що слово виконує номінативну або дефінітивну функцію, тобто є засобом чіткого позначення, і тоді воно – простий знак, або засобом логічного визначення, тоді воно – науковий термін [1, с. 12 – 13]. Дефініцію як еквівалент визначення поняття можуть і повинні мати всі терміни, оскільки вона подає мінімум відомостей, необхідних для розуміння, сприйняття й розмежування окремих понять, для встановлення їхньої ієрархії [7, с. 28]. Саме чітка дефініція терміна робить його членом певної терміносистеми. Пор., наприклад, галузеві терміноодиниці: *аутсайдер* – 1) *соц.* член якої-небудь соціальної групи, який перебуває в ній

на останній сходинці; 2) *спорт.* команда або спортсмен, які займають останні місця у турнірних таблицях змагань; 3) *політ.* політичні партії, що перебувають на периферії політичних сил; 4) *екон.* підприємство, що не входить до монополістичних об'єднань і веде з ними конкурентну боротьбу (НСЗ, с. 26). Як бачимо, використання системи ремаркових позначень уточнює чітку дефініцію терміна, що свідчить про багатозначність цієї лексеми.

Не менш важливою ознакою терміна, що відображається саме в дефініції, є точність. Незважаючи на те, що лаконічна форма терміна робить простішим оперування поняттям у процесі наукової та практичної діяльності, точність дефініції є важливішою за компактність терміна. Кількість компонентів терміна допомагає якомого точніше позначити кожне поняття та виділити його з ряду суміжних. Зважаючи на цей факт, дотримуємося думки, що не можна вважати недоліком терміна його буквену довжину. З.М. Осипенко зазначає, що точне відтворення поняттєвого наповнення іноді вимагає не скорочення, а розширення терміна [9, с. 69]. З цього можна зробити висновок, що у випадках позначення поняття за допомогою багатокомпонентного словосполучення, яке складається з пов'язаних між собою слів, це має забезпечувати і системність терміна, і визначати зв'язок цього поняття з іншими поняттями галузі, зокрема й у сфері соціології.

Звідси думка, що лаконічність не повинна бути основним критерієм оцінки терміна, для якого вирішальною є точність. При цьому визначальним чинником, що впливає на оптимальну довжину та оптимальну структуру терміна, виступає лінгвістичний: довжина і структура терміна зумовлені довжиною і структурою лексичних одиниць, що переважають у певній мові в певну епоху [6, с. 67]. Зауважимо, що одночасно треба враховувати особливості наукової галузі, яку обслуговує термінологія.

Досить поширеною у термінознавстві є думка про стилістичну нейтральність терміна, хоча цієї точки зору дотримуються не всі лінгвісти. Так, В.М. Прохорова підкреслює, що термін далеко не завжди зберігає необхідні йому властивості, – емоційну та експресивну нейтральність – і вказує, що це відбувається внаслідок двох причин: 1) метафоричності чи метонімічності; 2) коли термін утворюється від емоційних слів активного словникового запасу [11, с. 154 – 155].

Наші спостереження показують, що в соціологічній терміносистемі говорити про експресивність термінів можна тільки з урахуванням стилістичної маркованості деяких мовних одиниць. Пор., наприклад: «нові бідні» – категорія людей, яка утворилася внаслідок структурної перебудови економіки під впливом науково-технічної революції: кваліфіковані робітники, які не знаходять застосування в умовах структурної перебудови, випускники навчальних закладів, пенсіонери, соціальні виплати яким не забезпечують прожиткового мінімуму (БКС, с. 193). А також «холодна» війна – конфлікт між капіталістичним і соціалістичним таборами у другій половині XX ст. (СЕ, с. 66); «хворе» суспільство – суспільство, яке не може позитивно вирішувати проблеми людського існування (БКС, с. 325) та ін.

Графічна позначка лапки («»), використовувана в таких термінах, вказує на конотативну маркованість виділених соціологічних терміноодиниць. Як зазначають О.А. Покровська та М.І. Філон, проблему термінологічності одиниць,

поданих у лапках, не можна вирішувати, покладаючись лише на лінгвістичну компетенцію й мовне чуття авторів та укладачів словників. Треба виходити зі специфіки лексико-семантичної системи мови, а можливо, навіть і ширше: зважати на образну картину світу, виражену мовними засобами. Поділяємо думку цих дослідників про те, що недоцільно виділяти лапками одну з частин складеного терміна, а також експресивну метафору в науковому тексті; професійні жаргонізми можна подавати повністю в лапках [10, с. 191 – 192]. Тому так званий ідеальний термін не потребує лапок, найбільш доцільним є виділення лапками професійної лексики.

На нашу думку, така особливість мовлення автора, як експресивність, що є характерною для терміна на початковому етапі творення, втрачається ним за входження до певної терміносистеми. Погоджуємося із твердженням Л.О. Симоненко, яка зауважує, що термін, на відміну від загальноновживаного слова, стилістично більш регламентований, його «нейтральність», «емоційність», «експресивність» відрізняються від того, що прийнято називати нейтральним, емоційним і експресивним у загальноновживаній лексиці [14, с. 15].

Однією з найважливіших характеристик терміна вважаємо однозначність. У науковій літературі вона належить до обов'язкових ознак. Зокрема про те, що терміни здебільшого однозначні слова, говорить В.М. Русанівський [12, с. 169]. Водночас існує думка про те, що термін має лише тенденцію до однозначності [5, с. 82 – 94; 15, с. 129].

Українська соціологічна термінологія містить значну частину багатозначних термінів. Пор., наприклад: *гегемонія* – 1) влада, яка здійснюється однією соціальною групою над іншою; 2) ідеологічно-культурне панування одного класу над іншим, досягнуте за допомогою «техніки консенсусу» через управління змістом культурних форм і головних установ (СТПП, с. 52) та ін.

Установлено, що багатозначність соціологічних термінів зумовлена як внутрішньосистемним розвитком значень шляхом метафоричного перенесення, так і на основі метонімічного перенесення. Відомо, що терміноодиниця у мовній системі має дефініцію, а загальноновживане слово – лексичне значення. Пор., зокрема, лексичне значення слова *структура* – взаєморозміщення та взаємозв'язок складників частин цілого; будова (СУМ, IX, с. 789) та дефініцію соціологічного терміна *структура* (*сім'ї*) – сукупність відносин між її членами, включаючи, окрім відносин спорідненості, систему духовних, етичних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету (Кохан, с. 65). По-іншому співвідноситься значення слова *здоров'я* – стан організму, при якому нормально функціонують усі його органи (СУМ, III, с. 547), – у загальноновживаному словнику та його визначення в соціологічній сфері, де слово *здоров'я* позначає комплексний соціальний, гігієнічний, демографічний і економічний феномен, що інтегрує біологічні, демографічні і соціальні процеси, властиві людському суспільству, відображає рівень його економічного й культурного розвитку, стан медичної практики (СЕ, с. 142).

Цікаво, що значення наведених лексем у загальноновживаній мові і термінології не є тотожними, тому що терміни називають соціологічні явища, вимагаючи їх пояснення з наукового погляду, а загальноновживані лексеми, які називають явища, передбачають їх пояснення звичайним мовцем для звичайного співрозмовника.

Соціологія сьогодення – це масштабна наука, що послуговується як поняттями власне соціологічного змісту, так і суміжних дисциплін, зокрема поняттями з історії, філософії, економічної науки, політології, правознавства, психології, етики, рідше медицини, фізики, технічних наук. Тому для соціологічної терміносистеми більш характерними є терміни-словосполучення, що вказують на власне соціологічну семантику. Пор., наприклад: *банк соціологічної інформації* – спеціально організований архів зібраних результатів соціологічних досліджень, підсумків їх емпіричного і теоретичного аналізу, що використовується з метою збереження і накопичення інформації (СТПП, с. 17) та термін *банк* в економічній термінології, що позначає особливе фінансово-кредитне підприємство, яке виконує комплекс базових функцій та операцій, а також здійснює діяльність з приводу привласнення наявних у нього активів (ЕЕ, т. I, с. 41); *шлюбний ринок* – термін, що використовується в соціології для умовного позначення системи співвідношення чисельності різних груп шлюбоздатного населення (СТПП, с. 432) та термін *ринок* в економіці функціонує на позначення сфери товарного обміну, де виникають і реалізуються відносини купівлі-продажу та здійснюється конкретна господарська діяльність щодо просування товарів і послуг від їх виробників до споживачів (ФІНЕКС, с. 791).

Значна кількість термінів, якими послуговуються інші науки, є узагальнено-абстрактними (*вибірка, група, дослідження, змінна, коефіцієнт, метод, питання, структура, шкала* та ін.), і лише у складі термінів-словосполучень, що позначають соціологічні явища, така лексика стає частиною соціологічної терміносистеми, пор.: *стратифікована вибірка, районована вибірка* (БКС, с. 46); *номінальна шкала, шкала вимірювання* (Волович, с. 687); *коефіцієнт інтелекту, коефіцієнт відповіді* (СТПП, с. 167); *соціальна структура* (СТПП, с. 346), *вікова структура населення* (СТПП, с. 44) та ін.

Зауважимо, що, на відміну від інших суспільних наук, кожна з яких має справу лише з однією сферою соціокультурного простору: історія – з історичними відносинами, економіка – з економічними, політологія – з політичними, право – з правовими, соціологія має справу за своїми спеціальними напрямками одночасно з усіма сферами цього простору (фірма, церква, держава, клуб, сім'я та ін.) (Сорокін, с. 162). Саме генералізувальна характеристика соціології зумовлює здатність її категорійного складу синтезувати історичну, економічну, політичну і правову сфери. А тому до її базових понять входять як терміни, породжені власне соціологією (*акомодация* (БКС, с. 14), *анойя* (Танчин, с. 41), *аномія* (Волович, с. 25), *андерклас* (СЕ, с. 28), *маргінальність* (Танчин, с. 344), *соціум* (Бухтеев, с. 28) та ін.), так і ті, що дають можливість семантично визначити певні вияви людської діяльності: *імміграційний контроль* (СЕ, с. 151), *духовне виробництво* (СЕ, с. 117), *виборча кампанія* (СЕ, с. 60), *оброблення даних* (СЕ, с. 253), *впровадження соціальних технологій* (СЕ, с. 75) та ін. Ця особливість відрізняє досліджену термінологію від багатьох інших, наприклад, від юридичної, яка, за словами В.М. Русанівського, зазнає порівняно мало змін [12, с. 173].

Загальнонауковий клас слів в українській мові є суттєвим і має тенденцію до постійного зростання в результаті сучасних процесів інтеграції і диференціації наук та їхньої термінології, а також унаслідок проникнення методів одних наук в інші. При цьому спостерігається тенденція до інтернаціоналізації

термінології, яка більшою мірою стосується термінології нових сучасних наук, що посилює потік мотивованих номінацій шляхом утворення й визнання доцільності термінів, створених на основі греко-латинських морфем [2, с. 64].

Важливою термінологічною ознакою досліджуваних терміноодиниць вважаємо їх мотиваційну основу, виділяючи три типи мотивованості соціологічних термінів, пов'язаних з особливостями термінологічної номінації: словотвірний, семантичний та лексико-семантичний.

Словотвірний тип вказує на зв'язок значення слова з мотивувальними основами чи словотвірними формантами: *антропологізм* – *антропоморфізм* (БКС, с. 22) – *антропоцентризм* (СЕ, с. 34); *гетерономія* – *гетерогамія* (БКС, с. 57); *антропосоціогенез* (БКС, с. 22) – *етногенез* (БКС, с. 102) та ін.

Значення термінів за семантичним типом мотивованості виникає внаслідок переосмислення з урахуванням чіткої нормативної галузевої характеристики одиниці. Пор.: *фертильність* як здатність здорового організму давати життєздатне потомство – *фертильність* як репродуктивна здатність жінки, тобто здатність до дітонародження (БКС, с. 315); *деградація* як занепад, рух від вищого до нижчого, зменшення або втрата позитивних якостей – *деградація* як втрата індивідом або групою свого соціального статусу й спроможності відновлювати себе в попередньому образі – *деградація* як втрата значущих соціальних якостей індивідом чи соціальною групою (БКС, с. 70) та ін.

Лексико-синтаксичний тип мотивованості – це тип, за яким стрижневе й залежне слово реалізують відповідно мотиваційну та класифікаційну ознаки, що зумовлено особливістю компонування складених термінів: *позиція особистості* (Кохан, с. 54) – *типи особистості* – *рольова структура особистості* (Кохан, с. 55); *молода сім'я* – *сім'я соціального ризику* (Кохан, с. 64) – *криза сім'ї* (СЕ, с. 199) – *сім'я подвійної кар'єри* (БКС, с. 252) та ін.

Варто зауважити, що лексико-синтаксичний тип мотивованості, притаманний складеним термінам, визнають не всі термінологи. Зокрема, у праці В.М. Овчаренко натрапляємо на твердження про те, що мотивовані словосполучення не варто відносити до термінів [8, с. 95]. Нам видається більш аргументованою позиція Д.С. Шелова, який, досліджуючи математичну термінологію російської мови, зазначає, що зміст багатьох термінів виводиться за логічними і семантико-синтаксичними правилами з уже пояснених термінів, які є синтаксичними і семантичними складниками нових складених термінологічних утворень. Якщо значення терміна виводиться зі значення його складників, то такий термін можна назвати мотивованим [16, с.12].

За нашими спостереженнями, для української соціологічної терміносистеми найбільш притаманний лексико-синтаксичний тип мотивованості. Наприклад: *групова динаміка* (СТПП, с. 75), *соціальна динаміка* (СЕ, с. 339), *теорія групової динаміки* (СЕ, с. 92) та ін. Саме такі словосполучення дають можливість точніше пояснити суть певного соціологічного поняття, побачити його місце в системі гіперо-гіпонімічних відношень.

Соціологічні терміни, як і терміни інших галузей знань, стають своєрідною базою поповнення лексичного складу української мови. Зв'язок між словниковим складом мови та соціологічною термінологією двобічний: остання не лише використовує загальнонавживані слова, але й сама є одним із джерел поповнення загальнонавживаної лексики. Так, загальнонавживані слова *безробіття*

(структурне безробіття, фрикційне безробіття (Кохан, с. 75), бідність (поріг бідності (СТПП, с. 288), абсолютна бідність, відносна бідність (Кохан, с. 75), праця (культура праці (Кохан, с. 95), зміст праці, вертикальний поділ праці (Кохан, с. 94), ефективність (соціальна ефективність, ефективність соціальних технологій, ефективність соціального управління (СЕ, с. 135), поведінка (шлюбна поведінка (Кохан, с. 66) та ін. тільки в поєднанні з іншими компонентами сприймаються як соціологічні терміни. Відповідно до загальноновживаної лексики потрапили колишні вузькофахові терміни *гендерна роль, глобалізація культури, шлюбний ринок, відкрите суспільство, соціальна інфраструктура* та ін.

Щодо залежності / незалежності термінів соціології від контексту можна зробити такий висновок: чим менш усталена терміносистема, тим важливішими для неї є вживання конкретних термінів у контексті, і тому для соціологічної термінології контекстуальний чинник сьогодні є одним із визначальних, бо саме він дозволяє в межах наук суспільного циклу виокремити соціологічну лексику.

Отже, соціологічний термін як одиниця галузевої терміносистеми є словом чи словосполученням, що називає спеціальне галузеве поняття й має чітку дефініцію, пов'язану з соціологічним значенням. Уживаючись на позначення відповідного наукового поняття, такий термін характеризується низкою диференційних ознак, серед яких основними є: номінативність, дефінітивність, позначення системних відношень та зв'язків у межах соціологічної терміносистеми, суміжних із нею галузевих терміносистем та загальноновживаної лексики, мотивованість, що реалізується в трьох типах, які відповідають трьом основним способам термінологічного словотворення (морфологічному, синтаксичному і семантичному) та ін.

1. Виноградов В. Проблемы русской стилистики. Москва: Просвещение, 1981. 456 с.
2. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва: Наука, 1977. 246 с.
3. Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. Киев: УМКВО, 1989. 104 с.
4. Кочан І.М. Українська наукова лексика: міжнародні компоненти в термінології: навч. посібник. Київ: Знання, 2013. 294 с.
5. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем. *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. Москва: Наука, 1970. С. 82 – 94.
6. Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина. *Вопросы языкознания*. 1981. № 2. С. 63 – 73.
7. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2002. 218 с.
8. Овчаренко В.М. Термин, аналитическое наименование и номинативное определение. *Современные проблемы терминологии в науке и технике*. Москва: Наука, 1969. С. 91 – 121.
9. Осипенко З.М. Різновиди термінів і їх семантичні особливості. *Мовознавство*. 1974. №2. С. 65 – 69.
10. Покровська О., Філон М. Про одну з тенденцій передачі на письмі сучасної української економічної термінології. *Українська термінологія і сучасність*: Матеріали II Всеукр. наук. конф. Київ, 1997. С. 190 – 193.

11. Прохорова В.Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке: Лекции по спецкурсу для студентов-заочников гос. ун-тов. Москва: Изд-во МГУ, 1980. 88 с.
12. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наук. думка, 1988. 236 с.
13. Симоненко Л.О. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ: КНЕУ, 2003. Вип. V. С. 18 – 22.
14. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології: монографія. Київ: Наук. думка, 1991. 150 с.
15. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. Москва: Наука, 1989. 246 с.
16. Шелов С.Д. О смысловой мотивированности математического термина. *Структурно-семантические особенности отраслевой терминологии*: Межвуз. сб. науч. трудов. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1982. С. 12 – 20.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БКС – Біленький Є.А., Козловець М.А., Саух І.В. Соціологія: словник термінів і понять. Київ, 2006. 337с.

Бухтеев – Стислий словник соціологічних термінів. Автор-укладач Бухтеев М.І. Донецьк: «Норд Комп'ютер», 2007. 38 с.

Волович – Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад. В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. Київ: Український центр духовної культури. 1998. 783 с.

ЕЕ – Екологічна енциклопедія у 3 т. / Редколегія: А. В. Толстоухов (головний редактор) та ін. Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. Т. 1: А – Е. 232 с.

Кохан – Тематичний словник-довідник з соціології / За ред. В.В. Кохана; укл.: А. Александровська, С. Буга, Ю. Ткачук та ін. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. 112 с.

НСЗ – Туровська Л.В., Василькова Л.М. Нові слова та значення: словник. Київ: Довіра, 2008. 271 с.

Сорокін – Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ТанDEM, 1996. 271 с.

СЕ – Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. Київ: Академвидав, 2008. 456 с.

СТПІ – Терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.П. Пічі. Київ: «Каравела», Львів: «Новий світ-2000», 2002. 480 с.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 – 11. Танчин – Танчин І.З. Соціологія: навч. посібник. 3-є вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. 351 с.

ФІНЕКС – Загородній А.Г., Вознюк Г.Л. Фінансово-економічний словник. Київ: Знання, 2007. 1072 с.

Volodymyr Chumak, Yaroslava Sinieghub

SOCIOLOGICAL TERM AS A UNIT OF BRANCH TERMINOLOGY

The article attempts to analyze the sociological term as a unit of the branch terminology. Emphasizing the basic classification features of the sociological term unit, establishing hierarchical relations between terms and multi-compound terms, defining the structural and

semantic specifics of the Ukrainian sociological terminology system, the authors come to the conclusion about the important role of the studied terminology in the formation and functioning of the Ukrainian literary language.

According to our research, extralinguistic factors play an important role in the formation of the Ukrainian sociological terminology and the ordering of the terminology units: the emergence of a certain field of knowledge, the time of its appearance, which actualizes the need to determine the source of the basic terminological vocabulary, the basic models of the creation of terms, and others.

Getting used to the designation of the corresponding scientific concept, the sociological term is characterized by a number of differential features, among which the main ones are: nominacy, definition, the designation of systemic relations and relationships within the sociological terminology system, adjacent branch terminology systems and commonly used vocabulary, the motivation that is realized in three types that correspond to the three main methods of terminological word-formation (morphological, syntactic, and semantic), and others.

Keywords: term unit, sociological term, branch terminology, classification marks of sociological term.

УДК: 321.01:[001.4+81'276.5]

М.В. ЯКОВЛЄВ

м. Київ, Україна

ПРАГМАТИЧНІ ФУНКЦІЇ ПОЛІТОЛОГІЧНИХ КВАЗІТЕРМІНІВ І ПОЛІТИЧНИХ ТЕРМІНОЇДІВ

У статті проаналізовано прагматичні функції політологічних квазітермінів і політичних терміноідів, зокрема у їх зв'язку з політичним жаргоном у контексті термінологізації суспільно-політичної лексики. Наведено приклади політичних термінів-фразеологізмів та пейоративної суспільно-політичної лексики, що активно використовується в динамічному політичному дискурсі в Україні, розглянуто перспективи подальших досліджень цього прошарку лексики.

Ключові слова: *термінологізація, фахова політологічна мова, політологія, термінологія, квазітерміни, терміноіди.*

Українське суспільство загалом позначене високим ступенем політизованості, що, безумовно, відображається в динамічності суспільно-політичного дискурсу та втілюється у розмаїтті суспільно-політичної лексики. У середовищі не лише політичних експертів, але й серед представників громадськості та громадян, які цікавляться суспільними та політичними процесами, в мовленні українців активно використовуються жаргонізми, політичні професіоналізми, пейоративна політична лексика тощо. Також у дискусіях на політичні теми часто трапляється багато різних лексем, які можна класифікувати як політологічні квазітерміни та політичні терміноіди. Разом з тим увагу як політологів, так і філологів часто оминають питання функцій цього різноманітного прошарку

© М.В. ЯКОВЛЄВ, 2019

лексики. Саме тому метою цієї статті є розкриття прагматичних функцій політологічних квазітермінів і політичних терміноідів, зокрема у їх зв'язку з політичним жаргоном у контексті термінологізації суспільно-політичної лексики. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань: 1) виокремити сутнісні ознаки квазітермінів і терміноідів; 2) проілюструвати на прикладах квазітермінів, терміноідів, жаргонізмів політичної професійної мови особливості процесів термінологізації суспільно-політичних номінацій; 3) окреслити подальші можливості дослідження проаналізованої лексики.

Як відомо, поняття «квазітермін» має декілька визначень, серед яких ключовою ознакою є своєрідна відсутність у лексеми повноцінних ознак терміна. Приміром, О.П. Михайлович-Гетто пише: «Під квазітерміном розуміємо одиницю термінології, що задовольняє вимоги, висунуті до терміна лише частково, зокрема таку, яка функціонує в нетермінологічних матеріалах» [8, с. 156]. Також виявляємо і такий підхід до визначення квазітермінів: «Квазітерміни як одиниці мови повинні мати такі ознаки, як цільнооформленість, ідіоматичність, постійність лексичного та структурного складу, але при цьому можуть зберігати метафоричність <...> і якщо специфічні властивості терміна виявляються лише всередині термінологічного поля, то квазітерміни часто не втрачають своїх дефінітивних і системних характеристик за його межами» [4, с. 297].

Дещо іншим явищем є *терміноїди*. Як пише російський термінознавець О.Й. Голованова, «терміноїд вказує на розмитість, несформованість поняттєвого змісту» [3, с. 92]. Знаходимо також і таке визначення: «Терміноїди – спеціальні лексеми, що використовуються для позначення неусталених понять і характеризуються коливанням форм і значень» [11, с. 30]. Ще одна російська дослідниця, О.В. Фельде, вважає, що терміноїди – це «терміноподібні спеціальні найменування, що виникають у період зародження нового знання й використовуються для номінації понять, які неоднозначно трактують спеціалісти... Терміноїди не мають точності значень, вони є контекстуально залежними, мають нестійкий характер, можуть використовуватися в декількох підмовах із різними значеннями» [11, с. 47]. У цих визначеннях, як бачимо, спільним у підходах до розуміння суті терміноїда є нечіткість значення, неусталеність позначуваного поняття, якими можуть виступати, зокрема, й професійні жаргонізми та професіоналізми з нечіткими значеннями. Як буде показано далі, в українському суспільно-політичному дискурсі, що є віддзеркаленням високої політизованості суспільства, такі лексичні феномени трапляються регулярно.

Розглянемо слово (квазітермін) *рашизм*, утворене внаслідок гібридизації поняття «фашизм» для позначення агресивної, загарбницької, імперської політики Росії з відповідною шовіністичною ідеологією, яка не лише ставить на чільне місце інтереси Росії на міжнародній арені, але й при цьому заперечує право інших націй, особливо української, на окремішність та незалежність. З одного боку, ця лексема, безумовно, не позбавлена емотивного компонента. У фахівців із термінознавства серед ознак саме терміна можна побачити й таку характеристику як лексичну нейтральність. З іншого боку, не можна заперечувати, що почасти емотивне навантаження слова *рашизм* пов'язане із перенесенням на нього особливого психологічного ефекту, закладеного ще радянською пропагандою. Як пише Л.Т. Масенко, з радянських часів слово *фашизм* «набуло семантичного розширення, закріпившись у пропагандистському дискурсі

як назва всіх західних партій і рухів, що їх у Радянському Союзі вважали ворожими, незалежно від політичних орієнтацій» [7, с. 133], а також зазначає, що в пострадянський період відбулася «інспірована російською пропагандою реанімація цього ярлика» [7, с. 135], що, відповідно, мало й дзеркальну відповідь: навантажений негативом термін було гібридизовано й використано проти російської пропаганди у вигляді *рашизму*. Станом на сьогодні українськомовна Вікіпедія містить окрему статтю про рашизм. Відповідно, із викладеного вище стає очевидним, що для розуміння конотацій значення терміна *рашизм* ми маємо врахувати, за підходом Р. Теммерман у викладі Т.В. Стасюк, «інтралінгвальні й екстралінгвальні – соціокогнітивні чинники виникнення полісемії» [10, с. 40] поняття, у нашому випадку – багатозначності терміна *рашизм*, що може бути предметом подальших наукових розвідок.

Іншим цікавим прикладом є квазітермін / терміноід *путінізм*, під яким розуміють у загальному сенсі політику президента РФ В.В. Путіна. Разом із тим, цей термін також не позбавлений негативних конотацій і його не можна вважати повноцінним терміном. Водночас ним активно послуговуються й політологи як професійним жаргонізмом, його використовують і неполітологи, приміром, журналісти та публіцисти. Історія знає приклади утворення подібного виду квазітермінів чи терміноідів (у значенні професійного просторіччя). Наприклад, за радянських часів активно використовувався термін *гітлеризм*, хоча варто мати на увазі, що західні вчені практично не відокремлюють політику Гітлера в самостійний термін, не використовують на позначення тоталітарного режиму в Німеччині термін *фашизм*. Звісно, в СРСР були ідеологічні причини не так часто вживати термін *нацизм*, а надавати перевагу терміну *фашизм*, бо перший був утворений від *націонал-соціалізму*, тож радянські ідеологи, зокрема й сам Сталін, виступали проти дискредитації компонента «соціалізм» в ньому [7]. Також варто згадати й про термін *сталінізм*, який зараз практично не вживають в офіційній чи публічній риториці в сучасній Росії через повернення культу особи Сталіна. За опитуваннями «Левади-Центру» 2017 року, найвидатнішою постаттю в Росії респонденти назвали саме Сталіна.

Разом із тим варто зауважити, що квазітермін *путінізм* (що також можна назвати терміноідом у значенні професіоналістської лексеми політологів на позначення ідеології сучасного політичного режиму в Росії на чолі з В.В. Путіним) має і свої аналоги за кордоном. Противники президента США Д. Трампа активно вживають поняття «трампізм» (англ. *Trumpism*), що має подвійне значення: 1) політика президента Трампа, його дії або висловлювання, 2) у широкому розумінні – погляди симпатиків і прибічників Д. Трампа та ідеології тих, хто схвалює його дії й підтримує впроваджуваний ним політичний курс. З історичних аналогій можемо також згадати *тетчеризм* на позначення стилю та ідеології прем'єрки Великої Британії М. Тетчер, а також її політичної ідеології. У Великій Британії взагалі популярними є деривативи від прізвищ прем'єрів. Сьогодні є статті у Вікіпедії про *блейризм* (англ. *Blairism*) на позначення політичної ідеології колишнього лідера лейбористської партії та прем'єра Великої Британії Тоні Блера (з окремим терміном на позначення прибічників його ідеології – *блейпутів*, англ. *Blairites*), а також *браунізм* (*Brownism*) і *кемеронізм* (*Cameronism*). Нині *тетчеризм* уже став усталеним терміном, тож, можливо, з часом нинішні політичні терміноіди на позначення державної політики чи

політичної ідеології останніх прем'єр-міністрів Великої Британії також будуть повноцінними термінами.

Розглянемо інший цікавий приклад використання прізвища політика в негативному контексті у псевдотермінів, що мають пейоративний характер: *Merkelreich* або, в іншій версії написання, *Merkel Reich*. Слово *рейх* відомо і в нас, передовсім завдяки словосполученню *Третій Рейх* (трапляється й наближена до оригінальної німецької вимови версія *райх*), яке використовували як неофіційну назву Німеччини за часів націонал-соціалістичної диктатури. *Меркельрайх* є специфічним квазітерміном, уживання якого можна проілюструвати на такому прикладі з футурологічного журналу (що також вписується в традиційне згадування квазітермінів у контексті вигаданої для цілей фантастичних творів спеціальної лексики), який песимістично розглядає майбутнє Європейського Союзу в 2020 р.: «Нинішня єврозона зменшиться до подібної до федерації структури під назвою *Меркельрайх*, яка включатиме Німеччину, Австрію, Францію та Люксембург» [14, с. 122]. Цей приклад ілюструє позицію, згідно з якою монетарна політика єврозони тлумачиться як прояв німецького економічного імперіалізму. Псевдотерміном чи навіть терміном це поняття є передусім тому, що далеко не всі економічні та політичні експерти вважають економічну політику зони спільної валюти євро, в якій провідну роль відіграє найпотужніша економіка ЄС – Німеччина, економічним імперіалізмом. Натомість прибічники такого погляду вважають, що кредитування Німеччиною слабших економік (приміром, Греції чи Італії) ставить ці країни у залежність від Німеччини, і тому це є проявом «німецького імперіалізму» в економічній площині. З іншого боку, важко заперечити й значущість федеральної канцлерки Німеччини Ангели Меркель, яка багато в чому вплинула на розвиток політики не лише в Німеччині, але й у Європейському Союзі, а відтак – і в цілому світі, тож можна очікувати на появу у майбутньому повноцінного терміна на позначення впроваджуваної нею політики.

Оскільки, як уже зазначалося, *Меркельрайх* має відверто негативну конотацію, варто також згадати і про цілий прошарок пейоративної лексики на позначення політичних та ідеологічних опонентів, приміром: *зрадофіли*, *майдануті*, *майдауни*, *порохоботи*, *ватники*, *вишиватники*, *риги*, *сепари* тощо. Деякі з цих лексем пов'язані з більш широкими суспільно-політичними і культуральними явищами. Приміром, *ватник* стосується цілого культурного пласта радикальних та екстремістських проросійських поглядів, а його український аналог *вишиватник* пов'язаний з іншим явищем, що отримало назву *шароварицина* й означає вузький, бутафорний погляд на українську культуру, в якій українська ідентичність зведена до бутафорної селянськості чи примітивізації культури доби козаччини.

Серед суспільно-політичної лексики та професійних політологічних жаргонізмів знаходимо й терміни-фраземи або терміни-фразеологізми [9, с. 117] на зразок: *агент Кремля* чи *тарифний геноцид*. Термінам-фраземам Ю.П. Продан дає таке визначення: «Це синкретична лінгвістична одиниця, оскільки поєднує в собі ознаки і терміна (системність, наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля, стилістична нейтральність, точність семантики), і фразеологізму (сміслова цілісність значення, відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури,

емоційно-експресивний характер), які суперечать одна одній» [9, с. 118]. Зрозуміло, що в наукових політологічних публікаціях такі лексеми не використовують, але оперування ними під час дискусій серед широкої публіки є досить поширеним явищем.

Активні та бурхливі суспільно-політичні процеси в Україні породжують багато термінів та понять, які проникають в інші мови. Слова *Майдан*, *євромайдан* на позначення подій Революції гідності часто можна побачити в англо- та німецькомовних текстах, що присвячені відповідним подіям в Україні та їхнім наслідкам, без перекладу чи додаткових пояснень. Цікавим також є термін *ленінопад*, що також потрапив до іншомовних текстів з описом відповідного етапу процесу декомунізації як прибирання з публічного простору пам'ятників Леніну (цьому термінові присвячена окрема стаття в англomовній Вікіпедії – *leninopad*).

Отже, політологічні квазітерміни та політичні терміноїди виконують низку прагматичних функцій, а саме: 1) як результат процесів термінологізації суспільно-політичної лексики вони дають змогу структурувати, а подекуди й спростити політичний дискурс, розмежувати прихильників та противників певних політичних сил, оформити протистояння політичних сил на мовному рівні; 2) за допомогою таких лексем обговорення політичних феноменів виходить за межі професійної спільноти експертів-політологів і стає доступним широкому загалу населення; 3) в умовах високої політизації суспільства такі лексеми створюють додаткові можливості для розвитку політичної науки, оскільки вивчені живую розмовною народною мовою квазітерміни, терміноїди, псевдо-терміни, пейоративні лексеми є показником актуальних для суспільства тем, які вчені можуть взяти до подальшого опрацювання на науковому рівні.

Загальний огляд прагматичних функцій досліджуваних лексем дозволяє перейти до розгляду *перспектив майбутніх* досліджень. Студії політологічної фахової лексики, фахового жаргону політологів і відповідних фахових жаргонізмів (у німецькомовному термінознавстві мають назву *Fachjargonismen* та квазітермінів або *Halbtermini* [2]) можуть керуватися загальними підходами до вивчення значень, зокрема можна проаналізувати певне політичне уявлення і співвідношення між лексемою, що його позначає, та самим уявленням, дослідити значення поняття плюс його реляційні властивості, а також значення політичного терміноїда як функцію слова-знаку, і його значення як відображення певної суспільно-політичної дійсності [5, с. 56 – 57].

Російська дослідниця-термінознавець Л.М. Алексєєва пише про *розгорнуту термінологічну номінацію*, яку тлумачить як «частину тексту, в якій формується термінологічне поняття» [1, с. 54]. Відповідно, можна сказати, що розгорнута термінологічна номінація різних суспільно-політичних явищ може відбуватися і в *суспільно-політичному дискурсі* та відповідних *дискурсивних практиках*, які породжують прототерміни, квазітерміни та терміноїди, а дослідження може пролити світло на тенденції розвитку фахової політологічної мови в майбутньому.

Важливим також є питання про майбутнє проаналізованих квазітермінів та терміноїдів. У цьому контексті корисною може бути праця Е. Молітор, яка опитала фахівців із програмування та тих, хто працює у сфері ІТ у Франції та у франкомовних частинах Швейцарії та Бельгії щодо їхнього ставлення та

вжитку франкомовних відповідників до англомовних термінів, пов'язаних з ІТ, програмуванням, інтернетом тощо. Цікаво, що у висновках авторка пише про необхідність «розмежовувати високий ступінь обізнаності з терміном та ступінь його застосування – як приклад пасивного та активного прийняття термінів» [13, с. 505]. Можемо скористатися цим підходом і щодо лексики суспільно-політичного дискурсу: професійні політичні експерти та академічні політологи вочевидь знайомі з різними прошарками цієї лексики, але ступінь активного послуговування нею у професійній діяльності може варіюватися. Відповідно, у випадку політологічної фахової мови також багато що залежить від ставлення до квазітермінів і терміноідів з боку спільноти політологів, а також від їхнього використання цих лексем.

Як зауважує Т.В. Стасюк, у науці про терміни відбуваються суттєві зміни, пов'язані зі «становленням когнітивно-дискурсивної парадигми знання, антропоцентричним підходом до явищ мови» [10, с. 38], що підтверджує припущення про те, що практика використання квазітермінів, терміноідів і політичного жаргону не лише політологами, але й громадськістю в широкому сенсі також заслуговує на ґрунтовні подальші дослідження.

О.В. Фельде вважає, що у терміноідів є два можливих сценарії: 1) вони можуть бути витісненими з вжитку повноцінними термінами; 2) з часом вони можуть нормалізуватися і стати повноцінними термінами [11, с. 47]. Натомість на нинішньому етапі важливим є формування корпусу такої специфічної лексики відповідно до розроблених правил, що дозволить оперувати ними як емпіричними одиницями-даними для аналізу, як це, приміром, робить французький дослідник Д. Гуадек [12].

Наостанок наведемо та прокоментуємо цитату О.Й. Голованової: «про передтерміни і терміноіди можна говорити кожного разу, коли йдеться про народження нової галузі знань чи про кардинальні зміни в уже наявних системах знань внаслідок виходу на деякий новий рівень пізнання. Іншими словами, ці одиниці виникають тоді, коли складно віднести нововідкритий феномен до групи відомих об'єктів і постає потреба витворити нові принципи класифікації, або ширше – підстави класифікації» [3, с. 92]. Можливо, активний розвиток проаналізованого прошарку суспільно-політичної лексики свідчить про становлення нової сфери знань, яка, вочевидь, потребуватиме міждисциплінарного підходу та поєднання зусиль представників різних наукових галузей.

1. Алексеева Л.М. Термин и метафора. Пермь: Изд-во Перм. ун-та. 1998. 250 с.
2. Барнич І.І. Поняття «фахова мова» та «термінологія» в німецькій і українській мовах. *Львівський філологічний часопис*. 2018. № 3. С. 16 – 19.
3. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение. Москва: Наука, 2011. 224 с.
4. Джасим Муна Ареф, Позднякова А.А. Семантика квазитерминов и терминологических сочетаний периода «вынужденной коммуникации» (на материале иракского диалекта арабского языка). *Преподаватель XXI век*. 2013. №1. С. 296 – 302.
5. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основы терминотворения. Семантические та социолінгвістичні аспекти. Київ, 2000. 218 с.
6. Інформаційне повідомлення про результати опитування «Левада-Центру». URL: <http://www.levada.ru/2017/06/26/vydayushhiesya-lyudi/>
7. Масенко Л.Т. Мова радянського тоталітаризму. Київ, 2017. 240 с.

8. Михайлович-Гетто О.П. Конотація квазітерміна в рекламному тексті: співвідношення індивідуального та колективного. *Вісник СумДУ. Серія «Філологія»*. Т. 1. 2007. № 1. С. 156 – 160.
9. Продан Ю.П. Поняття «термін-фразама» у лінгвістиці. *Термінологічний вісник: Зб. наук. праць*. 2013. Вип. 2(1). С. 116 – 121.
10. Стасюк Т.В. Нові тенденції розвитку термінознавства: здобутки міжнародної наукової групи Р. Теммерман. *Термінологічний вісник: Зб. наук. праць*. 2013. Вип. 2(1). С. 38 – 49.
11. Терминоведение и терминография русского языка: учебно-методическое пособие для самостоятельной работы / сост. О.В. Фельде: Красноярск: Сиб. федер. ун-т. 2014. URL: <http://elibrary.sfu-kras.ru/handle/2311/64649>.
12. Gouadec D. Terminologie. Constitution des données. Paris: AFNOR, 1990. 219 p.
13. Molitor E. Message électronique oder E-Mail? Einstellungen frankophoner Informatikerinnen und Informatiker zu offiziellen Ersatzwörtern für Ersatzwörtern für die Fachsprache des Internets und zur Sprachpolitik: eine WWW-Befragung. Göttingen: Universitätsdrucke. 643 s.
14. Tsvetkov Y. Atlas of Prejudice. The Complete Stereotype Map Collection. CreateSpace, 2016. 145 p.

Maksym Yakovlyev

PRAGMATIC FUNCTIONS OF POLITOLOGICAL QUASITERMS AND POLITICAL TERMINOIDS

Social and political discourse in Ukraine is highly politicised which results in a great variety of lexical elements found in everyday publications and discussions. Political terminoid, politological quasiterms, political jargonisms and pseudoterms of political realm constitute a field that is not paid sufficient attention to. This article suggests to approach analysis of pragmatics functions of these lexical elements by analysing their role in more general course of terminologisation of political and social discourse. A number of different examples of such lexemes are listed and their use is commented by placing them into a broader context of lexicological studies. Some examples of pejorative and metaphorical lexical elements used in political discussions are also described and commented briefly. It is claimed that this terminology allows broader public to participate in political discussions since it simplifies the discourse but also sets some terms of reference for placing opponents and proponents of certain political actors, ideologies, or parties according to lexical delimitation lines. It is also stated that such lexical elements can indicate a shift in political and social developments since such pseudoterms have potential to transform into full-fledged political science terms in the future. The article concludes that these elements should be researched from an interdisciplinary perspective.

К е у в о р д с : terminology studies, political science LSP, political science, terminology, quasiterms, terminoids.

УДК 811.161.2'38'42:373.46

Н.О. ЯЦЕНКО

м. Київ, Україна

ПОЛІТИЧНИЙ ЛЕКСИКОН У МОВОМИСЛЕННІ Л.М. КРАВЧУКА

Стаття присвячена семантико-функціональному аналізу суспільно-політичного лексикону Л.М. Кравчука. Виокремлено найактуальніші тематичні групи лексики, висвітлено його роль як модернізатора української політичної думки кінця ХХ ст., що забезпечує активне становлення і функціонування національного політичного дискурсу.

Ключові слова: суспільно-політична лексика, політичний дискурс, публіцистика, тематичні групи, ідіостиль, державницьке мислення діяча.

Історію творять конкретні постаті. І саме тому вони потребують нашого розуміння і нашої уваги.

Пріоритетним напрямом сучасної лінгвістики є висвітлення проблем взаємовідносин мови та політики. Студії мовознавців із теорії політичного дискурсу зазвичай орієнтовані на вивчення лексико-семантичної системи мови, що безпосередньо пов'язане з динамікою соціального життя, з фокусуванням уваги суспільства на інших сферах його існування і соціальних цінностях. Перспективним у цьому аспекті є дослідження суспільно-політичної лексики, позаяк саме її вважають спеціалізованою для політичної комунікації.

Широкий спектр зацікавлень науковців викликає суспільно-політичний узус української мови кінця ХХ ст. І це цілком закономірно, адже вказані хронологічні межі пов'язані з переломними моментами в житті суспільства, що не могли не віддзеркалитися в мові.

Постать Л.М. Кравчука – першого Президента України доби незалежності – вже давно перебуває у фокусі уваги вітчизняних учених, насамперед істориків, політологів, письменників. Лінгвістичне вивчення лексичного словника новітнього періоду є актуальним і перспективним, оскільки дає відомості про становлення та збагачення суспільно-політичної лексики в певний історичний період (останнє десятиліття ХХ ст.), своєрідність її функціонування у мові державного діяча. Мета пропонованої статті – проаналізувати політичний лексикон у націософському дискурсі Л.М. Кравчука, актуалізувавши лексичний матеріал із його виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, які увійшли до видання Леонід Кравчук «Є така держава – Україна» (Київ, Глобус, 1992) й донедавна не були об'єктом лінгвістичного аналізу.

У науковому обігу функціонує визначення суспільно-політичної лексики як «неоднорідної за складом макроструктури одиниць різного походження, спрямованих ідеологічно та спеціалізованих лексично, семантично і фразеологічно для вираження понять із галузі суспільного, політичного, соціального, економічного, морально-етичного життя соціуму» [5, с. 5]. Тематичну модель суспільно-політичної лексики 90-х років ХХ ст. складають опорні категорії політичного дискурсу: «Суспільство», «Держава», «Політика», «Соціальні класи

та верстви», «Право», «Економіка», «Мораль». Це зумовлено ієрархічністю системи влаштування суспільно-політичного життя України. Припускаємо, що виокремлення тематичних груп у рамках суспільно-політичного словника є до певної міри умовним, продиктованим потребою впорядкування та систематизування фактичного матеріалу, адже в політичній науці зміст та обсяг понять «держава і політика», «держава і суспільство», «держава і право», «політика й економіка» тощо частково перетинаються, засвідчуючи складність державного устрою й створюючи певну дисперсію між тематичними групами. Підтвердженням цієї думки може слугувати той факт, що в політичному дискурсі Л.М. Кравчука на основі структурно-семантичного аналізу мови його публіцистики виділяємо такі тематичні групи:

- назви органів державної влади: уряд, парламент, Верховна Рада, Конституційний суд, міністерство, комітет, пор.: *Одна влада – уряд, друга – захист інтересів трудящих профспілками* (К., с. 126);

- назви політичних форм правління, устроїв, течій: держава, суспільство, демократія, народовладдя, демократизм, автономія, капіталізм, соціалізм, федералізація, державність, соборність, шовінізм, націоналізм, суверенітет, республіка, сталінізм, пор.: *Державність несе в собі не лише самостійну цінність* (К., с. 102); *Це ж великодержавний шовінізм, який викликає у нас національний протест* (К., с. 119); *Однак певні відцентрові тенденції, що намітились при цьому, ідеї федералізації України, який би зміст у них не вкладався, не сприяють справі побудови нової держави* (К., с. 21);

- назви політичних партій, об'єднань, зборів, соціальних груп: Союз, імперія, опозиція, партія, партія влади, правлячі партії, політичні партії, товариства, асоціація, ООН, асамблея, Державна дума, державні структури, Співдружність Незалежних Держав, блок, НАТО, світове співтовариство, виконавчі комітети, депутатський корпус, Рух, пор.: *Виходячи зі сказаного, хотів би зупинитись на місці й ролі України в Співдружності Незалежних Держав* (К., с. 104); *Якщо людина при владі, то вона вже в партії влади* (К., с. 119); *Незалежна Україна лише починає будувати державні інститути, формувати громадські об'єднання, партії, рухи* (К., с. 126); *Тому й далі додержуюсь погляду: Рух підтримуватиме конструктивні дії Президента, а я спиратимусь на конструктивні сили Руху* (К., с. 121); *Так розмірковуючи, дійшов висновку, що треба утворити Державну думу в системі виконавської влади* (К., с. 123); *Державна дума складатиметься з чотирьох блоків. Блок економічний, науково-технічний, культури та освіти і правовий* (К., с. 118);

- назви політичних та історичних процесів: реформа, корупція, консолідація, відродження, роздержавлення, приватизація, інтеграція, путч, демонополізація, розбрат, конфронтація, перерозподіл влади, депортація, дискримінація, розпад, волевиявлення, протистояння, реорганізація, розкуркулення, розкол, інавгурація, стабілізація, розбудова, реформування Рад, науково-технічна революція, конверсія, проголошення незалежності, референдум: *Роздержавлення та приватизація власності створюють різні умови господарювання усім підприємствам та підприємцям: державним, приватним, орендним, кооперативним, індивідуальним, а також зарубіжним інвесторам* (К., с. 130); *Розбудова незалежної України не має нічого спільного з одномірним, класовим уявленням*

про демократію (К., с. 94); *Депортація* була актом насильства щодо цілих націй (К., с. 102); *Я домагався консолідації всіма силами* (К., с. 122);

– назви документів, законів, ухвал: документ, Конституція, закон, постанова, звіт, законодавчі акти, законопроект, угода, указ, розпорядження, домовленість, декларація, заява, протокол, акт, проект, Мінська декларація, договір, колдоговір, пор.: *Прийнято Декларацію про державний суверенітет України. Ухвалено Акт проголошення незалежності України* (К., с. 20);

– назви етнічних спільнот: нація, народ, громадяни, громадянство, українці, українство, пор.: *У нас є комісія при Президентові, яка займається проблемами громадянства і помилювання* (К., с. 97);

– назви соціально-економічних процесів, понять, грошових одиниць: комерціалізація, кредит, заморожування цін, капітал, капітал стартовий, клірингова система розрахунків, платня, дотація, конкуренція, індексація доходів населення, валюта, бюджет, ціноутворення, спекуляція, інфляція, податкові пільги, товарна біржа, податок, мито, купівля-продаж, купон, карбованець, гривня, національна грошова одиниця, грошова маса, пор.: *Поступово вводиться купівля-продаж землі* (К., с. 130); *Економічний спад, криза, політичні проблеми пов'язані із зміцненням влади вже в нижчих структурах суспільства – все це стало нині на порядок денний* (К., с. 127); *Вже сьогодні ми на 25 відсотків мусимо виплачувати людям зарплату купонами* (К., с. 134); *Я думаю, що восени ми зможемо запровадити гривню, якщо нічого не станеться надзвичайного в нашій економічній ситуації* (К., с. 136); *У нас же поки що єдина грошова одиниця – карбованець* (К., с. 134);

– назви безпосередніх суб'єктів політики: президент, міністр, прем'єр-міністр, представник уряду, міністр економіки, віце-прем'єр, Голова Верховної Ради, радник, політичний діяч, пор.: *Президент – глава держави, глава виконавчої влади – мав би своїх представників на місцях, на самоврядних територіях* (К., с. 21);

– назви дипломатичних понять: концесія, комюніке, консенсус, пор.: *Разом з тим Україна суворо дотримується домовленостей, які досягаються в Співдружності шляхом консенсусу* (К., с. 105);

– назви прихильників течій, партій: націоналіст, націонал-шовініст, сепаратист, консерватори, ліберали, радикали, ліві, праві, «гекачепісти», пор.: *Якби наші українські «гекачепісти» з технікою вийшли на вулицю і спробували повалити владу, я, природно, вийшов би проти них* (К., с. 200); *Консерватори в один бік тягнуть, радикали – в другий, ліберали – в третій, і кожен вважає, що тільки він має рацію* (К., с. 209); *Якщо прийдуть до влади інші сили, націонал-шовіністи типу «Пам'яті», Жириновського, то може розпочатися щось страшніше: ланцюгова реакція боротьби з усіма виявами демократії* (К., с. 119);

– назви окремих суб'єктів будь-якої діяльності: споживач, партнер, підприємець, власкор, порушник закону, інвестор, монополіст, виробник, пор.: *Підприємець – основа економіки, її важіль* (К., с. 131);

– назви окремих видів діяльності: президентство, партнерство, співробітництво, підприємництво, державотворення, пор.: *Інститут президентства у нас новий і молодий* (К., с. 106);

– назви морально-ідейної сфери суспільного життя: підприємливість, наполегливість, законність, нетолерантність, злочинність, духовне піднесення,

розшарування суспільства, самоцінність, гласність, пор.: *У справді правовій, конституційно-правовій державі і законність має бути конституційною* (К., с. 21).

Наведені приклади засвідчують, що найповніше представлені групи на позначення політичних, історичних, соціально-економічних процесів та понять.

Слушною видається нам думка О.О. Тараненка, який, аналізуючи поширені моделі в системі словотворення сучасної української мови, зокрема утворення з префіксом *роз-*, вказує на те, що «на межі 80-х – 90-х рр. значно актуалізувалися у вжитку в своїх переносних значеннях гнізда *розвалити(ся) / розвалюватися, розвал; розпастися / розпадатися, розпад...* У дискусіях різних політичних сил уже незалежної України висувалися звинувачення на адресу опонентів щодо їхніх дій, спрямованих на «розкол» [4, с. 49]. У цьому семантичному полі засвідчуємо висловлювання Л.М. Кравчука: *Розпад Союзу набрав стихійного характеру* (К., с. 23); *Хоч небезпека розколу народу вже є* (К., с. 23).

Семантико-оцінну динамічність лексем виявляють їхні синтагматичні відношення, зокрема сполучуваність. Показовим прикладом розширення лінійних текстових зв'язків слова у Кравчуковому дискурсі є прикметники: *соціальний* (-а, -е, -і) ‘пов’язаний із життям і відносинами між людьми в суспільстві; суспільний, громадський’, ‘спрямований на зміну суспільних виробничих відносин’, що в поєднанні з іменниками утворює терміносполучення: *соціальні гарантії, соціальне страхування, соціальне життя, соціальна напруга, соціальна напруженість, соціальний захист населення, соціальні проблеми, соціальне потрясіння, соціальна сфера, соціальна захищеність, соціальна енергія, соціальний розпач, соціальна система, соціальна лінія розвитку*, пор.: *Соціальні потрясіння стали реальністю* (К., с. 23); *економічний* ‘який стосується сукупності суспільно-виробничих відносин’: *економічні інтереси, економічні реформи, економічне життя, економічні важелі, світовий економічний простір, економічна розруха, економічна криза, економічне зубожіння, економічна конкуренція, нові економічні структури, економічні засади, економічна підтримка молодих сімей, сучасні економічні проблеми, економічна сфера, економічна угода, економічний регулятор, економічна програма, економічна нестабільність*, пор.: *Економічний процес, неоднозначність політичних реалій як в Україні, так і за її межами мають свої об’єктивні та суб’єктивні коріння* (К., с. 105); *імперський* ‘пройнятий духом національної вищості над іншими народами й державами’: *імперські часи, імперські сили, імперські амбіції, імперська хвороба, імперський тиск, імперська політика, імперське мислення, імперська нестабільність*, пор.: *Якщо в рамках Співдружності робитимуться спроби повернути життя назад, до імперських часів, тоді перспектив для неї не буде* (К., с. 105); *демократичний* ‘заснований на принципах демократії’: *демократичні сили, демократичне суспільство, демократичний процес, демократичні засади*, пор.: *Рух був сильний і залишиться сильним тому, що він є демократичним процесом* (К., с. 208); *ринковий* ‘ґрунтується на вільному товарно-грошовому обігу, товарообігу’: *ринкова економіка, ринкове ціноутворення, ринкові відносини*, пор.: *Ринкова економіка потребує ринкового ціноутворення* (К., с. 131); *митний* ‘який стосується мита’: *митний комітет, митна служба: Митна служба – це не стільки адміністративний, скільки економічний регулятор* (К., с. 134).

Культурний феномен мовної особистості полягає в тому, що в її ідіостилі співіснують і загальномовні різнорівневі одиниці, й модифіковані часопростором ужитку, марковані авторською манерою мововираження. Публічні виступи першого Президента України Л.М. Кравчука переконливо виявляють індивідуальність його стилю, зокрема й щодо вживання синонімічних засобів. Зважаючи на те, що в мові багатозначні лексеми – це вагомий компонент лексичного корпусу, розглядаємо як синоніми слова лише в окремих значеннях, які є для них спільними. Ілюстративний щодо цього синонімічний ряд *думка* – *мислення* – *міркування* – *твердження* – *переконання* – *судження* – *погляд*, пор.: *Я пам'ятаю, що на першому з'їзді Руху була висловлена дуже мудра **думка**, що ми маємо залучити до цієї великої роботи всі ті прогресивні сили, які є в суспільстві* (К., с. 206); *Така реальна ситуація, така **громадська думка**, і з нею треба рахуватися* (К., с. 203); *На щастя, **мислення** українців таке, що вони обрали свого Президента не у співвідношенні з його минулим, а в залежності від його сучасних дій...* (К., с. 197); *Ще одне **міркування** стосовно внутрішньополітичних проблем* (К., с. 203); *І неодмінне **твердження**: народ України проти такої політики* (К., с. 182); *Для того, щоб мріяти, має бути **переконання** в головному: що ніхто не зазіхатиме на нашу незалежність* (К., с. 183); *Ні мої **переконання**, ні мій спосіб **мислення** не формувалися лише на газетному матеріалі* (К., с. 198); *Те, що цим питанням приділялося так мало уваги, було наслідком загального безладдя і відсутності порядку в країні, низького рівня і всезагальної поверховості у **судженнях** і рішеннях* (К., с. 198); *Я дізнався про наслідки сталінізму, про знущання і тортури. І тоді змінилися мої думки і позиція. Ці мої політичні **погляди** радикально змінилися* (К., с. 198); ***концептуальний погляд** на нашу внутрішню політику* (К., с. 123); *Після цього, гадаю, у нас уже не буде перешкод з **погляду закону*** (К., с. 136). Наведені приклади засвідчують, що слово в дискурсі політичного діяча, а саме в соціально-політичному контексті, є семантично-містким.

Є.А. Карпіловська, розглядаючи неосемантизми в когнітивному просторі сучасної української мови, виділяє 5 аспектів, у яких відбувається спеціалізація концепту *простір* за рахунок нових його когнітивних ознак [1, с. 99]. Окремі з них, а саме ‘межі розміщення, дії’, ‘географічні координати’, ‘означення якості простору за його суспільно значущими функціями’ вдало представляють текстові одиниці висловлювань Л.М. Кравчука: *Ми там записали й положення про єдиний **інформаційний простір*** (К., с. 126); *Прагнущому до розбудови економіки відкритого типу, інтегрованої в європейський та **світовий економічний простір*** (К., с. 131); *Якщо ми живемо в одному **карбованцевому просторі**, то, звичайно, мусимо узгоджувати свої дії* (К., с. 135).

Показово, що публіцистика Л.М. Кравчука, репрезентуючи знакові, суспільно вагомі концепти української літературної мови кінця ХХ ст. (економіка, політика), багата на усталені фразеологічні звороти та термінологічні стійкі словосполучення, пор.: *Духовність – **альфа і омега** державної політики* (К., с. 166); *Ідея рівності людей всіх національностей є **наріжним каменем** нашої політики* (К., с. 170); *«**Круглий стіл**», заявили ми, стане постійно діючим органом суспільно-політичних сил, вироблятиме конструктивні компромісні рішення, розв'язуватиме вузлові питання політичного життя України* (К., с. 121); *Будь-яка критика на адресу іншої держави сприймається хворобливо.*

Але якщо вона справедлива й не зачіпає основ державності, не намагається дати оцінки праворуч і ліворуч, **навішувати ярлики** – це все зрозуміло (К., с. 126); Сьогодні **левова частка економіки** (за розрахунками – до 87 відсотків) працює не на людину, а обслуговує сама себе (К., с. 89).

Термінологічні словосполучення, засвідчені у дискурсі Л.М. Кравчука, є кодифіковані в загальномовних лексикографічних працях, що вийшли друком у ХХІ ст. : а) **лібералізація цін** – «екон. – перехід від державного регулювання цін на товари й послуги до вільного (ринкового) ціноутворення» (СУМ-8, с. 189): *Так аграрний сектор нашої економіки підготував свій сценарій **лібералізації цін**, за яким ціни у державній торгівлі піднялися значно вище, ніж ті, що їх просять на ринку* (К., с. 149); б) **ринкова економіка** – економічна система, заснована на принципах вільного підприємництва, договірних відносин між суб'єктами господарювання (СУМ-4, с. 570): **Ринкова економіка** потребує ринкового ціноутворення (К., с. 131); в) **змішана економіка** – економіка країни, у якій поєднано риси ринкової і командної економічної систем (СУМ-4, с. 70): *Вирішити ці завдання можна лише на шляхах формування якісно нової, **змішаної економіки**, становлення внутрішнього ринку України як самостійної держави, інтеграції її економіки в світовий простір* (К., с. 130); г) **відкрита економіка** – економічна система країни, що послідовно інтегрується в систему міжнародних економічних зв'язків (СУМ-4, с. 570): *Прагнути до розбудови **економіки відкритого типу**, інтегрованої в європейський та світовий економічний простір* (К., с. 131); д) **командна (планова) економіка** – економічна система, у якій держава або органи державної влади керують економікою (СУМ-4, с. 570): **Адміністративно-планова економіка** показала свою неспроможність дати людям волю, дати самостійність, незалежність у найважливішій сфері життя, а саме в економіці (К., с. 137); е) **митна система** – сукупність методів, засобів та органів державного регулювання ввезення та вивезення товарів з країни (ВТССУМ, с. 668): *Є положення, **митні системи** будемо утворювати свої, захисні важелі свої впроваджувати* (К., с. 133).

Фразеологічні та термінологічні одиниці, функціонуючи в мовленні Л.М. Кравчука, виконують важливу інтенсифікаційну роль, зокрема виступають виразними маркерами його політичної думки.

Отже, лінгвістичний аналіз публіцистики Л.М. Кравчука переконливо засвідчує цілковиту спрямованість, тематичну розгалуженість та різноплановість суспільно-політичного лексикону кінця ХХ століття, його здатність забезпечити найрізноманітніші сфери життя українського соціуму.

Резюмуючи презентацію своєї нової книги «Перший про владу» (цікава для подальших досліджень), Л.М. Кравчук зазначив: «Нам є з кого брати приклад: Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Михайло Грушевський, Павло Скоропадський і це далеко не повний список. Дві події 1990-х років – утворення незалежної України, консенсус Біловезької угоди, який змінив світ – напрямки розвитку не тільки України, а й Європи. Усе це було, як і багато інших подій. Але чомусь про це забувають. І навіть якщо я когось з цього приводу критикую, то не заради того, щоб когось принизити, а себе вивищити. Нам потрібно з нашої історії зробити висновки, щоб більше не повторювати помилки» (Д.). Саме так ставиться Л.М. Кравчук до свого слова («І дуже зважено, враховуючи нинішній стан суспільства, стежити за

словом» (К., с. 221), тому читачі завжди знаходитимуть у публіцистиці політичного діяча сучасності глибоку мудрість та інтелект державника.

1. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.
2. Кокотюха А.А. Леонід Кравчук. Харків: Фоліо, 2009. 119 с.
3. Михайленко Л.М. Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття / на матеріалі мови українських засобів масової інформації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2009. 18 с.
4. Тараненко О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – ХХІ ст.): Монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 248 с.
5. Холявко І.В. Суспільно-політична лексика у пресі 90-х років ХХ ст. (семантико-функціональний аналіз): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Кіровоград, 2004. 20 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

Д – Газета «День», №3 – 4, 11 – 12 січня 2019, С. 4.

К – Кравчук Леонід. Є така держава – Україна. Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. Київ: Глобус. 1992. 224 с.

СУМ-4 – Словник української мови: В 20-и т. Т. 4. Д-Ж / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; наук. ред. В.М. Русанівський. Київ: Мовно-інформ. фонд, 2013. 1007 с.

СУМ-8 – Словник української мови: В 20-и т. Т. 8. Л-Мішурний / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; наук. ред. С.Я. Єрмоленко. Київ: Мовно-інформ. фонд, 2017. 992 с.

Nina Yatsenko

POLITICAL LEXICON IN L.M. KRAVCHUK'S SPEECH

The paper contains semantic and functional analyses of L.M. Kravchuk's social and political lexis. The thematic classification of language units is based on pragmatic and syntagmatic relations between lexeme of the social and political vocabulary. The core of the classification are the basic categories of political discourse such as "society", "state", "politics", "social classes", "law", "economics" and "moral". The attention is drawn to synonymic and phraseological richness of language of great political figure. It is pointed the L.M. Kravchuk played an important role in modernization of the Ukrainian political thought of the end of the 20th century, had influence on establishment and functioning of the national political discourse.

Keywords: social and political lexis, political discourse, journalism, thematic groups, individual style, personal state mentality.

УДК 811'161.2'37

О.Д. КОЧЕРГА
м. Київ, Україна

СЕМАНТИЧНІ ПРОГАЛИНИ В ОПИСУВАННІ ПРОЦЕСОВИХ ПОНЯТЬ

Проаналізовано неправильне вживання назв самочинних та примусових процесів, а також віддієслівних іменників на позначення незавершеної та завершеної дії, вживання іменників на позначення завершеної дії замість назв чи характеристик наслідків: процеси не можна позначати іменниками завершеної дії. Розглянуто процесові прикметники на позначення активних, пасивних та нейтральних властивостей.

Ключові слова: дієслова на позначення самочинних процесів, примусових процесів, процесові поняття, віддієслівні іменники, віддієслівні прикметники.

Цей допис є спробою викласти певний загальний погляд на способи висловлювання процесових понять у фахових текстах. У мові загальній це дещо менш важливо, хоча й бажано, але текст наукової статті втрачає прозорість, а часом стає й важкозрозумілим, якщо не передано відмінності між самочинними та примусовими процесами, завершеною та незавершеною дією (а також її наслідком чи кількісною характеристикою), нечітко відбито нюанси семантики процесових прикметників тощо. Термінознавці з немовознавчих галузей уже давно привертають увагу до цих мовних проблем, тут зазначу лише, що останнім часом вони стали об'єктом розгляду й мовознавців (див., зокрема, [1; 2]).

1. *Самочинні та примусові процеси*

На жаль, автори текстів та доповідачі дуже часто не використовують окремих дієслів на позначення самочинної і примусової дії та їхніх похідників. Самочинна дія чи процес спричинені внутрішніми факторами, примусова дія чи процес постають під впливом зовнішніх чинників (завважу, що слово *примусовий* тут не має негативного відтінку, воно лише вказує на наявність зовнішнього впливу). Кілька прикладів: **збільшувати / збільшити – більшати / побільшати** (уряд збільшив фінансування проєкту; грошей на рахунок побільшало); **зменшувати / зменшити – меншати / поменшати** (дослідник поступово зменшував температуру зразка; концентрація молекул даної речовини меншає внаслідок реакції); **розширювати / розширити – ширшати / поширшати** (ми розширюємо коло досліджуваних об'єктів; спектральна лінія ширшає внаслідок переходів); **звужувати / звузити – вузчати / повужчати**

(інженер *звужив* смугу пропускання; плазмовий шнур *повужчав*); *охолоджувати* / *охолодити* – *холонути* / *охолоннути* (реактора *охолоджують* водою; гарячі зразки, залишені на столі, *холонуть* до кімнатної температури); *зміцнювати* / *зміцнити* (аби *зміцнити* конструкцію, застосовано спеціальну арматуру) – *міцніти* / *зміцніти* (від слабкого до міцного стану) та *міцнішати* / *поміцнішати* (від слабшого до міцнішого стану – метал *міцнішає* з часом); *старити* / *зістарити* – *старіти* / *постаріти*, *старішати* / *постарішати* (зразка треба *зістарити* до потрібної кондиції; метал *старіє* [*старішає*] й набуває потрібних міцнісних характеристик).

Треба позбутися спотворених слів зі значенням примусової дії та часткою – *ся*, що вказує на самочинність («збільшуватися», «охолоджуватися» тощо). Вирази на зразок *нами досліджувалися проблеми...* спотворюють текст і ускладнюють його розуміння.

Завважу, що дієслово *знаходити* / *знайти* треба застосовувати лише, коли щось шукають, а частовживане самочинне *знаходитися* стосується лише окремих ситуацій (*дитя знайшлося в капусті*), натомість – інститут *міститься* поруч із дорогою; частинка *перебуває* під дією поля; ми *стоїмо* біля конференцзалу тощо.

2. *Завершена та незавершена дія / процес*

Завершеність та незавершеність дії чи процесу позначають, відповідно, дієсловами доконаного та недоконаного виду, їх автори текстів зазвичай уживають належним чином. Однак відповідні віддієслівні іменники дуже часто утворюють лише від одного з таких дієслів і вживають без розрізнення значень. Цікаво, що мовознавець Олена Пчелінцева проаналізувала цю проблему із суто граматичних міркувань і дійшла висновку, що віддієслівним іменникам зі значенням дії варто надати, подібно до дієслів, категорію доконаного / недоконаного виду [3]. З погляду наукової мови це дискусійне твердження, можливо, допоможе впорядкувати вживання таких іменників і належним чином подавати їх у словниках.

Нижче наведено віддієслівні іменники зі значенням незавершеної / завершеної дії та результату чи кількісної характеристики. Завважу, що деякі з цих слів (особливо ті, що позначають результат) майже цілком зникли з обігу (часом репресивним чином) і незвичному користувачеві інколи видаються дивними. Проте це не означає, що їх не треба подавати, принаймні, у словниках, аби носії фахової мови самі визначилися з їхнім ужитком. Отже, маємо: *арештування* / *заарештування* – *арешт*; *вводження* / *введення* – *ввід*; *виводження* / *виведення* – *вивід*; *видовжування* / *видовження* – *видовга* (стан – *видовженість*); *видруковування* / *видрукування* – *видрук* (а не скальковане *роздруківка*); *викладання* / *викладення* – *виклад* (в усіх значеннях); *вимірювання* / *вимірення* – *вимір*; *виникання* / *виникнення* – *виник* (зокрема ефект, що ще не дістав пояснення); *випромінювання* / *випромінення* [*променювання* / *випромінення*] – *проміння*; *виробляння* / *вироблення* – *виріб*; *висловлювання* / *висловлення* – *вислів*; *виснажування* / *виснаження* – *виснага* (стан – *виснаженість*); *витрачання* / *витрачання* – *витрата*; *вичерпування* / *вичерпання* – *вичерп* (стан – *вичерпаність*); *вишколювання* / *вишколення* – *вишкіл*; *відділяння* / *відділення* – *відділ* (Юрій Шевельов завважив, що в назвах державних установ слово *відділення* заступило *відділ* (а також *відділок*) 1975 р.); *вужчання* / *повужчання* – *звуга* (результат

такий самий, як після примусового процесу); *досліджування / дослідження – дослід*; *замикання / замкнення (стан – замкненість)*, зокрема *коротке замкнення* електричного кола; *заощаджування (ощадження) / заощадження – ошадок*; *запитування / запитання – запит*; *заробляння / зароблення – заробіток*; *застосовування / застосування – застосунок* (зокрема комп'ютерна програма); *захворювання / захворювання – хвороба*; *зауважування / зауваження – заувага*; *знаходження / знайдення – знахід, знахідка*; *звужування / звуження – звуга* (результат такий самий, як після самочинного процесу); *малювання / намалювання – малюнок*; *називання / названня – назва*; *найменовування / найменування – ім'я, наймення*; *нападаня / нападення – напад*; *напружування / напруження – напруга* (в усіх значеннях – електрична, механічна, емоційна тощо; стан – *напруженість*); *насичування / насичення – насит* (стан – *насиченість*); *наснажування / наснаження – наснага* (стан – *наснаженість*); *обертання / обернення – оберт*; *озброювання / озброєння – зброя* (на жаль, доводиться нагадувати, що стріляють зі зброї, а не з озброєння); *описування / описання – опис*; *падання / падіння – пад, упад*; *повертання / повернення (на певний кут) – поверт*; *показування / показання – показ*; *покривання / покриття – покрив* (зокрема дорожній покрив, напорошений покрив, лаковий / фарбовий / металевий / пластиковий покрив тощо); *пошкоджування / пошкодження – пошкода*; *присуджування / присудження – присуд*; *проектування / запроєктування – проєкт*; *проектування / спроєктування – проєкція*; *проявляння / проявлення – прояв* (словник за ред. А. Кримського та С. Єфремова подає також *проява, проявок*); *рисування / нарисування – рисунок*; *розв'язування / розв'язання (задачі / проблеми) – розв'язок*; *розтягування / розтягнення – розтяг* (стан – *розтягненість*); *розширювання / розширення – розшир* (стан – *розширеність*); *спадання / спадення – спад*; *сполучання / сполучення – сполука* (стан – *сполученість*, здатність сполучатися – *сполучність, сполучуваність*); *творення / створення – твір*; *узгіднювання / узгіднення – згідність* (рівнянь, пристроїв, сполучників); *узгоджування / узгодження – згода* (людей), *узгодженість* (позицій тощо); *унормовування / унормування – норма, норматив*; *уможлиблювання / уможливлення – змога, можливість*; *утворювання / утворення – утвір*; *формування / сформування – форма, формат*.

3. Процесові прикметники

Словники подають слова цього типу вкрай непослідовно й недостатньо. Жоден відомий мені загальнономовний словник не містить усіх трьох прикметників з ілюстраційного прикладу Євгена Мейнаровича «*обертальний момент* надає *обертового* руху *обертному* валові». Можна заперечити, що цей приклад незрозумілий людині, що не має справи з технікою. Але ж його можна подати й загальнозрозуміло, як-от: «*обертальний* механізм регулює, а *обертальний* поштовх урухомлює *обертні* двері, що починають *обертовий* рух». У будь-якому разі, хоча б до загальнозрозумілих дієслів словник має подавати похідні прикметники, що називають **активну здатність**, тобто здатність спричиняти чи виконувати дію (*обертальний* – призначений чи здатний обертати), **пасивну здатність**, тобто здатність бути підданим дії (*обертний* – такий, що його можна обертати) та **нейтральні** (*обертовий* – пов'язаний з обертанням). Такі трійки не завжди є повними, це залежить від семантики вихідного дієслова, зокрема від того, чи йдеться про примусовий чи самочинний процес (*морозильна*

камера – (не)замерзний розчинник; читальна програма – важкопрочитний чи легкопрочитний текст). Але заради прозорості та зрозумілості викладу треба повертати до обігу якнайбільше прикметників, що є складниками словосполук типу *розв’язувальний* алгоритм – *розв’язна* проблема; *контрольовальна* інституція – *контрольний* зразок – *контрольовна* реакція; *регульовальний* механізм – *регульовна* стрілка; *розтягувальна* сила – *розтягова* деформація – *розтяжний* шнур; *проникливе* проміння – *проникне* середовище тощо.

Окрему проблему становлять прикметники зі значенням активної здатності, що в російській мові мають відповідниками лише активні дієприкметники. Їх словники або перекладають активними дієприкметниками, або не подають взагалі. Словники не містять дуже потрібних процесових прикметників, як-от: складників сполук *дифундівний* елемент, *домінівний* механізм реакції, *променівний* висилач, *йонізівне* проміння, *пульсівне* джерело, *резонівний* контур, *реагівний* газ, *всеохопний* аналіз / розгляд, *гравітвна* маса, *вібрівний* язичок, *осцилівний* член рівняння, *сцинтилівна* речовина, *дрейфівна* крига тощо. Ці прикметники утворено за відомою моделлю (*керівний*, *руйнівний*, *панівний*, *рятівний*, *гальмівний*), але замість них словникові реєстри подають активні дієприкметники, що мандрують від словника до словника (їх цілком можна назвати *мандрівними* дієприкметниками). І знову: *рятувальний* загін (призначений рятувати людей) – *рятівне* коло; *фільтрувальний* папір (призначений фільтрувати) – *фільтрівний* ґрунт (здатний фільтрувати); *йонізівне* проміння (здатне йонізувати) – *йонізовний* об’єкт (що його можна йонізувати).

Автори фахових праць знають, якого саме слова потребують, але за браком нормальних прикметників у словниках змушені поступатися тискові редакторів і тулити в текстах неоковирні кострубаті словосполукки. Прив’язаність (аби не сказати прикутість) редакторів наукових видань до наявних (точніше, відомих їм) словників, зокрема таких, що їх вважають нормативними, спричиняє брак питомих українських слів та словосполук у текстах, отже, вони не потрапляють до лексичних картотек та корпусів, звідти до словників, отже, редактори викреслюють їх з оригінальних наукових текстів, отже ... (див. початок речення). Допоки ходитимемо уздовж зачарованого кола?

Окремої уваги потребують дієслова *досліджувати* / *дослідити*, відповідні віддієслівні іменники *досліджування* / *дослідження* – *дослід*, а особливо похідні прикметники, що їх часто вживають неналежним чином: *дослідний* (пов’язаний із дослідом, що є об’єктом дослідів – *дослідний* зразок, *дослідний* прилад чи пристрій (на відміну від серійного), це слово часто вживають замість слова *дослідчий* (див. нижче), а у властивому значенні його заступило запозичене слово *пілотний*, що не має в українській мові споріднених слів і унепрозорює виклад; *дослідницький* (пов’язаний із дослідником / дослідництвом – *дослідницький* проєкт виявив значні можливості використовувати *досліджуване* явище на практиці; *дослідницький* гурт отримав вагомі результати) та *дослідчий* (пов’язаний із досліджуванням – *дослідча* лабораторія, *науково-дослідчий* інститут). Звичка до усталеного кліше заважає нам побачити, що сполука *науково-дослідний інститут* є семантично хибною, адже інститут не є підданий дослідів, він є установою, де проводять досліджування, виконують дослідів, отже, тут має бути прикметник *дослідчий*. До речі, саме цей прикметник фігурував у назвах наукових установ до мовних репресій 1933 року.

Сподіваюся, наведені міркування, принаймні, дають підставу до конструктивного критичного обговорювання.

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 398 с.
2. Вихованець І.Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови. *Українська мова*. 2012. № 2. С. 3 – 10.
3. Пчелінцева О.Е. Аспектуальні властивості українського віддієслівного іменника зі значенням дії. *Мовознавчий вісник: Зб. наук. праць Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького*. Черкаси, 2018. Вип. 24 – 25. С. 42 – 53.

Olha Kocherga

SEMANTIC GAPS IN THE DESCRIPTION OF PROCESS CONCEPTS

Errors in the usage of the names of spontaneous and induced processes, wrong verbal nouns associated with finished and unfinished processes, misuse of verbal adjectives describing active and passive properties are considered. Derivation chains are shown for most frequently misused words.

Keywords: verbs denoting process names, spontaneous processes; induced processes, verbal nouns, verbal adjectives.

УДК 811.161.2'373.46-116.3:57

М.І. КУХАРЧИШИН

м. Львів, Україна

МІЖГАЛУЗЕВА ТЕРМІНОЛОГІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ У ПРОЦЕСІ ТРАНСТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ БІОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

У статті проаналізовано транстермінологізацію як наслідок взаємодії терміносистем наукових галузей на концептуальному рівні. На прикладі теорії еволюції Ч. Дарвіна розглянуто вплив біологічної термінології на терміносистеми гуманітарних наук.

Ключові слова: транстермінологізація, біологічна терміносистема, еволюційна теорія.

Терміносистеми наукових галузей, перебуваючи у невідповідній еволюції, не лише вдосконалюють власні методи дослідження, а й застосовують надбання інших наукових сфер. Тому спостерігаємо активний міжсистемний обмін термінами. Міжгалузеву термінологічну кореляцію яскраво демонструє процес транстермінологізації.

Дослідження одиниць, що виникли внаслідок транстермінологізації, є актуальним для лінгвістичної науки, оскільки поглиблює розуміння специфіки системної організації галузевих терміносистем і лексичної системи мови загалом.

© М.І. КУХАРЧИШИН, 2019

Тому за мету статті ставимо висвітлення термінологічної кореляції між біологією (як наукою природничого напрямку) та гуманітарними дисциплінами.

В українському мовознавстві міжсистемній взаємодії термінів присвятили праці А.М. Безпаленко, І.В. Гошовська, А.В. Грицьків, Ю.А. Зацний, Н.Ф. Непийвода, Г.А. Сергєєва та ін.

Використання «готового» терміна певної науки – це найбільш оперативний і наочний спосіб термінотворення. Та міжгалузева взаємодія не обмежується міграцією лише окремих термінів. Досить часто з однієї науки в іншу мігрує цілий термінологічний блок із центральним, стрижневим елементом. Маємо на увазі взаємодію терміносистем наукових галузей на концептуальному рівні, коли загальне трактування певного наукового поняття переноситься на уявлення про поняття іншої наукової галузі, стає методом опису нового досліджуваного об'єкта. Внаслідок міжгалузевої термінологічної кореляції на перетині наук утворюється асоціативне поле.

Біологія як наука, багата на евристичні ідеї та фундаментальні відкриття, стала термінологічним донором для багатьох наукових галузей. Адже, починаючи з XIX ст., природничі науки починають розвиватись із небаченою до того швидкістю. Свого часу І.Я. Франко про масштабний розмаї природничих наук, і біології зокрема, писав: «Демократична, людова історія зискує новішими часами нову сильну підпору, якої не мали історії попередні, зискує такого союзника, котрий приготує для неї найтривкішу основу. Сей союзник – науки природничі, їх величезний, нечуваний розвиток у другій половині нашого століття не може остати без великого впливу на всі прочі галузі людського знання, а затим і на історію в найширшій значінні того слова» [5, с. 78]. На авансцену суспільного життя виходить біологія – «наука о розвитку, котра стала таким сильним двигачем в природознавстві, перенесена тепер і в історію і, конечно, двигне й її наперед» [5, с. 78].

Розширення й поглиблення досліджень у різних галузях біології, інтенсивне накопичення нових наукових фактів створили сприятливі умови для важливих еволюційних зрушень. Одним із найбільших досягнень наукової думки XIX ст. була теорія еволюції Ч. Дарвіна, яка отримала назву *дарвінізм*. Ця теорія є цілісним ученням про історичний розвиток органічного світу, вона «займає центральне місце у великій і різноплановій будівлі сучасної біології» [3, с. 11]. Еволюційна теорія стала одним з «основних чинників ідейного клімату другої половини XIX століття. Еволюціонізм як провідний напрям громадської думки того часу спирався на уявлення про єдність законів історії природи та історії людини, про єдність методу природничих і суспільних наук» (ІС, с. 90). А.М. Безпаленко щодо цього пише: «Обіг термінів давно став загальнонауковим, або ж наднауковим. Їх міграція з так званих природничих наук у так звані гуманітарні і *vice versa* стала звичною» [1, с. 32].

Біологія – мовознавство. Під впливом теорії Ч. Дарвіна у мовознавстві з'явився натуралістичний (чи біологічний) напрям, основоположником якого був А. Шлейхер. У рамках натуралізму з'являються праці, які застосовують здобутки біологічних наук для дослідження мови: «Теорія Дарвіна і мовознавство», «Про морфологію мови», «Фізіологія мови», «Життя і ріст мови», «Біологічні основи мови».

Натуралісти трактують мову як біологічне явище, як живий організм. На думку А. Шлейхера, життя мови не відрізняється від життя всіх інших живих організмів, тому теорію Дарвіна науковець екстраполює на пояснення походження і функціонування мов. Таким чином утворюється асоціативне поле **мова – організм**. Учений уважав, що, подібно до розвитку органічного світу з одноклітинних організмів, усі мови світу походять з однієї найпростішої форми. Мовознавець для аналізу використовує такі терміни, як *народження, ріст, розвиток, старіння, смерть*.

Асоціативне поле **еволюційне дерево – родовідне дерево**. У знаменитій теорії Ч. Дарвін довів, що нові види у природі утворюються під впливом рушійних сил еволюції. Коли змінюються умови існування, всередині виду відбувається *дивергенція* – розходження ознак у організмів, що походять від спільних предків, зумовлене пристосуванням до різних умов існування (СУБТ, с. 160). Видоутворення біолог зобразив у вигляді дерева, що наочно показує утворення з вихідного виду не лише нових видів, але й вищих систематичних груп – рядів, родин, родів (рис. 1) і відображає спорідненість і єдність органічного світу.

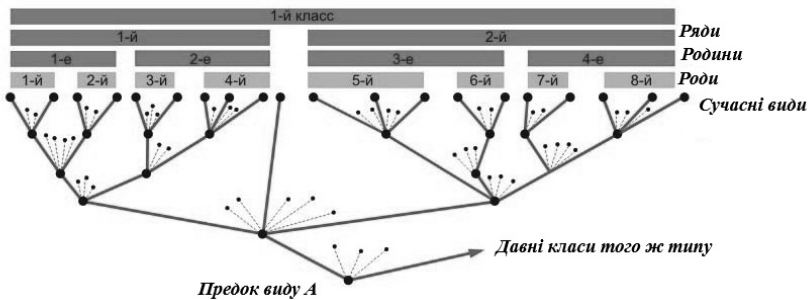

рис. 1

Модель дерева А. Шлейхер використав, створюючи теорію розвитку індоєвропейських мов. Стовбуром цього дерева є єдина індоєвропейська прамова, яка в процесі розселення мовців різними територіями розмежувалася на окремі гілки (рис. 2). Учений поділяв мови за аналогією до біологічних систематичних категорій: рід – прамова, вид – мова певного етносу, підвид – діалект, різновид – говірка, особина – мовлення окремих людей. Завдяки цьому у мовознавстві з'явилися терміни *прамова, мовна сім'я, сім'ї споріднених мов*.

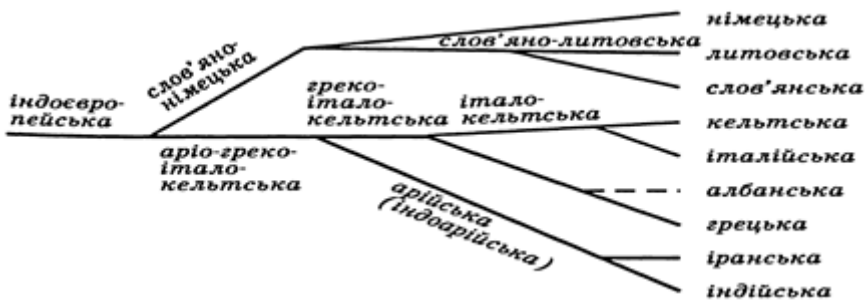

рис. 2

Також лінгвіст застосував відомі в біології закони про *боротьбу за існування* та *природний добір*. **Боротьба за існування** в біології – «сукупність процесів, що спричинюються до відбіркового знищення або усунення від розмноження менш пристосованих до навколишнього середовища організмів, внаслідок чого зберігаються і залишають потомство більш пристосовані організми» (БС, с. 84). На думку А. Шлейхера, мови так само конкурують між собою і в цій конкуренції багато мов витіснено. Цей процес дозволяють відстежити давні пам'ятки писемності, саме вони фіксують мови, що існували колись, а зараз зникли. **Природний добір** – це «процес диференційованого виживання й відтворення організмів у перебігу еволюції» (СУБТ, с. 165). Внаслідок природного відбору виживають і лишають після себе потомство переважно особини з корисними у певних умовах спадковими змінами. Борючись за існування, мови також проходять природний добір. Факторами, що сприяють виживанню мови, є її престиж та чисельність носіїв.

Завдяки біологічному напрямку у мовознавстві закріпився також термін *морфологія*. І.Р. Вихованець щодо цього пише: «Термін *морфологія* у науковому обігу з'явився спочатку для позначення одного з розділів біології, а з XIX ст. його було поширено й у мовознавстві [2, с. 377]. Первісно *морфологія* позначала лише комплексну біологічну науку, що «вивчає форму і внутрішню будову живих організмів, закономірності формоутворення в процесі історичного та індивідуального розвитку» (СУБТ, с. 303). *Морфологія* в лінгвістиці – це «розділ граматики (граматичне вчення про слово), який вивчає внутрішню структуру слова, зокрема в плані утворення форм слів і їх системи, граматичні категорії і способи граматичних значень, а також граматичні класи слів – частини мови» (СЛТ, с. 141).

Біологія – соціологія. Біологічний напрям виник також у соціології. Його головною ознакою є застосування понять і законів біології для аналізу суспільного життя. Як зазначено у «Словнику термінів і понять із соціології»: «Хоча аналогії з органічним світом у соціальних теоріях відомі вже з античності, перенесення законів біології на явища і процеси суспільного життя набуло особливого поширення в другій пол. XIX ст. у зв'язку з успіхами біології (відкриття клітини, закону боротьби за існування і природного відбору та ін.)» (ССТП, с. 34). Зв'язок біології і соціології знайшов відбиття у новій інтегративній науці – біосоціології (чи соціобіології). Біосоціологія виникла завдяки працям професора Е. Вілсона, який стверджував, що в людини, включаючи її мораль, культуру, соціальні інстинкти, не може бути жодних проявів, які суперечили б її біологічній природі. Соціобіологи прагнули досягти синтезу природничих і суспільних наук на засадах дослідження еволюційно біологічних передумов соціальної поведінки людини. Це розглядає низка соціальних теорій.

- **Соціальний дарвінізм** – концепція, що ототожнювала закони суспільного розвитку із біологічними закономірностями природного відбору, боротьби за існування й виживання найбільш пристосованих видів, істот, які встановив Ч. Дарвін. Представники школи використовували закон *боротьби за існування* для пояснення розвитку соціальних процесів за допомогою теорії «природної рівноваги» суспільства. Розгортання еволюційного процесу відбувається через природні конфлікти між соціальними групами, в яких виживають ті, яким

більше поталанило і які відрізняються більш високою адаптацією, що сприяє переходу еволюції суспільства в цілому на новий рівень (ССТП, с. 263).

Порівняймо: *мімікрія* в біології – «подібність одних тварин чи рослин або їхніх органів до інших, або до предметів навколишнього середовища; виникла в процесі еволюції як захисне пристосування організмів, що сприяє виживанню їх у боротьбі за існування» (СУБТ, с. 295). *Мімікрія соціальна* – «1) один із захисних засобів адаптації індивідів чи груп до кризової ситуації суспільства, що дає їм змогу вижити і самозберегтися. Вона притаманна поведінці соціальних суб'єктів у будь-якому суспільстві, на будь-яких фазах життєдіяльності: політичній, економічній, трудовій, родинно-побутовій тощо; 2) безпринципне пристосування індивіда або соціальної групи до навколишнього соціально-політичного середовища, до умов життя заради досягнення будь-яких вигод» (ССТП, с. 178). Здатність індивіда чи групи індивідів пристосовуватись до суспільних умов подібна до вміння тварин чи рослин пристосовуватись до навколишнього середовища. Саме таке порівняння сприяло транстермінологізації терміна *мімікрія*.

- *Органічна школа* – напрям у соціології, який заснував Г. Спенсер. Її представники (П. Лілієнфельд, А. Шеффле, Р. Вормс та ін.) розглядали суспільство за аналогією з біологічним організмом і прагнули пояснити соціальне життя біологічними термінами, виходячи з ідеї єдності еволюційного процесу. Це сприяє виникненню асоціативного поля *суспільство – організм*. За аналогією з живими організмами суспільство структурується: клітини – індивіди, тканини – це природне середовище (клімат, ґрунт), органи – соціальні інститути. Біологічний і соціальний організми, на думку представників школи, схожі у процесах росту, диференціації та інтеграції частин, їх автономії, наявності розподільних і регулятивних систем, відмінність між ними полягає лише в більшій досконалості і складності суспільства. Використовували такі терміни, як *організм*, *соціальні тканини*, *органи*, *соціальні хвороби*, *соціальна гігієна*, *розмноження суспільства* тощо.

Порівняймо дефініції терміна *організм*: у біологічному значенні – це біологічна одиниця, яка має специфічні анатомічні і фізіологічні ознаки, для якої характерні упорядкована будова, подразливість, розмноження, ріст, обмін речовин, пристосування до навколишнього середовища; тобто будь-яке живе тіло, істота» (СУБТ, с. 354); у соціологічному – це «конкретне суспільство, що функціонує як цілісність, і в межах якого відбувається відтворення матеріальних засобів існування і самої людини (ССТП, с. 200).

В органічній школі соціології *патологія* це – 1) різні хвороби, які супроводжують розвиток соціального організму і послаблюють його функціонування; 2) людські дії, вчинки, типи поведінки, котрі суспільство розцінює як шкідливі, як такі, що підривають правопорядок і суспільну мораль (напр., злочинність, хуліганство, алкоголізм, наркоманія та ін.) (ССТП, с. 209).

- *Генетична соціологія* – напрям, який займається проблемами походження соціального життя, соціальних інститутів. Значний внесок у розвиток генетичної соціології зробили М.М. Ковалевський, М.С. Грушевський, К.М. Грушевська та ін. *Генетичний* у біології – це той, «який вказує на походження, розвиток» (СУБТ, с. 125). *Атавізмом* у соціології називають «прояв предкових, реліктових форм, критеріїв, особливостей світорозуміння; у

соціальної поведінці сучасних людей – елементів, характерних для первісної людини» (ССТП, с. 27) у біології – «поява ознак пращурів у нащадків тих батьків, у яких вони були відсутні» (СУБТ, с. 66).

Біологія – менеджмент. Еволюційна теорія знаходить попит також у менеджменті – з'являється концепція під назвою «*Організаційний дарвінізм*». Відповідно до цієї концепції, організація для виживання повинна пристосовуватися до змін зовнішнього середовища. Аналогії зі світом живих організмів сприяють утворенню асоціативного поля **організація – організм**. Організація – це система, усі процеси в якій можна порівняти з процесами, що відбуваються у живому організмі. Наприклад, у менеджменті використовують термін *життєвий цикл організації* – сукупність стадій, які проходить організація за період свого життя: народження, дитинство, юність, зрілість, старіння, відродження (БСМ, с. 62). У біології *життєвим циклом* називають «сукупність стадій розвитку організму між певним етапом його життя і тим самим етапом життя організму наступного покоління» (СУБТ, с. 592). Транстермінологізація відбулася на основі семантичних паралелей «сукупність стадій розвитку організму» – «сукупність стадій розвитку організації». Порівняймо також: *зрілість* організму – «стан організму, який досяг повного розвитку і здатний розмножуватися» (СУБТ, с. 212) і *зрілість* організації – стан «збалансованого зростання на основі стійкої структури та чіткого управління» (БСМ, с. 62). Спільними семами є «стан повного розвитку» і «стан збалансованого зростання». Аналогічно утворився термін *життєвий цикл товару*.

Популяційна екологія організацій – концепція, що виникла в роботі М. Ханнана і Дж. Фрімена «The Population Ecology of Organizations» (7). Згідно з цією теорією, організація – це організм, який існує у популяції собі подібних. Автори використовують поняття *популяції* на позначення «сукупності організацій, однакових у певному сенсі, тобто таких, що мають відносно однорідний характер» (7, с. 934). У біології *популяція* – «сукупність усіх особин певного виду, здатних до вільного схрещування, які населяють певну територію і деякою мірою ізольовані від сусідніх популяцій; є елементарною еволюційною одиницею, характеризується певною екологічною і генетичною структурою» (СУБТ, с. 437). Організаційні популяції «населяють» середовище, де існує ринкова конкуренція, тому з метою виживання їм доводиться боротися за існування та пристосовуватися до змін зовнішнього середовища.

Бачимо, що теорія еволюції Ч. Дарвіна перевернула уявлення про світ і спричинила ідейні метаморфози не лише в природничих науках, але й у галузях гуманітарних. «Універсальність дарвінівського підходу визначається тим, що, спочатку, претендуючи на статус теорії розвитку біологічних об'єктів, що пояснює деякі загальні механізми в області живої природи, він став системою ідей, яку можна застосовувати до всіх відкритих і складних систем, що розвиваються» [4].

Отже, можемо стверджувати, що транстермінологізація не обмежується міжсистемною міграцією лише окремих термінів, а й цілих груп термінів і наукових теорій. Таким чином відбувається генерація наукових теорій. Гуманітарні науки використовують поняття та постулати біології для ілюстрації й обґрунтування власних законів і явищ. Наявність термінів, які з успіхом обслуговують, здавалося б, полярні галузі науки, ще раз підтверджують істинність

слів І.Я. Франка про те, що «дуже важливо (коли будемо говорити про окремі частини або справи науки) завжди пам'ятати, що мова йде не про якісь окремі світи, які не мають ні з чим зв'язку, але що то є тільки різні вияви однієї сили, одного вічного руху, який панує в природі і оживляє всі найдрібніші частинки» [6, с. 35]. Міжгалузева термінологічна кореляція є виявом «вічного руху», зафіксувати цей рух – справа лінгвістів.

1. Безпаленко А.М. Мовознавство серед інших природничих наук: інтерференція впливів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика*. 2012. Вип. 23. С. 32 – 35.
2. Вихованець І.Р. Морфологія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 337.
3. Гомля Л.М. Еволюційне вчення. Навчальний посібник для студентів біологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Полтава: АСМІ, 2011. 136 с.
4. Сопин В.С. Эволюционная теория в экономической науке: проблемы и перспективы. *Проблемы современной экономики*. 2009. № 3 (31).
5. Франко І.Я. Мислі о еволюції в історії людськості: Твори: у 50-ти т. Т. 45. Філософські праці. Київ: Наук. думка. С. 76 – 140.
6. Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами. Зібрання творів у 50-ти т. Т. 45. Філософські праці. Київ: Наукова думка. С. 24 – 40.
7. Hannan M., Freeman J. The Population Ecology of Organizations. *American Journal of Sociology*. 1977. V. 82. No. 5. P. 929 – 964.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БС – Біологічний словник / За ред. К.М. Ситника, В.О. Топачевського. 2-е вид. Київ: Головна ред. УРЕ, 1986. 680 с.

БСМ – Бондар О.В. Ситуаційний менеджмент. Навч. посібник. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 388 с.

ІС – Рахманов О.А., Бульбенюк С.С., Манелюк Ю.М. Історія соціології: у 2-х кн. [Електронний ресурс]: навчальний посібник. Київ: КНЕУ, 2017. 279 с.

ММ – Баєва О.В., Білінська М.М., Згалат-Лозинська Л.О. та ін. Медичний менеджмент: Понятійно-термінол. слов. За ред. О.В. Баєвої, Я.Ф. Радиша. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. 232 с.

ССТП – Соціологія: словник термінів і понять / Упоряд. Є.А. Біленький. Київ: Кондор, 2006. 370 с.

СЛТ – Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.

СУБТ – Словник української біологічної термінології. Київ: КММ, 2012. 744 с.

Maria Kukharchyshyn

INTERDISCIPLINARY TERMINOLOGICAL CORRELATION IN THE PROCESS OF TRANSTERMINOLOGIZATION (ON THE MATERIAL OF THE BIOLOGICAL TERMINOLOGY)

The article describes the transterminologization as a result of the interaction between terminology systems of scientific fields on the conceptual level. Transterminology is not limited by migration of only certain terms, but also entire groups of terms and scientific theories. Biology as a science is rich in heuristic ideas and fundamental discoveries. It has become a terminology donor for many scientific disciplines. The influence of biological

terminology on the terminology of humanities are shown on the example of Ch. Darwin's theory of the evolution. Biological laws of the evolution of the organic world, the struggle for existence, natural selection are used in the linguistics, sociology, management.

The biological direction appeared in linguistics under the influence of Darwin's theory. Its founder was A. Schleicher. The representatives of the biological direction interpret language as a biological phenomenon, as a living organism. In such a way the associative field *language – an organism* was formed. For the language analysis, the following terms: *birth, growth, development, aging, death* are used.

The biologic direction also appeared in sociology. Its main feature is the application of concepts and laws of biology for the analysis of social life. The biologic direction in sociology is represented by several schools: Social Darwinism, Organic School, Genetic Sociology. Sociologists use such biological terms as *organism, social tissues, organs, mimicry, pathology, reproduction of society*. So the associative field *society – an organism* was formed.

In management, under the influence of biology, there are such concepts as Organizational Darwinism and Population Ecology of Organizations. According to these concepts, to survive the organization must adapt to changes in the environment. This way the associative field *organization – an organism* was formed. Biological terms *life cycle, maturity, population* are used in management. So, due to transterminologization, the generation of scientific theories takes place.

Key words: transterminologization, biological terminology system, evolution theory.

УДК 811.161.2'367.628

Р.Б. МИКУЛЬЧИК

м. Львів, Україна

ФІЗИЧНІ ЕПОНІМНІ ТЕРМІНИ: ПЕРЕДАННЯ ПРИЗВИЩ НАУКОВЦІВ ЗАСОБАМИ СКОРОЧЕННЯ Й АБРЕВІАЦІЇ

Статтю присвячено відтворенню прізвищ науковців у фізичних епонімних термінах. Виявлено терміни з повним, неповним відтворенням прізвища й аббревіатури. Здійснено спробу схарактеризувати фізичні епонімні терміни-аббревіатури, простежити тенденції вживання їх у сучасній українській фізичній термінології, визначити їхню специфіку.

Ключові слова: українська мова, фізична термінологія, аббревіатури, аббревіація, епонім, епонімні терміни.

Тенденція до економії мовних засобів привертає щораз більшу увагу багатьох українських і закордонних дослідників. В україністиці аббревіатури вивчали Г.М. Віняр, І.М. Думчак, В.В. Жайворонок, Н.Ф. Клименко, О.М. Мацько, М.Г. Сердюк, З.С. Сікорська, О.А. Стишов, І.Ю. Шашкін та інші. Проблематику аббревіатур розглядають у загальних наукових працях – «Українська мова. Енциклопедія» [21], «Великий тлумачний словник сучасної української мови»

[3], «Український правопис» [22] та в окремих спеціальних дослідженнях – К.Л. Тронь [20]; М.Г. Сердюк [14; 15]; Л.М. Бойченко [1]; Н.Ф. Клименко [7].

Цю статтю присвячено переданню (повному й неповному) прізвищ науковців у фізичних епонімічних термінах, а також дослідженню аббревіатур, утворених на базі епонімічних термінів. Аналіз проводили на базі вибірки обсягом 2250 фізичних епонімічних термінів.

Варто зазначити, що існують фізичні епонімічні терміни, які повністю і не зовсім відтворюють прізвища (власне епоніми). Простежмо, які зміни і в якій частині власне епоніма (прізвища науковця) відбуваються. Щоб поділити епоніми за повнотою відтворюваності прізвища, розглянемо ті, від яких утворено терміни.

До нашої вибірки увійшла низка епонімічних термінів, у яких не повністю відтворено прізвище науковця, наприклад, *вольт* (від Вольта), *померон* (від Померанчук), *гальванометр* (від Гальвані), *пуаз* (від Пуазейля) тощо. Потрібно дослідити, які частини прізвищ науковців не відтворюються. Якщо не відтворюється частина основи прізвища, то такий термін називатимемо усіченим. Якщо в терміні не відтворюється закінчення, то такий термін вважатимемо повним, оскільки флексія є вільною частиною слова.

У досліджуваному матеріалі є 5 термінів, утворених від прізвища французького фізика і медика XIX ст. Жана Марі Луї Пуазейля: *пуаз*, *формула Пуазейля*, *рівняння Пуазейля*, *закон Пуазейля* і *закон Гатена–Пуазейля*. На особливу увагу в цьому переліку заслуговує термін *пуаз*, який передає прізвище частково, а саме: в ньому урізано частину основи – суфікс *-ейл(ь)*, тобто термін є усіченим.

Термін *померон* утворено від прізвища радянського фізика І.Я. Померанчука на позначення реджеона, що має квантові числа вакууму й інтерсепт, близький до одиниці. Термін *померон* запровадив у теорію В.М. Грибов. Існує низка номінацій, пов'язаних із прізвищем фізика-теоретика І.Я. Померанчука: *теорема Померанчука*, *полюс Померанчука*, *м'який померон*, *жорсткий померон* тощо. Як бачимо, у поданому списку є як терміни, що повністю і частково передають прізвище науковця. Термін *померон* утворений прийнятим для елементарних частинок способом контамінації: *помер* (анчук) + *іон*. Як бачимо, тут має місце урізання останнього складу кореня *-ан-* і суфікса *-чук*, тобто відбувається усічення.

Сімнадцять термінів-епонімів статистичної фізики та квантової механіки походять від прізвища індійського фізика Шатъендраната Бозе; 14 (*бозе-айнштайнівська конденсація*, *бозе-айнштайнівська статистика*, *бозе-газ*, *бозе-конденсат*, *бозе-рідина*, *бозе-частинка*, *рівняння стану Бозе-Айнштайна*, *розподіл Бозе*, *розподіл Бозе-Айнштайна*, *розподіл Бозе-Айнштайна*, *статистика Бозе-Айнштайна*, *частинки Бозе*, *явище бозе-айнштайнівської конденсації*) повністю відтворюють прізвище, а решта 3 – ні (*багатобозонна система*, *бозон*, *бозонний оператор*). Зауважимо, що терміни, які не повністю відтворюють прізвище, утворено контамінацією. У цьому випадку випадає кінцевий голосний основи. Ці 3 терміни можна вважати усіченими. Отже, від прізвища Бозе утворюються як повні, так і усічені епонімічні терміни, причому повні переважають, а усічені утворено контамінацією.

Подібно і з термінами, утвореними від прізвища видатного італійського фізика Енріко Фермі. Їх у нашій вибірці 25: *багатоферміонна система*, *газ Фермі*, *граничний імпульс Фермі*, *енергія Фермі*, *золоте правило Фермі*, *ідеальний*

газ Фермі, імпульс Фермі, метод Томаса–Фермі, модель Томаса–Фермі, радіус Томаса–Фермі, рівень Фермі, рівняння Томаса–Фермі, розподіл Фермі, розподіл Фермі–Дірака, стала Фермі, статистика Фермі–Дірака, статистична модель Томаса–Фермі, теорія Томаса–Фермі, фермі-газ, ферміон, ферміонний оператор, фермі-рідина, фермі-частинка, хвильовий вектор Фермі, частинки Фермі. З них 3 не повністю відтворюють прізвище (ферміон, ферміонний оператор, багатоферміонна система). Ці терміни сконструйовано за допомогою контамінації за схемою: ферм(і) + іон = ферміон. Тут із прізвища випадає кінцевий голосний основи, тому ці терміни – усічені. Решта епонімних термінів, утворених від прізвища Фермі, повні.

Низку термінів утворено на честь англійського фізика Фарадея, наприклад, фарад, пікофарад, нанофарад, Фарадеїв закон електромагнетної індукції, Фарадеїв струм, Фарадеїв темний простір, Фарадеїв циліндр тощо. У цьому переліку є терміни, що повністю і частково передають прізвище науковця. Нас цікавитимуть номінації, що частково передають прізвище. Таких у вибірці 3: фарад і два його деривати – пікофарад і нанофарад. За значенням це – одиниці електричної ємності. У них відсутні дві останні фонемні прізвища Фарадей, тому термін фарад і його деривати можна вважати усіченими.

Від прізвища італійського фізика Алессандро Вольти, який вивчав електричні явища, у нашій вибірці походить 19 термінів: вольт, вольтаж, вольтметр, гігавольт, кіловольт, мегавольт, мілівольт, вольтміліамперметр, вольтоскоп, вольтомметр, вольт-амперна характеристика, закони Вольти, ампер-вольт, амплітудний вольтметр, індукційний вольтметр, синхронний вольтметр, електростатичний вольтметр, вольтододатковий трансформатор, вольтопонижувальний трансформатор. Повністю прізвище науковця відтворено лише у складеному епонімі закони Вольти. У більшості випадків (18 із 19) прізвище науковця відтворено не повністю – урізано закінчення. Але оскільки закінчення є вільною морфемою, вважатимемо, що ці терміни не є усіченими.

Багато термінів походить від прізвища італійського фізика Луїджі Гальвані. У досліджуваному матеріалі їх 45: гальванізація, гальванізування, гальванізований, гальванізувати(ся), гальванізм, гальвано, гальванометр, гальваногліфія, гальванокаустика, гальванокліше, гальванопласт, гальванопластика, гальванопокриття, гальванопокривання, гальваноскоп, гальваностегія, гальваностереотип, гальваностереотипія, гальванотехніка, гальванотипія, гальванохромія, гальванізація зануренням, гальванізація дотиканням, гальванокаустичний метод, гальваномagnetний ефект, астатичний гальванометр, тангенс-гальванометр, балістичний гальванометр, вібраційний гальванометр, диференціальний гальванометр, дзеркальний гальванометр, магнітоелектричний гальванометр, самописний гальванометр, стрілковий гальванометр, струнний гальванометр, тепловий гальванометр, гальванопластична копія, гальваностереотипна матриця, гальванічний елемент, гальваніка. Усі назви цього переліку не повністю передають прізвище, оскільки за їхню словотвірну основу взято компонент **гальван(о)**, як стверджує І.М. Кочан [9, с. 257]. У деяких термінах (гальванізація, гальванізація зануренням, гальванізація дотиканням, гальванізування, гальванізований, гальванізувати(ся), гальванізм, гальванічний елемент, гальваніка) прізвище дослідника відтворено повністю, але це лише випадковий збіг кореня (компонента **гальван-**) із суфіксами –із, –ізм, –ічн. У цьому

випадку не відтворюється останній голосний основи, тому ці терміни вважаємо усіченими.

Від інших прізвищ учених виникають епонімні терміни, які повністю передають їхні прізвища. Для прикладу розглянемо терміни, що походять від прізвища французького фізика Андре-Марі Ампера, який вивчав закони електричного струму. У досліджуваному матеріалі наявні 18 термінів: *ампер*, *ампераж*, *амперметр*, *кілоампер*, *міліампер*, *вольтміліамперметр*, *вольт-амперна* (характеристика), *закон Ампера*, *сила Ампера*, *ампер-вольт*, *ампер-секунда*, *ампер-виток*, *ампер-година*, *дистанційний амперметр*, *індукційний амперметр*, *магнетоелектричний амперметр*, *термоелектричний амперметр*, *електродинамічний амперметр*. Усі ці терміни повністю містять прізвище науковця, тому вони є повними.

Отже, за способом передання прізвища можна виділити повні, неповні й усічені епонімні терміни. Ще одним способом подання неповних епонімних термінів є аббревіація, закріплена на початку ХХ ст., і відтоді вона залишається одним із продуктивних засобів поповнення лексичного складу української мови. Цей спосіб продуктивний і в терміноутворенні сучасної української літературної мови, посідаючи друге місце після лексико-семантичного способу й перше місце серед морфологічних способів словотворення [13, с. 45]. Поява значної кількості складних синтаксичних структур на позначення певних понять дещо перевантажує мову, робить її менш гнучкою, незручною для спілкування. До того ж, деякі номінації настільки громіздкі, що ними послуговуватися дуже важко. У зв'язку з цим у сучасній мові й діють інтралінгвальні чинники, найважливішими з яких є закон економії мовної енергії, мовних засобів [16, с. 153]. На думку Н.Ф. Клименко, «аббревіатура (італ. *abbreviatura*, від лат. *abbreviatio* – скорочення), складноскорочене слово – похідне слово, що виникає внаслідок аббревіації. Утворюється складанням скорочених основ і буває здебільшого еквівалентною словосполученню, яке її мотивує» [8, с. 7]. Відсутня однозначність у трактуванні аббревіації серед термінологів – має місце різне розуміння однакових понять, рівночасне вживання різних термінів на позначення одного поняття. Хоча у дослідників чимало розбіжностей щодо мовної природи цього явища, усі вони сходяться на тому, що скорочення в мові мають дві основні найзагальніші ознаки: 1) прагнення мовців зекономити мовні засоби; 2) мають генетичні повні відповідники – слова чи словосполучення.

Під аббревіацією в лінгвістиці розуміють не будь-яке скорочення в мові, а процес скорочування словосполук до початкових складників слів, синтаксичну конденсацію складної назви, яку виражає словосполука. Аббревіатура є засобом концентрації інформації, економії часу комунікантів, яка в одній назві поєднує предмети та їхні властивості, тому в семантичному плані є об'ємніша порівняно зі звичайними словами. Актуальність аббревіації пояснюють доступністю, оперативністю створення, раціональністю структури, що полягає в їхній лаконічності, економності, семантичній місткості, інформативності термінів.

У науковій термінології поява аббревіатур зумовлена використанням словосполучень, що передають складні явища сучасної науки, з одного боку, й потребою зекономити мовні засоби, – з іншого. Як зазначає В.П. Даниленко, у спеціальній мові аббревіатури не є «ні точним, ні інверсійним відбиттям основного

терміна. Вони, імовірно, символи, натяки на поняття, відомі спеціалістам і, очевидно, зручні у використанні» [5, с. 48].

В останні десятиліття в українській термінології помітно зростає кількість аббревіатур, що відповідає загальним напрямкам розвитку спеціальної лексики сучасних європейських мов [12, с. 144]. М.М. Дзюба на підставі цього висновок, що така тенденція властива й спеціальним мовним одиницям зі складниками-епонімами [6, с. 48].

Серед українських фізичних епонімних термінів, на її думку, є аббревіатури всіх типів (за поширеною в українській лінгвістиці класифікацією – часткові, ініціальні та комбіновані) [4; 7].

Ініціальні аббревіатури поділяють на буквені (складаються з початкових букв термінологічного словосполучення), наприклад: *бер* (біологічний еквівалент рентгена), *вар* (вольт-ампер реактивний), *ВАХ* (вольт-амперна характеристика), *фер* (фізичний еквівалент рентгена) та ініціальні звукові (складаються з початкових звуків термінологічного словосполучення), наприклад: *РД* (рентгенівська дифракція), *ТТЛШ* (транзисторно-транзисторна логіка з діодами Шоткі), *ШПФ* (швидке перетворення Фур'є). Як бачимо, у фізиці ініціальні аббревіатури вживають на позначення одиниць вимірювання (*бер*, *фер*, *вар*) та найменувань ефектів, явищ і моделей (*РД*, *ТТЛШ*, *ШПФ*).

Також ініціальні епонімні аббревіатури можуть виступати складниками термінів-словосполучень, наприклад: *модель БКШ* (синонім – *модель Бардіна–Купера–Шриффера*), *метод ВКБ* (синонім – *метод Вентцеля–Крамерса–Бріллюена*), *теорія ГЛАГ* (синонім – *теорія надпровідності Гінзбурга–Ландау–Абрикосова–Горкова*), *теорія БКШ* (синонім – *теорія Бардіна–Купера–Шриффера*), *РККІ-обмінна взаємодія* (синонім – *взаємодія Рудермана–Кітеля–Касуя–Іосіди*).

У цьому випадку аббревіації підлягає епонімна частина словосполучення, яка є поєднанням щонайменше трьох власних назв (прізвищ). Такі конструкції громіздкі, а тому незручні для написання й вимовляння. Цілком логічно, що саме ця частина термінів-словосполучень підлягає аббревіації.

Комбіновані епонімні аббревіатури в українській науковій термінології утворюють за такою моделлю: ініціальну епонімну аббревіатуру поєднують із загальногалузевим терміном, наприклад, *ГЛАГ-теорія* (синонім – *теорія надпровідності Гінзбурга–Ландау–Абрикосова–Горкова*), *ВКБ-метод* (*метод Вентцеля–Крамерса–Бріллюена*), *М-число* (*число Маха*). Зазначимо, що багато комбінованих епонімних аббревіатур мають синоніми – термінні словосполучення з епонімними ініціальними аббревіатурами, наприклад: *БКШ-модель* – *модель БКШ*, *ГЛАГ-теорія* – *теорія ГЛАГ*, *ВКБ-метод* – *метод ВКБ* й ін. Можна припустити, що комбіновані епонімні аббревіатури є похідними від термінів-словосполучень з епонімними ініціальними аббревіатурами.

М.М. Дзюба виокремлює дві моделі, одна з яких полягає в поєднанні усіченої основи слова-неепоніма й повного епоніма, наприклад, *аком* (*акустичний ом*), *мехом* (*механічний ом*) [6, с. 49]. Ми виявили ці терміни в «Большом энциклопедическом политехническом словаре» [2]. Вони належать до застарілої системи одиниць СГС. *Мехом* (*механічний ом*) – застаріле найменування одиниці механічного опору акустичної системи в системі одиниць СГС. *Аком* (*акустичний ом*) – застаріле найменування одиниці акустичного опору в

системі одиниць СГС. Оскільки ці терміни є застарілими і їх не вживають у сучасній науковій мові, то, відповідно, поширеною й уживаною є перша модель.

Часткові аббревіатури утворюють усіканням базового власного імені. Водночас усікають і звуки, і поєднання букв і звуків: *Вольт(а)* → *вольт*, *Пуаз(ейль)* → *пуаз*, *Фарад(ей)* → *фарад*. Лексеми цієї групи вживають переважно на позначення одиниць вимірювання. Установити закономірності в усіченні похідних основ практично неможливо.

Також до скорочених можна зарахувати частину епонімних термінів, утворених контамінацією, наприклад: *померон*, *бозон*. Шлях формування таких термінів ми виявили, досліджуючи синонімію фізичних епонімних термінів [11, с. 104]. Тут можна спостерігати зміни способів термінотворення і, як наслідок, діахронічні зміни зовнішніх форм термінів. Наприклад, першими в синонімічному ряді з'являються терміни-словосполучення *частинки Бозе*, згодом вони перетворюються на *бозе-частинки*. Далі активізується міжнародний терміоелемент *йон*, унаслідок чого виникли проміжні варіанти *бозе-йон*, яких не виявлено в аналізованій літературі. На найпізнішому етапі термінотворення відбулося формування нового терміна-синоніма контамінацією. Наприклад, термін *померон* утворено прийнятим для елементарних частинок способом контамінації: *помер* (*анчук*) + *йон*. У цьому випадку є проміжний термін *померанчукон*. Отже, маємо усічення власне епоніма (прізвища *Померанчук*). Контамінація відбувається після усічення.

До скорочених епонімних термінів М.М. Дзюба зараховує умовні позначки фізичних величин, утворені від термінів-епонімів (наприклад: *Вб* – *вебер*, *Вт* – *ват*, *мкФ* – *мікрофарад*, *Н* – *ньютон*, *Па* – *паскаль*). Це – асемантичні знаки, які лише вказують на денотат і не розкривають його семантики. Для таких умовних позначок є спеціальні правила записування, запроваджені 6-тою Генеральною конференцією з мір та ваги 1948 року. Існує загальна міжнародна згода щодо написання та використання позначок і назв одиниць та їхніх префіксів. Ось деякі з цих правил, що стосуються теми статті:

- позначки одиниць завжди пишуть із малої букви, якщо їх не утворено від особових імен, наприклад, *15 кг*; *60 с*. Якщо одиницю названо на честь науковця, то перша буква позначки завжди є великою, але при написанні назви повністю цю назву пишуть із малої букви, наприклад, *2 Н*, але *2 ньютони*; *200 мкФ*, але *200 мікрофарад*;

- якщо вживають префікси, вони передують базовій одиниці і їх пишуть із нею разом, наприклад: *кілоПаскаль*, *мікроРентген* тощо. Префікс ніколи не використовують самостійно, також заборонено вживати складені префікси. Наприклад, неправильно: *мілімікрофарад*, *мілімікроРентген*, правильно: *наноФарад*, *наноРентген*;

- префікси Міжнародної системи одиниць призначено для формування та скороченого написання кратних і частинних одиниць. Усі затверджені префікси позначають тільки степені десяти і їх не використовують для позначання степенів інших чисел;

- префікси СІ подамо в Таблиці й для кратних і частинних одиниць.

Таблиця 1
Префікси СІ та множники для утворення десяткових кратних
і частинних одиниць

Префікси СІ					
Кратні одиниці			Частинні одиниці		
Множник	Назва	Позначення	Множник	Назва	Позначення
10^1	дека-	Дк	10^{-1}	деци	д
10^2	гекто-	Г	10^{-2}	санти	с
10^3	кіло-	К	10^{-3}	мілі	м
10^6	мега-	М	10^{-6}	мікро	мк
10^9	гіга-	Г	10^{-9}	нано	н
10^{12}	тера-	Т	10^{-12}	піко	п
10^{15}	пета-	П	10^{-15}	фемто	ф
10^{18}	екса-	Е	10^{-18}	ато	а
10^{21}	зета-	З	10^{-21}	зетто	з
10^{24}	йота-	Й	10^{-24}	йокто	й

У правилах Генеральної конференції з мір та ваги наголошують, що позначки одиниць системи СІ є математичними символами, а не скороченнями. Тому після них не ставимо крапки, за винятком розташування позначки в кінці речення. Поширимо це твердження на всі інші позначки фізичних величин, що не входять до системи СІ. Отже, ми не можемо вважати скороченнями чи аббревіатурами всі основні, похідні та кратні позначки одиниць фізичних величин.

З одного боку, позначки фізичних величин є умовними й асемантичними знаками, тобто вони не мають семантичних зв'язків з власне епонімами, на основі яких їх утворено. Це – математичні символи, а не скорочення чи аббревіатури.

З другого боку, ці позначки утворено не довільним чином, а на основі власне епонімів (прізвищ науковців). Тому вони зберігають деякі семантичні зв'язки з твірною основою. Ці зв'язки є не безпосередніми, а опосередкованими.

Зауважимо також, що позначки одиниць фізичних величин виникли на основі латинського алфавіту і тому в усіх мовах із кириличною писемністю, у тому числі в українській, є перекладними, пристосованими до системи письма конкретної мови-продуцента.

Зазначимо, що епонімні терміни, які не повністю відтворюють прізвище науковця, можна вважати винятком, оскільки такі терміни в усіх випадках походять від семи прізвищ: *Вольта*, *Гальвані*, *Фарадей*, *Пуазейль*, *Бозе*, *Фермі* та *Померанчук*.

В українській фізичній термінології поширені скорочення внаслідок прагнення до економії мовних засобів та уникання складних і громіздких мовних

конструкцій. Вочевидь, що скорочення є і серед епонімних термінів. Серед них вирізняємо ініціальні аббревіатури двох типів: самостійні терміни і компоненти термінів-словосполучень. Аббревіації підлягає лише епонімний складник. Інші типи аббревіатур (часткові й мішані) серед фізичних епонімних термінів не трапляються, оскільки ми не можемо розглядати як аббревіатури позначки одиниць фізичних величин – математичні символи. Активне вживання епонімних аббревіатур в українській фізичній термінології демонструє, що ця терміносистема розвивається відповідно до світових тенденцій. В останні десятиліття для термінологій багатьох мов притаманна схильність пристосовувати багатослівні термінні словосполучення з компонентами-епонімами до потреб сучасної надскладної наукової комунікації.

1. Бойченко Л. М. Структурно-семантичні типи аббревіатур і діапазон їх дериваційної активності в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1982. № 5. С. 75 – 80.
2. Большой энциклопедический политехнический словарь. Коллектив авторов. Москва: Изд-во: Мультитрейд, 2004.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В. Т. Бусела. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
4. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа, 1985. 360 с.
5. Даниленко В.П. Еще раз к вопросу о кратких вариантах терминов. *Культура речи в технической документации*. Москва: Наука, 1982. С. 36 – 53.
6. Дзюба М.М. Особливості епонімічних термінів-аббревіатур. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філологічна. 2015. Вип. 57. С. 48 – 49.
7. Клименко Н.Ф. Аббревиатура. *Українська мова: Енциклопедія*. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Укр. енцикл., 2004. 824 с.
8. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ: Наук. думка, 1984. 251 с.
9. Кочан І.М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. 519 с.
10. Мацько О.М. Аббревіатури як згорнені мовні формули в дипломатичних текстах. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 31 – 36.
11. Микульчик Р. Синонімія термінів з прізвищевими компонентами у фізичній терміносистемі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. 2008. № 620. С. 104 – 106.
12. Миляева Л.М. Роль экстралингвистических факторов в развитии сокращений. *Отраслевая терминология и ее экстралингвистическая обусловленность*. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1986. С. 139 – 145.
13. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі: монографія. Київ: Рад. школа, 1969. С. 45 – 57.
14. Сердюк М.Г. Відаббревіатурні похідні в українській мові. *Питання словотвору східнослов'янських мов*. Київ, 1969. С. 83 – 84.
15. Сердюк М.Г. Аббревіатури і співвідносні з ними слова та словосполучення. *Українське мовознавство*. Київ: Вища школа, 1981. Вип. 9. С. 69 – 76.
16. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): монографія. Київ: Видавничий центр КНЛУ, 2003. 388 с.
17. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2001. 432 с.
18. Сучасна українська літературна мова / За ред. І. К. Білодіда. Кн. 5. Лексика і фразеологія. Київ: Наук. думка, 1973. 439 с.

19. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. Київ: Либідь, 2001. 400 с.
20. Тронь К.Л. Из спостережень над структурними типами аббревіатур української мови 20 – 30-х років. *Питання словотвору східнослов'янських мов*. Київ: Наук. думка, 1969. С. 82 – 83.
21. Українська мова: енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2-е вид., 2004. 824 с.
22. Український правопис. 4-те вид., випр. і доп. Київ: Наук. думка, 1994. 238 с.

Roman Mykulcnyk

PHYSICAL EPONIMIC TERMS: TRANSITION OF SCIENTISTS SURNAMES BY ABBREVIATIONS AND ABBREVIATION TOOLS

The article is devoted to the reproduction of the scientist's names in physical eponymous terms. Detected terms with complete and with incomplete reproduction of the last name and abbreviation. An attempt was made to characterize the physical eponymous terms-abbreviations, to trace the tendencies of their use in modern Ukrainian physical terminology, to determine their specificity.

Note that eponymous terms that do not completely reproduce the name of a scientist can be considered an exception, since such terms in all cases come from seven names: Volta, Galvani, Faraday, Poiseil, Bose, Fermi, and Pomeranchuk.

In Ukrainian physical terminology, the abbreviation is expanded as a result of the desire to save linguistic resources and the avoidance of complex and cumbersome language constructs. Obviously, there is an abbreviation among eponymous terms. Among them, we distinguish the initial abbreviations of two types: independent terms and components of terms-phrases. Note that the abbreviation is subject only to the eponymous component. Other types of abbreviations (partial and mixed) do not occur among physical eponymous terms, because we can not consider as abbreviations the units of physical quantities – mathematical symbols. The active use of eponymous abbreviations in Ukrainian physical terminology demonstrates that this terminology system is developing in accordance with world trends. In recent decades, for the terminology of many languages, there is a tendency to adapt verbose word combinations with eponymous components to the needs of modern, complex scientific communication.

Key words: Ukrainian language, physical terminology, abbreviations, abbreviation, eponym, eponymous terms

УДК 811.161.2

Н.В. МІСНИК

м. Київ, Україна

ДЕРИВАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЯК АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ФОНДУ МЕДИЧНОЇ НАУКИ

Стаття присвячена розгляду специфіки дериваційних процесів у галузі медичного терміноутворення. Виявлено кілька тенденцій, основними з яких є: формування власного термінологічного фонду словотворчих засобів, тісна взаємодія національних та міжнародних
© Н.В. МІСНИК, 2019

компонентів, високий ступінь регулярності у формально-мовному оформленні. Є підстави вважати, що сучасне термінотворення в галузі клінічної медицини поглиблюватиме тенденцію використання питомих словотворчих ресурсів, залучаючи до творення термінів інтернаціональні елементи та використовуючи вже застосовувані для розширення термінологічного фонду медичної науки.

Ключові слова: морфологічний спосіб термінотворення, специфіка дериваційних процесів, термінологічний фонд словотвірних засобів.

Зважаючи на високу продуктивність морфологічного способу термінотворення, важливо дослідити моменти, що уможливають процес структурної стандартизації термінів (коли на перший план виступають ті семантико-граматичні особливості морфологічно утворених слів, які дають можливість використовувати однотипні способи словотворення для позначення однотипних понять).

Морфологічний тип термінотворення об'єднує велику кількість медичних простих і складних слів-термінів. Основна вимога до простих термінів – відповідність словотвірним моделям літературної мови, зокрема прийнятих у цій термінологічній системі, й уніфікація форми термінів одного класифікаційного рівня.

На словотвірному рівні можливо досліджувати співвідношення національного та інтернаціонального в мові, зокрема в термінології. Актуальність такого підходу зумовлена тим, що саме в спеціальній лексиці спостерігаємо активну взаємодію національних та інтернаціональних словотвірних компонентів. Саме в термінології функціонує велика кількість греко-латинських за походженням терміноелементів, поширених у різних мовах [1, с. 176].

Структурне існування слова, що складається з іншомовних морфем, має свої особливості, оскільки для з'ясування значення медичного терміна варто виділити значення кожного терміноелемента та скласти з них смислове ціле. Зазначити, що афікси, наділяючи терміни, до складу яких вони входять, єдиним значенням або його відтінком, тим самим виконують семантичну функцію [2, с. 168]. Проникнення афіксів іншомовного походження в систему афіксального українського словотвору не зумовило істотного розширення семантичного потенціалу префіксів і суфіксів як словотворчих засобів.

Найменування медичних об'єктів, патологічних процесів, маніпуляцій, нозологічних форм здебільшого складаються із загальноновживаних грецьких слів, які зазнали смислових перетворень у процесі їхньої термінологізації або створюються штучно із грецьких словотворчих одиниць (префіксів, коренів, суфіксів) за правилами словоскладання української мови. Цей вид термінів переважає в клінічних науках: *анемія* (an-aemia), *кардіосклероз* (cardi-o-sclerosis), *апендектомія* (append-ectomy), *термотерапія* (therm-o-therapia), *уремія* (ur-aemia), *гліколіз* (glyc(k)-o-lysis).

З огляду на вищесказане, у роботі міжнародні терміни розглядаються як у синхронному (з погляду їхнього місця в системі української мови), так і частково в діяхронному (із звертанням до мови-першоджерела) аспекті. Історичний підхід використаний насамперед для виявлення мотивованості назви.

У медико-клінічній термінології виразно відбито процес розширення системи словотворчих засобів української мови за рахунок перетворення запозичених основ, здебільшого компонентів складних слів, на афікси.

Наше дослідження ґрунтується на класифікації, згідно з якою мінімальними структурними одиницями слова-терміна є: 1) афікси – елементи, що залучено

до складу слова «з метою змінити його значення, функції, роль, причому не порушуючи його цілісності» [3, с. 44] – префікси й суфікси національного чи іншомовного походження; 2) компоненти складного слова – міжнародні корені та афіксоїди (перехідні одиниці, кореневі за походженням морфеми, які частково десемантизувалися й функціонально зблизилися з афіксами) [4, с. 23].

Зважаючи на той факт, що система дериваційних засобів сучасної української мови розширюється також за рахунок афіксоїдів, що розвинулися з питомих українських коренів [5, с. 250], на позначення компонентів складного слова послуговуємося термінами: 1) національний твірний елемент, який визначаємо як регулярно відтворювану в загальнолітературній мові (а не тільки в термінології) частину складного слова з прозорим морфемним складом; 2) терміноелемент, який розуміємо як міжнародну кореневу морфему – частину композитного утворення, хоч у термінознавстві це поняття охоплює діапазон різних словотворчих засобів. Приймаємо розуміння терміноелемента як частини «нейтрального фонду» (греко-лат. походження), що має семантичну стійкість і затемнений – із погляду сучасної літературної мови – морфемний склад [6, с. 102].

У системі клінічних термінів простежуємо тісний взаємозв'язок семантики терміна та його словотвірної структури, зокрема «за допомогою частотних терміноелементів утворюються численні ряди, серії однотипових за своєю структурою і семантикою (значенням) термінів. Взаємодіючи один з одним, терміноелементи всі разом утворюють складну формально-семантичну терміносистему, в якій кожному з них відведено певне місце та значення і яка залишається відкритою для входження до неї нових терміноелементів і нових серій термінів» [7, с. 139]. Диференційний семантичний компонент, який міститься в терміноелементах, визначає належність того чи іншого терміна до певної галузі медицини. Це дає змогу класифікувати всі терміноелементи за їхньою здатністю формувати лексико-семантичні групи.

Розвитком ідей про єдність граматичного й лексичного у слові, про формування лексичного значення на основі інших представлених у цій структурі значень стало введення вченими поняття словотвірного значення [8, с. 17]. Словотвірне значення виявляється в синтагматичних і парадигматичних відношеннях, оскільки вказує на той спосіб, який ліг в основу позначення предмета, поняття, ознаки чи процесу відносно іншого предмета, поняття тощо. Так, у терміні *гепатит* відображене відношення процесу (запалення) до місця (органа), де маємо перебіг цього процесу (аналогічно: *нефрит*, *стоматит*); а в терміні *вазотомія* – відношення дії (хірургічної операції) до органа, з яким пов'язана ця дія (аналогічно: *лоботомія*, *бульботомія*). Варто зазначити, що спеціалізація греко-латинських коренів з анатомічним значенням полягає в тому, що вони називають не просто орган людини, а те, «що стосується цього органа».

Отже, аналіз словотвірних значень і засобів їхнього вираження уможливить, на нашу думку, упорядкування й узагальнення типів зв'язків, які спостерігаємо в поняттєвому полі «клінічна термінологія».

Морфологічний спосіб є одним з основних способів творення медичної термінологічної лексики (65%). Щоправда, різні його типи мають неоднакову активність. Достатньо продуктивним типом морфологічного словотвору в

медико-клінічній термінології є афіксація. Її особливістю є активне використання всіх можливих засобів (суфіксації, префіксації й суфіксально-префіксального різновиду) для творення термінів-однословів. Разом із тим можна говорити про формування фонду власне термінологічних словотвірних засобів, використання яких зумовлене «актуальністю вираження» відповідних значень у досліджуваній термінології [9, с. 13].

Розглянемо особливості елементного складу медико-клінічної термінологіки на тлі загальної словотвірної системи, проаналізуємо афіксальні елементи за критерієм продуктивності.

Суфіксальний спосіб словотворення є найпродуктивнішим різновидом творення найменувань у клінічній термінології. Для термінів української клінічної термінології, утворених суфіксальними засобами, вирізняємо ряд продуктивних словотвірних моделей. Під словотвірною моделлю розуміємо структурну схему похідних термінів із зазначенням форманта та категорійної характеристики твірної основи.

Кількість суфіксальних словотворчих формантів, за допомогою яких утворюються клінічні терміни, досить численна. Як показав аналіз, у медичній термінології використовують два види суфіксів: 1) із загальномовним значенням; 2) зі спеціалізованим медичним значенням; здебільшого це інтернаціоналізми. Наявність у медико-клінічній термінології спеціалізованих суфіксів виділяє її не лише із загальнолітературної лексики, але й серед інших галузевих термінологій.

У складі медико-клінічної термінології наявні деривати з нульовою суфіксацією – іменники чоловічого роду, твірною основою яких є основа інфінітива з усиченою фіналлю [10, с. 71 – 82]. Цей спосіб творення термінів відзначається високим ступенем продуктивності в різних терміносистемах. Здебільшого такі термінологізовані лексеми функціонують у літературній мові: *боліти* – *біль*, *хрипіти* – *хрип*, *шуміти* – *шум*, *кашляти* – *кашель*. Особливістю термінів із нульовим суфіксом є те, що вони можуть позначати процес дії, предмет як результат дії, одиничний акт якоїсь дії, що інтенсивно відбувається, наприклад: *вплив на організм*, *відтік венозний*, *викид крові*, *застій у легенях*, *виклик лікаря*.

Одиницям, утвореним безафіксним способом, притаманна багатозначність (назва дії та її результату). Такі деривати досить часто набувають вторинних предметних значень або наслідку дії: *набряк серцевий*, *огляд лікарський*. У похідних цього словотвірного типу відбуваються фонетичні (морфологічні) чергування голосних (*застоювання* – *застій*) і приголосних (*захищати* – *захист* – *захисний*).

Наведені дані свідчать про те, що суфіксальним способом в українській клінічній термінології твориться значна кількість одиниць із залученням 1) загальномовних морфем, які мають традиційну семантику; 2) суфіксальних морфем із чітко вираженим спеціалізованим значенням. Специфічність словотвірних типів медико-клінічної терміносистеми полягає у диференціації поєднання автохтонних і запозичених суфіксів із похідними (мотивованими) основами – національними й іншомовними.

Префіксальний спосіб творення клінічної термінології за кількістю продуктованих одиниць дещо поступається перед суфіксальними утвореннями. Префіксація морфемного матеріалу дає змогу оформити терміноодиницю,

відобразити словотвірне місце, яке посідає термін у системі загалом і в окремому словотвірному гнізді.

Дослідження арсеналу афіксальних засобів з огляду на цей спосіб творення дозволяє чітко розмежувати національні та запозичені словотворчі форманти. Для системи клінічних термінів характерні словотвірні типи із власне українськими префіксами та префіксами іншомовного, переважно греко-латинського походження. Ці префікси слугують для творення найменувань зі спільним предметним значенням, у якому можна виділити декілька семантичних полів, а саме: значення протилежності, інтенсивності ознаки, неповноти ознаки.

Префікси як носії додаткового конкретизувального значення передають різноманітні логіко-семантичні взаємовідношення понять, наприклад, видового протиставлення, родо-видового підпорядкування. Так, у медичній термінології префікси виражають локальне, часове та інше уточнення підвиду патологій. Активне використання префіксальних формантів у медичному термінологічному словотворенні виділяє і стандартні терміномоделі. Зокрема, вирізняємо найбільш продуктивні словотвірні моделі: *не-* + іменник; *не-* + прикметник; *а-* + іменник; *де-* + іменник; *дез-* + іменник; *дис-* + іменник (*деканюляція*, *дезодорація*, *дискінез*, *дискератоз*).

Важливо, що в підмові медицини за допомогою префіксального форманта відбувається стягнення словосполучень шляхом заміни одного з його компонентів префіксом. Це відповідає потребам мови науки в стислій, економній формі подати максимум інформації.

Префіксально-суфіксальний спосіб творення нових слів характеризується двобічним ускладненням основи – одночасним приєднанням двох афіксів – префікса й суфікса, які мають різне смислове навантаження. Провідну семантичну роль у префіксально-суфіксальному утворенні відіграють префікси, визначальною рисою семантичної структури яких є функціонально-семантична спеціалізація, суфікс же містить досить високий ступінь узагальненості й оформляє похідну основу [11, с. 100].

Префікс *без-* представляє сему відсутності ознаки чи якості, мотивованої основою: *безболісність*, *безпалість*, *безплідність*. Вказаний словотвірний тип (приєднання до мотивованої основи префікса *без-* і суфікса *-ість*) є малопродуктивним порівняно з дериватами – прикметниковими термінами, які творяться від основ іменників за допомогою суфіксів *-н(ий)*, *-ов(ий)* та ін.: *безпам'ятний*, *безплідний*, *безпорадний*, *безсимптомний*. Лексеми з іншомовним префіксом *а-* вступають із такими термінами-прикметниками у синонімічні відношення: *безголосий*, *афонічний*; *безгарячковий*, *апіретичний*; *безкровний*, *анемічний*; *безбарвний*, *ахроматичний*; *безсилий*, *адинамічний*. Значна частина клінічних термінів-іменників на позначення процесу розгортання та перебігу дії представлена словотвірним типом *роз-* + *-анн(я)*, *-енн(я)*. Вони утворені від дієслівних основ: *розгалужувати* – *розгалуження*, *розрізати* – *розрізування*, *розтинати* – *розтинання*, *розпізнавати* – *розпізнавання*, *розпухати* – *розпухання*, пор.: *роздроблення сечових каменів*, *розтрощення нерва*, *розм'якшення кісток*, *розрощення аденоїдної тканини*, *розплавлення рогівки*, *розтягнення зв'язок*, *варикозне розширення вен*. Досить продуктивним цей дериват є також для творення термінів на позначення ознаки: *розділений*, *розгальмований*, *розтягнений*, *розщеплений*. Префікс *роз-* також уживаний у безсуфіксальних

іменниках-термінах: *розтин, розчин, розчіс, розтяг* тощо. Досить активно використовується в аналізованій терміносистемі префіксація з нульовою суфіксацією (*колоти – укол, ламати – перелом*).

Афіксальні морфеми – суфікси і префікси – відіграють значну роль у формуванні медико-клінічної термінології, крім того, спостерігаємо прагнення до спеціалізації їхнього значення всередині клінічного термінологічного поля.

Засвідчуючи загальномовну тенденцію приєднання національних та іншомовних формантів до генетично однорідних твірних основ, медико-клінічна термінологія разом із тим має приклади порушення цієї закономірності. Вони вказують на швидші асиміляційні процеси запозичених лексем у сфері термінології порівняно із загальнолітературною мовою.

Префіксальні та суфіксальні морфеми різняться як за формальними ознаками – їхнім місцем у структурі слова, так і за значенням, яке виражають. Значення спеціалізованих медичних суфіксів більш конкретне й наближене до значення кореневих терміноелементів. Семантика префіксів сприяє диференціації терміноодиниць клінічної медицини за характеристикою протилежності, інтенсивності ознаки, неповноти ознаки, за локальною й часовою характеристикою.

Наведені дані свідчать про високу продуктивність афіксального способу творення клінічних термінів української мови. Аналіз афіксального творення дає підстави стверджувати, що суфіксальні та префіксальні морфеми значною мірою визначають специфіку клінічної термінології, уможлиблюють чітку характеристику тих чи тих медичних понять, явищ, виявляють активність під час творення нових термінів. Цей спосіб забезпечує використання однотипних засобів словотворення, що сприяє структурній систематизації терміносистеми.

Отже, дослідження показує, що з-поміж традиційних способів термінотворення в медичній галузі найактивніше себе виявляє морфологічний, зокрема його різновид – афіксація. За термінологічної деривації в галузі клінічної медицини виявлено кілька тенденцій, основними з яких є: формування власного термінологічного фонду словотворчих засобів, тісна взаємодія національних та міжнародних компонентів, високий ступінь регулярності у формально-мовному оформленні, що пояснюється інтернаціональною природою формантів та їх регулярним зв'язком із певним словотворчим способом. Останнім часом дослідники приділяють дедалі більше уваги власним словотворчим ресурсам. Можна прогнозувати, що сучасне термінотворення в галузі клінічної медицини поглиблюватиме цю тенденцію, залучаючи до творення термінів інтернаціональні елементи та використовуючи вже застосовувані для розширення термінологічного фонду медичної науки.

1. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Л.О. Симоненко, С.О. Соколова, І.В. Коропенко. Київ, 1993. 237 с.
2. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: підручник. Львів, 1994. 216 с.
3. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1960. 436 с.
4. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. Київ, 1987. 212 с.
5. Русанівський В.М. Префіксальний словотвір. *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ, 1979. С. 228 – 284.

6. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. Москва, 1989. 246 с.
7. Чернявский М.Н. Латинский язык и основы медицинской терминологии. Минск, 1989. 382 с.
8. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору. Київ, 1958. 18 с.
9. Даниленко В.П. Скворцов Л.И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии. *Вопросы языкознания*. 1981. № 5. С. 7 – 16.
10. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М.А. Жовтобрюха. Київ, 1979. 406 с.
11. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. Київ, 1991. 152 с.

Nataliia Misnyk

DERIVATIVE PROCESSES AS THE ASPECT OF FORMATION OF TERMINOLOGICAL FUND FOR MEDICAL SCIENCE

The article is devoted to the consideration of the specificity of the derivation processes in the field of medical terminology. Among the traditional methods of terminating, morphological, in particular its variants - affixation and composition of words and bases are the most active in itself. In terminological derivation in the field of clinical medicine, several trends have been identified, the main of which are: the formation of its own terminological fund of word-formation means, the close interaction of national and international components, the high degree of regularity in the formal-linguistic design, which is explained by the international nature of formants and their regular communication with a certain word-making way. Recently, more and more attention has been paid to its own word-building resources. It is possible to predict that modern terminology in the field of clinical medicine will deepen this tendency by involving international elements in the creation of terms and using already used for the expansion of the terminological fund of medical science.

Key words: morphological method of term derivation, specificity of derivative processes, terminological fund of word-building means.

УДК 811.161.2'276.6:001.895

А.М. ВАРИНСЬКА
Н.М. КОРНОДУДОВА
м. Одеса, Україна

ІННОВАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОРСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті обґрунтовано появу інновацій у сучасній українській морській термінології; звернено увагу на чинники, що сприяли виникненню новотворів; проаналізовано й наведено приклади інновацій, утворених із використанням аббревіацій, метафор, запозичень і складних багатокomпонентних моделей.

Ключові слова: інновація, термін, сучасна українська морська термінологія, морська галузь, термін-словосполучення, неологізм, аббревіатура, метафора, запозичення.

Термінологічна система сучасної української морської термінології (далі – СУМТ) є рухливим шаром лексичної системи загальнонародної української мови. Дослідники свідчать, що «переважна більшість неологізмів (до 90%) – це терміни» [29, с. 377], а «нові поняття, що постають у науці, вимагають нових слів для називання» [23, с. 91].

Новизна запропонованої розвідки полягає в тому, що в ній уперше схарактеризовано інноваційні утворення, на прикладі яких показано динаміку розвитку СУМТ. Джерелом інновацій у СУМТ послуговували сучасні морські словники [26; 28], Національні стандарти України [9 – 11], а також навчальні посібники й підручники для вищих морських навчальних закладів України [2; 5; 8; 15; 30].

Розвиткові новотворення в термінології присвятили свої праці такі відомі мовознавці, як К.Г. Городенська [7], М.П. Кочерган [20], І.П. Ющук [31], О.І. Пономарів [23], Л.О. Симоненко [25], Г.С. Онуфрієнко [22], Ю.О. Карпенко [14], Л.А. Васенко [6], М.С. Зарицький [13], С.І. Дорошенко [12], тощо.

Окремі питання походження та функціонування української термінології, її складу й етапів становлення підлягали аналізу в наших попередніх дослідженнях [3; 4; 16 – 19].

Мета статті – обґрунтувати особливості появи й функціонування інновацій у СУМТ. Це й зумовило конкретні завдання, серед яких: спираючись на матеріали, присвячені морській галузі, виокремити інновації, що набули поширення; з огляду на теорії та класифікації, запропоновані науковцями, проаналізувати функціонування інновацій у СУМТ.

© А.М. ВАРИНСЬКА, Н.М. КОРНОДУДОВА, 2019

Морська термінологія сучасної української літературної мови «зараз перебуває у стані інтенсивної динаміки [22, с. 319]. Цей процес пов'язаний із прискоренням темпу розвитку світової морської галузі та «супроводжується появою термінів-неологізмів» [23, с. 91].

До загальномовних неологізмів, найістотнішою ознакою яких є велике поширення, зараховуємо в СУМТ такі інновації: *шенгенська віза, ліцензія, ваучер, транзит, форс-мажор, каботаж* тощо.

Певний шар СУМТ становлять індивідуально-авторські неологізми – «новотвори діячів науки, мистецтва, літератури» [12, с. 155]. Згадані інновації можуть виникати, наприклад, з потреб у корекції термінів, які вже є в обігу, чи за браком назв для нових понять. Так, автор одного з підручників зауважує, що «нечіткість формулювання, його розпливчастість відбивається навіть у самих термінах, що застосовуються у визначенні договору морського перевезення вантажу: «перевізник» і «фрахтівник», «відправник» і «фрахтувальник» і, на решті, «договір перевезення» і «договір фрахтування» [30, с. 134 – 135].

Інший науковець зазначає, що в Кодексі торговельного мореплавства «немає визначень певних правових категорій» [2, с. 7]. Пропонуючи власні визначення, він констатує, що «багато з дефініцій, які запропоновані у науковій роботі, можуть бути застосовані при розробці та впровадженні нової генерації навчальних посібників та підручників» [Там само, с. 9].

Появі загальномовних та індивідуально-авторських неологізмів у СУМТ сприяє й відродження в Україні деяких секторів морської галузі, зокрема тих, де певне місце посідає круїзний бізнес. Саме звідси пішли в обіг інновації: *рафтинг, круїзний ринок, індосамент, план-мапа судна, такс-фрі, європейська система, американська система*; назва спеціальності – *менеджер організації*; назви турів: *пекідж-тур, інклюзив-тур, «гастрономічний» тур, конфесіональний тур*. Нові види людської діяльності породили й нові слова – назви пов'язаних із цією діяльністю документів. Лексикон збагатився такими мовними інноваціями, як *дебоут-чартер, фрахт-контроль* тощо.

Для кращого розуміння інновацій автори вважають за необхідне подати дефініції до новотворів у самому тексті, наприклад: «введено поняття *маршрут-квитанції* – розрахункового документа, сформованого автоматизованою системою продажу проїзних (перевізних) документів відповідного виду транспорту та належним чином оформленого продавцем, що підтверджує оплату вартості перевезення і послуг з його оформлення» [8, с. 67].

У науковій мові особливого поширення набули інновації у формі аббревіатур, «їх вживають як терміни» [29, с. 7]. Проведені дослідження засвідчують, що «для пояснення складених термінів морської термінології часто використовують аббревіацію, форма фіксації якої дає змогу відтворити термінологічне значення навіть дуже складних морських назв, понять і висловів ясно й компактно, що підтверджує цінність таких процесів у сучасній українській літературній мові» [4, с. 36]. Наведемо приклади інновацій-аббревіатур у СУМТ:

1) літерні (ініціальні): *СЕКНІД* – система електронної картографічної навігаційної інформації та документування; *ЗАРП* – засоби автоматизованої радіолокаційної прокладки;

2) складові: *дигітайзер, шифтинг-борт*;

3) мішані: *картооб'єкт, рефулер* тощо.

Активним елементом у створенні інновацій у круїзному бізнесі виступають аброморфеми [29, с. 7], що повторюються в багатьох термінах і активно використовуються з різними словами, наприклад, *тур*–: *турагент*, *туроператор*, *туроператорська діяльність* тощо.

Особливої уваги заслуговують інновації, що виникають у зв'язку з підвищенням рівня автоматизації в морській галузі [5]. З'являються нові типи суден (*безекіпажні*), керовані дистанційно. З бурхливим розвитком мікропроцесорної інформаційної техніки в СУМТ маємо новотвори *судно-робот*, *автономне (безекіпажне) судно*, *оператор БМС*, *безекіпажні (роботизовані) технології*, *людино-машинна (ергатична) система*, *мостикові інтегровані системи*, *людино-машинний інтерфейс*; фіксуємо також інноваційні аббревіатури: *БМС* – *безекіпажні морські судна*; *ІУС* – *інформаційно-управляюча система*; *ДЕКвп* – *Electronic navigational chart data – ENCD*; *БДЕКвп* – *Electronic navigational chart data has – ENCBD* [5, с. 3 – 4].

З появою нового класу автоматизованих транспортних суден, «що управляються з мостика однією людиною» [5, с. 279], в СУМТ виникає інновація-аббревіатура *OMBO-ships (One Man Bridge Operated)*.

Розвиток СУМТ набув відображення й у новітній пресі. Так, у газеті «The maritime telegraph» читачам запропоновано ознайомитися з інноваціями-назвами сучасних суден: *harbor turboats (RSD Tug 2513 «Innovation»)*; *GAS CARRIER with an INVISIBLE BULB* тощо [27, с. 6].

Панівним засобом поповнення інновацій у СУМТ є запозичення, що у морській галузі набувають своїх особливостей.

Проведені дослідження дозволяють констатувати, що у складі СУМТ серед інновацій домінують іншомовні слова: *дебаркадер*, *репітер*, *транспортдер*, *афелій*, *б'єф*, *кліф*, *сюрвеєр*, *бушприт*, *нактоуз*, *декліна́тор*, *фалреп*, *рефакція*, *фертоїнг*, *галвінд*, *логер*, *альголог*, *пілерс*, *флютбет*, *мартін-гік*, *люверс* тощо.

Зазначені інновації з'являються «внаслідок безпосередніх контактів між народами – носіями різних мов чи опосередковано через інші мови» [1, с. 105].

Вагоме місце в інноваційних процесах, що активізувались у СУМТ останнім часом, посідають метафоричні й метонімічні перенесення, які «є ключем до розуміння багатьох проблем сучасної науки і, зокрема, проблеми презентації нового знання» [21, с. 81] і становлять «перший етап формування значення деяких наукових понять» [21, с. 82].

Серед інновацій метафоричного плану виокремлюємо такі вислови: *стійкість резидентів*, *безпечна ізобата*, *індекс серйозності*, *навантаження карти*, *приголомшлива паралельність*, *активність маневрування*, *хвилювання судна*, *архітектура автоматичних комплексів судноводіння*, *око програми*, *порт протоколу*, *атака на відмову в обслуговуванні*, *компроміс системи* тощо.

Образність метафор у повсякденному використанні поступово втрачається, «слово деметафоризується і може ставати матеріалом для нової метафоризації» [24, с. 94]: *комп'ютерний вірус*, *око тайфуна*, *ніс судна*, *лист обшивки*, *крило вітрильника*, *гирло річки*, *профіль лопатки*, *повітряна подушка*, *караван суден* тощо.

Неабияк активізують процес виникнення інновацій терміни-словосполучення, що дають назви новим поняттям морської галузі. Вони утворюються «внаслідок поєднання в одне ціле кількох слів, що виражають певне термінологічне

поняття, мають дефініцію, позбавлені емоційно-експресивної конотації» [13, с. 71].

За своєю структурою ці терміни, як засвідчують попередні дослідження, можуть бути дво- й багатокomпонентними [19, с. 25 – 29]. У СУМТ функціонують різні – від двокомпонентних моделей до чотирнадцятикомпонентних, наприклад: *вантажі, які вивозяться з країни внутрішніми водними шляхами; автономні судна; безекіпажні морські системи; точка лінії положення визначальна; полюс географічної системи координат квазіпівденний; значення середньої квадратичної похибки виміру статичне; напрям великої осі еліпса похибок відносно меридіана; кут відхилення головної осі чутливого елемента від площини меридіана; коефіцієнт переходу від статичного значення середньої квадратичної похибки до похибки (m), що відповідає імовірності P тощо.*

Такі інноваційні новотвори громіздкі за структурою, незграбні за конструкцією, незручні до вимови та написання. Вони «вступають у вільні сполучення з іншими термінами та словами загальнолітературної мови, а потім включаються в більш широкий контекст» [22, с. 314]. Тому мовознавці пропонують уживати замість них аббревіатури й символи. Наводимо приклади, взяті до використання в СУМТ із Національних стандартів України [9 – 11], бо вони «служать і для репродукції знань, і для створення нових знань» [13, с. 101]: *прийо́моінди́катор радіонавігаційної системи (наземної) – прийо́моінди́катор РНС, ПІ РНС; кут відхи́лу головної осі чу́тливого елемента від пло́щини ме́риди́ана – α ; зада́ний коефі́цієнт пере́ходу від радіа́льної се́редньої квадрати́чної похи́бки місця (M) до радіа́льної похи́бки місця (R_p), що відпо́відає вірогідно́сті $P - K_{зад}$.*

У Словнику морської термінології [26] зафіксовано такі аббревіатури: *газотурбінна установка – ГТУ; імпульсно-фазова радіонавігаційна система – ІФРНС; поправка магнітного компаса – (Δmk) тощо.*

Цілком зрозуміло, що автори в навчальному посібнику подають, наприклад, окремим розділом «Деякі скорочення в українських науково-технічних текстах»: *АОМ – аналогова обчислювальна машина; ФАПЧ – фазове автонідстроювання частоти; СМЗ – система математичного забезпечення* [6, с. 53 – 62].

Автор монографії, в якій «розкриваються сучасні тенденції і принципи розвитку торгового судноплавства і формування структури ринку морських перевезень» [15, с. 3], вважає за необхідне подати у глосарії як загальнопоширені аббревіатури, що функціонують у сучасній морській транспортній індустрії, так і аббревіатури-запозичення, які є інноваційними у СУМТ, серед яких: *ОПЕС – організація країн нафтового експорту; СК – судновласницькі компанії; ФР – фрахтовий ринок; МКУБ – Міжнародний кодекс з управління безпекою; BIMCO – Baltic and International Maritime Council; CAMP – Capital asset pricing model – модель оцінки капітальних активів; ERSTU – European River Sea Transport Union.*

Отже, інновації в термінології будь-якої галузі є потужним рушієм її становлення й розбудови цієї галузі. Вони дають змогу зафіксувати ще й «тенденції розвитку мови – організму живого, динамічного, пов'язаного з життям і змінами суспільства» [12, с. 156]. Інновації в СУМТ без перебільшення збагачують мову загалом, що засвідчує рухливість її лексичного складу. Це сприяє динамічним змінам у лексичній системі сучасної української літературної мови.

1. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства: навч. посібник. Київ: Вища школа, 2006. 143 с.
2. Брильов О.А. Арешт суден по забезпеченню морських вимог за законодавством України. Миколаїв: Атол, 2002. 242 с.
3. Варинська А.М., Корнодудова Н.М. Періоди формування морської термінології і її відбиток в українських пам'ятках писемності і словниках. *Семантика мови і світу*: Матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 26 – 28 вересня 2012 р. Івано-Франківськ, 2012. С.71 – 73.
4. Варинська А.М., Корнодудова Н.М. Функціонування аббревіатур у морській термінології. *Дослідження з лексикології і граматики української мови*: Зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 14. С. 31 – 37.
5. Вагущенко Л.Л., Кошовий А.А. Автоматизовані комплекси судноводіння: підручн. Київ: КВІЦ, 2000. 292 с.
6. Васенко Л.А., Дубічинський В.В., Кримець О.М. Фахова українська мова: навч. посібник. Київ: ЦУЛ, 2008. 272 с.
7. Городенська К.Г. Нові запозичення та новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць, Київ, 2009. Вип. VIII. С. 3 – 9.
8. Дем'янченко А.Г. Основи круїзного бізнесу: навч. посібник. Одеса: ОНМА, 2011. 240 с.
9. ДСТУ 4509: 2005. Морська навігація. Терміни та визначення понять. [Чинний від 2007–04–01]. Вид. офіц. Київ: Держспоживстандарт України, 2007. 31 с.
10. ДСТУ 4386: 2005. Морська навігація та навігаційне обладнання суден. Умовні позначення та скорочення. [Чинний від 2005–14–11]. Вид. офіц. Київ: Держспоживстандарт України, 2006. 70 с.
11. ДСТУ 4475: 2005. Обладнання навігаційне суднове. Терміни та визначення. [Чинний від 2005–11–25]. Вид. офіц. Київ: Держспоживстандарт України, 2006. 29 с.
12. Дорошенко С.І. Загальне мовознавство: навч. посібник. Київ: ЦНЛ, 2006. 288 с.
13. Зарицький М.С. Актуальні проблеми українського термінознавства: підручник. Київ: ІВІЦ «Видавництво «Політехніка»; ТОВ «Фірма «Періодика», 2004. 128 с.
14. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. 336 с.
15. Колегаєв І.М. Принципи конкурентного розвитку спеціалізованого розвитку спеціалізованого судноплавства глобальної морської транспортної індустрії. Одеса: НУ «ОМА», 2017. 332 с.
16. Корнодудова Н.М. Багатозначність та синонімія у сучасній українській морській термінології. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць, Київ. 2009. Вип. VIII. С. 135 – 138.
17. Корнодудова Н.М. Походження, склад і функціонування морської термінології в українській літературній мові. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2010. Вип. 10. С. 280 – 284.
18. Корнодудова Н.М., Баранова М.А. До питання функціонування метафор у сучасній українській морській термінології. *Проблеми розвитку науки та освіти: теорія і практика*: Матеріали міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 29 – 30 квіт. 2016 р. Київ, 2016. С. 51 – 54.
19. Корнодудова Н.М., Баранова М.А. Структура багатокomпонентних термінів у морській термінології. *Південь України: етнографічний, мовний, культурний та релігійний вимір*: Матеріали міжнар. наук. конф., м. Одеса, 24 – 25 квітня 2015 р. Одеса, 2015. С. 25 – 29.
20. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручн. Київ: Видавничий центр «Академія», 1999. 288 с.
21. Кулиев Г.Г. Метафора и научное познание. Баку: ЭЛМ, 1987. 156 с.

22. Онуфрієнко Г.С. Науковий стиль української мови: навч. посібник. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: ЦУЛ, 2009. 392 с.
23. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник. 3-тє вид., перероб. і доп. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 248 с.
24. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ: Наук. думка, 1988. 240 с.
25. Симоненко Л.О. Актуальні проблеми сучасного українського термінознавства. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. 8. С. 9 – 15.
26. Словник морської термінології: рос.-укр. з англ. відповідниками / наук. ред. Н.М. Неровня. Київ: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. 282 с.
27. Tatianchenko V. A gas carrier with an invisible – a novelty of shipbuilding? The maritime telegraph. 2018. 12 July (№14). P. 6.
28. Тлумачний англо-російсько-український словник транспортних термінів: 447 термінів / уклад. В.І. Чекаловець та ін. Одеса: ОНМУ. 2007. 247 с.
29. Українська мова: енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. 752 с.
30. Шемякін О.М. Міжнародне приватне морське право. Одеса: ЛАТСТАР, 2000. 292 с.
31. Ющук І.П. Українська мова: підручник. 4-тє вид. Київ: Либідь, 2008. 640 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМТ – сучасна українська морська термінологія

Alla Varynska

Nataliya Kornodudova

INNOVATIONS IN MODERN UKRAINIAN MARITIME TERMINOLOGY

Maritime terminology of the modern Ukrainian literary language nowadays is at the stage of intensive dynamics. This process is caused by development of the world maritime industry. It is accompanied by occurrence of terms – neologisms.

This article is of high priority because there is no systemic and well-grounded research of innovations in modern Ukrainian maritime terminology. It is focused on the factors due to which new formations in modern Ukrainian maritime terminology are created; processes of occurrence of innovations at the level of research of general-linguistic and individual author's neologisms are highlighted.

The research describes and considers by examples the innovative processes which cause the occurrence of new abbreviated formations. They help to recreate terminological meaning of complicated maritime names, concepts and expressions to make it clear and precisely.

This article also investigates metaphorical innovations which are actively applied in maritime terminology and are the key to understanding of many concepts.

Special attention is paid to innovations which have arisen due to borrowings as a consequence of contacts between nations or indirectly through other languages.

Active process of innovations is also promoted by the terms – word-combinations which reflect the meaning of new concepts of maritime industry. They are formed as a result of several words reflecting a certain terminological concept combination.

Innovations in modern Ukrainian maritime terminology promote to development of modern Ukrainian literary language proving its mobility and consistency.

Key words: innovations, term, maritime term, modern Ukrainian maritime terminology, maritime industry, neologism, abbreviation, metaphor, borrowings, compound term.

Р.В. МІНЯЙЛО
м. Харків, Україна

РИБАЛЬСЬКА ЛЕКСИКА В СТУДІЯХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ

У статті проаналізовано внесок українських науковців у дослідження рибальської лексики. Праці лінгвістів спрямовують до її подальшого вивчення у світлі етнолінгвістичних, соціолінгвістичних, психолінгвістичних та інших мовознавчих проблем. Це вможливить якнайглибший етимологічний і структурно-семантичний аналіз таких найменувань, допоможе структурувати лексичну підсистему сфери рибальства як складник матеріально-духовної культури українців.

Ключові слова: студії з рибальства, матеріально-духовна культура України, рибальська лексика, рибальські етимони.

Рибальська культура мала величезний вплив на розвиток людства й відобразилася в усіх сферах матеріально-духовної культури. Саме тому лексику цього стародавнього промислу досліджувало не одне покоління вітчизняних науковців: І.Г. Верхратський, В.О. Шухевич, В.І. Василенко, Ф.К. Вовк, Б.В. Юрківський, О.Т. Горбач, А.А. Берлізов, Г.Д. Тарасенко, В.Т. Коломієць, Є.М. Мотузенко, І.Г. Ліпкевич, Г.І. Халимоненко та ін.

Сьогодні вагомий доробок учених на ниві мовного світу рибальства потребує належного осмислення та впорядкування, адже вербальна інтерпретація залежить не лише від об'єктивної характеристики, а й від уявлень про об'єкти та явища, пов'язані з досвідом минулих поколінь. Важливо дослідити, коли зародився мовний світ рибальства в культурному просторі України, як розвивався, чи повторювався / змінювався зміст слів зі зміною / вдосконаленням реалій.

Мета розвідки – висвітлити значний внесок науковців у дослідження рибальської лексики та, спираючись на ці здобутки, визначити подальші шляхи структурування лексичної підсистеми сфери рибальства як складника української культури.

У шести випусках «Початків до уложення номенклатури й термінології природописної, народної» (1864 – 79) природознавець і філолог І.Г. Верхратський зібрав близько 440 українських іхтіоназв південно-західного наріччя, зробивши цінне спостереження: кількість найменувань залежить від розміру риби, оскільки менші мають найбільше говіркових назв [5, с. 91]. Народні іхтіоназви є й в інших працях: «Словарцях», доданих до праць «Говір замішанців», «Про говір долівський», «Про говір галицьких лемків», «Говір батюків». Для ареалогії надзвичайно важливо, що вчений часто зазначав місце фіксації варіантних найменувань. Неоціненний внесок І.Г. Верхратського в систематизацію народних назв риб, що побутують паралельно з іхтіономенами й незалежно від них. Так, доповнивши в «Нових знадобах номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людьми» (1908) синонімічні ряди новими назвами риб, науковець подав і зовсім нові, напр.: *Rhodeus amarus* Ag. *Bitterling*. *Горупля – Гирчавка – Смаркуля – Сокирка – Праничок – Пляскачка – Цена – Цепу-*

ха – Мулка – Мультка – Попадька – Плостівка – Череванька – Черевуга – Черевушка – Плясканка – Гіркованя – Попадиця – Попада – Попачька – Пічовага – Плесконька – Плясканя – Плясканка – Черевуха – Черевушка [8, с. 76].

У п'ятитомній праці В.О. Шухевича «Гуцульщина» друга частина першого тому (1899) містить розділ «Звичайні заняття гуцулів», у якому в підрозділі «Рибарство» представлено рибальську номенклатуру з описом і рисунками реалій. Цінність оприлюдненого етнографом матеріалу виявляється в багатьох аспектах.

Докладно описано кожну деталь конструкції снасті, як-от *пріпадь*, *спадь*, *гогівник* у *вёршки* (рід плетеного з лозини коша): «ширший отвертий бік вершки се *пріпадь*, середина – *спадь*, а звужений кінець прикритий плитою – *гогівник*» (1899 Шух., с. 255).

Витлумачено функційне призначення цих конструктивних складників, наприклад, *ззубці*: *ззубці остий не дозволяють рибі вихопити ся* (с. 251), *облук*: *аби саківно не запуталось а риба могла заплити аж у сам гогівник, розп'яте саківно ще облуком, що іде від попруги до дуги а відси до гогівника* (с. 253), *крил*: *крила не пускають рибу піти боком, вона паде у ятір, з якого не пускають її зябра* (с. 255), *гребеня*: *рушає ногою гребінь, а той розрушує зубами каміне і полошить слижі, бабці, плістки, що, утікаючи з водою, падають у наставлений сак* (с. 256).

Реалемний план рибальської сфери супроводжують етнокультурні коментарі обрядових дій, якими супроводжують кожен етап виготовлення рибальського знаряддя.

1. Підготовлювання матеріалу, напр.: *ости клеple циган – коваль, з 9-тьох найдених підків* (с. 250).

2. Вибір місця виготовлення певної деталі: *Саківно плете циганка з грубих ниток; її треба просити, аби плела на роздорожю тай тоді, як ідуть люде на ярмарок* (с. 253). Пор. з оповіданням І.С. Нечуя-Левицького «Рибалка Панас Круть», у якому дід Панас розкриває напарникові Паньку свою таємницю, що замолоду йому не ловилася риба і він пішов «до знахура», який порадив чинити так (цитую за виданням 1913 року – Р. М.): *В неділю або велике свято яке зачни ти плести невод під церкою, як почнуть дяки співати «Іже Херувими», а як стануть люде причащатись, скуй гачок на удку. От тоді все само так і полізе тобі в руки* [6, с. 27].

3. Процес виготовлення знаряддя, напр.: *при кованю остий не сьміє він [коваль] ані раз за дурно ударити клевцем по ковалі, лише все по зелізі, з якого робить ости, аби потому рибар не закидав за дурно остий на рибу* (1899 Шух., с. 250); *Рибар іде з остами у ліс, там рубає остівно правою рукою на ліво, але так, аби утяв його від разу...* (с. 250).

4. Особливості оплати за виготовлення важливої деталі: *З ковалем не вільно за роботу остий торгувати ся, бо би була перёрвиця в рибі – часом вона ловила би ся а часом ні* (с. 250).

5. Поводження зі здобиччю: *Як убє [рибар остями] першу рибу, відкусиє її зубами фіст, жв'ячить його, після чого спльовує на рибу, кажучи: «Як трави в поли, листу в лісі, піску в морі, тільки риби у мене»* (с. 251).

Народознавець і дослідник народних ремесел Полтавщини В.І. Василенко в 1885–86 рр. (часовий відрізок експедицій зазначив він сам у доповіді «Къ

вопросу о толковомъ словарѣ Украинской народной терминологіи» (1902) – Р. М.) зібрав цінний матеріал про рибальство краю, детально описавши кожне знаряддя і його складники, а також технологічні особливості промислу. Так, у підрозділі «Неводъ и его оснастка» учений характеризує різновиди невода: *стовпований* – у якому плахи прикріплені по своїй довжині, до кодоли і подовжній – коли плахи пришиті по своїй ширині й глибше занурюються у воду (1902 Вас., с. 186), складники невода: *стовп* – шишті частини невода в довжину 100 – 150 сажнів, *плáха* – складова частина невода, по Дніпру в 4 сажні, по Пселу в 2½ – 3 сажні, *кодóла* – канат по всій довжині стовпа, до якого прикріплено плахи, *жмакі* поплавці з кульок рогозу, *наряд* і *галагані* поплавці з кори осокору, *пóлявина* частина стовпа, що складається з 4 вічок сітки дев'ятки, або з 3 вічок семиразки, *грюзь* – грузила з каміння, які нав'язують унизу невода через 2 – 3 сажні, *матнѣ* – куль або центральна частина невода зі значно густішою сіткою, *кúга* – поплавок для матні, зазвичай дерев'яна діжечка в ¼ відра, прив'язана до матні, щоб вказувати на центр невода, *кляшникі* – крила невода з дерев'яних кілків, зв'язаних з кінцями стовпа; до них підвішують вагу, щоб вони сягали дна, *вуздá* – довга, до 100 сажнів, *мотузка*, прив'язана до кляшників, щоб витягати невід на берег (с. 185 – 186).

В.І. Василенко тлумачить значення стійких словосполук із мовлення наддніпрянських рибалок, напр.: *пускається в пáхву* – *призбирається біля 1/3 частини довжини плахи під час складання стовпа, стає на стоячу* – *рибалка, одягнувши на себе лямки вузди, виходить на берег і тягне до себе невід, вибігає з заводом* – *керманич заводить кінці вузди, описуючи човном коло такого радіуса, який дозволяє довжина мотузки* (с. 186).

Заслуга В.І. Василенка й у тому, що він систематизував народну рибальську термінологію Полтавщини, оскільки в його словникові можна виділити гіпонімні ряди, напр.: *семиразка*, *дев'ятка*, *десятка*, *дванадцятка*, *п'ятнадцятка*, *вісімнадцятка*, *двадцятка* (назви сіток залежно від кількості вічок, що вміщуються в ¼ аршина в усі її сторони) (с. 187); суто рибальські дихотомії: *верхі* – *верхня частина невода з поплавцями* ↔ *споді* – *нижня частина невода з грузом* (с. 186), *стояче крило* – *верхнє крило невода* ↔ *завіднє (забіжнє) крило* – *нижнє крило невода* (с. 186 – 187), *запускна ополонка* – *центральна ополонка, яку вирубують посередині річки, а до берега декілька ополонки менших за розміром* ↔ *здобйма* – *вихідна ополонка, яку роблять поблизу берега, щоб виймати з води хохлю і прив'язаний до неї невід* (с. 187) тощо.

Лексику українського рибальства в Добруджі відбито в працях Ф.К. Вовка. Зокрема етнограф писав, що фахівцями з будівництва гардів на дунайських гирлах уважали виключно руснаків, тобто українців, «і хто б не був хазяїном ерика, то за *гараджя* – *завше українець*» (курсив Р. М.) [1, с. 40].

Лексикографічні праці 2-ої пол. XIX – 1-ої пол. XX ст. засвідчили численну й тематично багату українську лексику, закорінену в професійно-термінологічну систему рибальства. За приклад може правити зафіксована Д.І. Яворницьким лексема *кóйлати* – *укладати невід колами* (1920 Яворн., с. 366), яка в українських говірках Одещини пов'язана зі стійкою словосполучкою *кида́ть кóйлом* – *кидати у воду сітки купою на початку рибальства* (СУГО, с. 102).

У першій половині XX ст. в лексикологічному аспекті важливою була розвідка Б.В. Юрківського «З рибальської термінології с. Дуфінки на Одещині» з

ареальною та регіональною професійною лексикою на позначення важливих предметних і абстрактних категорій: *плав* – *скупбрийні сіті, що лежать на поверхні моря* (1928 Юрк., с. 82), *пóпуск* – *шматок канату, яким прикріплюють махалку до сітей* (с. 82), *бризк* – *однотайний удар табуна скупбрії по воді, скид – виплигування риби вгору* (с. 80), *зані́р* – *положення скупбрийних сітей, покладених на дно моря за допомогою грузків* (с. 81), *нака́т* – *мертвий зиб на морі, що не має гребенів, без шуму* (с. 82), *одхва́т* – *різка зміна вітру на морі* (с. 82) тощо.

На початку другої половини ХХ ст. (1958) О.Т. Горбач закликав дослідників «якнайповніш зібрати морські терміни наших приморських говірок і призадуматися, які серед них найкраще змогли б заступати занесене те чи друге чуже слово» [2, с. 56]. Перед собою вчений поставив завдання висвітлити українські морські терміни в їхньому історичному розвитку. Дослідивши підсистеми морської й судноплавної термінології як переважно слов'янські, мовознавець виділив гідрографічну, суднобудування, *рибальства* (курсив Р. М.) і кліматичну. Упродовж V – X ст., висновує О.Т. Горбач, на річкових шляхах Дністра, Дніпра, Дінця мадярські кочовики серед найперших запозичували слов'янські назви на позначення розвиненішої техніки рибальства, як-от: *szégye* – *прилад до риболовлі* ← укр. *сіжа*, *varsa* – *верша*, *рибальський прилад* ← укр. *верша*, *tanya* – *річкова глибина*; *(рибальський) курінь над водою*; *шона*; *хутір* ← укр. *тоня* [там само, с. 46].

Серед найперших морських термінів дослідник також визначив скандинавські за походженням, з-поміж яких виділяються рибальський термін *кодола* – *канат при неводі* (зі ст.-шв. *kadhal* *якірний канат*) і номен *оселедець* (зі ст.-норд. *sild* «т. с.») [там само, с. 35]. Грецькі корені мають назви дрібних рибальських суден, набережних улаштувань і чорноморських риб, які запозичено пізніше (у XVI – XIX ст.). О.Т. Горбач установив численні тюркські запозичення різних часових шарів: *каюк* – *річковий човен з цілої колоди* ← *kajuk* «т. с.», *чайка* – *козацький човен* ← *šajka* – *човен*, *сага* – *річковий залив* ← *sagha* – *устя річки, койлити – складати канат кружевнами* ← *koymak* – *складати*, *балберка* – *рід крючків на рибу на шнурку з поплавцями* ← *beraber* – *разом*, *тербук* – *рід сака на обручі* ← *torba* – *мішок* [там само, с. 47], *катран* – *чорноморська акула* ← *katran* – *смола* [там само, с. 36], *чабак* ← *шабак* – *вобла* (1969 Горб., с. 359), *ярма* – *великий сом вагою від 4 кг* ← *yarma* – *бамбула і япрак* – *великий сом вагою від 2 кг* ← *yaprak* – *лист(ок)* (с. 379) тощо.

1958 року також вийшов «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області» А.А. Москаленка, у якому чільне місце посіла ареальна і регіональна лексика рибальства. Окремі назви утворюють гіпонімні ряди, як-от: *австріяк* – *світлого кольору бичок, що водиться на дні Дністровського лиману* (1958 Моск., с. 13); *мурзак* – *порода бичків, яка водиться на дні лиману в мулі* (с. 51); *піску́н* – *бичок, що водиться на піщаному дні Дністровського лиману* (с. 58).

Наступного року корпус рибальських номінацій збагатилася лексикографічна праця А.А. Берлізова «Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я», у якій дослідник представив професіоналізми рибальського промислу дослідженого регіону, серед яких чимало загальноновживаних слів і різногалузевих професіоналізмів (у тому числі історизмів) із конкретизованим

значенням: *розшив'ять* – відділяти четверту чи шосту частину невода, тобто пришивку або кусок від усього невода (1959 Берл., с. 69), *карбув'ять* – різати ножем рибу поперек тулуба (с. 45), *підпушіти* – вздовж верхів чи сподів снастей пришити частину сітки чи мату́ли (с. 61), *заст. паюва́ти* – рибалити у власника рибальських знарядь за певний пай (с. 59), *заст. роздуб'анити* – розділити гроші чи рибу між рибалками, які брали участь у рибальстві (с. 68) тощо.

У структурно-семантичному аспекті цінність праці полягає в тому, що в ній докладно схарактеризовано всі значеннєві відтінки лексико-семантичних варіантів: напр., *коїлати* – збирати канат у коло для зручності користування ним під час рибальства неводом і збирати невід з мату́лою, верх'ами і спода́ми, коли невід треба стелити по березі для сушіння чи зносити сухий до човна перед виїздом на рибальство (с. 47), *доїти* – шарпати невід у процесі рибальства, коли його тягнуть із води руками за верхи і споді і шарпати невід, коли не вистачає канатів, щоб дістатись до берега човнами (с. 40).

Особливо цінними є численні стійкі словосполучення з мовлення рибалок Нижньої Наддністрянщини, серед яких можна виділити такі тематичні групи: а) лаштування снасті: *набира́ть не́вода* – класти невід у човен в певному порядку перед виїздом на рибальство (с. 54), б) задіювання снасті: *посі́пать сі́тки* – поставити сітки у воду на деякий час на пако́лах, щоб у них плу́талась і ловилась риба (с. 64), в) задіювання конструктивного складника снасті: *загру́зять крило́* – придавити нижню частину невода вниз під час рибальства (с. 9), г) кульмінаційна промислова дія: *ві́слонити на здо́йму* – звести кри́ла, тобто кінці невода докупі на здо́йму – місце, де будуть вибирати невід з води під час рибальства (с. 34), *слоні́ть на послон* – зводити крила невода докупі під час рибальства (с. 72), г) завершальна промислова дія: *брат'ь споді́ на ві́ворот* – тягнути невід з води на сушу руками за верхі́ і споді́ в такий спосіб, щоб споді́ були відвернуті назовні (с. 31), д) упорядковування снасті після промислових дій: *перебіра́ть сі́тки* – виплутувати з сіток рибу чи траву після рибальства тягу́лями чи авчиками (с. 59), е) загальна назва комплексу промислових дій: *стягну́ть то́ню* – протягнути певний простір води неводом, виловлюючи на ньому рибу (с. 74).

Лексикологічна студія Г.Д. Тарасенка «Місце рибальської лексики Середньої Наддніпрянщини в словниковому складі української мови» (1961) доповнила досліджуваний корпус одиниць і розширила його горизонти в парадигматичному аспекті, напр.: *верхова́* і *сподова́ ри́ба* (за місцем перебування), *невідна́* і *сі́тна́ ри́ба* (відповідно до задіюваної снасті), *введéньський* – *роже́ственський* – *хре́щéньський миньо́к* (назви пов'язані зі святами різдвяно-новорічного циклу) тощо [10, с. 59].

1978 року В.Т. Коломієць публікує наукову працю «Ихтиологическая номенклатура славянских языков как источник исследования межславянских этнических взаимоотношений». Комплексне застосування історико-географічних даних і лінгвістичних міркувань дозволило вченій розкрити походження іхтіоназв, зокрема з'ясувати етимологію загальнослов'янської назви ляща, яка виникла первісно в районі середньої течії Дніпра в звуковій формі *leščь* (*ljaščь) і звідси поширилася на інші частини слов'янської мовної території, зазнавши в західнослов'янських говорах різних фонетико-словотвірних субституцій [3, с. 17 – 18].

В.Т. Коломієць закликала дослідників уважніше ставитися до всіх етимологічних версій під час вивчення назв риб. Так, мовознавець пише, що варто було б уважніше поставитися до неприйнятої М. Фасмером етимології Ф. Міклошича і О.Г. Преображенського, які зіставляли назву із *шарити* – (пор. ст.сл. *шаръ* – , болг. *шар* – *пляма*; *плямистий*, схв. *шѣра* – *плямистість*, слн. *šar* – *блискучий, плямистий*», *šara* – *плямистість* та інші, які, очевидно, належать до тюркського джерела, представленого, напр., у чув. *sara* – *фарба, sarla* – *фарбувати*). Спираючись на цю етимологію, слово можна було б пояснити як утворене від запозиченого *шар* – *плямистий, яскравий* за допомогою слов'янського суфікса *-ан* на взірць слів рос. *лобан, голован, кожан, пузан* тощо [там само, с. 22].

1983 року побачила світ монографія В.Т. Коломієць «Происхождение общеславянских названий рыб». У цій науковій праці багато важливої інформації для подальших досліджень рибальської лексики за хронологічним принципом. Зокрема, мовознавець навела один із дуже рідкісних прикладів подвійного етимологічного зв'язку, що постав внаслідок історично обумовлених змін у структурі іхтіоніма *плотва́*, коли зв'язок із дієсловом *плити* (*пливти*) міг зникнути після вокалізації ерів, тобто не раніше X ст. в південнослов'янських мовах і не раніше VIII ст. у східно- й західнослов'янських. До того ж, поява у східнослов'янських мовах на місці ь голосного *о* (у сх. *а*) відразу ж обумовила зв'язок із основою *плоск-*, *пласт-*. Після встановлення зв'язку назви *плотва́* та ін. зі значенням «плоский» відповідно змінилося коло позначуваних цією назвою видів риб: воно обмежалося такими видами, які дійсно відрізнялися помітно пласкою формою тулуба [4, с. 74].

У другій половині XX ст. в лексико-семантичному й історико-етимологічному аспектах рибальську термінологію Північно-Західного Причорномор'я вивчав Є.М. Мотузенко, використовуючи методику добирання й зіставляння великої кількості передбачувано споріднених найменувань із тотожними значеннями в різних риболовецьких терміносистемах. Так, генетичну належність рибальського терміна *мотня́* вчений підтвердив численними спільнокореновими утвореннями у слов'янських і неслов'янських мовах, де мотивувальною ознакою є головна, основна і, як правило, центральна частина чого-небудь (рос. *ма́тика* – *середина чого-н.*, *ма́тица* – *головна, основна частина чого-н.*, *середина чого-н.*, чes. *mater'ský* – *головний, основний*, серб. *ма́тичин* – *головний, основний, центральний*, фр. *tere* – *мати і основний, корінний, головний*, тур. *apa* – *мати і основний, головний*, фін. *etä* – *мати і головний*).

Ще одним доказом на користь етимона *мати* є входження найменувань *мотня́*, *матня́*, *ма́тица* в стійку мікросистему назв цієї снасті та її складників із просторовим мотивуванням кожної кореневої морфеми (пор. *верхі́* – *верхній канат з поплавцями*, *споді́* – *нижній канат з грузилами*, *крі́ла* – *бокові полотнища*). Судячи зі взаємного розташування частин невода, цим значенням може бути центральний, середній. Так само мотивовані за ознакою «головний, основний, центральний» і споріднені з рибальським терміном найменування головного русла річки, кіля човна, центрального стельового бруса, а також і «нерибальське» значення слова *мотня́* – *середня обвисла частина козацьких шаровар* [9, с. 243 – 248].

1993 року І.Г. Ліпкевич захистив кандидатську дисертацію «Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини», у якій узагальнив і докладно проаналізував лексичне багатство цього споконвічно рибальського ареалу. Здебільшого досліджені назви утворюють багаточленні синонімічні ряди, напр.: *двієнька, двойняк, калітка, патринерка* «два перерваних вічка в полотні рибальської сітки» [7, с. 78]. У деяких синонімічних рядах виділяються рідко-вживані й застарілі назви, пор.: *присада, присадка, поса́д, оса́да, пожілина, по́ле*, рідк. *огні́во* – *велике півоко між полотном снасті і її обіркою (кодолою); хапа́, накрива́чка, сапе́т, сапе́та, сапе́тка, сапе́точка, корзі́на*, заст. *Крі́вда* – *риболовне знаряддя, виплетене з лози або із сітки у вигляді корзини з вушками без дна (у деяких місцях з держакон)*, яким *накривають рибу в замуленій воді* [там само, с. 79 – 80, с. 107]. Крім детального тлумачення назв, по змозі дослідник розкриває їхню внутрішню форму, напр.: *реге́ля, реге́лька, ра(у)ге́ля* (етимологія неясна), *тапта́* (назва походить від *топтати*) – *рибальська снасть з довгим держакон, прикріпленням до тригранної піраміди (рідше півкруга, чотирикутника), яка обтягнута з боків сіткою* [там само, с. 105 – 106]. Привертають увагу назви, що постали на основі конструктивної та функційної подібності реалій різних промислів, засвідчивши, крім рибальської, різні фахові спеціалізації: *батіжо́к* – *вудка, якою ловлять рибу, не застосовуючи поплавка* [там само, с. 115] від *баті́г*, своєю чергою похідного утворення від *бат* – *палка* за допомогою суфікса *-og-* (ЕСУМ, I, с. 150); *по́ле* – *відстань між вузлами мотузка (на верхній і нижній кодолі снасті)*, яким *полотно прив'язують до кодів сітки* від псл. **roľe* – *відкрите місце, простір; рівнина, поле; рілля*, похідника від **roľ* – *широкий, плоский, порожній, неродючий* (ЕСУМ, IV, с. 487); *рідка́ сітка* – *сітка з великим (50 мм і більше) розміром вічка в полотні* [7, с. 81], *густа́ сітка* – *сітка з малими вічками в полотні*, *трьохсте́нка* – *сітка, побудована з трьох полотен* [там само, с. 86].

Запозичення з тюркських мов в українську лексику рибальства ґрунтовно дослідив Г.І. Халимоненко, констатувавши, що серед іхтіоназв, назв рибопродуктів, методів їхнього приготування загальноновживаною стала лише незначна кількість тюркізмів: *балик, карась, сазан, севруга, судак, сула, таранка, чабак, кефаль, чехоня*, а інша номенклатура лишилася законсервованою в статусі професіоналізмів промислового рибальства переважно на півдні України (Нижнє Подністрів'я, Нижнє Подніпров'я, Чорноморщина): *авата, баламут, галаган, галган, каракут, карандич, касп'яга, кузан, курланчуг, мурзак, саламура, тузлук, чечуга, чига, чилик, шамая, шаран* [11, с. 42]. Учений дійшов висновку, що «фіксація цих професіоналізмів лише у певних регіонах України дає підставу говорити, що це – субстратні входи з говорів тюрків Степової України. Очевидно, це кипчакізми, а конкретніше – лексика з говорів колишньої Золотої Орди, ногайських говірок та кримсько-татарської мови» [там само, с. 43]. Науковець вирізняє і «дуже давні запозичення: з мови булгарів та хозарів або чорноклобуцького населення та половецьких говорів. Це, перш за все, терміни *ватаг, ватага, гард, карась, отаман, сазан, шаран*, можливо, *байдак і чордак*» [там само].

Упродовж 2-ої пол. XX – початку XXI ст. багато рибальської лексики зафіксовано в діалектних словниках А.А. Берлізова (нижньонаддністрянські говірки), В.С. Ващенко (полтавські говірки), П.С. Лисенка (поліські говірки),

М.Й. Онишкевича (бойківські говірки), М.М. Корзонюка (західноволинські говірки), А.Т. Сизька (говірки південно-східної Полтавщини), В.А. Чабаненка (нижняонадніпрянські говірки), О.М. Євтушка (говірки Рівненщини), Г.Л. Аркушина (західнополіські говірки), Н.В. Гуйванюк та ін. (буковинські говірки), О.І. Бондаря та ін. (українські говірки Одещини). До цього списку можна додати книгу І.І. Турянина «Рибы Карпатських водоем» (1982) із ґрунтовною характеристикою усіх порід риб цього ареалу. Прикметно, що біолог своїми дослідженнями синонімічних ареальних іхтіоназв стимулював інших дослідників до історико-етимологічних студій. Спираючись на закарпатські назви харіуса *рапа, рапан, рапийдан, рапирь, пирь, лип, липарь, липирек, лепек* тощо, В.В. Куйбіда отримує підказку, що ця риба «живе у швидкоплинних водах (*рапидни* – бистрий, швидкий на латині та в південнослов'янських мовах) і *ловиться на вудку* (*лип, липан, липен, леп, лепен* – у західнослов'янських мовах)» [5, с. 93 – 94].

Отже, у наукових розвідках українських мовознавців, природознавців, етнографів зібрано й досліджено чималий шар рибальської лексики в говірковому, загальноукраїнському й загальнослов'янському просторах. Проаналізовані праці науковців переконують, що становлення лексики сфери рибальства варто вивчати крізь призму етно-, соціо-, психолінгвістики тощо. Такий комплексний підхід уможливить якнайглибший етимологічний і структурно-семантичний аналіз рибальських найменувань, допоможе структурувати досліджувану лексичну підсистему як складник матеріально-духовної культури українців.

1. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Прага, 1916. 356 с.
2. Горбач О. Українська морська й судноплавна термінологія (1958). Зібрані статті VI. Вип. 12: *Лексикографія й лексикологія* (Фотопередрук). Мюнхен, 1993. С. 30 – 56.
3. Коломиец В.Т. Ихтиологическая номенклатура славянских языков как источник исследования межславянских этнических взаимоотношений. Киев, 1978. 33 с.
4. Коломиец В.Т. Происхождение общеславянских названий рыб. Киев, 1983. 159 с.
5. Куйбіда В.В. Історія вивчення народних назв риб. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Географія, 2011. Вип. 22. С. 89 – 95.
6. Левицький Іван. Рибалка Панас Круть. Київ, 1913. 31 с.
7. Ліпкевич І.Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 1993. 246 с.
8. Марєга Ю.А. Народна основа сучасної української іхтіологічної термінології. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Германська філологія, 2014. Вип. 692 – 693. С. 75 – 78.
9. Мотузенко Е.М. Этимология и семантика. Кишинев, 2006. 368 с.
10. Тарасенко Г.Д. Місце рибальської лексики Середньої Наддніпрянщини в словниковому складі української мови. *Діалектологічний бюлетень*. Вип. VIII. Київ, 1961. С. 57 – 63.
11. Халимоненко Г.І. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови (лексика тваринництва): автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.13; 10.02.01. Київ, 1996. 49 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

1899 Шух. – Шухевич В.О. Гуцульщина: Перша і друга частини (Репринтне відтворення тексту 1899 року). Снятин, 1997. 351 с.

1902 Вас. – Василенко В.И. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии. Отдѣлъ I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землевѣдѣніе, народныя поговорки и изреченія. Харьков, 1902. С. 139 – 216.

1920 Яворн. – Яворницький Д.І. Словник української мови. Катеринослав, 1920. Т. 1. 411 с.

1928 Юрк. – Юрківський Б. З рибальської термінології с. Дуфінки на Одещині. *Вісник інституту української наукової мови*. Київ, 1928. Вип. 1. С. 79 – 83.

1958 Моск. – Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958. 78 с.

1959 Берл. – Берлізов А.А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я. *Наукові записки Чернігівського педагогічного інституту*. Чернігів, 1959. Т. IV. Вип. 4. 82 с.

1969 Горб. – Горбач О. Діалектичний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм (1969). Зібрані статті V. Вип. 12: Діалектологія (Фотопередрук). Мюнхен, 1993. С. 337 – 361.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. Київ, 1982 – 2012. Т. 1 – 6.

СУГО – Словник українських говорів Одещини. Уклад. О.І. Бондар та ін. Одеса, 2011. 224 с.

Roman Minyailo

FISHING VOCABULARY IN UKRAINIAN SCIENTISTS RESEARCHES

Fishery culture had a huge impact on the development of mankind and was reflected in all spheres of material and spiritual culture, as shown by the insightful works of fishing vocabulary of scientists of different generations.

At the end of the nineteenth and early twentieth centuries the popular names of fish are systematized in the southwestern dialect (I. Verhratsky); the Hutsul fishery nomenclature with description and drawings of realities is represented (V. Shukhevych); valuable material on fishing in Poltava region with detailed description of each instrument and technological features of fishing (V. Vasilenko) is collected; The Ukrainian vocabulary of fishing in Dobrudja (F. Vovk), the Lower Dnipro region (D. Yavornytsky) is reproduced. In the first half of the twentieth century *On Fishery Terminology of the village Dufinka in Odesa Region* (1928) by B. Yurkivsky was the exploration in the lexicological aspect.

In the second half of the twentieth century the Ukrainian Black Sea fishing terms in their historical development were covered by O. Gorbach. During this period *Dictionary of dialects of the Ukrainian dialects of the Odessa region* by A. Moskalenko (1958), in which the regional and local fishery terms occupied a prominent place; a lexicographic work by A. Berlusius *The vocabulary of the fishing of the Ukrainian dialects of the Lower Podnistrova* (1959), which contains numerous set phrasal combinations in the speech of fishermen; a study *Place of fishing vocabulary of the Middle Dnieper in the vocabulary of the Ukrainian language* by G. Tarasenko (1961) were also published. The most extensive material is found in dissertation *Fishery vocabulary in Ukrainian dialects of the Lower Dnieper* (1993) by I. Lipkevich. The second half of the twentieth century saw such important scientific works as ones by V. Kolomiets from the ichthyological nomenclature, where historical-geographical data and linguistic considerations was used in a complex way; scientific works by E. Motuzenko, where lexical-semantic and historical-etymological aspects of the fishery terminology of the North-Western Black Sea region is analyzed; works by G. Khalimonenko, who thoroughly investigated borrowings from Turkic languages into the Ukrainian vocabulary of fishing. Besides the famous lexicographic heritage of Professor V. Chabanenko, his ethnographic works are very valuable, in which the scientist described in detail the structure and

method of the use of some fishing gear in the lower reaches of the Dnieper, which allowed the researcher to immerse in the inner form of names.

Analyzed scientific studies enable a further integrated approach to the study of both the history of the formation of fishing names and the history of the formation of their semantic structure.

Key words: fishing researches, material and spiritual Ukrainian culture, fishing vocabulary, fishing etymons.

УДК 811.161.2'37:656:001.4

Н.В. НІКУЛІНА
м. Харків, Україна

ТРАНСПОРТНА ТЕРМІНОЛОГІЧНА МЕГАСИСТЕМА: ОГЛЯД ПУБЛІКАЦІЙ І ТЕМАТИКА НАУКОВИХ РОЗВІДОК

У статті проаналізовано тематику дисертацій та окремих публікацій транспортної термінологічної мегасистеми. У наукових розвідках і статтях, оприлюднених через фахові часописи з термінознавства, розглянуто стратифікаційні або ж упорядчі процеси досліджуваної величезної технічної галузі, що об'єднує всі види транспорту. Матеріалами вказаного огляду стали перш за все праці українських термінознавців, а також узагальнено напрацювання білоруського і російського термінознавства.

Ключові слова: термінологічна система, транспортна термінологічна мегасистема, термін, номенклатурний знак, професіоналізм.

Транспортна термінологічна мегасистема неодноразово потрапляла в поле зору науковців від термінознавства [3], адже останніми роками значно розширено обрії таких наукових досліджень, особливо за рахунок термінологічного опису науково-технічних галузей знань. Лінгвістичне опрацювання фахових систем опікуваної нами транспортної термінологічної мегасистеми повсякчас тільки зростало, загальна проблематика термінологічних розвідок останніх десятиліть торкалася різних видів і підвидів транспорту: повітряного (авіаційного/авіакосмічного), автомобільного, залізничного, водного (морського/річкового), нафтогазового (трубопровідного); окремо досліджувалася галузь суднобудування та судноремонту, а також дотична до автомобільної дорожньо-будівельна сфера.

Актуальність публікації полягає в прагненні виокремити наукові здобутки дослідників транспортного термінознавства, розглянувши тематику пошуків вітчизняних і зарубіжних термінологів сучасності, які своїми науковими розвідками розбудовують транспортну наукову термінологію.

Мета статті – проаналізувати відкриту в публічному доступі інформацію про наукові праці українських і зарубіжних термінологів, які опікуються проблемами транспортного термінознавства.

У науковому світі й термінознавчих студіях багатьох країн світу, перш за все у дисертаційних працях і публікаціях, оприлюднених через фахові часописи з © Н.В. НІКУЛІНА, 2019

термінознавства, розглянуто стратифікаційні або ж упорядчі процеси проаналізованої нами величезної технічної галузі, що об'єднує всі види транспорту. Матеріалами вказаного огляду стали перш за все наукові розвідки українських термінознавців, а також узагальнено дослідження транспортної наукової лексики в білоруському і російському термінознавстві.

Українське транспортне термінознавство

Лінгвістичний опис транспортної термінологічної мегасистеми виконано в 20 дисертаційних працях українських науковців. **Автомобілебудування** наразі репрезентоване чотирма дисертаціями: 1. «Термінологічна лексика англійської підмови автомобілебудування і її взаємодія з іншими лексичними пластами» – *Н.П. Томасевич*, 1984 р.; 2. «Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та ремонту транспортних засобів» – *Н.В. Нікуліна*, 2005 р.; 3. «Структура, семантика та лексикографічна презентація англійської автомобільної термінології» – *Г.Б. Фогель*, 2005 р.; 4. «Когнітивно-інформаційна природа термінів автомобілебудівництва в англійській, німецькій та українській мовах» – *Г.В. Садовнікова*, 2016 р. [2; 5].

Уважаємо за потрібне зосередити увагу не тільки на тематиці захищених дисертацій, а й на публікаціях, що стосувалися термінологічної системи автомобілебудування та деяких дотичних до неї мікрогалузей: *О.О. Васильєва* розглядала ергономічні характеристики автомобілів та їхнє позначення в сучасній англійській мові; *А.П. Романченко* та *Н.М. Хрустик* уточнили етимологію, словотвірні та прагматичні особливості офіційних назв автомобілів; *Т.В. Катиниш* дослідила структурні особливості термінів-словосполучень англійської автомобільної термінології та основні способи їхнього перекладу українською мовою; в поле зору *Б.І. Шуневича* потрапили аббревіатури і скорочення англійських термінів автомобільного транспорту; *І.П. Фецович* зацентрував увагу на принципах укладання перекладного українсько-російського та російсько-українського автошляхового словника; *Г.Н. Чепурна* опрацювала термінологію дотичної до автомобілебудування української термінології шинної галузі. Ціннісною з точки зору прагматики є наукова публікація *М.З. Джури* та *С.В. Нікіпчука* «Деякі зауваги щодо української виразності у царині транспорту та шляхів», у якій запропоновано питомі технічні терміни на позначення понять автотранспорту.

Не можна обминути увагою й дотичну до автомобільної **дорожньо-будівельну галузь**, де маємо дві захищені дисертації: 1. «Лексика на позначення шляхів сполучення в українській мові» – *З.М. Бичко*, 1983 р.; «Українська дорожньо-будівельна термінологія: структура і семантичні відношення» – *Н.П. Книщенко*, 2013 рік [2; 5].

Дослідження **термінологічної системи водного транспорту**, що охоплює термінологію і морського, і річкового транспорту, маємо у кількості п'яти захищених робіт: 1. «Професійна лексика лоцманів Дніпровських порогів» – *Н.П. Нікуліна*, 1973 р.; 2. «Морська риболовецька термінологія північно-західного Причорномор'я» – *Є.М. Мотузенко*, 1987 р.; 3. «Російська морська термінологія судноводіння (лінгвістичний аналіз)» – *Л.В. Ярова*, 2000 р.; 4. «Військово-морська термінологія української мови: етапи формування та семантика» – *О.Я. Андріянова*, 2011 р.; 5. «Лексико-семантичне поле «водний транспортний засіб» як фрагмент англійської наївної та професійної картини

світу (лінгвокогнітивне дослідження на матеріалі словників)» – *Н.В. Загребельна*, 2012 р. [2; 5].

Однак спостерігаємо надзвичайно високу публікаційну активність науковців, які вивчають цей вид транспорту і розглядають на шпальтах наукових видань такі термінознавчі проблеми: голландські запозичення в сучасній термінології українського судноплавства (*О.Г. Засенко*); предметно-семантична організація української морської терміносистеми (*О.А. Дакі*), лінгвістичні особливості морської термінології (*Л.М. Торишина*), українська військово-морська термінологія і лексика українського корабельного статуту (*О.Г. Гребенюк*), вербальне відображення понять морської справи як особливості національного мислення (*Н.В. Полупанова*), творення і функціонування морської термінології на сучасному етапі (*А.М. Варинська, В.Г. Гнот*), багатокомпонентність структури термінів у морській термінології (*М.А. Баранова, Н.М. Корнодудова*), багатозначність та синонімія у сучасній українській морській термінології (*Н.М. Корнодудова*), специфіка польової організації водотранспортної та юридичної термінології (*Е.В. Боєва, Л.В. Ярова*), етимологічне дослідження суднобудівних термінів на позначення плавзасобів (*І.В. Єфименко*), метафора в англійській суднобудівній термінології (*Н.М. Філіппова*), запозичення у термінологічній системі суднобудування (*В.В. Сушко*), розроблення термінологічного українсько-російсько-англійського онлайн-словника «Суднові трубопровідні системи» (*Н.М. Філіппова, В.С. Мітєнкова*), давня і сучасна водогосподарська лексика польської мови (*О.А. Войцєва*).

Повітряний (авіаційний/авіакосмічний) транспорт був об'єктом дослідження в п'яти дисертаціях українських науковців, зокрема: 1. «Структурно-семантичні параметри російської авіаційної терміносистеми (макрополе «рух літального апарата»)» – *М.М. Бондарчук*, 2000 р.; 2. «Авіаційна термінологія сучасної перської мови (характеристика, класифікація, створення та засоби поповнення)» – *А.А. Романченко*, 2010 р.; 3. «Українська авіаційна термінологія: формування, структура і розвиток» – *Л.А. Халіновська*, 2014 р.; 4. «Функціонально-семантичні особливості англійської фахової мови авіації» – *І.В. Асмуквич*, 2014 р.; 5. «Термінологічна підсистема російської мови «Ремонт літальних апаратів» – *Л.М. Проскуріна*, 2016 р. [2; 5].

Долучилися до утвердження авіаційної/авіакосмічної термінологічної системи у наукових розвідках, надрукованих в українських фахових виданнях із термінознавства, такі науковці: *Т.Б. Горохова* – «Структура гіперо-гіпонімічної парадигми мікрополя «Крило літака»; *Г.В. Межжеріна* – «Англійські авіаційні терміни-композиції в аспекті перекладу українською мовою»; *Л.В. Тягло* – «Українська ракетно-космічна термінологія»; *В.М. Варенко* – «Українська авіаційна термінологія: проблеми формування та функціонування»; *Т.В. Смірнова* – «Особливості технічного перекладу наукових текстів авіаційної тематики»; *О.В. Ковтун* – «Розвиток української авіаційної термінології і фразеології радіообміну»; *Т.М. Дячук* – «Авіаційна термінологія української мови: тематична класифікація та генетична характеристика»; *Р.О. Гільченко* – «Переклад англійських префіксальних термінів субмови авіації»; *Р.О. Гільченко* спільно з *К.О. Малиною-Гільченко* – «Переклад англійських суфіксальних термінів фахової мови авіації»; *І.В. Бурлакова, Л.Ф. Верхулевська, Т.М. Дячук* – «Стан і перспективи розвитку сучасної авіаційної термінології»; *Т.Й. Лещук* – «Роль

грецьких та латинських назв міфів у створенні космічної термінології»; *З.У. Борисова* – «Нагальні проблеми вивчення авіаційної термінології».

Термінологічна система залізничного транспорту найменше була в полі зору науковців від термінознавства, тут маємо лише одну захищену дисертацію: «Питання синонімії науково-технічних термінів і словосполучень: на матеріалі англійської й американської літератури із залізничного транспорту» – *З.М. Булат*, 1970 рік [5]. А от публікації за тематикою залізничного транспорту стосувалися розв'язання таких нагальних лінгвістичних проблем: *О.Т. Жукова* досліджувала семантико-прагматичні та логіко-граматичні засади розвитку термінології залізничного транспорту і польову структуру залізничної термінології української мови; *В.В. Рибенюк* визначила особливості граматичної структури багатолексемних залізничних термінів в українській мові й проаналізувала продуктивні типи творення залізничної термінології; *Е.Г. Ганиш* та *С.А. Ісаєнко* торкалися загальної проблематики формування української залізничної термінології; *О.М. Сірик* провела частковий аналіз складу та структури української термінологічної лексики залізничної галузі й запропонувала шляхи кодифікації термінології; *О.П. Мосьпан* дослідила синонімію сучасної української залізничної термінології; *Г.П. Величко* опікувалася термінологічним забезпеченням навчального процесу для студентів ВНЗ залізничного профілю.

Термінологія нафтогазової промисловості, що теж дотична до транспортної термінологічної мегасистеми, проаналізована у двох дисертаційних працях: «Формування та розвиток української термінології нафтогазової промисловості» – *С.М. Дорошенко*, 2004 р.; «Німецька фахова мова нафтової промисловості: структурно-семантичні та функціональні особливості» – *О.М. Ріба*, 2010 р. [2; 5]. Однак публікації з нафтогазового галузевого термінознавства мають такі відомі науковці, як *В.С. Бойко*, *М.Д. Гінзбург*, *І.В. Гошовська*, *В.М. Колодяжний*, *І.М. Корніловська*, *А.А. Руднік*, *О.І. Сичова*, *І.О. Требульова*, *Р.М. Фролов*, *М.В. Цюцьмаць*.

В.С. Бойко опрацював основні засади й підсумував досвід формування української нафтогазопромислової термінології в підручниках і словниках, *І.В. Гошовська* проаналізувала особливості використання метафори в нафтогазовій термінології англійської та української мов, *М.В. Цюцьмаць* укладала стратифікацію спеціальної лексики нафтової промисловості, виокремивши основні ознаки професіоналізмів і жаргонізмів та розмежувавши поняття «термін» і «номен». Колектив авторів, а саме *І.О. Требульова*, *І.М. Корніловська*, *О.І. Сичова*, *Р.М. Фролов*, поділилися досвідом розроблення національних термінологічних стандартів на потребу нафтогазового комплексу. *М.Д. Гінзбург* та *І.О. Требульова* порушили низку мовно-термінологічних проблем на шляху гармонізування міжнародних і європейських стандартів методом перекладання (на прикладі стандартів для нафтогазового комплексу). Також *М.Д. Гінзбург*, спільно з *А.А. Рудніком* і *В.М. Колодяжним*, випрацювали термінологічне підґрунтя для створення сучасної нормативної бази газової промисловості.

Загальна **транспортна термінологія** в українському термінознавстві репрезентована однією дисертаційною роботою «Семантичне поле «засоби пересування» в сучасних англійській, німецькій, російській та українській мовах», захищеною 2009 року *В.В. Тарасовою*. Однак наразі маємо вже кілька наукових публікацій *В.В. Засименко*, у статтях якої проаналізовано чинники,

що впливають на розвиток і розширення англомовних транспортних термінів, а також йдеться про шляхи і способи запозичень англійської транспортної термінології. У статті *Ю.В. Куш* «Метафоричні моделі найменувань транспортних засобів (на матеріалі німецької, англійської та української розмовних мов)» виділено 8 основних метафоричних моделей та 6 субмоделей найменувань транспортних засобів у різноструктурних мовах. Публікація *Т.В. Смірнкової* «Переклад текстів транспортної галузі: проблеми та перспективи» присвячена лексичним способам перекладу термінів транспортної галузі. Також нагальних питань транспортної термінології торкалася у своїх роботах *Н.М. Філіппова*, де йдеться про лінгвокогнітивні засади створення нових систем (на основі аналізу формування терміносистем міжнародних транспортних перевезень); у статті *О.І. Брацун* йдеться про продуктивність морфологічних способів деривації саме в транспортній термінології.

Білоруське транспортне термінознавство

Білоруське транспортне термінознавство репрезентоване доволі незначною кількістю – тринадцять робіт, дотичних до досліджуваної нами транспортної термінологічної мегасистеми: 1. «Семантична мікросистема «назви дорожніх об'єктів» у сучасній англійській мові» – *А.В. Посох*, 1976 р.; 2. «Лексико-семантичні питання англо-російської двомовної ситуації (на матеріалі галузевого словника судових механізмів)» – *Т.О. Штірбу*, 1977 р.; 3. «Найменування транспортних засобів і упряжі в білоруських говорах» – *В.Д. Старічонок*, 1980 р.; 4. «Терміни і терміноподібні слова й словосполучення в сучасній німецькій мові (підмова «Дорожні, будівельні та шляхові машини»)» – *В.Ю. Дубовський*, 1982 р.; 5. «Ієрархічна організація найменувань засобів пересування в іспанській та російській мовах» – *Х.-К.Л. Попок*, 1983 р.; 6. «Субстантивні композити та словосполучення в науково-технічній (автотракторній) термінології сучасної німецької мови» – *В.П. Шалімо*, 1983 р.; 7. «Термінологія автомобілебудування в російській і білоруській мовах. Система термінотворення категорії «процеси, способи дії» – *В.Г. Захарова*, 1985 р.; 8. «Взаємодія лексичної і синтаксичної семантики у функціонуванні терміна (на матеріалі англійських іменників-назв сільськогосподарських машин)» – *І.Г. Саф'ян*, 1990 р.; 9. «Лексика залізничного транспорту» – *Л.Л. Плигавка*, 1995 р.; 10. «Термінологія автомобільного транспорту в білоруській мові» – *Л.М. Мінакова*, 1999 р.; 11. «Термінологія водного транспорту в білоруській мові» – *С.М. Аниськова*, 2000 р.; 12. «Структурно-семантична характеристика білоруської термінології машинобудування» – *А.М. Міхальова*, 2005 р.; 13. «Закономірності номінації транспортних засобів (на матеріалі російської, англійської і французької мов)» – *В.В. Криворот*, 2015 р. [1; 5].

Російське транспортне термінознавство

У російському термінознавстві транспортна термінологічна лексика досліджена у 50 дисертаційних роботах. Тематика наразі вже захищених російських дисертацій з **автомобілебудування** складає чотирнадцять наукових розвідок: 1. «Система термінів предметної сфери «Будова автомобіля» й особливості номінації технічних понять у французькій мові» – *Хаккул Сайткулов*, 1982 р.; 2. «Лексико-семантичне варіювання термінологічних одиниць і проблеми термінографії (на матеріалі автомобільної термінології німецької мови)» – *В.А. Татаринов*, 1988 р.; 3. «Формування розпізнавання і виділення засобів зв'язку

між реченнями науково-технічного тексту (на матеріалі підмови автомобільного транспорту)» – *А.О. Єфремова*, 1989 р.; 4. «Автомобільна термінологія в російській та англійській мовах» – *Т.Г. Мішина*, 1990 р.; 5. «Семантика синтаксичних структур складених термінів: на матеріалі термінології автомобілебудування сучасної французької мови» – *Л.І. Леснічая*, 1998 р.; 6. «Національна специфіка лексико-семантичних полів «Засоби пересування» в російській і англійській мовах» – *М.В. Барішев*, 1999 р.; 7. «Жаргон автолюбителів (за матеріалами Інтернет-конференцій)» – *Е.С. Бауман*, 2001 р.; 8. «Концепти кінь і автомобіль у російській мові» – *К.І. Булатнікова*, 2006 р.; 9. «Зіставний аналіз автомобільних терміносистем в англійській, французькій і російській мовах» – *І.М. Позднішева*, 2007 р.; 10. «Особливості дієслівної номінації пересування в сучасній англійській мові: на прикладі дієслів пересування автомобільного транспорту» – *Є.Г. Пашкевич*, 2008 р.; 11. «Автомобільна термінологія в німецькій і російській мовах: структурно-семантичний і функціональний аспекти» – *Ю.М. Ревіна*, 2011 р.; 12. «Слоган російської автомобільної реклами в структурно-змістовому аспекті (на тлі китайської реклами)» – *Вань Нін*, 2015 р.; 13. «Автоспортивна лексика і термінологія: аспекти функціонування» – *О.С. Кобискан*, 2016 р.; 14. «Автомобільна лексика в сучасній російській мові (склад, функціонування, тенденції розвитку)» – *Е.В. Шаламова*, 2018 р. [4; 5].

Термінологія **повітряного (авіаційного/авіакосмічного) транспорту** розглянута в таких чотирнадцяти російських дисертаціях: 1. «Співвіднесеність терміносистем (на матеріалі англійської ракетно-космічної термінології)» – *Я.І. Копилевич*, 1990 р.; 2. «Теоретичні та прикладні аспекти формування терміносистеми (на матеріалі російської та польської термінології космонавтики)» – *К. Люцінські*, 1994 р.; 3. «Структурно-семантична і функціональна специфіка військової авіаційної інженерної термінології» – *О.Р. Рякіна*, 1997 р.; 4. «Терміносистема авіаційної лексики й особливості її репрезентації в іноземній аудиторії» – *М.М. Москальова*, 1998 р.; 5. «Формування галузевої термінології на базі логіко-семантичної категорії субстанціальності (на матеріалі літакобудівних термінів німецької та російської мов)» – *Н.С. Шарафутдінова*, 1999 р.; 6. «Епонімічні одиниці в складі спеціальної авіаційної лексики» – *К.О. Зюзіна*, 2006 р.; 7. «Структурно-семантичні особливості скорочень у космічній термінології англійської мови» – *І.М. Кубишко*, 2006 р.; 8. «Особливості міжмовного ізоморфізму метафоричної номінації: на матеріалі російського та англійського варіантів професійної підмови авіації» – *Н.Р. Латипов*, 2007 р.; 9. «Професійна мова як відображення професійної культури: на матеріалі російського й англійського варіантів професійної мови авіації» – *М.Б. Казачкова*, 2008 р.; 10. «Дієслово як вербально-когнітивний засіб формування лексикосфери військової авіації» – *Н.В. Левандровська*, 2010 р.; 11. «Репрезентація концепту «авіапереліт» у рекламних слоганах авіакомпанії» – *П.В. Качалкін*, 2013 р.; 12. «Структурно-семантична характеристика аерокосмічної лексики в засобах масової інформації» – *В.С. Унагаєв*, 2013 р.; 13. «Комунікаційні особливості англійського дискурсу радіообміну цивільної авіації» – *Н.О. Щетиніна*, 2013 р.; 14. «Моделювання нормативного двомовного тезауруса термінів авіаційної екології» – *А.Ю. Шевцова*, 2014 р. [4; 5].

Термінологія водного (морського/річкового) транспорту була предметом дослідження у таких чотирнадцяти дисертаціях: 1. «Російська судноплавна термінологія в історичному аспекті» – *Б.Л. Богородський*, 1964 р.; 2. «Суднобудівельна термінологія сучасної російської мови» – *І.Г. Гулякова*, 1984 р.; 3. «Науково-технічна термінологія проектування суден (склад, структура, семантика)» – *В.А. Лукашов*, 1985 р.; 4. «Номінація і структура термінів-найменувань суден у давньоанглійській мові» – *В.Г. Балтачов*, 1991 р.; 5. «Англійська термінологія мореплавства як предмет філологічного дослідження» – *І.В. Бондаренко*, 1992 р.; 6. «Структура і склад галузевої термінології (на матеріалі водогосподарської термінології)» – *М.О. Макаrenchенко*, 1993 р.; 7. «Когнітивні та прагмалінгвістичні особливості опосередкованих ділових перемовин на морському транспорті: на матеріалі англійської мови» – *Ю.Ю. Філонова*, 1998 р.; 8. «Метамовна аспектистність модальних відносин у перебізі перекладу: на матеріалі морської термінології російської й англійської мов» – *А.О. Петрова*, 1999 р.; 9. «Спеціальна і термінологічна лексика підмови морських спеціальностей (підводний флот)» – *І.М. Чіпан*, 2000 р.; 10. «Формування тематичної групи назв водних засобів пересування в історії російської мови XVIII – XX ст.» – *Т.І. Орехова*, 2000 р.; 11. «Морська професійна лексика як метафоричний базис в англійській мові» – *С.А. Панкратова*, 2001 р.; 12. «Когнітивні і структурно-семантичні особливості морської термінології: на матеріалі англійської і російської мов» – *О.Г. Козловська*, 2005 р.; 13. «Позначальники водного простору як відносно закрита група штучних слів-найменувань: на матеріалі сучасної англійської мови» – *О.А. Рагулін*, 2007 р.; 14. «Лексикографічний опис російської термінології морського судноплавства для персидськомовних фахівців» – *М. Гадіанлу*, 2014 р. [4; 5].

Нами віднайдено у публічному доступі п'ять російських дисертацій, де досліджувалася **термінологія залізничного транспорту**: 1. «Термінологія залізничного шляху і колійного господарства у сучасній російській мові» – *О.М. Міронеско*, 1989 р.; 2. «Моделювання терміносистеми галузевої підмови (на матеріалі німецької підмови залізничного транспорту)» – *Т.О. Орлова*, 1993 р.; 3. «Асиметрія професійно маркованої лексики: на матеріалі російського та англійського варіантів професійної підмови залізничного транспорту» – *Х.Н. Галімова*, 2008 р.; 4. «Антрополінгвістичні аспекти сучасної галузевої термінології (на матеріалі термінології залізничного транспорту)» – *Л.А. Чернишова*, 2011 р.; 5. «Соціолінгвістичне дослідження англійської термінології залізничного транспорту» – *О.В. Демішкевич*, 2012 р. [4; 5].

Загальним питанням власне **транспортної термінології** присвячені три роботи: 1. «Національна специфіка лексико-семантичних полів «Засоби пересування» в російській і англійській мовах» – *М.В. Барішев*, 1999 р.; 2. «Англійська транспортна термінологія» – *Ю.О. Чунтомова*, 2004 р.; 3. «Лексико-семантичне поле «Транспорт» в американському варіанті англійської мови (лінгвокультурологічний і перекладознавчий аспекти)» – *І.Е. Коротаєва*, 2004 р. [4, 5].

Отже, у кількісному вимірі найбільше дисертацій транспортної тематики захищено в російському термінознавстві (п'ятдесят наукових праць), в українському термінознавстві кількість захищених кваліфікаційних робіт майже вдвічі менша – 20 дисертацій, але широко розповсюджені публікації з

транспортного термінознавства; найменше наукових розвідок транспортної тематики споглядаємо у білоруському термінознавстві – тринадцять дисертацій. Не вважаємо подану інформацію вичерпною, продовжимо опрацювання баз даних східнослов'янського термінознавства і маємо на меті надалі дослідити репрезентацію транспортної термінологічної мегасистеми в інших, зокрема західнослов'янських і південнослов'янських мовах.

1. Высшая аттестационная комиссия Республики Беларусь. Библиотека авторефератов. URL: <http://www.vak.org.by/library> (дата звернення: 23.01.2019).
2. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Каталог авторефератів. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення: 28.01.2019).
3. Нікуліна Н.В. Поняття «термінологічна мегасистема» в сучасному термінознавстві. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць: у 2-х ч. Київ: Інститут української мови НАН України, 2015. Вип. 3 (2). С. 132 – 140.
4. Российская государственная библиотека. Единый электронный каталог. URL: <https://search.rsl.ru> (дата звернення: 24.01.2019).
5. Слов'янське термінознавство: бібліографічний покажчик. Терен: Луцьк, 2016. 312 с.

Nelia Nikulina

TRANSPORT TERMINOLOGY MEGASYSTEM: REVIEW OF PUBLICATIONS AND SUBJECTS OF SCIENTIFIC RESEARCHES

The article analyzes the subjects of theses and some publications on the megasystem of transport terminology. The scientific researches published in professional journals on terminology highlight the processes of stratification or streamlining in the vast technical industry under study, which comprises all modes of transportation. The paper focuses on scientific works of the Ukrainian terminologists first of all. Moreover, the researches on transport terminology in the Belarusian and Russian terminology are summarized.

In quantitative terms, more thesis works dealing with transportation terminology have been defended in Russia (50 scientific papers, including: automotive engineering terminology – 14 scientific researches; air transport terminology – 14 theses; water transport terminology – 14 thesis works, railway transport terminology – 5 theses, transportation terminology – 3 scientific papers). In the Ukrainian terminology, the number of defended qualifying papers is almost half as many – 20 theses, but publications on transport terminology are widespread. And there are fewer researches in Belarusian terminology – 13 dissertations, the subject of which is the terms used in the transportation industry.

After processing the abstract databases of East Slavic terminology, we aim to further investigate the representation of the megasystem of transportation terminology in other, in particular, West Slavic and South Slavic, languages.

К е у в о р д с : transportation terminological megasystem, terminological system, term, nomenclature sign, professionalism.

УДК 821.161.2 – 31'06.08:811.161.2'276

Л.М. МАРЧУК

м. Кам'янець-Подільський, Україна

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПОЛІСЕМІЯ У ПРОЗІ МАРІЇ МАТІОС

Стаття є однією зі спроб проаналізувати мовні особливості сучасної української жіночої прози. Незважаючи на те, що в останні десятиріччя літературознавці виявили деякі важливі особливості творів цього жанру, мова жіночої прози залишається малодослідженою. Удодкладнено відомості про загальні закономірності вживання термінологічної лексики в художньому тексті. Окреслено основні шляхи використання термінології як художньо-образного засобу мови українських письменниць.

Ключові слова: *термінологічна лексика, полісемія, синонімія, гіперо-гіпонімічні відношення.*

У зв'язку з тим, що науково-технічна та соціально-політична термінологія становить собою розряд лексики, який на сучасному етапі розвивається найбільш інтенсивно, є дзеркалом реальних соціальних змін, яскравим відображенням розвитку мови і суспільства, вважаємо доцільним проаналізувати функційно-стилістичні особливості термінологічної лексики і в мові української жіночої прози. Актуальність теми визначена підвищеною увагою до жанрів сучасної жіночої прози та створенням окремого терміна *жіноча проза*. Ґрунтовне лінгвістичне дослідження мови українських романів Марії Матіос допоможе усвідомити, який вплив має наука й техніка на мову художньої літератури ХХІ століття. Творче індивідуально-авторське використання термінологічної лексики кожним художником слова – це відображення основних характерних процесів не тільки в мові художньої літератури, а й у всій сучасній загальнонародній мові.

Науково-технічна термінологія посідає на сучасному етапі провідне місце у збагаченні виражальних засобів мови, тому виділяємо декілька найбільш актуальних аспектів. Насамперед у плані взаємодії стилів сучасної української мови, оскільки термінологія є породженням наукового стилю. Дослідження місця і функцій термінологічної лексики в мові української прози заслуговує на увагу й у плані стилістики художнього мовлення. Важливим є встановлення певних закономірностей поступового освоєння термінів сучасною прозою – від їх уживання у прямому значенні до повного входження в художній текст, використання як тропів.

© Л.М. МАРЧУК, 2019

Проаналізуємо функціонування термінологічної лексики роману Марії Матіос «Кулінарні фіглі».

Термінологія як одна з мікросистем природної мови зазнає впливу тих лексико-семантичних явищ, які характерні для слів загального вжитку, – синонімії, антонімії, полісемії, омонімії, гіперо-гіпонімії, підтверджуючи думку про те, що лексика – це «відкритий клас, якщо говорити про елементи, але закритий, якщо говорити про відношення» [2, с. 34].

У сучасному термінознавстві питання про те, наскільки припустимі загальномовні лексико-семантичні відношення в термінології, залишається дискусійним (роботи В.Г. Гака, Т.І. Панько, Л.О. Симоненко, Л.В. Туровської, А.А. Уфимцевої та ін.), адже, з одного боку, групування термінологічних одиниць у парадигматичні об'єднання – важливий чинник системної організації галузевої термінології, з другого, – їх наявність у терміносистемі може спричинити негативні явища (формування багаточленних синонімічних рядів, полісемію термінів, внутрішньосистемну омонімію).

Розвиток зовнішньосистемної полісемії виникає внаслідок термінологізації лексем загального вжитку або детермінологізації термінів.

Термінологізація загальноновживаних слів, тобто набуття ними термінологічного значення, відбувається:

- коли термін ужито в переносному значенні в мовленні людей і при цьому, зрозумілий обом комунікантам, отже, його значення пройшло через процес переосмислення: *То політики тепер роздмухують неприязнь людей одне до одного, а самі, як варвари-феодали, влаштовують сафарі на невинні живі душі* (1, с. 8). **Сафарі** – полювання у спеціальному заповіднику (переважно в Африці), вжито у значенні 'полювання на людську думку';

- шляхом семантичної спеціалізації, звуження значення загальноновживаних лексем, а також переосмисленням семантики мовних одиниць на основі подібності позначуваних реалій: *На radoцax, що вони ще остаточно не відбирають у мене шансу й надалі ходити «бункерами» української історії, я даю їм тверде слово бодай на мить повернутися до своєї «кулінарної» творчості (пригадуєте, є за мною такий «смачний» гріх – книжка «Фуришет від Марії Матіос»)* (1, с. 11). Термін **бункер** означає у воєнній термінології – підземне сховище, вогневу точку. В тексті роману – це білі плями історії, недосліджені історичні факти. **Кулінарний** – в термінології харчової промисловості – те, що стосується приготування напівфабрикатів; у тексті роману – мистецтво готування їжі.

Явище детермінологізації ілюструємо таким прикладом: *Я знаю, що мій земляк, який першим у незалежній Україні побував у космосі – Леонід Каденюк посварив би мене пальчиком за таку «вольність», бо у правдивому Космосі без скафандра неможливо. Але у творчості... У творчості ти голими руками хапаєш розжарену магму людської душі – і ліпиш із неї не просто образ. Ти хочеш Словом таки відтворити отой огром людського Космосу* (1, с. 13). Термін **космос** – у тексті з малої літери – сукупність усіх форм матерії як єдине ціле. У розумінні письменниці **людський Космос** – це душа людини, усі її бажання та вчинки. Термін детермінологізується, що й демонструє авторка різними нормами написання. А термін **магма** – «розтоплена силікатна маса високої температури, що виникає в глибині земної кори, а після виверження на поверхню у

вигляді вулканічної лави застигає, утворюючи деякі гірські породи» [1, с. 502], уживає автор у значенні 'центр', 'ядро душі' (хоча б, здавалося, що може бути «центральнішим» у людині, ніж душа?).

Детермінологізація як процес завжди був пов'язаний із тими періодами в житті української мови, коли він особливо активно поглинав іншомовну лексику.

З'явилися нові науки, особливо їх багато у суміжних галузях знань, які дали новий набір термінологічної лексики, посилювали й міжнародні контакти, проте прийоми засвоєння термінів загальнолітературною мовою залишилися ті ж – це розширення змісту спеціальних слів за рахунок уведення їх у побутові й публіцистичні тексти: *Та ба, я розчулилася і через те вдалася у локальні свої спогади* (1, с. 40). **Локальний** – той, що властивий певній місцевості (термін природничий і живопису).

Науки, що розвиваються, допомагають формувати вітчизняну наукову термінологію, яка поповнюється як національними словотворчими ресурсами, так й інтернаціональним фондом. Наукова термінологія, що виходила за межі спеціального використання, стає надбанням загальноновживаної лексики: *Фірою – підводною, Майбахом, Бентлі чи пішки, із топірцем Довбуша чи СІМ-картою, в овечому кептаріку чи лейбику від Версаче летимо ми назустріч безумству й пристрасті, наздоганяючи своє голе серце, і не зважаємо на календарі і суспільну погоду* (1, с. 27). Пор.: **майбах, бентлі** – марки сучасних машин, **СІМ-карта** – карта з номером, що дозволяє користуватися мобільним телефоном.

Методи детермінологізації лексики, притаманні мовній практиці прозаїків і поетів, сприяють розширенню меж складу загальноновживаного словника.

Формування публіцистичного стилю, розвиток суспільної думки допомогли розповсюдженню суспільно-політичних термінів і термінів політичної економії. Спеціальне значення в таких випадках втрачалося.

Розвиток природничих наук сприяв поширенню в літературі термінів біології, хімії, агрономії, медицини.

Найширше представлені в художніх текстах біологічні терміни. Особливість використання слів цієї лексичної категорії – образність, переносне значення: *А чи колись думали Ви над тим, що **плоти кизилу**, може, якнайкраще відповідають стану людини, яка перебуває в очікуванні? Та навіть сам колір – темно-червоний – наводить на думку про високотемпературну природу Вашого очікувального стану* (1, с. 89).

У Марії Матіос у текстах переважно віднаходимо назви рослин: *Хтозна – чому, але це правда – в сімейному житті іноді відчуваєш себе і справді ніби серед **шипшинового** гілля* (1, с. 99); *Золотий корінь* (по-гуцульськи **джинджори**), іншими словами – **підОйма** (від слова піднімати), – *настояний на горілці корінь чудодійної трави* (1, с. 111); *...покласти перед ним страву під назвою **ахілєсова п'ята чоловіка**, або, іншими словами кажучи, **горішки з долини чорних троянд*** (129).

Досить своєрідне використання назв хвороб і хворобливих проявів людського організму. Сфера застосування – моральні й загальнополітичні поняття, почуття людини.

Пор.: функціонування медичного терміна – **тахікардія** у значенні почуття любові: *Не має значення і нічого не важить ваш вік, якщо ми в якийсь день*

раптово зачули в собі прискорене биття серця (це не *тахікардія*) (1, с. 41). Або: Знайте: його цікавить не *резус-фактор* і *група Вашої крові* (1, с. 94).

Цікаво, що автори, беручи термін у центр оповіді, можуть створювати метафоричний текст, використовуючи при цьому різні стилістичні засоби, а саме: творення стилістичних фігур, вживання антонімів, паронімів, синонімів й оказіоналізмів.

Надзвичайно поширена в творах Марії Матіос сакральна термінологія, вжита в прямому і переносному значенні. Напр., назва страви: *Всього лише піднесить крихітне тістечко з дуже промовистою назвою: слід ангела* (1, с. 73).

Процес споживання їжі може натякнути чоловікові, на думку автора тексту, що він *...ніби перед воротами раю* (1, с. 73).

А душа жінки відбивається у її чоловікові: *...Знаєте, коли на порозі стає «душа моя, душа душі моєї» – найлюбіший у світі чоловік, я завжди ковтаю слину так, ніби ось-ось маю вкусити щось терпке і солодке* (1, с. 71).

В устах авторки паремії із сакральними термінами звучать із позитивною оцінкою, підкреслюючи народну мудрість: *Відайтеся, як кажуть у Розтоках, на Божу волю і на Божу ласку, тоді усе буде грати до мільйона, знову ж таки кажуть у моїх Розтоках* (1, с. 72). Пор.: *Тоді порахуйте в умі, щоб Ваші пологи не припали на Великдень. У Розтоках точно відомо, що коли дитина народжується на Великдень, – їй упродовж життя сприяє фортуна, проте великою ціною: до року в родині трапляється втрата чийогось життя* (1, с. 95).

Те, що в кінці ХХ – початку ХХІ ст. знов виникла гостра необхідність звернутися до термінологічної лексики і з її допомогою дати оцінні характеристики соціальним, політичним і моральним поняттям сьогодення, свідчить, що життєві й закономірні процеси виходять з об'єктивної необхідності.

«Термінологічні» контексти сучасної метафори широкі за своїм змістом і застосуванням. Насамперед, це обсяг, спектр застосовуваних термінів: медичні, військові, спортивні, географічні, економічні, філософські, мистецькі тощо. Широкий і діапазон тематики створених на базі термінів метафор: це й відображення державного устрою, і морально-етичний стан суспільства, і політико-ідеологічна свідомість, і рівень освіти членів суспільства, і звичайна побутова семантика: *На «фундамент» тортів ниці (бажано, прямокутної форми) спочатку кладете 7 трубочок, начинених вишнею чи сливою* (1, с. 80).

Такі терміни не мають індивідуального, художньо-зображального, образного змісту, хоч і є достатньо експресивними.

Наслідком уходження термінів у загальнолітературне мовне оточення є зміщення змісту в бік його розширення за рахунок переносного вживання. Напр.: *Без парламенту і Верховного суду, а самотужки, раз і назавжди, як американці свою Конституцію, прийміть закон у авторському виконанні про неодмінні продукти, нестачі яких у холодильнику не мають права помітити навіть Ваші вороги* (1, с. 102).

Проте для частини полісемантичних термінів єдиним ефективним засобом розмежування значень виступає контекст. Важливість контексту для уточнення значень терміноодиниць зумовлена ще й тим, що багатозначність у термінології – «свідчення не семантичних, а ономазіологічних змін мовного знака...», які, виражаючи природну тенденцію його розвитку, «завжди будуть створювати можливість виникнення в терміносистемах полісемії» [3, с. 60].

У Марії Матіос постійно філософські та суспільні терміни поєднуються із загальноновживаними словами: *...бо Ви, як у **радянські часи піонерка**, завжди готові до того, що хтось, а тим паче – рідний чоловік – **вішатиме Вам на вуха локшину*** (1, с. 120).

Письменниця обіграє звучання терміна в своїх текстах увесь час, поєднуючи їх із просторічною лексикою, загальноновживаною, нейтральною, створюючи таким чином образ, наприклад, затишного домашнього вогнища: *Але коли минає пора цвітіння квітів, я справді вірю, що Багдадський злодій літо вкрав, як сказала Ліна Василівна... і краде це коротке життя... через те я так плакаю свою **земельну ділянку**, і парость виноградної лози (а у нас шість **сортів винограду**, що дають суперсмак винові), як свою **архаїчну** українську мову, збережену в моїх Карпатах майже у **первинному стані*** (1, с. 144); Один **професор** колись підбивав до мене клини, нахваляючи **етимологію** мого децю незвичного для українського вуха **прізвища**. *Ма (ту) – усіма мовами означає «мій», «моя», меос (грец.) – це Бог. На українському **грунті** меос змінилося на –міос, переконував мене професор. Ось і вийшло: «ма-тіос» – моя богиня. Може, й неправда, а приємно. Але, бігме Боже, поштовху жодної іншої **краплі крові**, окрім української, не почула в своїх жилах ні разу* (1, с. 83).

М. Матіос уводить терміни в художню тканину твору, щоб утвердити сприйняття дійсності. Найбільшою виразністю позначені ті образи, в яких абстрактна, книжна лексика взаємодіє з народно-розмовними, зниженими словами, фразеологічними зворотами. Внаслідок цього виникає стилістичний ефект зіткнення різних мовно-експресивних джерел і формується іронічна оповідь письменниці.

Наприклад: *...Ви думаєте, оце і все для сьогоднішньої Вашої **презентації**? Не сподівайтесь, що так легко відбудетеся! Мусить же бути ще щось. Пікантне. Легке, як слово Вашої пасії. Невагоме, неначе пір'я, що впало на Ваше подвір'я і закотилось, як повір'я перед Його приходом у траву. Ви не бачили, як закочується повір'я у траву? І я не знаю, і Рибчинський не відає, але що мені до цього, коли ми зараз з Вами, голубонько, дбаємо про пікантне! Красна пані! Що може бути в цій **кулінарний банкет** пікантнішим, аніж желе із кизилу?* (1, с. 88); *Та навіть у тому разі, коли Ваш **страйкар** увесь вечір буде неможливий, неначе сільська незайманка з минулого сторіччя, він поволі відтане, як на останній **десерт** Ви запропонуєте йому дві страви на вибір – кабачкове варення або домашню фанту. Б'юся об заклад, що він таки упаде, як свого часу турок під стінами Хотинської фортеці чи московит під Конотопом* (1, с. 90).

Нерідко термінологічні поняття в романі М. Матіос утворюють синонімічні ряди. Наприклад, у синонімічних відношеннях перебувають слова *мури*, *фортеця*, *дім*, які, зберігаючи свій основний поняттєвий зміст, набувають переносного значення в індивідуально-авторських образах.

Естетизація, поетичне оновлення цих слів відбувається завдяки несподіваній, незвичній лексичній сполучуваності. Ось як піднесено й неповторно проголошує М. Матіос: *Сімейні **мури** лишилися непохитними. Як непохитною залишилася столітня проста істина з берегів туманного Альбіону: мій **дім** – моя **фортеця**. Сімейна **фортеця** повинна бути міцною, як **фортеця** у старовинному Хотині, звідки давали чосу перелякані турки, гнані козаками Петра Сагайдачного і польським військом. Тож хай і з-під стін Вашої домашньої*

цитаделі затишку і любові драпають усі незгоди. Ваш **дім** – таки правдива Ваша **фортеця** (1, с. 141).

Прагнучи до стилістичного урізноманітнення авторка активізує синоніми: У вас ціла **колекція смачної рецептури** і батальйон консервованої всякої всячини. Це Ваш сімейний **антикваріат**. **Ексклюзив**. Колекція «**от кутюр**» (1, с. 160).

Особливе місце у текстах письменниці посідає філософська лексика, органічна в духовному світі митця. Автор із конкретних спостережень, деталей вибудовує своєрідний небозвід, досягаючи рівноваги окремого і загального. Рівновага цих двох понять – основа твору, вісь, навколо якої обертається формування ідеї: Мені як письменникові цікаво було б **дослідити історію та мотив** такого **гріха**, але на звивистих дорогах життя я такий самий **неофіт**, як і Ви, мій любий Читачу, що, може, зараз б'ється над пошуками рецепта для свого **щастя**, як б'ється і кожен з нас, пишучої братії, що береться давати **рецепти щастя** іншим (1, с. 32).

М. Матіос часто послуговується словами **досвід**, **пізнання**, **життя**, через які передається філософське осмислення дійсності митцем. Так, терміни уживаються в буденному конкретному значенні або набувають філософського звучання: ...Коли я іноді задумуюся над **неписаними мудрощами** свого села. Я мимоволі зіщулююся – такі вони точні й справедливі... В іншій своїй знайомій я ніколи не розпитую про її **сімейні справи**, хоча вона всіляко намагається **демонструвати** усім знайомим своє нібито **виняткове родинне щастя** і особливо **розкш** (1, с. 39). Порівняймо: А на **світанку** життя ніхто із нас не знає, що буде на його **заході**. І кожен з нас думає, що біди, пристрасті, незгоди торкнуться кого завгодно, але не тебе самого. Та ба... Я розчулилася і через те вдалася у **локальні** свої спогади. А чужі спогади не можуть ні від чого застерегти. Вони можуть лише нагадати. Я, звичайно, не смію нікого ні від чого застерігати. Я можу лише щиро бажати кожному із Вас, любі Читачі, відчувати повну **гаму** Життя. А вона без пристрасті, на щастя, неможлива. Пристрастей у житті трапляється з нами багато. Але ніхто не має в житті двоє **щастя**. І в цьому – **щастя** найбільше (1, с. 40).

Терміни дають поетам поштовх для оригінального осмислення нового образу. Це, наприклад, образ трави як зеленого глеку у поезії М. Матіос, яка розміщена у третьому розділі зазначеного роману, що передається такими рядками: Отуди, / Де рос зелений бісер / Скапує у **трав зелений глек**, / Де вітриська вибігають з лісу – / І на шиях виснуть у смерек (1, с. 197).

Термінологія (власне українська і запозичена) збагачує словник української мови новими епітетами, індивідуальними метафорами, символічними образами.

Поняття і явища письменниці об'єднує в таку семантичну залежність, для розкриття якої потрібен складний асоціативний зв'язок.

У сентенціях, афоризмах, влучних висловленнях, філософських, морально-етичних міркуваннях відчувається масштабне мислення. Активізація передання інформації відбувається за рахунок вживання термінологічної лексики. Серед термінів власне українські та запозиченні (особливо з англійської та інших західноєвропейських мов). Терміни створюють у художній канві спеціальні образи, виконують інформаційну, текстотвірну функцію.

Структурно-когнітивний підхід до проблем термінодеривації дає змогу не лише точно окреслити межі позначеного терміном поняття, а й адекватно встановити взаємозв'язки між поняттями у певній галузі наукового знання та довкіллям, описаним у творах Марії Матіос. Дериваційні засоби сучасної науково-технічної термінології допомагають оптимізувати професійно-наукову комунікацію: *Якщо ви не професійна фермерка – дайте відпочити очам на спогляданні красивого* (1, с. 143). Пор.: *Не буду вдаватися у довгі розповіді про сорти і види помідорів, які я «культивую» на своєму маленькому городі, спосіб їх підживлювання, пасинкування, поливання і т. ін.* (1, с. 146). У сучасному суспільстві, а, отже, в мові сучасних авторів активно функціонують неологічні гібридні деривати від англіцизмів та запозичення термінів із західноєвропейських мов. Поміж них поширеності набули терміни різних галузей і сфер: *Якими інформаторами Ви користуватиметеся задля цього: простим «жучком» у гудзику чоловічого піджака; цифровим диктофоном “Toshiba” під диваном; сусідською пильністю типу ОБС (одна баба сказала); звичайним шостим чуттям; плюс багаторічним досвідом знання чоловіка – не знаю і навіть не намагаюся підказати спосіб дізнання, але запам’ятайте: від цього залежить багато*» (1, с. 114).

Пор.: *Оті всюдисущі українські феміністки здобулися таки на точніші – аж мало не до токсикозу – описи деяких фізіологічних станів жінки* (1, с. 115); *Я знаю, що буває така мить, коли, збаламучені чорними підозрами, поточені ревнощами, злістю чи ще чимось, доведені до передафектного стану «кипінням у собі» на власного чоловіка, ми, жінки, впадаємо думками у крайнощі* (1, с. 137).

Отже, наведені приклади термінологічної лексики з прози Марії Матіос ілюструють функцію лінгвістичної адаптації термінів в умовах універсалізації та спеціалізації наукових знань – взаємодію питомого та запозиченого елементів на шляху творення термінологічних одиниць, якими позначається прогрес науки у міжнародних масштабах.

Вивчення мови як системи або сукупності систем допомагає глибше проникнути в суть самої мови, висвітлити її структурно-когнітивний аспект, розкрити первинні залежності між її компонентами і механізмами їхньої взаємодії в процесі пізнання.

Мовленнєва ситуація спричиняє вибір мовних засобів, які дозволяють у кожному разі встановити зміст ужитого терміна й сутність його використання щодо інтенції виразу. Звідси – і специфіка сприйняття твору, що охоплює парадигматичний (структурно-когнітивний) і синтагматичний (лінгвопрагматичний) аспекти.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В. Бусел. Київ – Ірпінь, 2007. 1736 с.
2. Гольдберг В.Б., Шехтман Н.А. Типы связей в лексических полевых структурах. *Полевые структуры в системе языка*. Воронеж, 1989. С. 33 – 40.
3. Толикина Е.Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина. *Лингвистические проблемы научно-технической терминологии*. Москва, 1970. С. 53 – 67.

СПИСОК ІЛЮСТРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матіос М. Кулінарні фірлі. Львів: ЛА Піраміда, 2009. 264 с.

Liudmyla Marchuk

TERMINOLOGICAL POLYSEMY IN THE PROSE OF MARIYA MATIOS

The article is one of the attempts to analyze the linguistic features of modern Ukrainian female prose. Despite the fact that in recent decades literary scholars have revealed some important features of the works of this genre, the language of feminine prose remains poorly understood. The obtained results supplemented the information about the general patterns of the use of terminological vocabulary in the artistic text. In the article, we distinguish the main ways of using terminology as an artistic means of language of Ukrainian writers. The urgency of the topic of scientific research is determined by the increased attention to the genres of contemporary women's prose and the creation of a separate term "female prose". A thorough linguistic study of the language of Ukrainian novels by Mariya Matios will help to understand the influence of science and technology on the fiction language of the 21st century. Creative individual and author's use of terms by an artist is a reflection of the main characteristic processes not only in the language of fiction, but also in the whole contemporary commonly used language.

Scientific and technical terminology is at the present stage the leading place in the enrichment of expressive means of language, therefore, in our work, we highlight some of the most relevant aspects. First of all, from the standpoint of styles interaction the modern Ukrainian language, since terminology is a product of scientific style. The study of the place and functions of terminological vocabulary in the language of Ukrainian prose deserves attention also in terms of stylistics of artistic speech. It is important to establish certain regularities in the gradual development of the terms of modern prose – from their use in the literal sense to full inclusion in the artistic text, use in the form of tropes.

The work will contribute to further study of the functional and stylistic features of the terminological vocabulary in prose, to reveal the main characteristic processes not only in the prose text, but also in the modern universal language.

Keywords: terminological vocabulary, polysemy, synonymy, hyper-hyponymic relations.

УДК 811.161.2'373.45:622

О.В. КОЛГАН

Ю.І. МАЦОКІНА

м. Слов'янськ, Україна

ТЕРМІНИ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ В РОМАНІ ВАЛЬТЕРА СКОТТА «АЙВЕНГО»: СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій у галузі дослідження специфіки функціонування військової термінології у творах письменників різних країн світу. Розвідку спрямовано на вивчення особливостей структурно-компонентної організації військових термінів у мові

© О.В. КОЛГАН, Ю.І. МАЦОКІНА, 2019

роману В. Скотта «Айвенго», зокрема проаналізовано терміни-слова та терміни-словосполучення.

Ключові слова: *термінологія, військові терміни, структурно-компонентна організація, терміни-слова, терміни-словосполучення, роман.*

Однією з основних рис мови художньої літератури є введення авторами до тканини твору вузькоспеціальної лексики, що є свідченням багатства мовлення.

Проблемам стилістичного функціонування термінології в прозових творах присвячено зокрема дослідження В.П. Олексенка [8], Н.О. Яценко [11] та ін.

Питання функціонування військових термінів у творах художньої літератури до сьогодні є не вивченим. Актуальність визначено підвищеною увагою філологів до жанру роману. Ґрунтовне лінгвістичне дослідження мови цього літературного жанру допоможе усвідомити, який вплив має наука й техніка на мову художньої літератури.

Мета дослідження – провести лінгвістичний аналіз термінологічної лексики щодо особливостей структурно-компонентної організації військових термінів у мові роману В. Скотта «Айвенго». Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: дослідити терміни військової справи, що функціонують в аналізованому творі, за значенням компонентів; виявити структурні особливості терміноодиниць військової справи в романі В. Скотта «Айвенго».

У термінознавстві однослівним термінам і термінам-словосполученням присвячено багато досліджень (Т.В. Катиш [4], Ф.А. Циткіна [10] та ін.).

Спираючись на загальноприйняту класифікацію морфолого-синтаксичної структури термінів [2; 3], у терміносистемі названого роману виділено два типи термінів: 1) терміни-слова, 2) терміни-словосполучення.

Серед проаналізованих 300 одиниць виявлено 137 однослівних термінів (45,7%), утворених різними типами словотворення.

Основним граматичним ядром військової термінології твору є повнозначні слова-іменники: *вояки, солдат, стрілянина* і под. Слушною є думка, що «в європейських мовах система іменників настільки розвинена, є настільки необмежені можливості утворювати віддієслівні іменники, іменники, утворені від основ прикметників, що основний склад термінологічного списку для цих мов цілком може бути вичерпаний іменниками» [1, с. 11].

Основу військової термінології твору, як і сучасної української літературної мови, становлять саме терміни-слова.

Іменники, які вжито у формі однини:

І відміна

Тверда група

Кавалькада – Н.в, жін.р., підмет (С, с. 32); *кольчуга* – Н.в, жін.р., підмет (С, с. 34; 256); *в кольчугі* – М.в., жін.р., додаток (С, с. 48); *кольчугу* – Зн.в, жін.р., додаток (С, с. 51; 73); *сокирою* – Ор.в., жін.р., додаток (С, с. 102); *варта* – Н.в., жін.р., підмет (С, с. 248); *охорона* – Н.в., жін.р., підмет (С, с. 248); *алебардою* – Ор.в., жін.р., додаток (С, с. 322); *дружина* – Н.в., жін.р., підмет (С, с. 239).

М'яка група

Зброї – Р.в, жін.р., додаток (С, с. 113); *зброю* – Зн.в., жін.р., додаток (С, с. 131); *зброя* – Н.в., одн., жін.р., підмет (С, с. 305); *зброєю* – Ор.в/, жін.р., додаток (С, с. 232; 406; 455).

II відмінаТверда група

Походу – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 24); *вершник* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 34); *щит* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 35; 132; 414); *воїн* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 38; 157); *пріор* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 39 – 41; 49); *командор* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 49); *лицарство* – Н.в., сер.р., підмет (С, с. 70); *спис* – Н.в. (або Зн.в.), чол.р., підмет (С, с. 80; 97; 101); *у полоні* – М.в., чол.р., додаток (С, с. 81); *щитом* – Ор.в., чол.р., додаток (С, с. 83; 91; 197); *списом* – Ор.в., чол.р., додаток (С, с. 102; 322); *обладунок* – Зн.в., чол.р., додаток (С, с. 112); *шолома* – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 112); *отаман* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 126); *лук* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 144); *шолом* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 103; 167; 416); *арбалет* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 171); *ватажок* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 132; 182); *ватажка* – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 182); *луком* – Ор.в., чол.р., додаток (С, с. 197; 322); *легіон* – Н.в., одн., чол.р., підмет (С, с. 244); *ножа* – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 252); *стилета* – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 252); *тамплієр* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 290); *списа* – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 42; 139); *кинджала* – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 252); *військо* – Зн.в., сер.р., додаток (С, с. 423).

М'яка група

Зброносець – Н.в., чол.р. підмет (С, с. 34; 83; 113; 131; 248); *в панцирі* – М.в., чол.р., додаток (С, с. 48); *лицар* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 56; 61; 94; 97; 101; 107; 112-113; 171; 238; 248; 414); *перемир'ям* – Ор.в., сер.р., додаток (С, с. 57); *озброєнням* – Ор.в., сер.р., додаток (С, с. 64); *озброєння* – Н.в. (Зн.в. або Р.в.), сер.р., підмет (С, с. 80); *двобій* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 101; 126); *панцир* – Зн.в., одн., чол.р., додаток (С, с. 167); *бій* – Н.в., чол.р., підмет (С, с. 406); *зброносцем* – Ор.в., чол.р., додаток (С, с. 416).

Мішана група

Мечем – Ор.в., чол.в., додаток (С, с. 91; 102; 197); *на бойовищі* – М.в., сер.р. (С, с. 132); *палаша* – Р.в., чол.р., додаток (С, с. 415).

Іменники, які вжито у формі множини

Ватаги – поч. ф. – ватаг, Н.в., підмет (С, с. 24); *звитяги* – поч. ф. – звитяга, Н.в., підмет (С, с. 24; 96; 232); *чини* – поч. ф. – чин, Н.в., підмет (С, с. 24); *вершники* – поч.ф. – вершник, Н.в., підмет (С, с. 32; 133); *зброноносців* – поч. ф. – зброносець, Р.в., додаток (С, с. 34 – 35); *вершників* – поч. ф. – вершники, Р.в., додаток (С, с. 83); *лицарів* – поч. ф. – лицар, Р.в., додаток (С, с. 83); *зброярі* – поч. ф. – зброяр, Н.в., підмет (С, с. 83); *стріл* – поч. ф. – стріла, Р.в., додаток (С, с. 85); *бійці* – поч.ф. – боєць, Н.в., підмет (С, с. 96; 101; 126; 415); *лати* – Н.в., підмет (С, с. 108); *обладунків* – поч. ф. – обладунок, Р.в., додаток (С, с. 108; 167); *зброноносці* – поч. ф. – зброносець, Н.в., підмет (С, с. 112); *лицарі* – поч. ф. – лицар, Н.в., підмет (С, с. 305; 132); *списи* – поч. ф. – спис, Н. в., підмет (С, с. 133; 415); *сокири* – поч. ф. – сокира, Р.в., додаток (С, с. 133); *маршали* – поч. ф – маршал, Н.в., підмет (С, с. 139); *стріли* – поч. ф. – стріла, Н.в., підмет (С, с. 144); *воїни* – поч. ф. – воїн, Н.в., підмет (С, с. 144; 281); *палаши* – поч. ф. – палаш, Зн.в., додаток (С, с. 171); *прицілів* – поч. ф. – приціл, Р.в., додаток (С, с. 171); *мечі* – поч. ф. – меч, Зн.в., додаток (С, с. 241); *сокирами* – поч. ф. – сокира, Ор.в., додаток (С, с. 281); *солдати* – поч. ф. – солдат, Н.в., підмет (С, с. 413); *обладунками* – поч. ф. – обладунки, Ор.в., додаток (С, с. 455);

вершників – поч. ф. – вершник, Р.в., додаток (С, с. 31); *зброєносцями* – поч. ф – зброєносець, Ор.в., додаток (С, с. 31; 41); *обладунки* – поч. ф – зброєносець, Зн.в., додаток (С, с. 112; 414); *дружини* – поч. ф. – дружина, Зн.в., додаток (С, с. 423).

Отже, у досліджуваному тексті однокомпонентні терміни військової справи представлені іменниками, більшість яких ужито у формі Н.в. (81 од.), Р.в. (20 од.) та О.в. (21 од.), трапляються також іменники З.в. (11 од.) та М.в. (4 од.). 94 іменники мають форму однини, за характером відмінкових закінчень представлені I відміною (16 випадків), (напр., *кавалькада*) та II відміною (78 випадків) (напр., *вершник*). Іменників III та IV відміни в досліджуваному тексті не виявлено. У романі 81 термін є підметом (напр., *кольчуга: «Наскільки дозволяли бачити зморшки плаща, його стегна захищала така ж кольчуга...»* (С, с. 34) або додатком (56 випадків) (напр., *обладунками: «Зброєю, обладунками і тілом померлого лицаря переможець вільний розпорядитися на власний розсуд»* (С, с. 455).

Серед 300 військових терміноодиниць твору виявлено 163 терміни-словосполучення, тобто 54,3 % від загальної кількості.

І.М. Кочан зазначала, що «термінологічні словосполучення – це терміни, що позначають науково-технічне поняття, містять у собі чітке наукове визначення, мають стійкість до семантичної цілісності, що ґрунтується на цілісності означуваного поняття» [5, с. 14].

За кількістю компонентів військові терміни-словосполучення роману поділяються на дво-, три-, чотири-, п'яти-, шестикомпонентні. Двокомпонентні терміни-словосполучення за значенням компонентів диференційовано на дві групи (поділ здійснено на основі загальноприйнятої у термінознавстві класифікації) [7]:

1) складені терміни, обидва компоненти яких мають термінологічний характер (*озброєний воїн, лицарське озброєння* та ін.);

2) складені терміни, компонентами яких виступають загальноживані слова, що перейшли до розряду термінів (*гострий меч, рукопашний бій тощо*).

Моделі багатоконпонентних конструкцій розроблено за загальноприйнятими в термінознавстві моделями [6; 9].

Двочленні терміни-словосполучення складають основу досліджуваної військової термінології. У тексті названого роману представлено такі моделі:

1. Прикм. + ім. (Н.в.) – *бойове озброєння* (С, с. 44), *бойові щити* (С, с. 48).
2. Прикм. + ім. (Р.в.) – *бойової сокири* (С, с. 130), *поранили ворогів* (С, с. 305).
3. Прикм. + ім. (Ор.в.) – *лицарською зброєю* (С, с. 97), *гострим мечем* (С, с. 126).
4. Прикм. + ім. (М.в.) – *на оборонній позиції* (С, с. 127), *на завойованих позиціях* (С, с. 290).
5. Прикм. + ім. (Д.в.) – *найкращому стрільцеві* (С, с. 143).
6. Дієсл. + ім. (Ор.в.) – *ударити сокирою* (С, с. 281).
7. Дієсл. + ім. (Зн.в.) – *переломили списи* (С, с. 97), *підняти забрали* (С, с. 103).
8. Дієсл. + ім. (М.в.) – *опинитися в облозі* (С, с. 241), *ударити по шолому* (С, с. 97).
9. Дієсл. + ім. (Р.в.) – *розставили вартових* (С, с. 191), *готувалися до оборони* (С, с. 290).

10. Дієприсл. + ім. (Р.в. або Зн.в.) – *не оголивши меча* (С, с. 423) *схопивши кий* (С, с. 126).
11. Дієсл. + присл. – *б'ються врукопаш* (С, с. 285).
12. Ім. (Н.в.) + ім. (Р.в.) – *різновид зброї* (С, с. 35), *наконечники для стріл* (С, с. 119).
13. Ім. (Н.в.) + ім. (Ор.в.) – *володіння зброєю* (С, с. 64).
14. Ім. (Н.в.) + ім. (М.в.) – *бій на кийках* (С, с. 127).

Трикомпонентні терміни:

1. Прикм. + прикм. + ім. (Н.в.) – *невеликий трикутний щит* (С, с. 34).
2. Дієприкм. + ім. (Ор.в.) + ім. (Н.в.) – *прикрашений пір'ям шолом* (С, с. 34).
3. Дієприкм. + ім. (Ор.в.) + ім. (Р.в.) – *віддаленим провісником штурму* (С, с. 281).
4. Прикм. + прикм. + ім. (Ор.в.) – *гостримі сталевими вістрями* (С, с. 35).
5. Прикм. + ім. (Ор.в.) + ім. (М.в.) – *з величезним луком у руці* (С, с. 85).
6. Прикм. + ім. (Н.в.) + ім. (Р.в.) – *сталевий наконечник списа* (С, с. 90).
7. Дієприкм. + прикм. + ім. (Н.в. або Зн.в.) – *заковану у бойові обладунки* (С, с. 99).
8. Дієприкм. + прикм. + ім. (Ор.в.) – *озброєні однаковими киями* (С, с. 126).
9. Дієприсл. + ім. (Зн.в.) + і. (Зн.в.) – *поклавши стрілу на тятиву* (С, с. 145).
10. Дієсл. + займ. + ім. (Ор.в.) – *потяти одне одного мечем* (С, с. 464).
11. Дієсл. + ім. (Н.в. або Зн.в.) + дієприкм. – *тримав лук напнутим* (С, с. 145).
12. Дієсл. + прикм. + ім. (Ор.в.) – *змагатися тупою зброєю* (С, с. 94).
13. Ім. (Н.в.) + ім. (М.в.) + ім. (Р.в.) – *змагання в стрілянні з луків* (С, с. 94).
14. Ім. (М.в.) + прикм. + ім. (Р.в.) – *на чолі сотисячного війська* (С, с. 422).
15. Ім. (Н.в.) + ім. (Зн.в.) + ім. (Р.в.) – *посвячення в лицарі ордену* (С, с. 448).

Чотиричленні конструкції:

1. Прикм. + ім. (Н.в.) + прикм. + ім. (Зн.в.) – *численний загін кінних воїнів* (С, с. 455-456).
2. Ім. (Ор.в.) + прикм. + прикм. + ім. (Ор.в.) – *списами з пласкими дерев'яними наконечниками* (С, с. 94).

Серед термінів-словосполучень наявні також п'яти- та шестикомпонентні моделі:

1. Прикм. + ім. (Н.в.) + прикм. + прикм. + ім. (Ор.в.) – *короткий бердиш із коштовною дамаською насічкою* (С, с. 34).
2. Дієсл. + ім. (Р.в.) + прикм. + ім. (Ор.в.) + ім. (Р.в.) – *обстрілювати супротивника перехресним вогнем із праці* (С, с. 43).
3. Дієприкм. + прикм. + ім. (Ор.в.) + прикм. + ім. (Ор.в.) + ім. (М.в.) – *озброєні кривавими шаблями із золотою насічкою на руків'ях* (С, с. 35).
4. Ім. (Н.в.) + ім. (Ор.в.) + ім. (Ор.в.) + прикм. + прикм. + ім. (Р.в.) – *кольчуга з рукавами й рукавичками із дрібних металевих кілець* (С, с. 34).

Отже, за структурними моделями ми виділили одно- (воїн), дво- (щит ворога), три- (великий двосічний кинджал) і багаточленні терміни (кольчуга з рукавами й рукавичками із дрібних металевих кілець).

За будовою простих словосполучень (усього – 135) більше, ніж складних (усього – 28 одиниць). За способом вираження головного слова переважають іменні (субстантивні) (усього – 126 термінів) (напр., *лицарський ланцюг*) та дієслівні (вербальні) терміни-словосполучення (усього – 37 прикладів) (напр.,

оголив меч). За типами семантико-синтаксичних відношень переважають означальні (85 од.), (напр., *рукопашний бій*), трапляються також об'єктні (усього – 40 од.), (напр., *натягнути лук*) та обставинні відношення (10 од.), (напр., *опинитися в облозі*). Тип граматичного зв'язку в романі був представлений повним узгодженням (усього – 84 од.), (напр., *важкий кийок*) та слабким керуванням (69 од.) (напр., *закувати в кайдани*), рідше – сильним керуванням (10 од.), (напр., *переміг ворога*). Зв'язок прилягання було виявлено лише в одному двокомпонентному терміні (*б'ються врукопаш*). Наявний зв'язок кореляції: *каптур-кольчуга*.

Отже, проведений аналіз роману Вальтера Скотта «Айвенго» засвідчив, що автором широко вжито одиниці військової справи, які є різними за своєю структурною організацією. Дослідження підтвердило думку більшості науковців, які займаються вивченням особливостей функціонування термінів у сучасній українській літературній мові, про перевагу багатослівних термінів над однослівними.

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Сов. энциклопедия, 1966. 608 с.
2. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах: учеб. пособие. Москва: Высшая школа, 1987. 104 с.
3. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 2000. 218 с.
4. Катиш Т.В. Особливості функціонування термінологічної лексики в мові української фантастики: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2004. 19 с.
5. Кочан И.Н. Именное словообразование в системе украинской терминологии (на материале терминологии радиотехники): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Киев, 1987. 17 с.
6. Лях І. Особливості функціонування словосполучень у німецькій гірничій термінології. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ: КНЕУ, 2005. Вип. VI. С. 81 – 85.
7. Нікуліна Н.В. Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та ремонту транспортних засобів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2004. 20 с.
8. Олексенко В.П. Функції детермінологічної лексики у творах херсонських поетів. *Філологічні студії*. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2011. Вип. 6. С. 647 – 658.
9. Сікорська З. Структурно-граматична характеристика української словотвірної термінології. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 267 – 271.
10. Циткіна Ф.А. До питання про структуру термінів-словосполучень. *Мовознавство*. 1976. № 6. С. 58 – 64.
11. Яценко Н.О. Військова лексика в історичних романах Ліни Костенко. *Дивослово*. 2000. №3 (517). С. 30 – 32.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

С – Скотт В. Айвенго. Роман. Харків: Фоліо, 2017. 480 с.

Olena Kolhan, Yuliia Matsokina

TERMS OF THE MILITARY BUSINESS IN THE NOVEL BY WALTER SCOTT *IVANHOE*:
STRUCTURAL ORGANISATION

Terminological stylistics is one of the most relevant areas of linguistics in the 21st century. The subject of the study, according to A. Kryzhanovska, is “using multidisciplinary terminology in its definitive sense, the author’s creating the necessary and special words on models of the real terms, introducing redefined terminology in the arsenal of artistic means.”

In modern Ukrainian linguistics, as you know, there are no comprehensive studies on using the terms in styles unusual for them, including the belles-lettres one. Today there are only a small number of works that touch upon some aspects of the issue.

The article continues the cycle of publications in the field of studying the specific functioning of military terminology in the writings of the writers from different countries of the world. The investigation is aimed at studying the peculiarities of the structural-component organisation of the military terms in the language of the work by W. Scott *Ivanhoe*, in particular, the word terms and phrase terms have been analysed.

The study provides a list of works devoted to studying the peculiarities of the functioning of the terms in the unusual for them fiction text. The relevance of the paper, first of all, is due to the lack of comprehensive studies on the peculiarities of using the military terms in the works by Walter Scott and the need for linguistic analysis of the texts, in particular the novel “*Ivanhoe*”, which is a pearl of world literature.

The paper gives the main thoughts on defining the concepts “word term”, “phrase term”. The structural classification of the military vocabulary of the novel is made in accordance with the generally accepted in science of terminology.

The military terms of the above mentioned work are analysed, and the specifics of their use is defined, their structural-component organisation in the prose work of the prominent writer Walter Scott is determined. The word term and phrase terms, which include military terms, which are introduced into the language of the text by the author, are investigated. The function of this vocabulary taking into account the subject area, the ideological content, the purpose of the work, the creative idea of the author is determined.

The quantitative characteristics of the military terminological units of Walter Scott’s novel *Ivanhoe* has confirmed the opinion of most linguists regarding the benefits of the multi-component terms over the word terms.

Keywords: terminology, military terms, structural-component organisation, word terms, phrase terms, novel.

УДК 811.82-32

Н.О. МЕХ
м. Київ, Україна

КОНЦЕПТ СВОБОДА В ІДІОЛЕКТІ ОСОБИСТОСТІ ВСЕЛЕНЬСЬКОГО ПАТРІАРХА ВАРФОЛОМІЯ

*У статті зроблено спробу осмислити поняття «свобода» в концепції особистості Вселенського Патріарха Варфоломія; подано розуміння терміна на його позначення у філософській картині світу, у загальнономовному словнику. Досліджено концепт **свобода** у релігійній картині світу, зокрема у православній традиції.*

Ключові слова: *свобода, людина, свобода іншого, свобода Бога, свобода в Православній традиції.*

Осмилюючи таке складне поняття, як «свобода», ми відчуваємо, що на-самперед *свобода* – це життя без проблем та тиску. Проте, заглибившись у суть, можемо констатувати, що таке розуміння є надто спрощеним та досить поверховим.

У різні часи наймудріші уми різних країн намагалися збагнути, що є *свобода*. Вони розмірковували над цим поняттям, намагаючись досягнути її, як одну з незаперечних загальнолюдських цінностей.

У філософській картині світу *свободу* сприймають як одну з основних та найскладніших категорій, що відбиває сутність людини, її здатність мислити та діяти не в наслідок примусу, а вільно втілюючи свої наміри та інтереси. Проте межі *свободи* – це інтереси іншої людини, суспільства в цілому та природи як основи існування того або іншого суспільства.

Поняття *свобода*, без сумніву, багатозначне. Так, Словник української мови в 11 томах подає вісім значень, пор.:

1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля.

2. Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі т. ін.

3. Життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд.

4. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі.

5. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи та суспільства.

6. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь.

7. Простота, невимушеність у поведженні.

8. Вільний від праці час [1, т. 9, с. 98].

У релігійній картині світу погляд на *свободу* дещо інший. Нам імпонує висловлювання протоієрея Сергія Овсяннікова (настоятеля Свято-Миколаївського приходу в Амстердамі) про *свободу*. Він наголошує у своїй праці «Книга про свободу»: «*Шлях до свободи – це шлях у лабіринті. Багато шишок можна набити по дорозі. Проте кінцевий пункт того вартий. Тому що свобода*

дорівнює радості. Свобода дорівнює Творчості. Свобода дорівнює Любові» [2, с. 28].

Всесвятіший Патріарх Варфоломій тему *Свободи* ставить у ширший контекст православної віри та життя загалом. Митрополит Калліст (Вейра), аналізуючи погляди та переконання Вселенського Патріарха, його концепцію особистості, що представлена чотирма основними темами: тайна, свобода, стосунки, цілісність, відзначає, що «без свободи, переконаний патріарх Варфоломій, не може бути справжнього особистого буття. Я є справжньою особистістю лише настільки, наскільки я вільний: *«Людина, як екзистенційна реальність, може бути особистістю, лише коли живе у свободі. Лише в умовах, за яких весь спектр можливостей відкритий для нашого вільного й свідомого вибору, ми здатні перетворювати нашу тимчасову реальність і себе самих на образ Божественного Царства. Свою людяність ми усвідомлюємо через вільну взаємодію з іншими. Особисте буття – це вільний акт співучастя, що робить різноманітність і унікальність наріжними каменями нашої людяності»*.

Зупинимось на мить на головній темі цього параграфу, на властивості свободи, вільному виборі. .. По-перше, свобода безпосередньо пов'язана з тим, що ми є образом Божим. Як вільним є Бог, так вільною є і Його жива ікона – людська особа, хоч у Бога свобода є абсолютною, а в нас, людей, вона обмежена (але не знищена) гріхом. Свобода як прояв образу Божого – не лише природна риса, властива нашому створеному буттю. Це є щось незмірно глибше – дар благодаті, який несе в собі відблиск Нетварного. Проте, нагадає патріарх, це не лише дар, а й «безмежна» вимога, «дар, що здобувається великими духовними зусиллями». ... Окрім того, свобода є нероздільною. Захист моєї власної свободи завжди має йти пліч-о-пліч із повагою до свободи інших. Відданість свободі означає невтомну боротьбу за «вбогих» світу цього...». [3, с. 22, 25 – 26].

Як бачимо, це твердження корелює з одним із основних постулатів, щодо розуміння поняття *свободи*, у філософській картині світу. А саме: межі *свободи* – це інтереси іншої людини. Моя особиста *свобода* та *свобода* іншого. Повага до людини, повага один до одного, незалежно від статусу, від суспільного прошарку.

У своїй книзі «Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі» Вселенський Патріарх Варфоломій, розглядаючи поняття *Свобода*, спрямовує нашу увагу на відносності *свободи* з духовного погляду. Він акцентує на богословському розумінні, де «умовою справжньої свободи є Божо благодать; людська свобода завжди пов'язана з безумовною та абсолютною свободою Бога, що є поза межами всіх людських категорій, включно з нашим розумінням свободи та справедливості. Адже ми віримо, що і свобода, і справедливість даються Богом, Який водночас перевершує їх. .. Я переконаний, що людство бере свій початок та саме своє існування в Бозі, Чий образ, закладений у глибинах людського ества, становить саму сутність і глибину свободи; водночас це є і насіння соціальної справедливості в усьому світі. У цім переконанні – богословська основа принципу свободи людини, як він розуміється в Православ'ї» [4, с. 216].

Патріарх Варфоломій у своєму дослідженні осмислює, що є:

- Свобода абсолютна та відносна;
- Свобода Бога;

- Свобода людини;
- Свобода жити;
- Свобода від падіння.

Що ж таке *свобода абсолютна*? Чи є вона? Як корелюють між собою поняття *абсолютна* та *відносна свобода*? Патріарх Варфоломій про це говорить наступне, пор: «сьогодні ми схильні вести мову про свободу та права людини так, наче це нічим не зумовлені реалії та абсолютні поняття. Утім з духовного погляду свобода в її людському вимірі завжди є лише відносною» [4, с. 215].

Осмислюючи поняття *Свобода Бога*, Вселенський патріарх наголошує на «динамічному розумінні Бога та світу. Бога – а отже, й людство, й увесь світ – не можна сприймати як статичну реальність. Можливо, саме з цим пов'язана унікальна глибина й головний внесок східно-християнської думки та духовності. Головною інтуїцією православного богослов'я є те, що ніхто ніколи не може інтелектуально охопити Бога – хоча завжди можна зустрітися з Богом і пізнати Його у глибших особистих стосунках.

Отці Церкви завжди наголошували на особистій доступності Бога, втім ніколи не ставили під сумнів Його абсолютну неосяжність. Саме тому східні отці Церкви наполягають на розрізненні Божої сутності та Його енергії. Сутність Бога радикально непізнавана, невидима, невимовна та неосяжна людському розуму. А божественні енергії можуть бути, з благодаті Божої, пізнавані в досвідному переживанні, побачені й описані» [4, с. 217 – 218].

Ще видатний візантійський богослов Григорій Палама у середині XIV ст. найбільш точно сформулював це вчення. Він відзначав одночасну можливість особистісного спілкування з Богом та непізнаваність Його сутності. «Бога неможливо окреслити чи вичерпно пізнати. Жодна людина, жодне переконання, жодна інституція і навіть жодна релігія не може претендувати на те, що вона має повноту Бога. .. свобода в істинному, духовному розумінні незмінно веде до пізнання Бога та сенсу Богошанування. .. свобода Бога визначає та зумовлює свободу людства» [4, С. 218].

Поняття *свобода людини*, *свобода особистості* є тими питаннями, які в релігійній картині світу завжди привертали увагу. Адже, як слушно зауважує Єпископ Каліст (Уер) у книзі «Внутрішнє царство», поняття «свободи – як Божественної свободи, так і людської – є основним у християнському вченні про сотворення. «Бог воістину є присутнім і діє лише за умови свободи, – пише Микола Бердяєв. – Саму свободу слід розпізнавати за властивою їй священною особливістю». Сорен К'єркегор справедливо зазначав, що «найбільший дар людям – це вибір, свобода». Бог сотворив світ вільним, і Він велів, щоб істота, яку Він сотворив за образом Своїм, також була вільною .. Він волів, щоб ми, люди, свого часу прийшли до Нього у взаємній любові. Але взаємна любов передбачає, свободу, адже там, де немає вільного вибору, не може бути і любові. До любові не можна примусити, її можна лише добровільно віддати» [5, с. 191 – 192].

Патріарх Варфоломій, осмислюючи поняття *свобода людини*, зазначає наступне: «традиція Православної Церкви згідно з писаннями отців дбайливо охороняє *тайну* людської особистості, подібно до того як вона каже про непізнавану природу Бога. Людство несе у собі образ і подобу Бога (Бут. 1:26), саме дихання Боже (Бут. 2:7). Бог присутній у найпотемніших глибинах нашого

ества. .. У нашому серці є глибини, які не піддаються жодним визначенням і перевершують будь-яке розуміння» [4, с. 219 – 220].

Отже, як важливо нам усвідомити, що людина – це таїна, глибини її серця – це великий скарб. І коли ми говоримо про свободу свою та свободу іншої людини, то цей смисл потрібно пам'ятати. Будь-яке наше «остаточне» твердження про іншого може бути хибним, адже людина, переважно, навіть сама себе не до кінця розуміє, сама себе не може збагнути остаточно. Бо вона – це образ і подоба Бога. А Бог – незбагнений для людського розуміння. Його Всесвятість підкреслює, що «через наші людські обмеження ми бачимо людей навколо нас лише під своїм вузьким кутом зору. Ми ніколи не здатні досягнути цих людей чи їхні дії в усій повноті. Немоżliво вичерпно пізнати іншу людину, її серце завжди лишатиметься непроникним для нас, як таїна. Людина, чиє життя вільно звершується в Бозі, завжди лишатиметься загадкою для інших» [4, с. 221 – 222].

Ісаак Сірін закликає нас всіх: *Коли ти станеш на шлях праведності, ти досягнеш свободи в усьому*.

Отже, ми вільні вибрати шлях праведності, тобто правильні вчинки та дії, правильні думки та слова, шлях практичного «зречення людиною похибок, своєї природи, що потенційно наділена здатністю до свободи та особистісної неповторності, але не є правовою через «неорганічність», знеособленість вимог свого бунтівного ества. «Ось плоть моя, й водночас не моя, мій дорогий ворог», – як каже Йоан Лествичник. Коли людина на досвіді пізнає цю реальність, це означає, що вона вже стала на великий, переможний шлях, що веде до безмежної свободи «в усьому» [6, с. 245], – наголошує Христос Яннарас, відомий грецький філософ та богослов у своїй праці «Свобода етосу».

Філософ стверджує, що «сутність етосу Церкви, моралі Церкви, становить свобода особистості, конкретна і, водночас, безмежна; вона є універсальною підвалиною життя, що у своїй справжній реалізації може бути лише іпостасним та особистісним» [6, с. 243].

Розмірковуючи над поняттям *свобода жити*, Патріарх Варфоломій звертається до Послання апостола Павла до Римлян, який «описує свободу як владу над смертю та перемогу над тлінням (див. Рим. 8:10-11). Це пов'язує свободу з благодаттю Духа, «Скарбу добра та життя Подателя», як говорить улюблена Православною Церквою молитва до Духа Святого, що читається на початку кожного богослужіння. У православній аскетичній задоволення власних потреб і бажань вважається не свободою, а полоном, підкоренням пристрастям.

Гріх полягає не лише в тому, що ми обираємо зло, але є, зрештою, й наслідком неспроможності зробити правильний – праведний – вибір. Це стан рабства, підпорядкованості пристрастям, у якому людина не активна, а пасивна, не самостійна, а підконтрольна, не вільна» [4, с. 222].

І далі, надзвичайно важливе твердження для усвідомлення поняття *свобода жити*: «Скрізь, де проявляються спонтанні акти любові й відкритості, можна не сумніватися, що вони мотивовані й натхненні благодаттю Божою. Це вияв справжньої свободи».

Утім, це означає, що ми ніколи не буваємо настільки вільними, як тоді, коли ми сповнені Святим Духом. Ми найвільніші саме тоді, коли нашу волю скеровує Божа благодать. Свобода – це дія Святого Духа в нас та довкола нас. Адже

та ж молитва Православної Церкви до Духа Святого говорить: «Утішителю, Душе істини, що всюди єси і все наповнюєш».

Цей Дух Божий дає нам насагу проповідувати й захищати свободу та справедливість у світі. Цей Дух спонукає нас до боротьби та творчого перетворення життя» [4, с. 223].

У православній традиції розрізняють такі поняття, як Дари Духа Святого та Плоди Духа Святого, пор.:

Дари Духа Святого:

1. Мудрість.
2. Розум.
3. Розсудливість.
4. Мужність.
5. Знання.
6. Побожність.
7. Страх Божий.

Плоди Духа Святого:

1. Любов.
2. Радість.
3. Спокій.
4. Довготерпіння.
5. Лагідність.
6. Милосердя.
7. Віра.
8. Покірливість.
9. Стриманість.

Патріарх Варфоломій, як і інші представники Православ'я, нам хоче донести надзвичайно важливу річ. Вона полягає у тому, що ми маємо усвідомити, зрозуміти, збагнути, що без Бога ми не можемо робити нічого доброго. Лише прикликаючи Духа Святого у своєму серці, у своїх щирих молитвах, лише натхненні благодаттю, ми здатні на добро. І тоді, резюмує Його Всесвятість «Дух Божий перетворить цей світ у Царство Небесне, світ занепалий – у нове творіння, і розмаїту людську діяльність – в істинне життя» [4, с. 224].

Віруюча людина усвідомлює, що вона наділена від Бога даром свободи, що вона може обирати між шляхом вгору до вищих моральних цінностей та шляхом вниз. Колись людина «відмовилась від стосунків у напрямку до Бога, які є її справжньою суттю. Замість того, щоб бути посередником і об'єднавчим центром, вона створила поділ: поділ у собі, поділ між собою та іншими людьми, поділ між собою і світом природи. ..

«Первородний гріх» людини, її відвернення від зосередження на Богові до зосередження на собі. .. У результаті вона була втягнута в хибне коло своєї власної пожадливості, що ставала ненаситною. .. Наслідки людського падіння були як фізичні, так і моральні» [7, с. 61 – 62]. Проте у православній традиції є розуміння того, що «божественний образ» в людині затьмарився, але він є, він не стерся. Адже ми знаємо, що і у цьому грішному світі людина, хоча й перебуває у певному духовному полоні, здатна на благородні вчинки, на любов, на самопожертву та співчуття до ближнього.

Осмислюючи поняття *свобода від падіння*, Патріарх Варфоломій наголошує: «Духовний полон або поневолення неминуче призводить і до підпорядкування та рабства соціального й політичного. З тієї ж причини звільнення від падіння веде нас до зняття будь-яких форм примусу й до соціальної та політичної свободи. Утім для людини, керованої Духом, це в жодному разі не означає заспокоєння та самовдоволення. ..

Як будь-яка форма пригноблення або поневолення відбиває на соціально-політичному рівні нашу гріховність і занепадність, так само й боротьба за визволення та справедливість є глибоко духовним символом свободи від гріха. .. Щирість та автентичність цієї боротьби за свободу завжди вимірюються ступенем її духовної глибини й вічною цінністю її кінцевої мети» [4, с. 224 – 225].

Отже, розкриваючи глибинний смисл поняття *свобода* у концепції особистості Вселенського Патріарха Варфоломія, ми занурилися у розуміння цього терміна в релігійній картині світу. І, що особливо хотілося б підкреслити, занурилися у поняття *свободи* саме у Православ'ї. Це дало можливість спробувати усвідомити складні та майже неосяжні для сучасної людини слова – «*Свобода можлива лише в Бозі*».

1. Словник української мови: в 11-ти т. Т. 9, 1978. С. 98.
2. Овсянников С. Книга про свободу. Уйти от законничества, дойти до любви. Москва, 2018. 257 с.
3. Калліст (Вейра), митрополит. Передмова до книги Вселенського Патріарха Варфоломія. Віч-на-віч із Тайною. Київ, 2011. С. 19 – 40.
4. Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. Київ, 2011. 360 с.
5. Калліст (Уер), єпископ. Внутрішнє Царство. Київ, 2003. 256 с.
6. Яннарас Х. Свобода етосу. Київ, 2003. 268 с.
7. Калліст (Уер), єпископ. Православний шлях. Київ, 2003. 176 с.

Nataliia Mekh

CONCEPT OF FREEDOM IN THE CONCEPT OF PERSONALITY OF THE ECUMENICAL PATRIARCH BARTHOLOMEW

The article attempts to comprehend the notion of freedom in the concept of the personality of the Ecumenical Patriarch Bartholomew. The understanding of this term in the philosophical picture of the world, in the general dictionary is given. The term freedom in the religious picture of the world, in particular, in the Orthodox tradition, is explored.

Key words: freedom, man, freedom of another, freedom of God, freedom in the Orthodox tradition.

УДК 81'373.46:81'374

З.Г. КОЗИРЄВА
м. Київ, Україна

ТЕРМІН І ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ СТАНДАРТ

Статтю присвячено питанню відбору термінологічної лексики до загальномовного тлумачного словника та її лексикографічної нормалізації. Особливої актуальності ця проблема набуває сьогодні, коли відбувається активне поповнення словникового складу мови терміноодиницями різних галузей науки, техніки, виробництва тощо. Окреслено найбільш типові орфографічні огріхи, що трапляються в словниках, та шляхи їх подолання.

Ключові слова: термін, норма, унормування, правопис.

Формування лексикону нового літературного стандарту української мови вимагає нині від лексикологів і лексикографів посиленої уваги як до визначальних процесів слововживання, так і до принципів і форм лексикографічного опрацювання сучасного словникового складу. Поєднання механізмів об'єктивного оновлення лексичного складу зі свідомо здійснюваним упорядкуваннями суб'єктивним оновленням стало специфікою роботи з упорядкування, кодифікування та розбудови українського лексикону [4, с. 97]. У ланцюжку термінів на позначення поняття «приведення чого-небудь до єдиної форми» «спостерігається певна ієрархічна підпорядкованість» [6, с. 22]: *систематизація* – «дія за знач. систематизувати» (СУМ, IX, с. 204; ВТС, с. 1321), «розташування чого-н[е]будь у певному порядку і зв'язку частин» (НСІС, с. 563), *унормування* – «дія за знач. унормовувати / унормувати», «визначати, запроваджувати норму в чому-небудь» (СУМ, X, с. 452; ВТС, с. 1508), *уніфікація* – «зведення чого-небудь до єдиної форми, системи, єдиних нормативів» (СУМ, X, с. 451; ВТС, с. 1508), *кодифікація* – «зведення в єдине ціле (в кодекс) різних правових законів, постанов тощо» (СУМ, IV, с. 207; ВТС, с. 550), «процес вироблення загальноприйнятих норм літературної мови» [6: 22], заключним етапом у якому є **стандартизація** (стандартизування): 1) «встановлення єдиних обов'язкових норм і вимог на готову продукцію, сировину, матеріали та ін.; 2) зведення багатьох видів виробів до невеликої кількості типових для раціональної організації виробництва» (СУМ, IX, с. 644; ВТС, с. 1383), «дотримання єдиних стабільних граматико-стилістичних норм у національній мові (перев. у науково-технічній та офіційно-діловому її стилях» (СУМ, X, с. 644; ВТС, с. 1383).

Під час створення словників тлумачного типу цілком природно постає питання про відбір спеціальної лексики до його реєстру (які терміни і на яких підставах мають залучатися). Неабиякої актуальності воно набуває сьогодні, коли відбувається активне поповнення словникового складу термінологією різних галузей науки, техніки, виробництва, особливо зі сфери інформаційних та комп'ютерних технологій. Питання про місце спеціальної лексики в загальних словниках одне з найскладніших у сучасній лексикографії. Одні терміни, щойно з'явившись, швидко стають складниками загальнолітературної мови, інші можуть так ніколи і не вийти за межі професійного вжитку. Відбір слів у будь-якому словнику залежить від концептуального рішення про тип словника. Принцип добору залежить від мети словника, його обсягу, а також від того, на кого він розрахований.

Діаметрально протилежні погляди науковців пов'язані з питанням відбору спеціальних термінологічних мовних новацій до тлумачного словника літературної мови, а саме: які з них належать загальнолітературній мові, а які – вузькоспеціальному вжитку. Не схиляючись до жодних крайніх поглядів, дослідники слушно зауважують: «Словник включає до свого складу ту частину спеціальної термінології, яка, входячи до складу тієї чи іншої термінологічної системи, є разом із тим частиною системи загальнолітературної мови» [8, с. 12]. Термінологія як найбільш рухлива частина словникового складу мови зазнає постійних змін: терміни на позначення старих засобів виробництва виходять з активного словникового складу, на їх місці з'являються нові слова на позначення сучасних спеціальних реалій і явищ. Практична лексикографія, виходячи з накопиченого досвіду, визначає умови можливості / неможливості включення спеціального слова в словник загальнолітературної мови, а саме: важливість і актуальність понять і реалій, позначених терміном, його суспільна значимість (*наноампер (-ват, -генрі)* – (ВТС, с. 725), *ксерокс* – (ВТС, с. 593), *бартер* – (ВТС с. 63). Першим кроком у визначенні групи термінів для внесення їх до словника літературної мови є з'ясування шляхів і закономірностей перетворення вузькоспеціального терміна у загальноновживане і загальновідоме слово. Отже, вирішальним для розв'язання питання про фіксацію терміна в словнику є його зв'язок із загальнолітературною мовою і місце в системі мови. Вільніше в загальнонародну мову потрапляють спеціальні слова на вираження загального (родового) поняття порівняно зі словами, що означають видове поняття. Вагомим аргументом для включення терміна в словник літературної мови є його поява на сторінках художньої літератури і публіцистичних творів. Словниковий реєстр поповнюють спеціальні слова:

1. Уже відомі в загальному вжитку терміни і засвідчені творами відомих майстрів: (*магнето, магнітер, т(х)еквондо, мо(у)ндіаль*).

2. Терміни на позначення родових понять якої-небудь спеціальної сфери знань (напр., *амід* (хім.) слугує загальною назвою амінокислот).

3. Особливі за морфологічною структурою складні терміни, частини яких є словами загальної мови (*повітророзподільник, повітросушник* – ВТС, с. 999, *водовимірювач, водовипуск* – ВТС, с. 198). Від повноти і багатства картотеки, наповненості її матеріалами з художньої літератури і публіцистичних творів залежить рішення укладачів про включення / невключення до словника термінів на позначення застарілих виробництв.

Прагнення до якомога повнішого відображення мовної дійсності сформувало критерії відбору термінологічних одиниць до загальномовного словника, а саме: а) суспільна значущість (актуальність) термінів науки і техніки; б) врахування структурних особливостей, що сприяють адаптації терміна до системи літературної мови (словотворчі і термінотворчі моделі); в) вивчення сфери функціонування спеціальної лексики.

У практичній роботі над загальномовним словником української мови виявляються різні тенденції щодо фіксації нових слів спеціальної лексики: від прагнення якнайповнішого її охоплення (ВТС) до аргументованого відбору (СУМ-Дод). У теоретичних дослідженнях обґрунтовано необхідність внесення до реєстру словників тлумачного типу тієї частини термінологічної лексики, яка є ядром терміносистем і водночас надбанням літературної мови. Свідченням входження термінологічної одиниці в мову є широке вживання в літературі (науковій, науково-популярній, публіцистичній, художній, мемуарній) і власне мовні ознаки перетворення терміна на лексичну одиницю загальнолітературної мови (вживання у складі порівнянь, стійких образних, жартівливо-іронічних зворотів, поява нетермінологічних значень): *вена, геморої, маразм, котел, акліматизуватися*.

Термінологічний фонд сучасної української мови активно поповнюється за рахунок термінів-словосполучень – багатокомпонентних, але семантично цілісних утворень. Дослідники галузевих терміносистем (С.М. Дорошенко, І.І. Козловець, Г.В. Наконечна, О.В. Чорна та ін.) відзначають, що аналіз динаміки номінативних процесів в українській термінології засвідчує стійку тенденцію зростання продуктивності синтаксичної деривації. Багатокомпонентні словосполучення як самостійні термінологічні одиниці активно проникають і в загальномовні словники. Тому важливо окреслити критерії виокремлення цих словосполучень, їх кодифікації і стандартизації. Для термінологій наук, що мають давню історію і продовжують активно розвиватися, науковці окреслюють межі терміна-словосполучення не за кількістю компонентів у його складі, а за здатністю виступати цілісним позначенням наукового поняття [5, с. 35]: *адитивна теорія чисел* (ВТС, с. 12), *навколоротовий пігментний еритроз* (ВТС, с. 355), *елементарна теорія музики* (ВТС, с. 348).

Підставою для фіксації таких термінів у словниках є не мотивованість термінологічним характером компонентів, а цілісно виражена усією структурою назви термінологічність нерозкладних словосполучень. Таким чином, на двох основних критеріях – структурно-семантичному та статистичному – має базуватися виокремлення багатокомпонентних словосполучень як самостійних термінологічних одиниць, що підлягають кодифікації й стандартизації.

Засадничий принцип нормативної лексикографії не зводиться до штучного консервування мовних пережитків чи безапеляційного пуризму щодо новотворів і силової уніфікації варіантів. Завдання лексикографа-нормалізатора полягає в урахуванні передусім функціональної ваги і культурно-історичного змісту конкретної мовної одиниці. Окреслимо основні тенденції, що простежуються в новітніх словниках.

1. Вихід із наукового вжитку слів на позначення фахівця, який спеціалізувався на вирішенні чогось, утвореного за допомогою суфіксоїда **-вод** (використовували паралельно з назвами з суф. **-івник, -ар/-яр**), хоч деякі з них

зафіксовані в словниках із відсиланням до відповідних суфіксальних слів, іноді з супровідною обмежувальною ремаркою: *буряковод* «тс. буряківник» (ВТС, с. 103), *садовод* «тс. садівник; розм.» (ВТС, с. 1284).

2. Вживання питомо українських словотвірних типів, як-от: а) віддієслівних іменників з суф. **-ння**, **-ття** замість іменників з суф. **-к(а)**: *обкатування* замість *обкатка*, *обмивання* замість *обмивка*, хоч *обклеювання* й *обклейка* (СУМ; ВТС), *обсмолення* й *обсмолка*, *обточування* й *обточка*, *обтягування* і *обтяжка* (Там само); б) відносних прикметників із суф. **-ов** замість прикметників із суф. **-очн**: *обдувний* замість *обдувочний*, *обгортковий* замість *обгорточний*, але *посадковий* – *посадочний* (ВТС, с. 889); в) прикметників із суф. **-н(ий)** замість таких з іншомовним суф. **-альн(ий)**, хоч словники фіксують обидва варіанти (*професійний* – *професіональний*), нерідко з відсиланням саме до лексеми з чужомовним суфіксом, пор.: *бактерійний* тс. бактеріальний (ВТС, с. 57); г) віддієслівних прикметників на **-альн(ий)** замість активних дієприкметників на **-уч(ий)**, **-юч(ий)**: *керувальний*, *облягальний*, *обтікальний*, *обвинувальний* (ВТС); г) префіксів **збез-**, **зне-** замість **обез-** у словах на позначення: процесу видалення, знищення чого-небудь [б] (*збезводнення*, *збезземелення*, *збезлісіння*, *збезчещення*, *знекиснення*, *знекровлення*, *зневуглецьовування*, *знегазовування*, *знежирення*, *знепилення* тощо, хоч наявні також деякі паралельні форми: *обезжирення*, *обезкровлення* (ВТС), штучного усунення відчуття болю за допомогою лікарських засобів (*знеболення*, хоч наявне й *обезболення* – ВТС, с. 634), знищення хвороботворних мікроорганізмів (*зnezаражування* поряд з *обеззаражування* – ВТС, с. 634); д) віддієслівних іменників із нульовим суфіксом на позначення дій, процесів: *обмелювання* – *обмел*, *обдування* – *обдув*.

Важливою проблемою є входження в українську мову нових іншомовних слів та їхній правопис таких запозичень шляхом транслітерування, транскрибування, калькування, гібридизування та ін. не забезпечує від появи неувичаєних форм цих лексичних одиниць, що негативно позначається на всіх підсистемах української мови. Найяскравіше неконтрольованість процесу запозичення нових лексичних одиниць та основ віддзеркалює термінологія, оскільки в умовах світової динаміки терміносистеми активно розвиваються й інтенсивно поповнюються іншомовними словами.

До безумовних порушень правописних норм адаптації нових запозичень належать: 1) недотримання правила «дев'ятки» в загальних назвах: *меркуріметр*, *меркуріфікація* (НСІС, с. 378) замість *меркуриметрія*, *меркурифікація* (РУС І, с. 106); *бебісітер* (ССІС, с. 99), *бодібілдер*, *бодігارد*, *бодібілдинг* (ССІС, с. 113), *праймеріз* (НСІС, с. 491) усупереч зафіксованому орфографічним словником нормативному написанню *бодибілдер*, *бодибілдинг*, *бодигард*, *праймериз* тощо; 2) ігнорування правила незбереження в словах іншомовного походження – загальних назвах подвоєння приголосних відповідно до їхньої української вимови: *скудетто* (НСЗ, с. 232) замість *скудето*, *офф-лайн* (НСІС, с. 442) замість *офлайн* тощо; 3) непослідовність передавання **l** у запозичуваних словах. Цей приголосний передається твердим або м'яким **л** залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові. Якщо традиційно слова з коренем **фольк-** (*фольклорист*, *фольклористика*, *фольклористичний*, *фольклористка*, *фольклорний* тощо) пишуться з м'яким **л**, чому раптом у словниках з'являються назви *фолк* «музичний жанр, який поєднує народні

мелодії з естрадним жанром» (НСЗ, с. 261), *фолк-гурт*, *фолк-шоу* (НСЗ, с. 262), хоч тлумачна частина словникової статті чітко вказує саме на «фольклорне» походження назви: *фолк-музика* «музика, що основана на фольклорі» (ВТС, с. 1542), *фолк-рок* «напрямок музики року, «електрифікований» варіант поєднання фольклору з роком, що виник у США після Другої світової війни» (Там само).

Дискусійним у сучасному українському мовознавстві залишається питання словотвірного освоєння нових запозичень – слів, основ та неоформантів. Одні дослідники наголошують на високій словотвірній активності цих запозичень на ґрунті української мови і за її словотвірними типами і моделями [4], інші вказують на очевидну фотографічність виконаних досліджень, що виявляється в намаганні подати всі похідні одиниці від запозичень, зафіксовані в різних джерелах (серед яких трапляється чимало й псевдоваріантів – правописних, фонетичних, словотвірних, граматичних та ін.). Хронологію появи таких одиниць визначають за словниками, залишаючи поза увагою «відповідність нових дериватів традиціям українського словотворення, словотвірним нормам, <...> чи заповнює такий новий дериват потрібну номінативну лакуну, чи дублює потому одиницю, тобто є надлишковим» [1, с. 6].

Нові складні одиниці, що останнім часом з'явилися в українській мові, одні вчені зараховують до юкстапозитів (складних іменників, утворених з двох самостійних іменників без сполучного голосного) [4, с. 185], інші вважають таку кваліфікацію безпідставною, адже вони деформують граматичну традицію української мови виражати атрибутивність за допомогою прикметника: перший іменник таких складних слів «виражає атрибутивне значення, що є наслідком перенесення на ґрунт української мови англійського словотвірного типу» і порушують питання про «виважений професійний аналіз цих одиниць і з погляду відповідності словотвірним та граматичним нормам, і з погляду потрібності їх українській мові» [1, с. 7]. Пор. різнобій у поданні таких лексичних одиниць у лексикографічних джерелах: *бізнес-еліта*, *бізнес-індустрія*, *бізнес-карта*, *бізнес-каталог*, *бізнес-клас*, *бізнес-клуб*, *бізнес-ландшафт* тощо і усталене *бізнесмен* (ВТС, с. 80), але *бізнесвумен* (УОС-9, с. 59), *бізнес-леді* (ВТС, с. 80). Композити з першою частиною *інтер-*, *піар-*, *медіа-* в словниках послідовно зафіксовані в написанні з дефісом із поодинокими прикладами правильного передавання цих слів: *медіаімперія* (ВЗОС, с. 343), *медіамагнат* (ВТС, с. 655; ВЗОС, с. 343), *медіатека* (УОС-9, с. 428).

Як видно з наведених прикладів, лише незначна частина серед цих слів правильно словотвірно оформлена – вони написані разом відповідно до норм українського правопису.

Непослідовність в освоєнні однотипних похідних одиниць спричиняє словотвірна і правописна нерегульованість нових запозичень – морфем та словотворчих формантів, що маркують інтенсивність ознаки, професійності (*тон-*, *віп-*, *бліц-*, *біт-*, *біч-* та ін.) – функціональних аналогів уже освоєних іншомовних префіксів *супер-*, *гіпер-*, *архі-*, *екстра-*, *ультра-* та українських *над-*, *за-*, які всупереч національній традиції писати префікси інтенсивності разом у нових запозиченнях і новотворах пишуться через дефіс: *тон-менеджер*, *віп-зал*, *бліц-опитування*, *біт-кафе* [1, с. 7], можна додати ще *віп-гість*, *віп-номер*, *віп-обслуговування*, *віп-перевезення*.

За словотвірною нормою творення складних іменників і написання їх через дефіс адаптовано запозичені лексичні одиниці – неюкстапозити в українській мові. Такі слова порушують чинні правила написання слів разом і з дефісом, пор. у лексикографічних джерелах: послідовно *бліцвізит*, *бліцкриг*, *бліцопитування*, *бліцтурнір* (ВТС, с. 88), *бліцкриг*, *бліцкриговий*, але *бліц-візит*, *бліц-вікторина*, *бліц-інтерв'ю*, *бліц-операція*, *бліц-опитування*, *бліц-таксі*, *бліц-турнір* (ВЗОС, с. 52); *топ-менеджер*, *топ-менеджмент*, *топ-модель*, *топ-модельний* (УОС-9, с. 884), *топ-хіт* (НСІС, с. 599); *віп-гість*, *віп-зал*, *віп-зона*, *віп-клієнт*, *віп-клуб*, *віп-ложа*, *віп-обслуговування*, *віп-персона* (УОС-9, с. 143); *бігбэнд*, *бігборд*, *бігмак* (УОС-9, с. 58), *бігмак* (НСІС, с. 90), але *біг-бэнд*, *біг-біт*, *біг-борд* (ВТС, с. 79), *біг-бэнд*, *біг-біт* (ВЗОС, с. 47), *біг-бізнес* (НСІС, с. 90); *бічламар* (ВЗОС, с. 51), *бічбол* (УОС-9, с. 6), але *бічволей* і *біч-волей* (там само), *біч-рок* (ВЗОС, с. 51); *бодибілдер*, *бодибілдінг*, *бодигард* (УОС-9, с. 66), *бодибілдінг* (ВЗОС, с. 54), *бодіпірсинг* (РУС I, с. 166), але *боді-арт*, *боді-пірсинг* (УОС-9, с. 66), *боді-арт* (ВЗОС, с. 54), *боді-стайлінг* (РУС I, с. 166), *ретро-мода* (УОС-9, с. 740), але *ретростиль* (Там само). Послідовно в лексикографічних джерелах подані композити з першою частиною **веб-** у значенні «частина складних слів, яка означає «призначений для Інтернету», «який працює в Інтернеті»; «графічна, мультимедійна частина Інтернету»: *веб-адреса*, *веб-архів*, *веб-вузол*, *веб-графік*, *веб-дизайн*, *веб-камера*, *веб-конференція*, *веб-крамниця*, *веб-майстер*, *веб-навігатор*, *веб-ресурс*, *веб-ринок*, *веб-сайт*, *веб-сторінка*, *веб-форум*, *веб-щоденник* тощо (УОС-9, с. 89), *веб-каталог*, *веб-майстер*, *веб-портал*, *веб-сайт*, *веб-сервер*, *веб-сторінка* (НСЗ, с. 42 – 43).

Якщо лексема *диск-гігант* «платівка з великою кількістю записів» (ВТС, с. 298) написана з дефісом цілком слушно, то *диск-жокей* «той, хто веде музичну програму на дискотечі або на радіо» (Там само) мала б писатися разом як композит, попри його англійський відповідник *disk-jockey*. Різнобій у написанні з переважанням дефісної форми поширюється навіть на слова, які в мові-донорі пишуться разом або окремо, напр.: *біг-борд* «великий рекламний щит з автономним освітленням» (ВТС, с. 79) (англ. *bigboard*), *біг-бэнд* «великий джазовий окрестр із 17 – 20 музикантів» (ВТС, с. 79) (англ. *big bend*), *біг-біт* «форма популярної музики з акцентованим ритмом і яскраво вираженим звучанням басової партії» (ВТС, с. 79) (англ. *big beat*), *боді-арт* «напрямок авангардизму в живопису: розмальовування фарбами людського тіла» (ВТС, с. 90) (англ. *body art*), але *бодибілдінг* «мистецтво формування свого тіла; культуризм» (ВТС, с. 90) (англ. *body-building*), *тайм-аут* 1) «перерва в спортивній грі на вимогу команди або учасника змагання, передбачена її правилами»; 2) *перен.* «перерва в якій-небудь діяльності» (ВТС, с. 1427) (англ. *time(-)out*), *тайм-чартер* «договір про оренду морського судна, його частини на певний строк» (ВТС, с. 1427) (англ. *time charter*) і варіанти *тайм-шит* і *таймшиит* «судновий документ на вантажні операції, що його складають у закордонних портах і в якому фіксується витрата часу на навантаження і розвантаження під час закордонних перевезень» (ВТС, с. 1427) (англ. *time-sheet*), *форс-мажор* «надзвичайна обставина, яку неможливо передбачити і усунути» (ВТС, с. 1545) (фр. *force majeure*).

Правописна непорядкованість іншомовних запозичень негативно позначається на функціонуванні українських назв: нерідко трапляються неправильні

написання питомих слів, особливо в рекламних оголошеннях, на взір *спорт-клуб*, *авто-мийка*, *ретрошоу* і *ретро-шоу* тощо.

Тенденція відштовхування від російської мови спричиняє появу немилозвучних слів навіть у нормативних документах, напр., у назві держстандарту України (№ 3966-2000): «Засади і правила *розроблення* стандартів на терміни і визначення понять» (виділено нами – З.К.)

На відміну від російської, в українській мові дієслова іншомовного походження, що мають у мові-джерелі суфікс **-ip-**, втрачають цей суфікс у всіх формах і відповідно в похідних від них іменниках, отже, відповідником до рос. *мелировать* (нім. *melieren*) має бути *мелювати* – овітлювати або контрастно фарбувати окремі пасма волосся, а дія за значенням цього дієслова – *мелювання*, пор. *мелінувати*, *мелінування* (НСЗ, с. 147).

Один із найсуперечливіших пунктів українського правопису про подвоєння приголосних у власних назвах із деструктивно розпливчастими формулюваннями як *правило* і *здебільшого* дослідники слушно радять спростити з огляду на жорстке правило, якого дотримуються науковці всього світу при творенні відпрізвищевих термінів: прізвища та терміни, що від них походять, завжди належить писати однаково. Утворені від власних назв терміни в українській мові найчастіше вживають у формі двослівних сполук, де прізвище виступає у ролі присвійного прикметника (*Лапласове перетворення* – ВТС, с. 606) чи семантичного суб'єкта у формі родового відмінка іменника (*Лапласа рівняння* – УРЕС), або, оминувши стадію словосполучення, відразу з'являються у вигляді однослівного терміна (*ампер*, *вольт*, *кюри*, *ват* – ВТС), або зазнають скорочення (*фарад* – ВТС, с. 1528, *кулон* – с. 595) чи входять до складних термінів як одна з основ (*кулонометр* – ВТС, с. 596 і *кулон-метр* – с. 595, *вольтаметр* і *вольтметр* – с. 201, *вольт-ампер* – с. 201) чи складова словосполучення (*міжнародний кулон* – ВТС, с. 595), або твірної основи термінів (*дарвінізм* – ВТС, с. 221, *месмеризм* – с. 661). Намагання узалежнити написання через дефіс поширеної групи аналітичних форм з невідмінюваною власною назвою у препозиції, уподібнюючи її морфологічну природу до аналітичних прикметників, не підтверджується практичною лексикографією, пор.: *кюрітерапія* (ВТС, с. 601), *рентгенапарат*, *рентгенапратура* (ВТС, с. 1213) і *рентген-еквівалент* (Там само).

Отже, виваженим шляхом розбудови і нормалізації українського літературного лексикону з огляду на динамічні процеси, які його формують на сучасному етапі, має бути принцип розумної збалансованості між традицією і потребами в оновленні. Український лексикон вимагає обережного опрацювання, вироблення мовознавцями надійних рекомендацій щодо його подальшого вдосконалення, щоб не розірвати історичних традицій у розвитку української літературної мови, адже саме стрижневі традиції забезпечують повагу до неї з боку суспільства.

1. Городенська К.Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. VIII. С. 3 – 9.
2. Єрмоленко С.Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. 4. С. 3 – 12.
3. Кара-Мурза С., Смирнов С. Манипуляция сознанием-2. Москва, 2009. 528 с.

4. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ, 2008. 336 с.
5. Малевич Л. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. VIII. С. 35 – 38.
6. Симоненко Л.О. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. VII. С. 21 – 25.
7. Симоненко Л.О. Актуальні проблеми сучасного українського термінознавства. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ, 2009. Вип. VIII. С. 9 – 15.
8. Сороколетов Ф.П. Лексико-семантическая система и словарь национального языка. *Современность и словари*. Москва, 1978. С. 4 – 19.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВЗОС – Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови. Київ, 2004. 888 с.

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь, 2004. 1440 с.

НСЗ – Нові слова та значення. Словник. Київ, 2008. 272 с.

НСІС – Новий словник іншомовних слів. Київ, 2008. 672 с.

РУС – Російсько-український словник: у 4-х т. Київ, 2011.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів. Київ, 2006. 786 с.

СУМ – Словник української мови: у 11-ти т. Київ, 1970 – 1980.

СУМ-Дод. – Словник української мови в 11-ти т.: Додатковий том: у 2-х кн. Київ, 2017.

УОС-9 – Український орфографічний словник. Київ, 2009. 1011 с.

УРС – Українсько-російський словник: у 6-ти т. Київ, 1953 – 1963.

Zinaida Kozyreva

TERM AND LEXICOGRAPHIC STANDARD

The article is devoted to the question of selecting a special (terminological) vocabulary for a comprehensive explanatory dictionary and its lexicographic normalization (standardization). Of particular relevance, this problem occurs today, when there is an active replenishment of the vocabulary of the language terminology of various fields of science, technology, production, etc. The language policy regarding the dynamic nature of the norms of the literary language consists in its codification – the establishment of rules of use in dictionaries and grammar. The main principle of graphic design of words in the dictionary of an interpretative type is the strict observance of the rules of the spelling. Independent standardization (bringing terminology to a single system) from the necessity of the first priority solving a number of problems caused by violations of the lexical general literary norm. The most typical spelling mistakes that occur in dictionaries are outlined, and ways of overcoming them are proposed.

Keywords: term, norm, standardization, spelling rules.

УДК 811.161.2'373.46:001.4

З.Й. КУНЬЧ
м. Львів, Україна

ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ XX СТ. В «УКРАЇНСЬКО- РОСІЙСЬКОМУ СЛОВНИКУ» А. НІКОВСЬКОГО

У статті проаналізовано специфічні риси української наукової термінології початку XX ст., що виявилися в «Українсько-російському словнику» А. Ніковського, який було опубліковано 1926 р. Це дає змогу окреслити значення цього джерела для користувачів-сучасників та для нинішніх науковців і надати деякі рекомендації щодо можливих шляхів удосконалення сучасної української наукової термінології.

Ключові слова: українська мова, термін, лексема, українська наукова термінологія, «Українсько-російський словник» А. Ніковського.

Дослідження термінології в історичному аспекті має важливе значення, оскільки дає змогу виявити динаміку розвитку терміносистем і різні підходи до розгляду тих самих питань на окремих етапах формування термінології, а це, своєю чергою, уможливує певні узагальнення та висновки щодо способів вирішення суперечливих проблем. Період кінця XIX – початку XX ст. ознаменувався бурхливим розвитком української термінології та науково обґрунтованим усталенням терміносистем багатьох наук. «Українсько-російський словник» Андрія Ніковського, який вийшов друком 1926 року, ввібрав у себе актуальні тогочасні термінологічні напрацювання, тому його аналіз з огляду на відображення розвитку української наукової термінології початку XX ст. є актуальним і цікавим.

Мета цього дослідження – виявити специфічні риси наукової термінології початку XX ст., які проявляють себе в «Українсько-російському словнику» Андрія Ніковського. Задля досягнення цієї мети варто реалізувати кілька завдань: по-перше, на основі аналізу позиції автора щодо формування реєстру і структури словника виявити його типові риси; по-друге, з'ясувати значення цієї праці для сучасного йому покоління науковців та для нинішніх користувачів; по-третє, сформулювати рекомендації щодо можливих шляхів удосконалення сучасної української наукової термінології.

Важливі міркування щодо різних аспектів української лексикографії початку XX ст. означено в працях Ю. Шевельова, Л.Т. Масенко, В.П. Кубайчука, Г.В. Наконечної, Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк та інших учених [14; 10; 7; 11; 13]. Проте пропонованій проблеми досі ніхто спеціально не досліджував.

«Українсько-російський словник» Андрія Ніковського є вагомою лексикографічною працею періоду «золотого десятиліття» українського національно-культурного відродження. Як влучно зауважують П.Ю. Гриценко та В.М. Брицин у передмові до репринтного видання 2018 року, «ця праця «відтворює творчі пошуки мовознавців 20-х років XX ст., передає дух доби титанів» [5, с. III]. Тип словника – перекладний. Хоча в цей період загальномовні словники

тяжили до тлумачного типу, аналізоване видання сам автор визначає не тлумачним, а паралельним словником: для А. Ніковського це було принципово, він наголошує, що використання цього підходу «наближає термін до терміна, а не термін до неповного пояснення» [12, с. 5]. Роботу А. Ніковського можна вважати етапною в розвитку українського словникарства, оскільки втілені в ній принципи добору до українських слів і фразеологізмів відповідників російською мовою послідовно застосовано чи не вперше [5, с. III], крім того, реєстр видання перевищив найповніший на той час «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка на 10 тисяч слів. Це вагомий аргумент на підтвердження актуальності цього дослідження, адже аналізований словник відображає потужний поступ української мови на початку ХХ ст. у формуванні корпусу терміноодиноць різних галузевих терміносистем на основі активізації власних словотвірних моделей та використання запозичених лексем.

Особливо знаменно те, що автор подає переклад українських лексем російською мовою, а не навпаки. Це передовсім вказує на самодостатність української лексичної системи. Користувачку аудиторію своєї праці А. Ніковський вбачав насамперед у тогочасній інтелігенції, працівниках наукової сфери та державних установ, тому реєстр словника наповнював, базуючись на таких засадах: по-перше, до словника укладач уводив термінний матеріал із вітчизняних наукових джерел, подавав і загальноновживані запозичені лексеми, і новотвори, побудовані за законами української мови; по-друге, що, гадаємо, важливо для сучасного термінознавця, хоча А. Ніковський старався уникати архаїзмів, але до корпусу словника внесено-таки деякі застарілі слова, як зазначає сам автор, «з мотивів, що бракує в сучасній літературній мові відповідного терміна» [12, с. 5]; по-третє, до словника введено чимало слів із преси й невеликих практичних словників, аби задовольнити, як пише А. Ніковський, «практичні потреби теперішнього культурного робітника, урядовця, співробітника технічних закладів» [11, с. 5]; по-четверте, запозичених слів, які майже однаково звучать в українській та російській мові, він до реєстру словника свідомо не залучав, щоб, як наголошено в передмові, не переобтяжувати лексикографічну працю зайвими словниковими статтями.

Аналізований словник демонструє не лише читачам початку ХХ ст., а й нашим сучасникам цілісну мовну картину, виявляючи особливості українського правопису того періоду, даючи змогу змодельовати характерні риси українського термінотворення на морфологічному, словотвірному та лексичному рівнях. Найприкметнішими для сучасного наукового дискурсу є, на наш погляд, кілька його специфічних рис на лексичному рівні.

1. Сучасного термінознавця, безумовно, зацікавлять подані в словнику питомі лексеми, які в сучасній літературній мові замінено на запозички: *білан* (блондин), *брика* (фура), *бутити* (трамбувати), *бутин*, *бутіння* (трамбування), *гостець* (ревматизм), *давцло* (прес), *дерник* (газон), *дишки* (бронхи), *дишковий* (бронхіальний), *вислід* (результат), *доземий* (вертикальний), *живець* (пульс), *зплідок* (сперматозоїд), *перекіт* (арка), *пішохід* (тротуар), *позем* (горизонт), *поземний* (горизонтальний), *глянець* (алюміній), *красномовець* (оратор), *промова* (спіч), *профіт* (користь). Засвоєння лексем іншомовного походження в кожному конкретному випадку зумовлене певними обставинами, однак лексичні одиниці власномовного походження мають прозору внутрішню форму,

і «реабілітація» їх у наш час хоча б на умовах співіснування є цілком виправданою. Адже чимало лексем, що їх було вилучено з активного вжитку в радянський період, нині стали надбанням термінологічних систем і загальномовного словника: *відсоток*, *часопис*, *буриштин* тощо.

2. У словникові А. Ніковського подано багато питомих слів, які зникли з активного слововжитку через нав'язування нашій мові лексико-словотвірних моделей, наближених до російської: *водогрій* (кип'ятильник), *водоляк* (водобоязнь), *голосівка* (голосна), *долішній* (нижній), *горішній* (верхній), *готови́зна* (готівка), *діленник* (арифм.) (ділене), *виба́ва* (знищення), *дорі́д* (урожай), *дорожня́* (дороговизна), *зазубе́нь* (глухий кут, тупик), *зазубе́ць* (зазубрина), *зака́ження* (зараження), *зако́п* (окоп), *за́лізко* (праска), *ля́лько* (зрачок в оці), *міня́к* (обмін), *море́ць* (моряк), *перетика́* (перешкода), *пожо́га* (пожежа), *по́кміть* (ознака), *похо́да* (хода), *разу́разний* (безперервний), *рівнова́гий* (урівноважений), *розгля́дач* (розвідник), *ро́зказ* (наказ), *самозвук* (*грам.*) (голосний), *спочи́вок* (відпочинок), *ує́мний* (заперечний), *умі́тний* (вмілий). Імовірно, наявність у нашій мові питомих лексем є вже настільки усталеною, що повертатися до давніх слів не виглядає реальним чи навіть доцільним: хоча слова *море́ць* чи *ро́зказ* є природними й точними, а слова *моряк* чи *наказ* створено чітко за моделями відповідних російських лексем, однак завдяки своїй короткості та нормативності ці слова, очевидно, вже не витісняються зафіксованими у словникові А. Ніковського лексемами. Для сучасного користувача такі мовні факти є цікавими, на нашу думку, з інших причин, яких ми виокремлюємо щонайменше дві:

а) тому що вони засвідчують типові моделі термінотворення, притаманні нашій мові на початку ХХ ст., коли це відбувалося гармонійно, без екстралінгвального тиску;

б) тому що вони показують, як можна наповнювати науковий дискурс питомими лексемами, уникаючи потужних чужомовних натисків, що їх нам демонструє нинішня доба.

Як відомо, виробляючи теоретичні засади розвитку української науково-технічної термінології, всі тогочасні наукові інституції торкалися проблеми вибору українського чи іншомовного терміна [11, с. 9 – 18, с. 54 – 55] та «зазвичай намагалися впровадити і популяризувати український національний відповідник» [9, с. 86]. Позиція А. Ніковського видається нам суголосною до тверджень І. Верхратського, який у «Початках до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» зазначає: «Дорогоцінні забитки номенклатури і термінології є, хоч і розсіяно у живім словарі, у зав'язковатім нашім народі. Нам, отже, запитувати той нарід, взятися пильно до діла святого, до відкопування наших народних скарбів, а даремно не потрудимось» [4, с. 3]. Трохи згодом у Збірникові НТШ, він, подаючи до латинських термінів народні назви, підкреслює: «Не всі подані назви придатні для наукового називання, попри те наявність значного термінного матеріалу показує спосіб, як наш люд формує назви і як належить нам у науці творити нові вислови» [3, с. 4]. А. Ніковський у своєму словнику намагався зібрати якнайбільше таких питомих українських лексем, які можна використати в термінології. І залучення до галузевих систем готового власномовного матеріалу стало одним із найважливіших способів термінотворення, крім того, деякі терміни виникали внаслідок вторинної номінації діалектної лексики [1, с. 374].

Наголосимо, для нинішнього моменту вкрай важливою є позиція А. Ніковського щодо запозичень. Він пише: «Дуже сильно доводиться обмежувати вплив слів чужих, з європейських мов узятих: їх могло би бути без кінця-краю в словникові, але їх треба пильнувати в кожній мові й дуже оглядатися, щоб вони не засмітили питомого зілля» [12, с. 6]. І далі автор наводить гарну розлогу метафору, що пояснює його думку: «Те, що гарне й органічне на своєму ґрунті, може на іншому широко піти в розріст, але часом бути тільки бур'яном» [12, с. 5]. На честь японської перемоги над російською армією в Індокитаї поширили малу японську фіалочку, а вона на новому ґрунті позасмічувала поля, степи, ліси й водойми, як бур'ян.

3. Ще одна важлива риса аналізованого словника на лексичному рівні – наявність у ньому запозичених слів, які в сучасному словнику усунуто: *атрамент* (чорнило), *блейвас* (білило), *аліянти* (союзнники), *анальфабет* (неграмотний), *інтерпеляція* (запит), *евентуальний* (можливий), *едукація* (виховання), *інтенція* (намір), *негація* (заперечення), *офіція* (служба), *пасійоний* (роздратований), *фрика* (наси́льство). Декотрі з іншомовних лексем певною мірою збереглися в сучасній українській мові, але набули іншого морфологічного оформлення (*негативний*, *едукативний*, *офіційний*) або перейшли до розряду рідковживаних (*евентуальний*, *анальфабет*).

А. Ніковський прагнув відобразити в своєму словникові реальний стан української мови того періоду. Він наголошує, що «намагався тримати руку на пульсі сучасного лексичного стану української мови» [12, с. 10], проте до компетенції укладача не належало, на його думку, «оцінювати більшу чи меншу легальність новоутвореного слова» [12, с. 10]. Отож, аналізована лексикографічна праця змальовує нам об'єктивну мовну картину як на лексичному, так і на інших мовних рівнях.

На морфологічному й словотвірному рівнях ми виявили 5 характерних рис «Українсько-російського словника» А. Ніковського, на які варто звернути увагу сучасному термінознавцеві:

1. Аналізована праця засвідчує значну продуктивність безафіксного способу словотвору. У словникові подано багато безафіксних іменників, замість яких нині використовують суфіксальні утвори: *безум* (безумство), *безтям* (безтямність), *визвіл* (визволення), *здір* (мета, план), *здім* (хаос), *звук* (звичка), *лагід* (мир, спокій), *нахід* (нашестья), *підзор* (підозра), *плив* (течія), *плиг* (стрибок), *позір* (вигляд), *посміх* (насмішка), *погріх* (погрішність), *продмух* (продмухування, продування), *випис* (виписка) тощо.

2. А. Ніковський залучив до свого словника значну кількість прикметників, утворених за іншими словотвірними моделями, ніж сучасні мовні одиниці: із суфіксом -ов- на місці сучасного -н- (*атомовий* – атомний, *землевпорядковий* – землевпорядний, *вечоровий* – вечірній, *гранітовий* – гранітний, *квадратовий* – квадратний тощо); із суфіксом -яв- замість сучасних -ист-, -уват- (*пінявий* – пінистий, *жовтявий* – жовтуватий, *гнилявий* – гнилистий, *повнявий* – повнуватий, *водявий* – водянистий тощо);

3. Словник зафіксував прикметникові утвори зі суфіксом -уват-, замість якого згодом було послідовно запроваджено скальковані з російської мови складні прикметники з другою частиною «подібний», «видний»: *дугуватий*, а

не *дугоподібний*; *горошкуватий*, а не *горохоподібний*, *грушкуватий*, а не *грушоподібний* тощо;

4. Деякі назви осіб за фахом або видом діяльності в аналізованому словникові відрізняються своїми морфологічними особливостями від сучасних: подекуди використано іменники спільного роду, які сучасна мова передає у формі чоловічого: *аванту(ю)риста* (авантюрист); подекуди вжито слова з питомими суфіксами -ник, -ець на місці сучасних -іст, -як: *машинник* – машиніст, *морець* – моряк.

5. Словник А. Ніковського фіксує іменники у формі жіночого роду, які сучасна мова передає у формі чоловічого: *аналіза*, *бандероля*, *ранга*, *бензина*. Згодом у «Термінологічних бюлетенях», що їх упродовж 1933 – 1935 років випускав Інститут мовознавства, було уніфіковано рід запозичених термінів до взірця російської мови (*аналіз*, *бандероль*, *ранг*, *бензин*).

Звернімо увагу також на деякі правописні риси української мови початку XX ст., які привертають нашу увагу з огляду на дискусії щодо сучасної правописної реформи:

- буквосполуки «ія», «ію», які в сучасній мові передаються через «іа», «іу»: *бенефіціант*, *артезіянський*, *авіаційний*, *антисоціальний*, *акваріюм*;
- буквосполука «ав», якій у сучасній мові відповідає «ау»: *авкціон* (хоча ми очікували побачити *авкційон*), *авдитор*, *авдієнція*, *бравнінг*, *інавгурація*;
- буква «т» на місці давньогрецької «θ», яку в сучасній мові передають через «ф»: *аритметика*, *апотеоза*, *анатема*;
- буква «б» на місці давньогрецької «β», яку в сучасній мові передають через «в»: *барбаризм*;
- буква «е» на місці давньогрецької «η», яку в сучасній мові передають через «и», «і»: *альхемія*, *амне(і)стія*, *амне(і)стувати*, *реторика*;
- м'які «л», «н», які сучасна мова засвоїла твердими: *альябастровий*, *альхемія*, *бенькет*, *лямпада*, *лямпа*;
- кінцевий склад «тер» в запозичених словах, яке сучасна мова передає через «тр»: *альябастер*;
- «и», яке в сучасній мові передається через «і» в запозичених словах: *етнографічний* (етнографічний), *телеграфічний* (телеграфічний), *органічний* (органічний), *технічний* (технічний), *семинарія* (семінарія), *семинарист* (семінарист), *трагічний* (трагічний) або в питомих: *піднимати* (піднімати);
- буквосполука «ня», що її в сучасній мові передано як «нія»: *акомпаньатор*, *акомпаньямент*;
- буквосполука «лія», що її в сучасній мові передано як «ля»: *аліанс* (альянс).

Сьогодні основним способом поповнення галузевих термінологій є, на жаль, запозичення, тож на перше місце виходить проблема їхньої адаптації – граматичної, орфографічної (транслітераційної) [9, с. 18]. Тому запровадження до сучасного українського правопису систематизованих норм, які усталюють адаптацію іншомовних лексем, усунувши різночитання, про що ми вже неодноразово наголошували [6; 8], вважаємо потрібним і своєчасним.

Отже, підсумовуючи дослідження характерних рис наукової термінології початку XX ст., які мають місце в «Українсько-російському словнику» Андрія Ніковського, констатуємо, що ця лексикографічна праця становить значну

цінність не лише для її сучасників, а й для нинішнього покоління термінознавців. Оскільки для української науки найбільш сприятливими щодо пошуку й системного впровадження власномовних термінів були роки українізації на початку ХХ ст. [2, с. 11], саме аналізований словник через свою повноту і підхід автора до формування реєстру відобразив низку системних ознак наукової термінології того періоду, виявивши цілісну термінологічну картину, а не приклад окремої термінологічної системи, як у галузевих термінологічних словниках.

Значну кількість питомих українських термінів, зафіксованих у цьому словнику, згодом було замінено лексемами, що збігаються з російськими відповідниками (*глянець* – *алюміній*, *буристин* – *янтар*, *пішохід* – *тротуар*, *поземний* – *горизонтальний*, *промова* – *спіч*, *линва* – *трос*). Особливо шкідливим був волюнтаристський вплив на морфолого-словотвірні традиції українського термінотворення, оскільки спрямування їх у бік зближення з російськими призвело до руйнування структурної специфіки мови та вселило у свідомість її носіїв чужинецькі словотвірні моделі. Таким чином багаторічні термінологічні напрацювання кінця ХІХ – початку ХХ ст., зафіксовані не лише в термінологічних, але й у загальнономовних словниках, зокрема й у досліджуваній лексикографічній праці, було повністю знівельовано.

Деякі сучасні дослідники української термінології твердять, що «час активного залучення власномовних ресурсів до творення галузевих термінологій минув, його розквіт припав на «романтичний» період розвитку національних термінологій – кінець ХІХ – початок ХХ ст.» [9, с. 17]. На противагу цьому констатуємо: акцептувавши типові моделі термінотворення, які були притаманні нашій мові на початку ХХ ст., коли це відбувалося гармонійно, без екстралінгвального тиску, ми можемо відновити традицію поповнення галузевих термінологічних систем питомими лексемами, уникаючи потужного англومовного впливу. Взявши за основу досвід і напрацювання наших попередників, варто активізувати зусилля термінологів для послідовного запровадження цього процесу в український науковий дискурс.

1. Булик-Верхола С.З. Діалектна лексика як джерело поповнення української музичної термінології. *Проблеми української термінології: Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2002. № 453. С. 374 – 378.
2. Булик-Верхола С.З., Наконечна Г.В., Теглівець Ю.В. Основи термінознавства: навч. посібник. 2-ге вид., змін. і допов. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. 168 с.
3. Верхратський І. Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людьми. *НТШ. Збірник Математично-природописно-лікарської секції*. Львів, 1908. Т. 12. 84 с.
4. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. Львів, 1872. Зош. 4. 23 с.
5. Гриценко П., Брицин В. Важливе джерело пізнання й оновлення української мови. Ніковський А. *Українсько-російський словник*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2018. Репринт з видання 1926 р. С. III – XII.
6. Захарків О.Т., Куньч З.Й. Як правильно: катехизм, катехизис, катехізіс, катехиза? *Єдиними устами. Вісник Інституту богословської термінології та перекладів*. Вип. 4. Львів, 2000. С. 63 – 71.
7. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ: «К.І.С.», 2004. 168 с.

8. Куньч З.Й. До питання утвердження терміна «реторика» в українській науці. *Проблеми української термінології*. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2012. Вип. 733. С. 200 – 205.
9. Куньч З.Й., Наконечна Г.В., Микитюк О.Р., Булик-Верхола С.З. та ін. Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм. Львів: Галицька Видавнича Спілка. 2018. 180 с.
10. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ: КМ Академія, 2004. 163 с.
11. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. Львів: Кальварія, 1999. 110 с.
12. Ніковський А. Українсько-російський словник. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XII. 864 с. Репринт з видання 1926 р.
13. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. Українське термінознавство: підручник. Львів: Світ, 1994. 216 с.
14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 207 с.

Zoriana Kunch

DISPLAY OF THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC TERMINOLOGY IN THE BEGINNING OF 20TH CENTURY AT *UKRAINIAN-RUSSIAN DICTIONARY* BY A. NIKOVSKY

The article analyzes the specific features of the Ukrainian scientific terminology at the beginning of 20th century that appeared in the *Ukrainian-Russian dictionary* by A. Nikovsky (1926). The register of the analyzed edition exceeded the most complete at that time dictionary by B. Grinchenko about 10 thousand words. This dextricographic work reflects the strong development of the Ukrainian language at the beginning of the 20th century in the formation of the body of terminals. The article describes the most notable features of modern scientific discourse on its lexical, morphological, word-forming and spelling levels. Interesting thing on the lexical level of the modern terminology is the specific vocabulary presented in the dictionary, which in modern literary language is replaced by the borrowings. Also, A. Nikovsky's dictionary gives a lot of specific words that disappeared from the active vocabulary due to imposing on our language lexical-word-building models that are close to Russian. On the morphological and word-formation levels we have defined five characteristic features of the «Ukrainian-Russian dictionary» by A. Nikovsky: significant productivity of non-affixal method of word formation; the presence of adjectives formed by other word-building models than modern language units; fixation of adjectives with the suffix “увар”, which were subsequently replaced by complicated adjectives scalculated from the Russian language with the second part “подібний”; some names of persons whose specialty or type of activity in the analyzed dictionary differs in their morphological features from the modern ones; a series of nouns of the female genius presented in the form of a male language. The attention is also focused on some spelling features of the Ukrainian language in the beginning of 20th century which attract our attention in view of the discussion of modern spelling reform. The study made it possible to outline the meaning of this dictionary for contemporary users and for current scholars.

Keywords: Ukrainian language, Ukrainian scientific terminology, *Ukrainian-Russian dictionary* by A. Nikovsky, term, token.

I.A. САМОЙЛОВА

м. Київ, Україна

СИНОНІМИ В МУЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ «СЛОВНИКА МУЗИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ (ПРОЄКТ)» 1930 РОКУ ВИДАННЯ)

У статті розглянуто синонімні ряди українських термінів, поданих у перекладній частині Російсько-українського розділу «Словника музичної термінології (проект)». Виділено групи синонімних рядів, до складу яких входять чи національні терміни, чи національні й іншомовні терміни. З'ясовано, що членами того самого ряду за структурою можуть бути: однослівні терміни, терміни-словосполучення, однослівні терміни й терміносполучення.

Ключові слова: музична термінологія, синонімні терміни, іншомовні терміни, національні терміни, однослівні терміни, терміносполучення.

Становлення власне української наукової музичної термінології, як доводять дослідники, відбувалося в XVI – XVIII ст. Назагал музичну лексику як складника тематичної групи слів на позначення сфери мистецтва вживано ще в пам'ятках давньоруської мови X – XIII ст. Так, В.В. Німчук виокремив велику кількість слів на позначення мистецтва співу, музичних інструментів і гри на них, осіб-музикантів праслов'янського, старослов'янського походження, напр.: *співати, заспівати, проспівати, співець, гуслі, гусяр, труба, трубити, бубон* та ін. [9, с. 153 – 154]. У давньоруських пам'ятках трапляється слово *орган* 'металевий ударний інструмент', запозичене з грецької мови, *сурна* 'духовий музичний інструмент', запозичене з тюркських мов [9, с. 154].

Ті чи ті спостереження щодо музичної термінологічної лексики викладали в окремих розвідках О.В. Кровицька, Л.Г. Боярова, Н.І. Пишна, Н.В. Рябова, В.І. Ярмач, М.О. Шекера, З.В. Булик, спільній праці «Українське термінознавство» Т.І. Панько, І.М. Кочан і Г.П. Мацюк [10]. Ґрунтовно й послідовно досліджує музичну термінологію С.З. Булик-Верхола. Їй належать численні статті й кандидатська дисертація «Формування і розвиток української музичної термінології» [2].

С.З. Булик-Верхола підкреслює важливу роль у поширенні музичної грамотності та професіоналізму в Україні Острозького культурно-освітнього центру, братських шкіл, що виникали в XVI – XVII ст. у Львові, Вільно, Рогатині, Перемишлі, Луцьку, Кременці та інших містах, Київського культурно-освітнього центру, до якого входили Братська школа (з 1615 р.), Києво-Могилянська колегія (з 1632 р.), Києво-Могилянська Академія (з 1701 р.) [1, с. 99]. Власне зародження наукової музичної термінології відбувається в XVI – XVIII ст., коли на розвиток музичної культури в Україні істотно впливає європейська музика [1, с. 99]. Дослідниця доходить висновку, що на XI – XV ст. припадає формування церковно-музичної термінології, яка має в основі грецьку мову або переклади церковнослов'янською, а в XVI – XVIII ст. зароджується вже сучасна наукова

музична термінологія, яка ґрунтується на національній основі та запозиченнях з латинської, італійської та інших європейських мов [1, с. 100].

С.З. Булик-Верхола й інші дослідники одним із перших, хто почав вивчати церковно-музичну термінологію, називають Олексу Горбача.

Так, О. Горбачу, відомому українському мовознавцеві, професорові славістики кількох університетів Німеччини, викладачеві Українського Католицького університету в Римі, дійсному члену Наукового товариства ім. Шевченка, належить дослідження «З історії української церковно-музичної термінології», а також праці з термінологічної проблематики «Українська морська і судноплавна термінологія», «Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика».

У.Б. Граб, вивчаючи листування О. Горбача й музикознавця М. Антоновича, пише, що «у листі від 25 жовтня 1964 О. Горбач просить М. Антоновича, видатного українського музиколога, диригента, позичити або змікрофільмувати «Музикійську» граматику Дилецького: «йдеться мені про таку річ: дослідження генези нашої церковно-музичної лексики <...>. Підкреслюю: мене цікавить тут виникнення чи поширення в нас того роду (як і загально-музичних) слів. Може маєш Лиськів Музичний словник, виданий 1936 (?) в Стрию, то визич мені (я б собі змікрофільмував!). Хочу бо впоратися і з тою незораною в нас «нивою» (з філологічного погляду!), а тут того всього нема» [4, с. 50].

Як відзначають дослідники творчої спадщини О. Горбача, він проаналізував музичну лексику на матеріалі писемних джерел XI – XVIII ст., а це рукописні збірники, молитовники, псалтирі, залучив слова цієї сфери, зафіксовані в лексикографічних працях П. Беринди, Є. Славинецького, І. Срезневського, а також у водевілі І. Котляревського «Москаль-чарівник».

У перших рядках праці О. Горбач звернув увагу на численні запозичення з грецької мови в церковній музичній термінології: «Ледве чи багато хто з-поміж неспеціалістів здає собі справу, заглянувши в молитовник, що вся термінологія нашої церковної – а отже найдавнішої вченої – музики в основному грецька: що скрізь йдеться або про безпосередні позичення з грецького або про кальки-переклади грецьких термінів на церковнослов'янщину. <...> Зрештою ж, якщо поруч виступають два тотожні терміни, з-поміж яких один це церковнослов'янська калька-переклад, а другий – позичений грецький вираз, то звичайно так буває, що такий слов'янський переклад давніший, бо виник тоді й там, де ще добре розуміли по-грецьки й старалися перекладати грецький термін докладно за його словотвірними елементами <...>» [3, с. 3 – 4]. З часом, як робить висновок учений, на склад і формування церковно-музичної термінології вирішальний вплив чинять латинська мова (безпосередньо чи через посередництво західних мов), польська, італійська: «Вже оцей побіжний огляд однієї лиш церковно-музичної термінології говорить, скільки то незасвідченої джерелами історії культури скриває в собі лексика. В нас отут вона говорить про сильну південну, візантійсько-болгарську хвилю, замінену згодом західною, польсько-латинською чи – італійською» [3, с. 38].

Тематична група слів на позначення музичної сфери знайшла своє відображення в термінографічному форматі, зокрема в працях: «Словник музичної термінології (проект)» (1930), «Музичний словник» З. Лиська (1933), «Мала українська музична енциклопедія» О. Залеського (1971), «Російсько-український

словник музичних термінів» В.Ф. Іванова (1994); «Словник іноземних музичних термінів та виразів» В.В. Павленка (2005), «Словник церковних музичних термінів: Довідник-посібник» А.В. Плішки (2007), «Словник музичних термінів» В. Тимківа, О. Подручної (2017), «Українська музична енциклопедія» (т. 1 – 5; 2006 – 2018; видання продовжується). Два видання витримав «Словник музичних термінів» Ю.Є. Юцевича (1971, 1977), перероблені й доповнені видання відомого музикознавця під назвою «Музика. Словник-довідник» опубліковані 2003 і 2009 років. Існує й онлайн-версія словника-довідника музичних термінів за джерелами Ю.Є. Юцевича. Засади укладання електронного словника музичної термінології викладено в статті І. Кульчицького і Н. Осідач «Проект електронного словника музичної термінології» [8]. Заслугує пильної уваги створення національного (так декларують в Інституті церковної музики в м. Львові) «Словника церковно-музичної термінології» працівниками цієї установи. Словник охоплюватиме церковно-музичні терміни, дібрані з богослужбової практики Київської Церкви, пам'яток та інших джерел XI – XVIII ст., церковно-музичної творчості останніх двох століть [11]. Музичну термінологію фіксовано і в тих довідкових виданнях, які охоплюють слова на позначення як загальної культурно-мистецької сфери діяльності, так і окремих її галузей, напр., у «Короткому енциклопедичному словнику з культури» (музика *атональна, попури, симфонія, скерцо, стакато, співзвуччя, фортисимо, fuga* та ін.) [6], «Українському тлумачному словнику театральної лексики» (*альт, гальярда, ехор, канцона, кантилена, мелізми, нонет, фісгармонія, хаба-нера* та ін.) [5].

«Словник музичної термінології (проект)» (далі – Словник) 1930 р. схарактеризовано як перший спеціальний словник із музичної терміносфери. Так, у Передмові до праці йдеться про те, що М. Лисенко та композитори після нього у своїх літературно-музичних працях зробили перші спроби створити українську музичну термінологію, подаючи поряд з італійськими термінами автохтонні синоніми. «Але й це були тільки поодинокі спроби, і музичної термінології в цілому вони не створили» (Словник, с. 5). Зі створенням в Інституті Української Наукової Мови Музичної Секції (тут і далі власні назви подаємо в тому самому орфографічному написанні, як у Словнику – І. С.) 1925 р. «справа музичної термінології стає на реальний ґрунт» (Словник, с. 5). Над Словником працював колектив у такому складі: А.М. Бабій, який був секретарем Секції, М.О. Грінченко – очолював Секцію, С.Г. Кондра, М.М. Лисенко, Ю.М. Масютин, В.Г. Петрушевський, Д.М. Ревуцький, Л.М. Ревуцький, Ф.М. Самоненко, А.О. Степович, Н.Ю. Трикулівська, С.К. Холодна, В. Кривусів-Борецький. Упорядкували та виконали редакційно-філологічну роботу А.М. Бабій, С.Г. Кондра, Ф.М. Самоненко та Н.Ю. Трикулівська. У Словнику подано терміни з теорії та історії музики, гармонії, інструментування, музичної педагогіки, старої церковної музики, знаменного та крюкового письма. Наведений у Словнику список джерел для укладання російського та чужомовного реєстрів нараховує 43 праці. Перелік джерел, з яких було дібрано українські лексеми, також налічує 43 видання (це і низка словників, картотека при ІУНМ, журнали, праці композиторів, музикознавців, фольклористів Ф. Колесси, О. Кошиця, М. Леонтовича, М. Лисенка, Ст. Людкевича, Д. Ревуцького і т. ін.). Корпус Словника складається з чотирьох розділів: I – Російсько-український, II – Чужомовно-український,

III – Український показник (з відповідниками російською, італійською, німецькою, французькою мовами, латиницею) та IV – Показник прізвищ композиторів (прізвища подано мовою оригіналу, російською та українською мовами).

Саме в I розділі – Російсько-українському – в перекладній частині найвиразніше подано синонімні ряди. Структура словникової статті така: реєстровий термін російською мовою, інколи в дужках після нього – уточнювальне (пояснювальне) слово чи вислів, у перекладній, українській, частині – відповідник чи відповідники, граматична характеристика, напр., форма родового відмінка однини термінів чоловічого й жіночого роду в певних випадках, форма родового відмінка множини терміноодиниць, наведених у множині. Значну частину відповідників супроводжено скороченнями джерел, у яких зафіксовано термін. І що є особливо цінним, так це подання новотворів (із позначкою N), створених членами Музичної Секції.

Мета нашої розвідки – з'ясувати, які терміни, з огляду на їхнє походження, можуть складати синонімні ряди. Зважаючи також на структуру терміна, чи це однослівна терміноодиниця, чи це термін-словосполучення, окреслити групи й підгрупи синонімних рядів. Зазначимо, що в низці словникових статей синоніми-відповідники заведено в квадратні дужки, напр.: *гамма* – *гама* («Муз» 25, с. 16, *Кол Р*, с. 41) (скорочення джерел тут і в «Умовних скороченнях» подано так, як у лексикографічному джерелі – *І. С.*), *ступениця* (*Лдк* 36), [*скаля* (*Лдк*, с. 36, *ЛФз*), *сходи* (*У*), *драбина*, *ступинка* (*Лдк*, с. 36)]; *інструмент* – *інструмент* (*Лдк*, с. 80), [*струмент* («Муз» 25; с. 331), *музичне приладдя* («Муз» 25, с. 317)]. Таке подання автори Словника пояснили: «У першій частині словника українські синоніми подано по змозі всі, але синоніми, що їх Секція вважає за непоправні, заведено в квадратні дужки» (Словник, с. 6). Відповідники у квадратних дужках у цій розвідці не були предметом розгляду, проте варто відзначити такий цікавий факт, що деякі з них із погляду сьогодення цілком є доцільними і вживаними, напр.: *стилистический* – *стилістичний*, [*стильовий*] («Муз» 25; с. 257)]; *прелюдия I* (*вступление*) – *загра*, *прелюд*, *пригравка*, *вступ*, [*прелюдія* («Муз» 25; с. 348), *заспів* (*Г*)].

У визначенні поняття «синонімні терміни» послуговуємося потрактуванням І.М. Кочан, яка в статті «Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами» схарактеризувала синоніми як терміни зі спільним денотатом, але різною формою вираження, що мають тотожні або майже тотожні значення [7, с. 15].

У низці статей дослідники з огляду на походження тих чи тих термінів пропонують їх класифікувати, вдаючись до найменувань *запозичений термін*, *іношомовний термін*, *інтернаціональний термін*, з одного боку, *український термін*, *питомий термін*, *автохтонний термін*, *національний термін*, – з іншого. Назагал до слів, що запозичені з інших мов, зараховують іношомовні слова, інтернаціоналізми, кальки, напівкальки. Але з цього масиву можуть виокремлювати ті чи ті мовні одиниці за ознаками: адаптації в мові-реципієнті, несприйняття як чужорідного елемента [12, с. 202], належності до спільноетимологічного фонду низки мов [12, с. 233], буквального перекладу [12, с. 254] тощо. У розвідці послуговуємося найменуваннями *іношомовний термін* і *національний термін* (чи *термін, створений на національному ґрунті*). Іношомовні терміни, які, як відомо, не засвоєні повністю українською мовою і зберігають ознаки похідності

[12, с. 238], фіксовано в іншомовних словниках з обов'язковим джерелом запозичення. А до категорії національних термінів із погляду сьогодення в певних випадках можна зараховувати давно запозичені слова, зокрема, що прийшли з праслов'янської, старослов'янської, давньоруської, церковнослов'янської мов безпосередньо чи за їх посередництва з інших мов. Такі мовні одиниці абсолютно адаптувалися в українській мові і вже належать до національного мовного фонду (пор., напр., приклади зі статті О. Горбача: *голос, читець, півчий, свиріль, труба, бубон, дуда, сурма* [3]). Зрозуміло, що залежно від мети, спрямування аналізу тощо підходи до класифікаційного вивчення подібних слів можуть бути різними.

Отже, найбільшою за кількістю є група двочленних синонімічних рядів, до складу яких уходять національні й іншомовні терміни. А в межах цієї групи найбільшою є підгрупа, де перший термінний відповідник утворений на національному ґрунті, а другий є іншомовним терміном, напр.: *аббревиатура* (італ. *abbreviatura* 'скорочення', від лат. *abbreviare* 'скорочувати') (походження одиниць наведено зі словників музичної термінології, з іншомовних словників) – *скорочення, абрєвіатура* (тут і далі терміни подаємо в тому самому орфографічному написанні, як у Словнику – І. С.); *акколада* (фр. *accolade*, від лат. *ad* – на, в і *collum* – шия 'з'єднувати дужкою') – *скаба, аколада; аккомпанемент* (фр. *accompagnement* 'супровід', від лат. *companion* 'супутник, товариш') – *супровід (СЖМ), акомпаньямент (СЖМ); амплітуда* (лат. *amplitudo* 'широчина, просторість' < *amplus* 'широкий, просторий') – *розмах (ФС), амплітуда; пианіссимо* (італ. *pianissimo* 'дуже тихо, тихіше за піано') – *тихесенько, піянісімо; пиано* (італ. *piano* 'тихо') – *тихо, піано (СЖМ); резонировать* (від фр. *resonance*, від лат. *resono* 'звучу у відповідь, відгукуюсь') – *відголошуватися, резонувати; результат (в формі)* (фр. *resultat* 'результат', від лат. *resultatum* < *resultare* 'відображатися, віддаватися') – *вислід, результат («Муз» 25, с. 323); рефрен* (від фр. *refraindre* < *refrain* 'повторять') – *приспівка (КолР 9), рефрен (КолР, с. 9, «ЧШ» 26. № 4, с. 207); стаккато (смычок, пальцы)* (італ. *staccato* 'уривчасто' < *staccare* 'відривати, відокремлювати') – *відривано, стакато*.

Заслужовують на пильну увагу ті термінні синонімічні ряди, у яких подано новотвори членів Музичної Секції, напр.: *альтерація* 'підвищення або пониження будь-якого ступеня ладу на півтон або цілий тон без зміни назви ступеня' (СМТ, с. 9) (у деяких випадках вважаємо за потрібне наводити дефініцію терміна, щоб чіткіше показати, які семи могли правити за мотивувальний чинник для творення відповідника на національному ґрунті) (від лат. *alteratio* 'зміна') – *тонозмінa (N), альтерація (Дрм.); афонія* (від грец. а 'заперечувальна частка' і *phone* 'звук') – *беззвуччя (N), афонія; багателла, багатель* 'невелика, технічно нескладна музична п'єса, граціозна за характером, переважно для фортепіано' (СМТ, с. 12) (фр. *bagatelle* 'дрібничка', італ. *bagatella*) – *дрібничка (N), багателя; глиссандо* (італ. *glissando*, від фр. *glisser* 'ковзати') – *поковзом (N), глісандо; інтерлюдія* (лат. *inter* 'між' і *ludus* 'гра') – *межигра (N), інтерлюдія («Муз» 25, с. 185); сольфеджио* (італ. *solfeggio* від назви нот 'соль' і 'фа') – *нотоспів (N), сольфеджо*.

Значно меншою за кількістю є підгрупа синонімічних рядів, де навпаки, перший термінний відповідник – іншомовний, другий – національний, напр.: *аликвотный (тон, звук)* (від лат. *aliquot* 'який ділиться') – *аліквотний, частковий;*

баркарола ‘пісня човняра’ (СМТ, с. 14) (італ. *barcarola*, від *barca* ‘човен’ і *rollare* ‘хилитатися’) – *баркароля*, *човникова* (N) (пісня); *гимн* (лат. *hymnus*, греч. ὕμνος ‘урочиста пісня’) – *гімн* (Г), *славоспів*; *трахея* (від пізньолат. *trachia* і середньолат. *trachea* ‘трахея’, від давньогрец. τραχῆϊα (ἀρτηρία) ‘шорсткувата дихальна трубка’) – *трахея* («Муз» 25, с. 171), *дихавка* (*Мед Сек*).

У перекладній частині розділу наявні тричленні синонімні ряди, які відповідають однослівному реєстровому терміну. З-поміж них виділяємо підгрупи: національний термін – іншомовний – національний: *аккомпанировать* (фр. *accompagner* ‘супроводжувати’) – *супроводити* (що) (Лсн), *акомпаньювати* (кому), *пригравати* (до чого) (за Г.); *резонанс* (фр. *resonance*, від лат. *resono* ‘звучу у відповідь, відгукуюсь’) – *відголос* (ФС, ІШ), *резонанс* (ФС, ІШ), *озов* (*Фіз Сек*);

перші два – національні терміни: *аппликатура* ‘спосіб розташування та порядок чергування пальців під час гри на музичних інструментах’ (СМТ, с. 10) (від лат. *applicare* ‘прикладати, притискати’) – *пальцепозначення* (N), *пальце-розподіл* (N), *аплікатура* (СЖМ); *вокальний* (від фр. *vocal* ‘вокальний’, від лат. *vocalis* ‘голосовий, який звучить’) – *голосовий* (СЖМ, У), *співний* (СЖМ), *вокальний* (ІШ); *канцонетта* (італ. *canzonetta* ‘пісенька’) – *співаночка* (СЖМ), *пісенька*, *канцонета*; *пауза* (від нім. *pause*, від лат. *pausis*, від гр. παῦσις ‘припинення, перерва’) – *перерва* (Лдж., с. 127), *віддих*, *павза* («Муз» 25, с. 361, КолР, с. 77); *поліхорд* (грец. *polys* ‘багатий, чималий’ і *chorde* ‘струна’) – *багатострунник*, *многострунник*, *поліхорд*.

Великі групи становлять двочленні й тричленні синонімні ряди, у яких всі відповідники можна зарахувати до національних, напр., двочленні: *верхний* (голос, нота) – *горішній*, *верхній*; *звукоподражание* – *звуконаслідування* («Муз» 24, с. 41), *голосовдавання*; *песенка* – *пісенька* (Г); *співаночка* (Коцюб., У); *плечо* – *плече* (НА), *рамено* (СЖМ, НА); *постепенно* (по ступеням звукограда – *di grado*) – *щаблями*, *ступнями*; *предплечие* – *передрам’я* (НА), *передпліччя* (НА); *расстраиваться*, *расстроиться* (об інструменте) – *розладжуватися*, *розладитися*, *розстроюватися*, *розстроїтися*; *раструб* (в духов. інструм.) – *розширень*, *горловина*; *стройный* – *ладний* (У), *зграйний* (У); *щипок* – *ущипок* (ІШ), *щипання* («Муз» 25, с. 191).

тричленні: *веснянка* – *веснянка*, *гайвка* (Г, У), *гагілка* (Кол. Р, с. 149); *звучный* – *гучний*, *голосний*, *гомінкий*; *пластинка* – *платівка* (СЖМ), *пластинка* (СЖМ), *плитка* («Муз» 25, с. 72); *повышают*, *повысит* (тон, голос) – *підвищувати*, *підвисити*, *підіймати*, *підняти* (СЖМ), *підводити*, *підвести*.

З погляду на структуру термінів членами того самого синонімного ряду можуть бути й однослівні терміни, і терміносполучення, які є відповідниками до реєстрового однослівного терміна. Зразками таких синонімних рядів слугують: двочленні ряди, у яких перший відповідник – національне терміносполучення, другий – іншомовний термін: *апподжио* (італ. *appoggio* ‘підтримка’) – *підпора дихання*, *аподжио*; *принципаль* (орган, регистр) (від лат. *principalis* ‘головний’) – *головний голос*, *принципаль*; *реквием* (від лат. *requies* ‘спокій, упокоєння’) – *журноспів урочистий*, *реквієм*;

перший відповідник – іншомовний термін, другий – терміносполучення: *коррепетитор* (від лат. *cor* ‘разом’ і *repeto* ‘повторюю’) – *коррепетитор* («Муз»

25, с. 278), помічник диригентський; рупор (нідерл. гоеррег від гоереп ‘кричати, звати’) – рупор, говірна труба (У);

обидва відповідники створені на національному ґрунті: *неустой – нестій, хиткий звук; спеваться, спеться – згоджувати голоси, згодити голоси, зспівуватися, зспіватися*;

тричленні синонімічні ряди, у яких перші два відповідники – терміносполучення, третій – однослівний іншомовний термін: *скордатура* (італ. scordatura, від scordare ‘розстроювати музичний інструмент’) – *переладження струн, перестроювання струн, скордатура*.

У перекладній частині розділу реєстровими одиницями виступають і терміни-словосполучення. Зазвичай їхні відповідники також терміносполучення: *впадина волни (звуковой) – западина в хвилі, долина хвилі; поза дирижера – поза диригентова, постава д-това*. Проте трапляються й однослівні відповідники: *клетка грудная – огруддя (НА), грудна клітка (НА); конец пальца – кінець пальця, пучка (Г); кость под’язычная – кістка під’язикова (НА), язюлька (НА); обмотка струн – сухозлотиця, обвитка струн; образование звука – звукотвір, звукоутворення*.

Спостереження щодо Російсько-українського розділу «Словника музичної термінології (проект)» засвідчують велетенські зусилля авторів зібрати зі значної кількості джерел українські музичні терміни і подати в лексикографічному форматі якомога повніші синонімічні ряди. Той самий термінний ряд може складатися чи з національних термінів, чи з національних і іншомовних термінів. Іншомовні терміни – це одиниці греко-латинського походження, запозичення з італійської, французької, німецької мов. Також той самий синонімічний ряд може складатися як із термінів одного рівня, так і різнорівневих – однослівних і терміносполучень. Прикметною особливістю перекладної частини розділу є наявність супроводжених позначкою N відповідників-новотворів, які створили самі автори Словника, а також у більшості синонімічних рядів подання на першому місці національного відповідника. Як відомо, синонімія особливо характерна для початкового періоду становлення термінології будь-яких сфер життєдіяльності, серед них і музичної. Нині в сучасних словниках музичної термінології фіксовано ті терміни, які витримують шлях природного й свідомого відбору.

1. Булик-Верхола С.З. Зародження наукової музичної термінології української мови в XVI–XVIII ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології*. 2014. № 791. С. 98 – 101.
2. Булик-Верхола С.З. Формування і розвиток української музичної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2003. 20 с.
3. Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології. *Українські граматики. Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України*. Мюнхен, 1993. Вип. 12. С. 3 – 38. (Фотопередрук).
4. Граб У. Мирослав Антонович та Олександра Горбач: творчі взаємини між музикологом і філологом. Листування. *Вісник НТШ*. 2013. Число 49. С. 49 – 51.
5. Дятчук В.В., Барабан Л.І. Український тлумачний словник театральної лексики. Київ, 2002. 150 с.
6. Корінний М.М., Шевченко В.Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ, 2012. 384 с.

7. Кочан І.М. Варіанти і синоніми термінів з міжнародними компонентами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. 2008. № 620. С. 14 – 19.
8. Кульчицький І., Осідач Н. Проект електронного словника музичної термінології. *Лексикографічний бюлетень*. 2011. Вип. 20. С. 16 – 22.
9. Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Київ, 1983. С. 29 – 163.
10. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. Львів, 1994. 216 с.
11. Інститут церковної музики. URL: <http://icm.usu.edu.ua/proekty> (дата звернення: 12.02.2019).
12. Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. 3-є вид. 856 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Г – Грінченко Б. Словарь Украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина». Киев, 1907.

Дрм. – Дрімцов С. Музична теорія. Практичний курс для музпрофшкіл. Київ, 1925.

ІШ – Іваницький, Шумлянський. Російсько-Український словник. Вінниця, 1918.

Кол.Р. – Колесса Ф. Ритміка українських пісень. Львів, 1907.

Лдк. – Людкевич Ст. Загальні основи музики. Коломия, 1921.

ЛФз. – Левицький В. Фізика для вищих клас середніх шкіл. Львів, 1912.

Мед. Сек. – ВУАН. Інститут наукової мови. Матеріяли Медичної Секції.

Муз – «Музика». Місячник музичної культури. Київ, 1923 – 27.

НА – ВУАН. Інститут наукової мови Природничий відділ. *Nomina Anatomica Ucrainica*. ДВУ. 1925 р.

СЖМ – ВУАН. Російсько-Український словник. Т. I та III. Київ, 1924.

Словник – Словник музичної термінології (проект). Харків – Київ, 1930.

СМТ – Юцевич Ю. Словник музичних термінів. Київ, 1971.

У – Уманець М., Спілка А. Словарь Російсько-український. Берлін, 1924.

Фіз. Сек. – Інститут Наукової Мови. Матеріяли Фізичної Секції.

ФС – Словник Української фізичної термінології (проект). Київ, 1918.

ЧШ – «Червоний шлях». Журнал. ДВУ.

Iryna Samoilova

SYNONYMS IN MUSICAL TERMINOLOGY (ON THE MATERIAL OF DICTIONARY OF MUSICAL TERMS (PROJECT) PUBLISHED IN 1930

The article discusses the synonymous lines of the Ukrainian terms on the material of *Dictionary of Musical Terms (Project)* published in 1930. Scientists fix musical vocabulary in the monuments of the Old East Slavic language. But the formation of the actual Ukrainian scientific musical terminology is associated with the 16th – 18th centuries. *Dictionary of Musical Terms (Project)* published in 1930 is the first collection of the Ukrainian musical terms. The dictionary contains terms on the theory and history of music, harmony, instrumentation, musical pedagogy, old church music.

The Dictionary body consists of four sections. In the Russian-Ukrainian section of the dictionary, the Ukrainian equivalents are most fully represented. Foreign terms and national terms may correspond to one Russian heading term. Both single-word equivalents and term combinations can correspond to the dictionary heading single-word term. In the article, groups of synonymous lines were selected, which consist of national terms or combination of national and foreign terms.

If to consider their structure, synonymous lines are formed by single-word terms, term combinations, single-word terms and term combinations. The Ukrainian terms are extracted from 43 sources: dictionaries, magazines, works of composers, musicologists and folklorists. Many terms are characterized by reduction of source. Of particular interest are the neoplasms represented in the dictionary. The neoplasms are marked by letter *N*.

Keywords: musical terminology, synonymic terms, foreign terms, national terms, single-word equivalents, term combinations.

УДК 811'44.161.2:373.374

О.М. ТИЩЕНКО

м. Київ, Україна

ЗНАДІБ СУЧАСНОГО ЛЕКСИКОГРАФА: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ НАЗВИ

У статті розглянуто історію назви української академічної Лексичної картотеки та обґрунтовано назву «Лексикографічний електронний знадіб» (ЛЕЗ) для автоматизованого робочого місця сучасного словникаря, спрямованого на виконання фундаментальних лексикографічних завдань, зокрема через інформаційно-довідкову, дослідницьку, навчальну і редакційно-видавничу функції.

Ключові слова: лексикографія, Лексична картотека (ЛК), Лексикографічний електронний знадіб (ЛЕЗ), картка, мовне джерело.

На всіх етапах розвитку академічної лексикографічної теорії та практики в Україні базовим було питання джерел мовного матеріалу, надійність яких є однією з основних передумов успішного створення кожної лексикографічної праці, зокрема й фундаментальних академічних словників (поряд із ґрунтовною концепцією лексикографування мови, високою мовознавчою та загальногуманітарною підготовкою укладачів). Про це йдеться у працях таких дослідників, як С.І. Головашук [12], І.С. Гнатюк [10; 11], П.Й. Горещький [13], С.П. Левченко [28], А.А. Москаленко [33], Л.С. Паламарчук [35], М.М. Пилинський [37], Л.М. Полюга [38], Б.К. Галас [9] та ін., див. також «Лексикографічний бюлетень» [29], Проспект «Словника української мови» в 11-ти томах [39; 40].

Традиція створення лексичної картотеки як словникової мовної бази бере початок від праці таких сподвижників україністики, як Памво Беринда (1550–1632): для «Лексикону словенороського» протягом 1597–1627 рр. зібрав 7 тис. слів; кореспонденти «Київської старовини»: для «Словаря української мови» протягом 1864–1902 рр. зібрали 200 тис. карток; Б.Д. Грінченко (1863–1910): додав до «Словаря української мови» приблизно 19 тис. мовних одиниць та ілюстрацій [10]. Найчастіше саме з цими фактами української словникарської діяльності пов'язують поняття **лексичної картотеки** як сукупності лексичних карток із заголовними словами, під якими наведено тексти (одне чи

кілька речень), що ілюструють їхній ужиток у відповідному значенні, разом із джерелами цих текстів [30]. Такі матеріали в тій чи тій формі готували автори численних словників, опрацьовуючи первинні (художні твори, періодику, живу мову населення тощо) та вторинні (словники) мовні джерела: П.П. Білецький-Носенко, А.С. Петрушевич, В.М. Гнатюк та І.А. Панькевич, І.А. Гарайда, М.А. Грицак, М.О. Лукаш, А.Ю. Кримський, М. Уманець, Я. Михайловський, М. Шушко та інші. Результатом праці були й індивідуально створені картотеки, і колективні доробки, напр., студентів Харківського товариства ім. Квітки-Основ'яненка, Київського наукового товариства тощо [45].

Академічна Лексична картотека (загальномова) бере початок від 1918 р., коли в проєкті організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук серед інших питань ішлося про утворення спеціальної Комісії для складання словника живої української мови, зокрема, про потребу «взятися до праці над збиранням *лексичного знадібку*, добуваючи його в певній системі з живих людських говірок, з фольклорних записів, і з мови поодиноких авторів»³ [20, с. XVIII]. Паралельно було закладено основи різноділянкових мовознавчих студій і, відповідно, картотек: термінологічної, історичної, ономастичної, діалектної.

Можемо простежити й динаміку назви: **Лексичної картотеки** як родового поняття, а також **видових підрозділів**, створених для різних форм роботи з термінологічним матеріалом, та її елементів – *карток*: КСЖУМ⁴, 1918 р.: **матеріали** [23, с. 179]; **лексичний знадібок** [20, с. XIX; 23, с. 120]; 1924 р.: *картки словарного матеріалу* [18, с. 290]; *картковий матеріал* [РУС, Передмова до І тому]; *лексичний матеріал* [8, с. 7; 19]; *виписані (призбирані) картки (слова)* [19]; ІУНМ⁵, 1926 р.: **Центральна картотека (термінологічна)** [8, с. 7]; 1926 р.: **Бюро народних термінологічних матеріалів** [7, с. 103]; **Бюро народної термінології** [8, с. 47]; 1928 р.: **Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури** [8, с. 8]; 1928 р.: **Спеціальна картотека Консультативного бюро** [8, с. 58]; ІМ⁶, 1933 р.: **Картотека, Лексичне бюро** [5]; 1936 р.: **Мовне бюро** [32, с. 6], 1937 р.: **Бібліотека слов** [50]; 1944 р.: **Картотека** [10, с. 333 – 334; 22, с. 248]; 1945 – 1963 р.: **Словникова картотека** [13, с. 89]; ІМ, ІУМ⁷ 1963 – 2019 р.: **Лексична картотека** [27, с. 387].

Традиційно це була лексична паперова картотека цитатного типу, тобто збірка карток-ілюстрацій лексико-фразеологічних багатств української мови, укладена на основі опрацювання мовних джерел. Із часу заснування 1918 р. до сьогодні ЛК переживала періоди і політичних репресій (1933 р.), і розквіту (1919 – 1927 рр., 1950 – 1980 рр.), і занепаду. Сьогодні Лексична картотека Інституту української мови НАН України – це понад 6 млн. паперових карток, на основі яких було створено віхові академічні словники української мови ХХ ст. [10; 27; 28; 34; 46].

³ Мову оригіналу збережено.

⁴ Комісія для Складання Словника Живої Української Мови Української Академії Наук (з 1918 р.).

⁵ Інститут Української Наукової Мови Всеукраїнської Академії Наук (з 1921 р.).

⁶ Інститут мовознавства імені О.О. Потебні Академії наук УРСР (до 1991 р.) та НАН України.

⁷ Інститут української мови НАН України (з 1991 р.).

Переорієнтація сучасної лексикографічної практики на нові технології опрацювання мовної інформації стимулює розвиток творення різноманітних мовних ресурсів у цифровому просторі, практичних методик формування словникових баз даних і автоматизованого робочого місця словникаря (Є.А. Карпіловська [24; 25], В.І. Перебийніс та В.М. Сорокін [36], Н.П. Дарчук [15], О.М. Демська-Кульчицька, О.Л. Перевозчикова, В.О. Січкаренко [16], В.О. Балог [2], О.М. Тищенко [48]).

Місце традиційної паперової лексичної картотеки має посісти відкрита й динамічна комп'ютерна лінгвістична система **«Лексикографічний електронний знадіб» (ЛЕЗ)**. ЛЕЗ *призначений для накопичування, упорядковування, лексикографічного багатопараметрового опису й зберігання лексико-ілюстративного матеріалу як основи створення словників нового покоління різних типів, загальномовних пояснювальних та аспектних, галузевих, термінологічних*. ЛЕЗ – це також *лексикографічна інформаційно-довідкова, дослідницька, редакційно-видавнича та навчальна система*. Це не лише електронне зібрання текстів, це **інтерактивне робоче місце словникаря**, що забезпечить **інструментарій** для роботи з різними типами джерел у процесі укладання словника відповідно до стандартів світової лексикографії ХХ – ХХІ ст. [47].

Так, електронний «Великий словник польської мови» Польської Академії наук укладають на основі автентичної джерельної бази: це Національний корпус польської мови; допоміжний корпус, створений в Інституті польської мови ПАН спеціально для потреб словника; польський сегмент Інтернету; інші лексикографічні ресурси ПАН [51]. Інформаційно-пошукова система «Артефакт» мережевого інформаційного агентства «Інтегрум» – це джерельна і верифікаційна база випусків лексичних інновацій російської мови «Инновационная лексическая служба. Словарные материалы» (2001 – 2003 рр.). Саме залучення інформаційних технологій та мережі Інтернет як ресурсу мовного фактажу виводить лексикографічну роботу за межі статичних паперових словників та «ручних словникових картотек» [2; 4, с. 103]. Сербські лексикографи, окрім розпрацювання сучасних джерельних ресурсів, зосередили зусилля й на збереженні надбань попередніх поколінь лінгвістів. Для укладання «Словника сербсько-хорватської літературної та народної мови» Сербської академії наук і мистецтв зацифровано лексичні матеріали – паперову картотеку, зібрану за попередні 120 років. Матеріали заведено в електронну систему, частково анотовано й удоступнено для автоматизованого опрацювання [14]. Найпоширенішою формою зосередження анотованих зразків мови та автоматизованої аналітичної роботи з ними є корпус мови, напр., національні корпуси: британський (British National Corpus), польський (Narodowy Korpus Języka Polskiego), французький (Frantext, для укладання словника «Скарбниця французької мови») та ін.

В Україні теоретичні засади дослідження, впровадження та методичного супроводу змісту, методів, технологій та засобів сучасної лексикології, лексикографії та корпусної лінгвістики висвітлено в працях В.С. Перебийніс, Т.О. Грязнухіної, Н.Ф. Клименко, Н.П. Дарчук, М.М. Пешак, Є.А. Карпіловської, Л.І. Комарової, О.М. Демської-Кульчицької, В.А. Широкова та ін. Результатами практичного втілення є, напр., Морфемно-словотвірний фонд української мови як система трьох підфондів: генерального реєстру українських слів, зорієнтованого на п'ять словників-джерел лінгвістичних процесорів та

різнотипних комп'ютерних морфемних і словотвірних словників, створених на основі першого й за допомогою другого складників. Фонд є результатом роботи відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (а пізніше – Інституту української мови НАН України) [24]. Питаннями автоматизації лексикографічної праці займаються в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка, де створено, зокрема, Корпус української мови [30], у лексикографічній лабораторії LEXILAB у Національному університеті «Острозька академія» [26], в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, де є, зокрема, Віртуальна лексикографічна лабораторія [49], у процесі створення Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК), [51], роботи Віртуальної лексикографічної системи «MONDILEX» [6] і навіть на Авторській кухні словників [1].

Першим кроком переведення лексичних картотек Інституту української мови НАН України з паперових форм на електронні формати як субмодуля Лексикографічного електронного знадобу став проект 2018 р. зі створення комп'ютерної системи «Архівна картотека» – цифрового формату вищезгаданого лексико-ілюстративного матеріалу 1918 – 1937 рр., що збирали в Комісії для складання словника живої української мови ВУАН⁸. Наступним етапом буде зацифрування Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, матеріали якої й нині становлять цінний об'єкт різного типу досліджень; зацифрування інших картотек Інституту: нових надходжень кінця XX – поч. XXI ст., творів Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, картотеки Біблії, граматичної картотеки тощо.

ЕЛС буде представлена двома основними блоками: 1) *електронна база мовних джерел* – первинні й вторинні мовні джерела як мовна основа лексикографічної параметризації українського слова. Такий текстовий блок зорієнтований на картотеку цитат для верифікації слова в ширших контекстах, ідіолектах певних авторів, літературних шкіл і напрямів, регіонів, функціональних стилів, тематики; 2) *електронна картотека* – власне «картотека цитат» (заголовне слово чи словосполука, фрагмент тексту і його паспортизація тощо). Таку картотеку з відповідною текстовою підтримкою призначено для верифікації опису в словнику форми, семантики та вживання слова, його власне мовного (стильового, стилістичного, оцінного, експресивного) та історико-культурного потенціалу.

Потужна електронна система є необхідною умовою для суцільного лексико-фразеологічного зрізу мовної ситуації, оскільки забезпечить точність, об'єктивність та інформативність, а електронна форма словників уможливить їхню відкритість та динамічність. Отже, ЛЕЗ буде і **джерелом** масивів української лексики (зокрема й у складі електронних бібліотек, корпусів, індексів та ін.), що їх належить осмислити й подати в нових словниках, граматиках, порадниках тощо, і **засобом** їх опрацювання.

Зіставляючи в історичному та національному вимірах назви зібрань мовного матеріалу, а також систем, зокрема електронних, призначених для забезпечення лексикографічного процесу, – *матеріал* (словарний, лексичний, картковий), *знадібок* (лексичний), *бюро* (лексичне, мовне), *бібліотека слів*, *картотека*

⁸ Проект здійснено за підтримки Українського культурного фонду.

(словникова, лексична), *скарбниця, корпус, служба, лабораторія, фонд, кухня* – і зважаючи на особливості розпрацьовуваної системи ЛЕЗ в Інституті української мови, зосереджуємо увагу на слові **зна́діб**. Словники ХХ ст. фіксують два значення цього слова та його варіантів *на́діб*, (з)*на́дібок*, (з)*на́доби* – це і **матеріал** (напр., *знадіб до словника*), і **інструмент, прилад** (*знадіб до шиття, до писання*) [41; 43; 44]. Беручи до уваги те, що призначення описуваної електронної системи полягає і в зосередженні мовного матеріалу, і в забезпеченні інструментарію для роботи з ним, а також підтримуючи історичну тяглисть мовознавчої традиції (як-от «*Знадоби до словаря южнорусского*» І.Г. Верхратського [21], згаданий вище *лексичний знадібок*) уживаємо саме таку назву проектованої системи: «Лексикографічний електронний знадіб».

Поповнення цієї системи мовним матеріалом з його параметризацією за ознаками часу, території, соціального середовища побутування, функціонально-стильовою належністю, наступне модифікування як системи, так і лексикографічних параметрів опрацювання в ній мовного матеріалу може бути передумовою словникарської роботи наступного часу і предметом ретельного діяхронного вивчення й використання для встановлення самотності українського мовомислення й української лексикографічної традиції, її тяглості й водночас динамічності, скерованості на запити і потреби українського суспільства.

1. Авторська кухня словників. URL: <http://slovnyky.com.ua>.
2. Балог В.О. Сучасний стан української комп'ютерної лінгвістики. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. 12. С. 28 – 35.
3. Буцева Т.Н. Инновационная лексическая служба русского языка. *Труды ИЛИ РАН*, Т. II, Ч. 3. Санкт-Петербург, 2008. С. 99 – 123.
4. Буцева Т.Н. Неологическая служба русского языка. *Лексикология. Лексикография. Корпусная лингвистика*. Санкт-Петербург: «Нестор-История», 2013. С. 93 – 98.
5. Відділ української літературної мови: Хроніка НДІМ. *Мовознавство*. 1934. № 2. С. 139 – 145.
6. Віртуальна лексикографічна система «MONDILEX». URL: <http://kniggaa.blogspot.com/p/blog-page.html>.
7. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. Київ: Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1928. Вип. 1. 108 с.
8. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. Київ: Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1930. Вип. 2. 73+29 с.
9. Галас Б.К. Важливі вияви лексикографічного досвіду А. Кримського *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2014. Вип. 19. С. 28 – 35.
10. Гнатюк І.С. Лексична картотека. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії* / редкол.: В.Г. Складенко (відпов. ред.) та ін. Київ: Довіра, 2005. С. 329 – 337.
11. Гнатюк І.С. Шляхи формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 24.
12. Головащук С.І. А.Ю. Кримський як лексикограф. *А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст*. Київ, 1974. 175 с.
13. Горецький П.Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963. 243 с.
14. *Грађа за Речник САНУ*. Благо које треба сачувати (о дигитализацији листића). 2018. URL: <http://www.isj.sanu.ac.rs/2018/10/04/gradja-za-recnik-sanu-bлаго-koje-treba-sacuvati>.

15. Дарчук Н.П. Комп'ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи. Київ, 2013. 543 с.
16. Демська-Кульчицька О.М., Перевозчикова О.Л., Січкаренко В.О. Розвиток лексичної картотеки української мови. *Наукові записки НаУКМА*. Комп'ютерні науки. 2002. Т. 19 – 20. С. 40 – 48.
17. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 – 1941) / відп. ред. вип. Кучмаренко В. А. Київ, 2005. Том II (1918 – 1941). 358 с.
18. Записки історично-філологічного відділу / за ред. А. Кримського. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1925. Книга V (1924 – 1925). 349 с.
19. Записки історично-філологічного відділу / за ред. А. Кримського. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1924. Книга IV (1924). 358 с.
20. Записки історично-філологічного відділу / за ред. П. Зайцева. Київ: Печатня Видавничого Товариства «Друкарь», 1919. Книга I (1919). 144 + LCV с.
21. Знадоба до словаря южнорусского. Написав Иван Верхратский. Львів, Печатня Т-ва им. Шевченка. Під зарядом Ф. Сарницкого, 1877. 88 с.
22. Ільїн В.С. До питання про укладання нового українсько-російського словника. *Мовознавство*. 1947. Т. IV – V. С. 245 – 256.
23. Історія Академії наук України: 1918 – 1923 рр. Документи і матеріали. Київ: Наук. думка, 1993. 376 с.
24. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика: підручник. Донецьк, 2006. 188 с.
25. Карпіловська Є.А. Лексична картотека і корпус як інструменти лексикографічного моделювання слова. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 24. С. 15 – 22.
26. Коцюк Л.М. Основні положення щодо діяльності лексикографічної лабораторії LEXILAB. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2012/osnovni-polozhennya-schodo-diyalnosti-leksykohrafichnoji-laboratoriji-lexilab/>
27. Левченко С.П. Скарбниці національної мови. *Наука і культура. Україна*. 1963. С. 386 – 392.
28. Левченко С.П. Українська лексична картотека. *Мовознавство*. 1968. № 4. С. 37 – 42.
29. Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. Київ, Вип. 1 – 9. 1951 – 1963.
30. Бурячок А.А. Лексична картотека. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2007. 3-те вид.
31. Лінгвістичний портал MOVA.info. URL: www.mova.info.
32. Мовний бюлетень. Київ: Партвидав ЦККП(б)У, 1936. №1. 16 с.
33. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961. 162 с.
34. Неровня Н.М. До 85-річчя лексичної картотеки. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2004. Вип. 10. С. 12 – 18.
35. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики). Київ: Наук. думка, 1978. 202 с.
36. Перебийніс В.І., Сорokin В.М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія: Навч.-метод. посібник Київ, 2009. 218 с.
37. Пилинський М.М. З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка). *Дослідження з мовознавства*. Київ, 1962. С. 3 – 30.
38. Полюга Л.М. Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів. *Українська історична та діалектна лексика*: Зб. наук. праць Львів, 2003. Вип. 3. С. 16 – 23.
39. Проспект (інструкція) до укладання Словника української мови (тлумачного). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові. Київ, 2013. С. 447 – 481.

40. Проспект тлумачного словника української мови. Київ, 1958; Доопрацьований за досвідом укладання і редагування перших томів. *Мовознавство*, 1967. № 3.
41. Російсько-український академічний словник: Т. I – III. Київ, 1924 – 1933. URL: <http://r2u.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
42. Словарь української мови. Київ, 1907 – 1909. Т. I – IV. URL: <http://r2u.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
43. Словник української мови в 11 т. Київ, 1970 – 1980.
44. Словник українсько-російський. Київ, 1927. URL: <http://r2u.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
45. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. I. Лексична картотека: історія створення та репресій. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 44 – 71.
46. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. II. Лексична картотека: Мікро- і макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 57 – 78.
47. Тищенко О.М. Від Лексичної картотеки до Лексикографічного електронного знадобу: шлях створення інструментарію сучасного лексикографа. *Мовознавство*. 2019. №1.
48. Тищенко О.М. Система «Архівна картотека української мови» як дослідницький корпус. *Тези I Міжнародної науково-прикладної конференції «Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління»*. Київ, 2018.
49. Український мовно-інформаційний фонд. URL: <http://www.ulif.org.ua/>.
50. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/30-ті_рр._XX_ст.
51. Шведова М., Вальденфельс фон Р., Яригін С., Крук М., Рисін А., Возняк М. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). Київ, Осло, Йена, 2017 – 2018. URL: <http://uacorporus.org>.
52. Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania. Żmigrodzki, Piotr (Zest.), Kraków, 2015. Dostępny <http://www.wsjp.pl/index.php?pokaz=zasady&l=1&ind=0>.

Oksana Tyshchenko

SERVICE OF MODERN LEXICOGRAPH: HISTORY OF ONE NAME

The article examines the history of the name of the Ukrainian academic Lexicon card index and justifies the name “lexicographic electronic service” (LES) for the automated workplace of the modern lexicograph. LES is aimed at fulfilling fundamental lexicographic tasks and with development will become an information, reference, research, editing and publishing lexicographic system.

К е у w o r d s : lexicography, lexical card index, lexicographic electronic service (LES), card, linguistic source.

УДК 811.161.2'374.7:46

Л.В. ТУРОВСЬКА

м. Київ, Україна

ТЕРМІНОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті порушено питання нормативного подання суспільно-політичних термінів у сучасних тлумачних словниках, випрацювання коректної дефініції, що відбивала б ключові характеристики новітніх лексем. Виділено основні підходи у вивченні суспільно-політичної термінології. Проаналізовано проблеми уніфікування словникових дефініцій.

Ключові слова: суспільно-політична термінологія, термінологічний словник, принципи термінографії, словникова дефініція.

Повноцінне залучення української мови до будь-якої сфери суспільного життя великою мірою залежить від пізнавально-інформаційної досконалості термінології, а отже, й від лінгвістично виваженого підходу до її проблем.

Радикальні зміни, що відбулися в нашій країні за останні 20 років, спричинили глибокі зрушення в лексико-семантичній системі української мови, які заторкнули різні групи лексики (політичну, економічну, релігійну, спортивну, медичну, лексику масової культури тощо). Результати кількісних підрахунків інновацій, запропоновані в окремих наукових працях, дозволяють зробити висновки про те, що лексика суспільно-політичної сфери є однією з найбільш змінюваних.

Стрімкі мовні процеси, зумовлені радикальними суспільно-політичними змінами, завжди викликали велике зацікавлення з боку багатьох лінгвістів (О.П. Баранников, Г.Й. Винокур, Н.І. Гилевич, О.Г. Аксьонова, Й.А. Багмут, А.А. Бурячок, В.М. Лейчик, Т.І. Панько, А.В. Капуш, Л.П. Нагорна, Л.Л. Михайленко, Д.П. Соколов, Я.П. Яремко та ін.) [7; 12; 13; 2; 6; 8; 28; 35; 22; 33; 30; 41; 53].

Мовні інновації останніх десятиліть знайшли відображення не лише в наукових розвідках, але й у нових тлумачних словниках, виданих після 1991 р. (КПС; ПЕС; ССТП; СССН тощо).

Серед особливих рис, притаманних суспільно-політичній номінації сьогодення, акцентуємо увагу на таких: висока нестабільність порівняно з іншими групами лексики, специфіка комунікативного впливу, виникнення окремих назв раніше усталення самих явищ, десемантизація часто повторюваних слів і словосполучень.

Зважаючи на аспекти вивчення суспільно-політичної терміносистеми, можна виокремити такі основні підходи:

- лінгвістичний підхід до опису складу СПТ – виокремлення принципів тематичної класифікації, семантичних, словотвірних, стилістичних, оцінних особливостей загалом та її окремих підгруп, виділення основних динамічних процесів у розвитку (А.А. Бурячок, М. Арслан, Н.В. Бабченко, Т.М. Дячук, Н.Й. Коцюба, С.С. Лук'яненко, Я.С. Снісаренко) [8; 4; 5; 17; 26; 29; 40];

© Л.В. ТУРОВСЬКА, 2019

- соціолінгвістичний підхід – установлення зв'язку між лінгвістичними явищами СПТ та екстралінгвістичними чинниками (М.О. Васильєва, Т.В. Весна, Е.О. Куш, І.В. Моспаненко, О.О. Мороз, В.А. Ущина, Н.М. Поліщук) [10; 11; 27; 32; 31; 45; 37];

- психолінгвістичний підхід – відбиття оцінного компонента СПТ в індивідуальній і груповій свідомості, вивчення мовленнєвого образу політичної особи та визначення залежності вибору певних лексичних засобів тим чи тим політичним діячем відповідно до індивідуальних особливостей (Г.М. Подшивайлова, О.В. Попова, Д.В. Станко, Д.Л. Шалацький, А.І. Яновець) [36; 38; 43; 49; 52];

- порівняльний підхід – порівняння СПТ у різних мовах для виявлення подібностей і відмінностей, універсальних закономірностей розвитку СПТ залежно від соціально-політичних умов (І.С. Бутова, Т.І. Нікішина, О.А. Старченко) [9; 34; 41];

- комунікативний підхід – вивчення СПТ у ситуації політичної комунікації, з погляду маніпуляції суспільною свідомістю (Аль-Шамарі Халід, І.Д. Довганюк, Г.В. Завражина, О.О. Чорна, О.М. Чадюк, І.А. Юшковець) [3; 15; 19; 48; 47; 51];

- когнітивно-дискурсивний підхід – з'ясування механізмів пізнання дійсності й особливостей мислення через вивчення лексичних засобів (Л.П. Нагорна, А.Я. Карашук, Н.М. Попова, Я.П. Яремко) [33; 23; 38; 53];

- термінографічний підхід – особливості опису СПТ у тлумачних словниках і вивчення проблем, пов'язаних із цим описом (І.В. Холявко, Т.І. Жила) [46; 18].

Зазначимо, що перераховані підходи зовсім не є взаємовиключними, тобто можуть поєднуватися в межах одного дослідження. Зупинимося на термінографічному підході. Сьогодні існує мало наукових робіт, де СПТ вивчають у такому аспекті. На цей момент коло розглянутих питань зведене до проблем опису ідеологічно неоднозначних слів у загальномовних тлумачних і навчальних словниках, а також до виявлення основних способів відображення ідеологічного компоненту значення, прийнятих у лексикографії (Т.Р. Кияк, Є.А. Карпіловська, Л.О. Симоненко, Р.В. Іваницький) [25; 24; 42; 20; 21].

Словник є одним із найважливіших засобів для опису лексики мови, а термінологічний словник, відповідно, – тієї чи тієї терміносистеми. Він сприяє систематизуванню лінгвістичних знань і нормалізації мови, пояснює запозичення, інтернаціоналізми, вузькофахові й маловживані слова, забезпечує міжмовне спілкування та перекладацьку практику, відображає сукупність понять відповідної галузі знань. Серед найважливіших принципів укладання словника виокремлюють: 1) формування колективу укладачів (галузевий фахівець, який відповідає за відбір термінів, що повинні увійти до словника, та за фахову правильність та об'єктивність визначень; лінгвіст-термінолог, який рекомендує вибір певного терміна, узгоджуючи його з дефініцією та термінами інших мов; філолог-україніст, який редагує запропонований термін та його дефініцію з позицій норм сучасної української мови; програміст, який забезпечує виконання проекту на комп'ютерному рівні, що дозволяє суттєво поліпшити роботу всієї групи); 2) формування бази даних словника (використання усіх доступних словників із окремої галузі (перекладних, тлумачних, енциклопедичних...); використання наукової літератури та періодики (напр., у періодиці трапляється

багато термінів, які вже поширені, але ще не знайшли свого місця у словниках; безпосередня робота з інформантами – фахівцями відповідної галузі, які доповнять наявний банк термінами, що найбільш уживані, викликають труднощі під час перекладу українською мовою, найновіші в галузі, не мають однозначного трактування серед фахівців; 3) випрацювання дефініцій; 4) вибір або переклад українського терміна.

Найбільш вагомим чинником створення словника є вирішення питань 1) реєстру та категорій реєстрових термінів; 2) оптимальної кількості реєстрових слів; 3) структури та змісту словникової статті. Іншим важливим аспектом є те, що словник суспільно-політичних термінів належить до категорії термінологічних словників. Термінологічний словник можна вважати «банком» мікротекстів, які тлумачать значення та комунікативну спрямованість термінів. Останніми роками з'являється все більше словників, що виконують нормалізаторську функцію, де показано правильність / неправильність тих чи тих слововживань як за допомогою позначки «неправильно», так і за допомогою використання системи функціонально-стилістичних позначок, що обмежують сферу використання того чи того слова, значення чи словосполучення.

Окрім слів і словосполучень, без сумніву належних до СПТ (назви органів влади, суспільно-політичних течій, політичного устрою, політичних партій, організацій), до семантичного поля «політика» входять номінації, які часто вживані в текстах політичного змісту, але мають ширше значення, пов'язане з кількома різними сферами діяльності (*піар, спічрайтер, аналітик, голосувати, страйк*), а також слова і словосполучення, що позначають суміжні з політикою галузі економіки, фінансів, юриспруденції, державної безпеки та державної оборони тощо (*приватизація, законний, депортація*). Між суспільно-політичною та іншими суміжними термінологічними підсистемами існує певна ділянка перетину з розмитими межами.

Огляд наукових праць показав, що дослідники виокремлюють центр і периферію цієї терміносистеми різними способами, залежно від ознаки, взятої за основу (семантичної, стилістичної, динамічної, хронологічної, термінологічної, словотвірної тощо). На основі цих спостережень можна зробити висновок, що єдиного універсального способу виокремлення центру та периферії в цьому семантичному полі не існує. Зарахування тих чи тих груп термінів до ядра чи периферії під час укладання словника відбувалося з урахуванням трьох принципів: тематичного, стилістичного та хронологічного. Так, із погляду тематичної ознаки до центру семантичного поля «політика» належать назви понять, безпосередньо пов'язані з владою (*президент, парламент, вибори, партія, агітатор, республіка, тоталітаризм* тощо). Периферійна зона охоплює лексику суміжних сфер – економічну (*бюджет, монополія*), юридичну (*право, громадянство*), соціальну (*біженці, безпритульний*), військову (*війна, тероризм*). З погляду власне стилістичної характеристики, що відбиває положення слова на шкалі «високе / низьке», до центру семантичного поля належить стилістично нейтральна лексика (*державна, державний*), до периферії – обнижена та розмовна лексика (*політикан, апаратівець, комуняка*). З погляду хронологічної характеристики до центру семантичного поля зараховуємо широким вживану сучасну лексику, до периферії – групу історизмів (*соціаліст-революціонер, комуніст*).

Тематичну класифікацію СПТ вибудовано окремо для кожної з чотирьох частин мови, що зумовлено орієнтацією на лексикографічний опис та уніфікування. Найнаочніше склад тематичних груп відбитий у класифікації іменників. Нижче наведений фрагмент класифікації (рубрика «Назви осіб») із прикладами:

1. Назви осіб

1. 1. Посадові особи

1. 1. 1. Виборні посадові особи (*президент, мер, губернатор*)

1. 1. 2. Невиборні посадові особи (*чиновник, міністр, Генеральний прокурор*)

1. 2. Непосадові особи

1. 2. 1. Члени партій, фракцій, груп (*аграрій, б'ютівець, комуніст, ударівець, ліберал-демократ*)

1. 2. 2. Прихильники / супротивники будь-яких політичних переконань

1. 2. 2. 1. Прихильники / супротивники політико-ідеологічних рухів, течій (*анархіст, антиглобаліст, антифашист, ура-патріот, соціаліст*)

1. 2. 2. 2. Прихильники / супротивники політичних діячів і їхньої політики (*порошенківець, тимошенківець*)

1. 2. 3. Назви осіб за родом діяльності

1. 2. 3. 1. Представники певної професії, фаху й особи, які професійно займаються чимось (*політик, політолог, аналітик, спічрайтер, соціолог, культуролог*)

1. 2. 3. 2. Політичні та громадські діячі–ініціатори й організатори якихось дій (*реформатор, перебудовник, демократизатор, інтегратор*)

1. 2. 3. 3. Учасники якихось дій, акцій (*протестувальник, пікетувальник, терорист*)

1. 2. 4. Назви осіб за специфічними характеристиками (*авторитарист, диктатор, тиран*)

1. 2. 5. Назви осіб на певним статусом, станом у суспільстві (*громадянин, негромадянин, маргінал, самовисуванець, кандидат*)

1. 2. 6. Назви осіб, які раніше обіймали якусь посаду або були членом певної партії (*екс-президент, екс-прем'єр, екс-лідер*)

Окремі лексеми можуть бути зараховані до кількох рубрик, наприклад, термін *комуніст* потрапляє відразу до двох – «Члени партій, фракцій, груп» та «Прихильники / супротивники будь-яких політичних переконань».

Аналіз найновішого лексичного матеріалу порівняно з даними тлумачних словників ранішого періоду дозволяє говорити про зміни значень цілого ряду слів і словосполучень, у тому числі радянізмів, про появу або актуалізацію політичних значень у слів, що не належать до політичної сфери, про ускладнення системних зв'язків між словами одного гнізда, розмитості семантики окремих одиниць.

Багато слів і словосполучень, що раніше позначали різні поняття, пов'язані з діяльністю КПРС, та перестали активно вживатися через деякий час після її заборони, ремарковані окремими словниками як пасивні (*агітпропаганда, політзаняття, партосередок*), знову повертаються до активного вжитку й використовуються вже відносно сучасних партій, причому не лише комуністичної орієнтації: *Із різних куточків країни надходять повідомлення про продаж*

або злив *партосередків* під місцевих товстосумів (Т., 28.10.2010); Були і багаторічна розробка ідеологічного підґрунтя для агресії, і масова *агітпропаганда*, і фінансована з Росії й місцевими запродажними «наукова думка» (УМ, 18.11.2015).

Можна також говорити про появу й актуалізацію політичних значень у слів, які не належать безпосередньо до СПТ. Окремі з таких значень постали внаслідок метафоричного перенесення (наприклад, слова *aborигени*, *варяги*, *новобранці* вживають щодо членів різних органів влади).

Останнім часом активізувалося політичне значення слова *аналітик*. У тлумачних словниках ранішого періоду його не виокремлювали, а подавали з ширшим значенням із перерахуванням різних професій (пор. дефініції в різних словниках: той, хто за родом своєї діяльності пов'язаний з аналізом; спеціаліст у галузі аналітичної геометрії, хімії, соціолог, політолог тощо). Проте значення «математик-аналітик», «хімік-аналітик» не співвідносні за вживаністю й актуальністю зі значенням «політолог-аналітик», а саме про цих аналітиків (і ще про аналітиків-економістів) ідеться в сучасних ЗМІ: *Більшість аналітиків переконана, що гарантією політичної стабільності є високий «запас політичної міцності» президента* (СВ, 16.12.2016); *Найперше, аналітики скептично ставляться до таких осіб, підозрюючи їх у прагненні «розмити» електоральне поле й відвернути увагу виборців від найреальніших кандидатів* (МУ, 07.11.2018).

Цікавим видається також аналіз словотвірного гнізда, ще до останнього часу не засвідченого уповні тлумачними словниками (*глобалізм*, *глобалізація*, *антиглобалізм*, *глобаліст* та ін.), який дає можливість зробити такі висновки:

а) опорні слова гнізда (*глобалізм*, *глобалізація*) мають кілька значень (раніше фіксували лише з одним): *глобалізація* 1. Зовнішня політика держави, що полягає у нав'язуванні своєї волі іншим країнам, у встановленні світового панування (окремі заголовні матеріали: *Глобалізація як форма світового панування*; *Глобалізація загрожує іноземним втручанням у внутрішні справи країни*); 2. Поширення якогось чинника, явища за межі однієї держави (*глобалізація тероризму*; *глобалізація західної культури*); 3. Поступове стирання економічних, політичних, інформаційних, культурних кордонів, підвищення інтенсивності взаємодії, збільшення потоків товарів, інформації між державами, народами (*політична, економічна, культурна глобалізація*; *поширення нових інформаційних технологій у період глобалізації*; *глобалізація як провідна тенденція світового розвитку*); *глобалізм*, -у 1. Політична практика, зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів (*американський глобалізм*; *агресивний глобалізм*); 2. Ідея поширення єдиного світового порядку без переважання ролі якоїсь однієї країни (*транснаціональний глобалізм*; *багатополярний глобалізм*);

б) простежується ускладнення зв'язків між окремими словами гнізда. Полісемія слів *глобалізм* і *глобалізація* визначає складність відношень між словами *глобаліст* і *антиглобаліст* (прибічник установлення світового панування економічно розвинених країн, посилення їхньої ролі у світовому співтоваристві – противник такої політики; прихильник поступового стирання культурних

кордонів – противник такого процесу; прибічник збереження культурної своєрідності).

У традиційній лексикографії існує поняття «принципу стандартності», за яким «лексикографічний опис однакових явищ повинен бути тотожним у всьому словнику. Синтаксис і слова, використовувані для тлумачення, ремарок, пояснень повинні за можливості не варіюватися» (С. Ландау, П.М. Денисов; К.Я. Авербух, В.В. Дубічинський) [54; 14, с. 215; 1; 16]. Проте на практиці цього правила дотримано далеко не завжди. Так, у багатьох працях, присвячених аналізу дефініцій у тлумачних словниках, можна натрапити на зауваження щодо непослідовності й неуніфікованості подання однотипних слів із наведенням ряду прикладів і подальшими закликами до удосконалення тлумачень. У зв'язку з необхідністю розв'язання цієї складної проблеми у мовознавстві висунута ідея про кардинальні зміни роботи над словниками, про потребу «працювати не з алфавітним списком слів, а з певними лексичними групами всередині окремих частин мови» (Н.Ю. Шведова, Р. Теммерман, Дж. Сейгер) [50, с. 171; 57; 55 – 56]. Цей принцип дозволяє досягти вищого ступеня уніфікованості, хоча б у межах тематичних груп і словотвірних гнізд, описаних одним і тим самим укладачем.

Відразу варто зауважити, що попри всі переваги такого підходу укладачі й редактори стикаються з рядом нових проблем, що так чи інакше гальмують уніфікування й оптимізування всіх рубрик словникових статей і самих словникових тлумачень: 1) складність здійснення універсальної класифікації лексики; 2) можливість класифікації кількома різними способами. З одного боку, можна виокремити групу назв осіб на професією, а з іншого, – розбити лексику на кілька тематичних груп (наприклад, група політичної, економічної, юридичної лексики), у кожній з яких є відповідна підгрупа назв осіб за професією; 3) фрагментарне укладання й поповнення словника та потенційна можливість пропускання слів за умови суто змістового підходу; 4) одночасне входження одного й того самого значення або різних значень одного слова, а також омонімів до різних тематичних груп і потенційна можливість розпрацювання однієї й тієї самої вокабули двома й більше укладачами; 5) складність забезпечення одноманітності тлумачень на рівні всього словника загалом за межами частин, розпрацьованих одним автором.

Систематизований опис слів, належних до однієї тематичної рубрики, є особливою термінографічною проблемою. Незалежно від того, як укладають словник – за алфавітом чи за змістовим принципом, словникові статті будують з оперттям на лексикографічні традиції, на досвід академічного словникарства української мови, тобто з використанням випрацьованих дефініцій із наступним їхнім удосконаленням та виправленням за необхідності. У тлумачних словниках в однотипних дефініціях для позначення родового поняття і диференційних ознак використовують цілком визначений набір регулярно повторюваних слів і словосполучень. Саме на їхній основі й вибудовували типові тлумачення для лексем однієї тематичної рубрики. Вважаємо, що термін повинен містити одну родову й дві-три найважливіші диференційні ознаки. Родове поняття повинно входити до складу терміна як виразник предметності, категорійності, належності терміна до певної сфери і тематики.

Прикладом може слугувати матеріал рубрики «діячі, організатори, ініціатори яких-небудь процесів, дій», куди увійшли такі лексеми, як *ідеолог*, *правозахисник*, *реформатор*, *інтегратор* та ін. Тлумачення цих слів у різних словниках не мають єдиного критерію. Проте у всіх виокремлюємо одне найтипівіше родове поняття «діяч» (іноді у формулюванні «політичний діяч», «державний діяч», «громадський діяч»), що може бути застосоване практично до всіх слів цієї групи. Виходячи з цього, типове тлумачення «Родове поняття Політичний / Громадський діяч + видові ознаки, виражені підрядною конструкцією», при цьому вибір родового поняття визначається семантикою описуваного слова: *реформатор* – політичний діяч, який є ініціатором реформи й керує її втіленням; *інтегратор* – політичний діяч, який сприяє зближенню держав; *ідеолог* – політичний або громадський діяч, який є виразником і захисником ідеології якої-небудь соціальної групи, напрямку; *демократизатор* – політичний або громадський діяч, який сприяє демократизації суспільства; *революціонер* – політичний або громадський діяч, який є ідеологом і організатором революційного руху.

Неможливість абсолютного уніфікування словникових дефініцій пов'язана з певними обмеженнями, які зведено до такого: 1. Семантика окремих слів не вичерпується запропонованим типовим тлумаченням (наприклад, слово *демократизатор* можна вживати не лише щодо людини, але й до держави (США претендують на роль демократизатора в регіоні), що вимагає введення нового родового поняття в дефініцію; 2. Слово з політичною семантикою повинно органічно вписуватися в систему словника, до складу якого входить лексика інших тематичних груп. У мові термін може належати до кількох різних сфер діяльності (наприклад, *аналітик*, *піарник*, *спічрайтер*) або мати кілька значень, лише одне з яких належить до аналізованої групи (наприклад, *інтегратор*). Типове формулювання можна використовувати без змін лише в тих випадках, якщо воно потенційно придатне для різних тематичних груп і покриває семантику слова, що виходить за межі сфери політики, або якщо політичне й неpolітичне значення можна чітко розвести у словниковій статті. Наприклад, типові тлумачення «людина, яка професійно займається» або «фахівець із» можуть бути використані до лексики різних сфер, а типове потрактування «політичний або суспільний діяч» – лише до лексики політичної сфери.

Одним із прикладів неможливості застосування випрацюваного типового тлумачення є слово *ідеолог*. Аналіз сучасного мовного матеріалу показав, що диференційна ознака, за якою виділяють значення цього слова, ніяк не пов'язана зі співвіднесеністю / неспіввіднесеністю зі сферою політики. Можемо виокремити кілька значень: 1. Виразник, захисник певної ідеології, поглядів, переконань: *радянські ідеологи*, *нацистські ідеологи*, *військові ідеологи*, *ідеологи опозиції*, *ідеологи лібералізму*; 2. Автор, розробник, якогось проекту, заходу, руху: *ідеолог перебудови*, *ідеолог економічних реформ*, *ідеолог музичної групи*, *ідеолог сценарію фільму*; 3. Назва політичних і суспільних діячів, ініціаторів та організаторів яких-небудь дій, процесів.

В окремій терміносистемі чимало причин для появи варіантних форм найменування одного поняття. Вимоги до ідеального терміна передбачають відсутність синонімів, але, на жаль, вони надто часто трапляються, щоб їх забороняти чи ігнорувати як виняток. Тому йдеться лише про бажаність наявності

одного терміна для одного поняття. Очевидно, що у вирішенні питання, якому з варіантів надати перевагу, кожного разу постає проблема індивідуального підходу до конкретного терміна з урахуванням низки чинників (як мовних, так і позамовних). Суто лінгвістична мотивація практично ніколи не є вирішальною у виборі терміна, за винятком тих випадків, коли термін утворений з очевидним порушенням норм загальнолітературної мови. Вирішальним стає комплекс чинників, де не останню роль відіграє традиція вживання терміна, його поширеність у спеціальній літературі та практичній діяльності. З лінгвістичного погляду бажаним є використання однієї словотвірної моделі для найменування понять одного ряду (найраціональнішої) на зразок словосполучень із дієприкметниками, заміненними словосполученнями з відповідними прикметниками: *упаковующий – пакувальний, спадающий – спадний* тощо.

Під час роботи з термінами-синонімами лінгвіст має право вказувати на факт nereкомендованості тих із синонімів, які є недостатньо вмотивованими, неточно передають зміст поняття або мають вигляд описового словосполучення.

Практично кожна терміносистема поряд із термінами, створеними засобами загальнолітературної мови, використовує запозичення з інших мов та терміни, утворені з грецьких і латинських морфем. Останнім надається особлива перевага, оскільки такі терміни гарантують однозначність та вільне входження терміна до міжнародного вжитку. Запозичення ж з інших мов (як європейських, так і східних) викликають суперечливі думки у дослідників і найчастіше спонукають шукати еквівалент власномовний. Вирішальне слово в цьому питанні належить галузевим спеціалістам, які найкраще розуміють суть специфічного поняття.

Можна стверджувати, що проблема уніфікування словникових дефініцій на рівні основної частини термінофонду в термінографії залишається відкритою, незважаючи на те, що можливі варіанти розв'язання цієї проблеми вже не раз порушувалися в науковій літературі. Крім того, вивчення та практичне застосування екстра- та інтралінгвальних чинників творення та використання певних термінів допомагає уніфікувати саму терміносистему.

1. Авербух К.Я. Терминография: традиционное и специфическое. *Теория и практика научно-технической лексикографии*. Сб. статей. Москва, 1988. С. 27 – 34.
2. Аксьонова О.Г. Семантичні зміни в групі суспільно-політичної лексики української літературної мови другої половини XIX – першої половини XX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1968. 17 с.
3. Аль-Шамарі Халід Д.М. Структура і прагматика англomовного дипломатичного дискурсу (на матеріалі привітальних промов): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2013. 250 с.
4. Арслан М. Особливості формування та розвитку турецької та кримськотатарської суспільно-політичної лексики: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.13. Київ, 2006. 179 с.
5. Бабченко Н.В. Фонетико-графічні особливості сучасної економічної та політичної лексики французької мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05. Київ, 2007. 305 с.
6. Багмут Й.А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. Київ: Наук. думка, 1968. 300 с.
7. Баранников А. Из наблюдений над развитием русского языка в последние годы. *Ученые записки Самарского университета*. Вып. 2. Самара, 1919. С. 64 – 84.
8. Бурячок А.А. Формування спільного фонду суспільно-політичної лексики східнослов'янських мов. Київ: Наук. думка, 1983. 248 с.

9. Бутова І.С. Прагматико-функціональні особливості політичного дискурсу США та України ХХІ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. Львів, 2011. 20 с.
10. Васильєва М.О. Метафорична реалізація концепту ПОЛІТИКА в сучасному англomовному політичному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Харків, 2008. 20 с.
11. Весна Т.В. Ідеологічний та національно-культурний компоненти в семантичній структурі лексики політичного дискурсу (на матеріалі франко- і російськомовної преси 90-х років): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Одеса, 2002. 239 с.
12. Винокур Г.Й. Культура языка (Задачи современного языкознания). *Печать и революция*. М., 1923. Кн. 5. С. 100 – 111.
13. Гилевич Н.И. Из истории социально-экономической лексики в белорусском языке (названия повинностей, налогов, торговых пошлин и административно-судебных платежей в письменных памятниках 15 – 17 вв.): дис. ... канд. филол. наук: 10.661. Минск, 1971. 353 с.
14. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы ее описания. Москва: Русский язык, 1980. 253 с.
15. Довганюк І.Д. Мовні стратегії і тактики реалізації виправдання в німецькому політичному дискурсі (на матеріалі політичного інтерв'ю): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Львів, 2013. 250 с.
16. Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. Вена – Харьков, 1998. 160 с.
17. Дячук Т.М. Українська соціально-економічна термінологія: становлення і кодифікація: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 260 с.
18. Жила Т. І. Адміністративно-територіальна лексика української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Умань, 2006. 239 с.
19. Завражина Г.В. Мовленнєва агресія та засоби її вираження в масмедійному політичному дискурсі України (на матеріалі російськомовної газетної комунікації): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 2008. 20 с.
20. Іваницький Р., Кияк Т. Прагматичні аспекти формування багатомовних тлумачних термінологічних словників. *Науково-технічне слово*. Львів, 1994, №1. С. 50 – 68.
21. Іваницький Р.В. Лексикографічні аспекти нормалізації термінів (на матеріалі німецьких, англійських, українських та російських термінологічних одиниць): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 1995. 21 с.
22. Капуш А.В. Еволюційні процеси в німецькій лексиці суспільно-політичного змісту (на матеріалі періодичних видань 80-х – 90-х років): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2000. 194 с.
23. Карашук А. Я. Дистрибутивна модель текстів франкомовного суспільно-політичного дискурсу: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.21. Київ, 2012. 190 с.
24. Карпіловська Є.А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління. *Українська мова*. 2004. № 3. С. 3 – 29.
25. Кияк Т.Р. Проблеми української термінографії. Старі уроки за нових умов. *Vocabulum et vocabularium*. Харків, 1994. Вип. 4. С. 191 – 198.
26. Коцюба Н.Й. Українська термінологія державного управління (становлення та розвиток): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2004. 185 с.
27. Куц Е.О. Лінгвальні засоби вираження етнічних упереджень у політичному дискурсі британських консерваторів (на матеріалі інтернет-джерел з питань імміграції): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2009. 194 с.
28. Лейчик В.М. Особенности терминологии общественных наук и сферы ее использования. Москва, 1983. 288 с.
29. Лук'яненко С.С. Лексико-словотвірні інновації в українському соціально-політичному назовництві: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2009. 186 с.

30. Михайленко Л.Л. Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця XX – початку XXI ст. (на матеріалі мови українських засобів масової інформації): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2009. 19 с.
31. Мороз О.О. Сучасна чеська суспільно-політична лексика: семантика, структура, динаміка: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03. Київ, 2005. 192 с.
32. Моспаненко І.В. Дискурс локальної організації влади в західноєвропейській політичній думці XIX – початку XX століття: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Дніпропетровськ, 2013. 180 с.
33. Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.
34. Нікішина Т.І. Засоби вербалізації концепту СВОБОДА в політичному дискурсі Великої Британії, України, Франції початку XXI століття: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Донецьк, 2013. 200 с.
35. Панько Т.І. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. Львів: Світ, 1992. 192 с.
36. Подшивайлова Г.М. Мовні засоби маніпулятивного впливу в політичному дискурсі (на матеріалі друкованих російськомовних ЗМІ України): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 2009. 20 с.
37. Поліщук Н.М. Українська дипломатична лексика періоду УНР: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Київ, 1994. 154 с.
38. Попова Н.М. Сучасний іспаномовний суспільно-політичний дискурс: лінгвопрагматичний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05. Київ, 2004. 20 с.
39. Попова О.В. Передвиборчий дискурс США в динаміці англійської мови середини XX – початку XXI століть: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Суми, 2014. 252 с.
40. Снісаренко Я.С. Суспільно-політична лексика у структурно-семантичному аспекті: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Одеса, 2012. 210 с.
41. Соколов Д.П. Політична лексика: семантико-функціональний та когнітивний аспект (на матеріалі німецькомовних політичних текстів): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Херсон, 2013. 200 с.
42. Симоненко Л.О. Українська наукова термінологія в лексикографічному опрацюванні. *Українська наукова термінологія*. Львів, 2010. № 3. С. 12 – 22.
43. Станко Д.В. Вербалізація емоцій в англійських політичних газетно-публіцистичних текстах: лінгвопрагматичний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Одеса, 2013. 200 с.
44. Старченко О.А. Термінологія виборчого процесу й виборчих процедур (на матеріалі англійської та української мов): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Донецьк, 2013. 200 с.
45. Уцина В.А. Соціолінгвістична категорія домінантності та її реалізація в англomовному політичному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Луцьк, 2003. 20 с.
46. Холявко І.В. Суспільно-політична лексика у пресі 90-их років XX ст. (семантико-функціональний аналіз): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Кіровоград, 2004. 229 с.
47. Чадюк О.М. Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 230 с.
48. Чорна О.О. Комунікативні засоби творення іміджу політичного лідера (на матеріалі українського, російського та англійського політичного дискурсу): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Одеса, 2013. 200 с.
49. Шалацький Д.Л. Мовленнєві стратегії докору у сучасному українському політичному дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2014. 20 с.
50. Шведова Н.Ю. Однотомный толковый словарь (специфика жанра и некоторые перспективы дальнейшей работы). *Русский язык Проблемы художественной речи. Лексикология и лексикография*. 1981. С. 166 – 179.

51. Юшковець І.А. Комунікативні стратегії і тактики в політичному дискурсі канцлерів ФРН (на матеріалі урядових заяв і політичних виступів): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Донецьк, 2008. 20 с.
52. Яновець А.І. Психолінгвістичні особливості дискурсу англомовного політика у стані емоційної напруги: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Херсон, 2014. 20 с.
53. Яремко Я.П. Сучасна політична термінологія: на перетині когніції та комунікації. Дрогобич: Посвіт, 2015. 434 с.
54. Landau S. Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 477 p.
55. Sager J.C. The Dictionary as an Aid in Terminology. *Hausmann F. J. et al. (eds) Worterbcher: ein internationales Handbuch zur Lexikographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopedie internationale de lexicographie*. Teilbd 1. Berlin: de Gruyter, 1989. P. 167 – 170.
56. Sager J.C. Terminology Compilation: Consequences and Aspects of Automation. *Handbook of Terminology Management / compiled by Sue Ellen Wright and Gerhard Budin*. Amsterdam: Benjamins, 2001. P. 761 – 771.
57. Temmerman R. Innovative Methods in Specialised Lexicography. *Terminology*. 2003. Vol. 9. № 1. P. 117 – 135.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КПС – Короткий політологічний словник / За ред. С.Г. Рябова, З.І. Тимошенко. Київ: РОВО «Укрвизполіграф», 1991. 96 с.
МУ – газета «Молодь України».
ПЕС – Політологічний енциклопедичний словник. Київ: Генеза, 1997. 400 с.
СССН – Сучасний словник з суспільних наук / За ред. О.Г. Данильяна, М.І. Панова. Харків: «Прапор», 2006. 546.
ССТП – Соціологія: словник термінів і понять / За заг. ред. А. Білецького, Ю. Козловця. Київ: Кондор, 2006. 372 с.
Т – журнал «Тиждень».
УМ – газета «Україна молода».

Liudmyla Turovska

TERMINOGRAPHICAL PROBLEMS OF SOCIAL AND POLITICAL DICTIONARY COMPILING

In the article, the problem of the normative representation of socio-political terms in modern explanatory dictionaries is analyzed. The elaboration of a correct definition that reflects the key features of up-to-date tokens is presented. Basic approaches in socio-political terminology research are distinguished. The problems of standardization of the vocabulary definitions are referred.

Key words: socio-political terminology, glossary, principles of terminography, definition.

Л.В. ХАРЧУК
м. Львів, Україна

ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛЕКТРОЕНЕРГЕТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено проблему опрацювання українських електроенергетичних термінів у вітчизняній лексикографії кінця XX – початку XXI століття. Проаналізовано особливості окремих праць щодо опису зазначеної термінології. Зокрема подано характеристику українських тлумачних та перекладних словників, які вміщують терміни електроенергетичної галузі.

Ключові слова: українська електроенергетична термінологія, лексикографія, термінологічні словники тлумачного та перекладного типу.

Активізація інтеграційних процесів у світі, наукові й технічні досягнення в різних сферах людської діяльності зумовлюють поступове ускладнення і стрімке розширення суспільних функцій високорозвинених сучасних мов як основних засобів зберігання, оброблення й передавання спеціальної, передусім наукової, науково-технічної, професійної інформації, що, безумовно, вимагає упорядкування, впровадження термінології та вироблення єдиних термінологічних стандартів.

Для науково-виробничої комунікації велике значення має галузева термінологія, оскільки це найбільш активно поповнюваний шар словникового складу мови, що безпосередньо реагує на всі зміни об'єктивної реальності. У сучасному мовознавстві спеціальну лексику досліджують з огляду на її склад і структуру, історію та джерела формування, особливості функціонування й унормування тощо. Упродовж кінця XX ст. – перших десятиліть XXI ст. проаналізовано понад 100 галузевих термінологій, захищено низку дисертацій, що описують їхню системну організацію. Щодо докладного опису термінів зі сфери енергетики, вагомим складником якої є електроенергетика, можемо виокремити статті М.Д. Гінзбурга [1 – 3], дослідження І.М. Кочан [7 – 9], Л.В. Козак [5 – 6], О.В. Дерпак [4] тощо. Проте актуальним і недостатньо розглянутим є питання систематизації електроенергетичних термінів у різних термінологічних словниках. Мета нашої розвідки – окреслити та проаналізувати лексикографічне опрацювання української електроенергетичної термінології на сучасному етапі її розвитку, подати характеристики вітчизняних тлумачних і перекладних словників, які вміщують терміни цієї галузі. Відповідно до мети розв'язання потребують такі завдання: проаналізувавши лексикографічні праці кінця XX – початку XXI століття, виокремити словники, у яких найбільш яскраво опрацьовано терміни електроенергетики, спостерегти особливості використання аналізованих джерел у вивченні системної організації української електроенергетичної термінологічної системи.

Одним із найвагоміших сучасних словників, що містить значну частку електроенергетичної термінології, безумовно, слід відзначити «Короткий російсько-український електротехнічний словник» (далі КРУЕС) авторського колективу Львівської політехніки за редакцією В.С. Перхача, який вийшов друком у березні 1990 року.

Зазначена праця – це «перша спроба впорядкування на новому етапі відродження України багатющого надбання в царині української електротехнічної термінології, електротехнічного мовного стилю взагалі» (КРУЕС, с. 13). Словник містить 5000 термінів. Під час роботи над словником широко використовували лише 12 українськомовних джерел, оскільки, як відомо, тогочасне обслуговування всіх технічних галузей відбувалося російською мовою. Саме тому треба надати належне укладачам словника, які ретельно відбирали термінний матеріал із невеликої кількості джерел. Автор передмови В.С. Перхач зазначає, що «Наш короткий електротехнічний словник, очевидно далеко не вичерпує проблеми – хоча б тільки тому, що він короткий. Йому притаманні великі та малі недоліки, чималу кількість з яких бачать, знають і самі автори» (КРУЕС, с. 18), але авторський колектив укладачів розглядає це як «початок остаточного довершення багатолітньої діяльності наукової думки над електро-технічною термінологією, що має довершитися на рівні енциклопедичного академічного словника» (КРУЕС, с. 18).

В основу словника покладено перш за все «Російсько-український електротехнічний словник» за редакцією Ю.Т. Величка та К.М. Соболевського (1961 р.). Практично повністю запозичено структуру цієї лексикографічної праці, як такої, що є загальноприйнятою на рівні академічних енциклопедичних видань. Проте, як зазначають упорядники аналізованого глосарію, терміни запозичення з вищезазначеного словника ґрунтовно перероблено «передовсім з погляду повернення самобутньої української вербальної основи термінів, їхньої етимології, правописних норм аж до консонансного чергування фонем, адекватного відображення найсучасніших тенденцій термінотворення зі залученням по змозі хоча б найхарактерніших нових термінів, з тої величезної кількості, що, як вибух, нестримно множаться й множаться у зв'язку з бурхливим поступом науково-технічної революції та без остачі захопили всю безкраю царину електротехніки» (КРУЕС, с. 16).

За класифікацією упорядників із семантичного погляду в словнику подано три категорії термінів: слова, вживані в значенні термінів (*терпуг, прогін, лінія, схема, фаза, батарея, сигнал, решітка* тощо), власне терміни (*реактанс, сусцептанс, реактанс, електромережа, електроживлення, електропостачання* тощо), терміни-словосполучення (*амперметр змінного струму, гідроелектрична станція, живильна станція, установка високої напруги* тощо) (КРУЕС, с. 14). Зауважимо, що в словнику подано і переклад із російської українською мовою, і повну назву низки електроенергетичних аббревіатурних термінів, які широко використовують у професійній комунікації фахівці-енергетики, наприклад, АПУ – *автоматичне повторне увімкнення*; АСТ – *атомна станція тепlopостачання*; ВДТ – *вольтододатковий трансформатор*; ЕРС – *електрорушійна сила*; ЕП – *електроприймач* тощо.

В окремих групах українських відповідників термінів упорядники словника наводять їхні нормативні форми родового відмінка, що, безперечно, є цінним

для електроенергетиків у вдосконаленні фахового мовлення. Важливим є те, що в глосарії подано українські синонімічні відповідники для російських однозначних термінів (наприклад, стаття перекладу рос. іменника *аппарат* показує, що всі значення цього терміна в усіх відтінках перекладаються українською мовою іменником *апарат*. Але з пояснень, поданих у цій статті, видно, що коли йдеться про *прибор*, у перекладі можна вживати не лише термін *апарат*, але й іменник *прилад*, *пристрій*, *устаткування* (КРУЕС, с. 22); рос. *напряжение* як електроенергетичний термін перекладаємо як *напруга*, а термін механіки – як *напруження*, у значенні незакінченої дії автори подають відповідник *напруження* (КРУЕС, с. 60) тощо). У словнику терміни іншомовного походження докладно переглянуто з погляду їхньої етимології, усунуто огріхи та спотворення, які з'явилися під час запозичання через польську чи російську мову, а також деформації з причин примусового зливання української мови з російською (КРУЕС, с. 17). Також спостережено й повернення первісного етимологічного написання та звучання окремих електротехнічних термінів та іншомовних прізвищ, відкинуто багато термінів-кальок із польської та російської мов та замінено їх українськими та чужомовними відповідниками (наприклад, *опірник* замість *резистор*), почасти запропоновано замість запозичених російських термінів звернутися до міжнародних (наприклад, рос. *активное сопротивление* замістити терміном *резистанс*, рос. *активная проводимость* – *кондуктанс*, рос. *реактивное сопротивление* – *реактанс*, рос. *реактивная проводимость* – *сусцептанс*, рос. *полная проводимость* – *адмінтанс* тощо (КРУЕС, с. 17). У передмові до словника В.С. Перхач також зазначає й на остаточному поверненні літери «г», оскільки, на думку укладачів цієї лексикографічної праці, «тільки повне відновлення правопису української мови забезпечить подальший повноцінний її розвиток» (КРУЕС, с. 17).

Як бачимо, «Короткий російсько-український електротехнічний словник» авторства провідних науковців-електротехніків Львівської політехніки став підґрунтям для розбудови не лише електротехнічної, а й сучасної електроенергетичної терміносистеми.

1997 року виходить друком «Російсько-український науково-технічний словник» В.С. Перхача, Б.М. Кінаша (далі РУНТС). Уважаємо за важливе наголосити на цінності цього видання для систематизування, упорядкування та унормування термінів з електроенергетики.

Словник містить понад 30000 лексем. У передмові упорядники наголошують, що «остаточно пропонований словник істотно відрізняється – в усіх вимірах (елементів, структури та функції мови як великої системи) від наявних лексикографічних праць так званої «реальної української мови»...» (РУНТС, с. 4). Автори чітко окреслили та обґрунтували засади відродження та розвитку автентичної української мови, які, на їхню думку, «стоять найближче до засад української мови «Золотого десятиліття»» (РУНТС, с. 4). Список літератури, яку використовували для вибірки термінного матеріалу, налічує 115 позицій. Переважно це видання 30-х рр. XX ст., що підтверджує намагання авторів словника «повернути ті скарби, що втрачено за роки експериментів корифеїв от языковедения та їх послідовників» (РУНТС, с. 7). Цінними є міркування В.С. Перхача щодо нормативності деяких термінів. Зокрема, науковець обґрунтовує доцільність відродження репресованих назв, серед яких можна

виокремити електроенергетичні (*електропересилання, електропересильня* замість *електропередача; помпа* замість *насос; мастило* замість *змазка; надземна* замість *повітряна лінія електропересилання; уземлення* замість *заземлення; острішок* замість *юбка (ізолятора)* тощо). Автор передмови звертає увагу й на етимологію деяких «розстріляних термінів», зокрема наголошує на етимології термінів *стація, пересилання, пересильня, висилання* та наголошує, що в українській мові ці лексеми вживають у скалькованому з російської мови варіанті.

Оскільки пострадянська наукова література була переважно російськомовна, «Російсько-український науково-технічний словник» В. Перхача та Б. Кінаша став чи не найкращим надбанням тогочасної української лексикографії.

1999 року в Харкові вийшов друком «Тлумачний російсько-українсько-англійський словник з енергетики» (далі ТСЕ) за редакцією академіка УНГА А.А. Рудніка. Словник створений на основі ДСТУ на терміни і визначення. Укладачами його стали знані науковці М.Д. Гінзбург, Н.І. Азімова, М.В. Чернець, І.М. Корніловська, І.О. Требульова та тогочасні головні енергетики ДК «Укртрансгаз» та «Укргазвидобування» М.А. Демченко та А.М. Підлісний, редактором-лексикографом зазначеної праці є Л.О. Симоненко.

Словник містить понад 3500 термінів з енергетики, електро- і теплотехніки, електробезпеки, енергоощадності й суміжних галузей. Окрім того, до словника ввійшли й необхідні для фахівців-електроенергетиків загальнонаукові та загальнотехнічні терміни, а також спеціальні терміни з суміжних царин знання, зокрема фізичні, математичні, хімічні тощо. Більшу частину слів, які ввійшли до словника, складають терміни з електротехніки (11 % – терміни, що номінують електротехнічні вироби, 16 % – силове електротехнічне обладнання, 30% – електричні системи та мережі, 11 % – з діелектричних, магнітних матеріалів тощо).

У передмові зазначено, що в процесі укладання словника було опрацьовано понад 340 джерел, зокрема міжнародні, державні та міждержавні стандарти, законодавчі міжгалузеві та галузеві нормативні документи, збірники стандартизованих і рекомендованих термінів, енциклопедичні, тлумачні та перекладні словники, довідники, праці з термінознавства тощо (ТСЕ, с. 6).

Тип словника – тлумачно-перекладний, що забезпечує зручний доступ до накопиченої стандартизованої та рекомендованої термінології. Упорядники зауважують, що під час опрацювання матеріалу було виявлено численні порушення норм сучасної української мови, а також розбіжності між джерелами щодо перекладу українською мовою деяких поширених термінів та терміносполучень, щодо вживання тих чи тих номінацій у певних значеннях, зокрема в контексті. Дослідники вважають, що наявність такої кількості розбіжностей зумовлена тим, «що в наш час відбувається бурхливий процес розвитку як фахової мови, так і української літературної мови в цілому, який супроводжується відновленням необґрунтовано вилучених у різні часи українських термінів, вилученням невдалих запозичень та кальок, переглядом деяких правописно-стилістичних норм тощо» (ТСЕ, с. 7). В одному з додатків до словника зафіксовано розбіжності в перекладі низки термінів із російської мови українською. Автори послідовно подають українські відповідники із зазначеним літературним джерелом до прийнятих українських еквівалентів. Наприклад, російському терміну *выпрямитель* замість уживаного українського терміна *випростувач*

запропоновано до використання терміни *випростовувач*, *випрямляч*, *випрямник*; *заземлення* – *заземлення*, *уземлення*; *заземлювач* – *заземлювач*, *уземлювач*; *обмотка* – *обмотка*, *навитка*, *обвитка*; *пульсівний* (*струм*, *напруга*) – *пульсівний*, *пульсний*, *пульсивий*, *пульсуючий*; *струмовідний* – *струмовідний*, *струмоведучий*, *струмопровідний*; *електроустановка* – *електроустановка*, *устава* тощо (ТСЕ, с. 723). Цінними для користувачів словника є й інші додатки цієї лексикографічної праці, зокрема додаток, у якому зазначено стандартизовані російські та українські терміни-відповідники, що не є прямим перекладом один одного (ТСЕ, с. 722), а також додаток, у якому подано поняттєве розмежування термінів у терміносистемі (наприклад, *напруга* (ел.), *напруження* (мех.) до єдиного російського терміна *напряжение*; *від'ємний* (мат.) і *негативний* (фіз., техн.) відповідно до рос. *отрицательный* тощо (ТСЕ, с. 740).

Для забезпечення більшої інформативності словника упорядники подали етимологічну довідку для більшості запозичених термінів. Як зазначають дослідники, основним джерелом побудови етимологічної довідки слугували словники іншомовних слів, словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження та список елементів міжнародної термінології.

Беззаперечною позитивною рисою «Тлумачного російсько-українсько-англійського словника з енергетики» є науково обґрунтовані чітко сформульовані визначення термінів відповідно до чинного правопису, що вказує на вдалу спробу уніфікування української термінологічної системи енергетики.

2001 року виходить друком «Російсько-український тлумачний теплоенергетичний словник» (далі РУТС) за редакцією Й.С. Мисака та М.Т. Крука. У ньому подано узгоджену з Технічним комітетом науково-технічної термінології Держстандарту та Міністерства освіти і науки України термінологію. Словник розраховано на фахівців-теплоенергетиків, які працюють на електростанціях, в енергетичних компаніях та Мінпаливенерго України, промислових підприємствах, у проектних, налагоджувальних, дослідних організаціях тощо.

Підбір найпоширеніших теплотехнічних російських термінів, їхню систематизацію, переклад і тлумачення українською мовою фахівці здійснювали за основними напрямками теплоенергетики та суміжних галузей науки і техніки. Словник містить понад 3500 термінів, зокрема термінологію з енергетики, загальних питань організації енергетичного виробництва, теплоенергетики, терміни на позначення загальностанційних об'єктів та їхнього устаткування, термінологію паливно-транспортного господарства електростанцій, терміни на позначення техніко-економічних показників теплових електростанцій тощо, а також терміни з інших галузей, безпосередньо пов'язаних із виробництвом, розподіленням і споживанням теплової енергії.

Джерельною базою для словника слугували лексикографічні праці 30-х і 60-х років, словники, видані у роки незалежності України, а також чинні нормативні документи, які, як зазначають укладачі, не завжди достовірно відтворюють поняття. Автори зауважують, що «враховувались такі важливі чинники, як певна, цілком виправдана часова трансформація сутності окремих понять, виникнення нових понять у процесі розвитку науки і техніки та уникнення негативного впливу на розвиток української мови, так званої, інтернаціоналізації слів і виразів, яка була спрямована на злиття мов окремих республік в єдину загальносоюзну» (РУТС, с. 12).

Словник складається з двох частин: російсько-українського тлумачного словника та українсько-російського покажчика. Важливо, що словник містить і однослівні терміни (наприклад, *електроенергетика*, *моноблок*, *теплоенергетика* тощо), і терміни-словосполучення (*сонячна електростанція з центральним теплоприймачем*, *робоча потужність енергосистеми*, *навантажування енергоблока*, *керування в електроенергетиці* тощо), яких у зазначеній праці значно більше. Автори, ретельно опрацювавши досліджувану термінологію, виділяють і репрезентують у своїй праці терміни-синоніми (наприклад, *постачання (забезпечення) електричної енергії*, *помпа / смок*; *зрошення жужелі / золи*; *вагоноштовхач / електровізок-штовхач* тощо), а також у словникових статтях подають наявні антоніми (*тиск внутрішній / зовнішній*) і терміни, які «взаємно замінюються залежно від конкретного випадку їхнього вживання» (РУТС, с. 13).

Оскільки електроенергетика – це галузь господарства, що забезпечує споживачів і електричною, і тепловою енергією, можна вважати, що саме тепло-технічна термінологія є одним з найважливіших складників української електроенергетичної терміносистеми.

2012 року виходить друком тлумачно-перекладний «Українсько-російсько-англо-французький словник основних термінів з енергетики та електротехніки» (далі УРАФ) Є.С. Смелянкової, О.М. Мороз, Л.О. Семененко, О.С. Дьолог, що містить близько 5800 однослівних термінів і термінів-словосполучень із енергетики та електротехніки. Джерельною базою для словника слугували енциклопедичні та загальномовні тлумачні і перекладні словники, державні стандарти на терміни та визначення, наукова, навчальна та інформативно-реферативна література. Зауважимо, що цей словник має зручну структуру. Як зазначено у передмові, у ньому обмежено кількість фонетичних і морфологічних варіантів, немає застарілих термінів, а також новотворів, що не апробовані у мові фахівців (УРАФ, с. 3).

Важливим етапом у вивченні фахових мов і одним із кроків систематизування, уніфікування та вирішення проблеми внормування української електроенергетичної термінології стало створення і видання низки українськомовної навчально-наукової літератури з електроенергетики, а також Державних стандартів України (ДСТУ) зазначеної галузі. Оскільки не можна зменшити їхньої важливості у відродженні й утвердженні електроенергетичної термінології, вважаємо їх ретельний аналіз перспективою наших подальших досліджень.

Отже, спостережено, що від 1991 року і дотепер українська електроенергетична терміносистема перебуває на етапі розвитку, відродження та активізації термінологічних пошуків. Це знайшло свій вияв у виданні значної кількості якісних галузевих словників, що забезпечило і викладання фахових дисциплін українською мовою, і створення українськомовної навчальної літератури. Проаналізована лексикографічна література кінця XX – початку XXI ст. вказує на наявність в українській термінографії низки фахових і близько дотичних до електроенергетичної галузі словників. Вищезазначені перекладні та тлумачні джерела більшою чи меншою мірою акцептували електроенергетичну термінологію.

Дослідження засвідчило, що українська електроенергетична терміносистема потребує не лише подальшого опрацювання, аналізу й унормування, а

також створення вузькоспеціалізованих термінографічних праць для обслуговування електроенергетичної галузі України. Серію термінних словників варто поповнити галузевим електроенергетичним словником тлумачного типу, що сприятиме дотриманню стандартів, уніфікуванню цієї терміносистеми, а також запобігатиме розбіжностям у чинних нормативних документах.

1. Гінзбург М.Д. Термінологічні проблеми на шляху ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів. *Електроінформ*, 2008. № 1. С. 43 – 46.
2. Гінзбург М.Д. Щодо деяких фундаментальних понять електротехніки. *Електроінформ*, 2006. № 2. С. 54 – 55.
3. Гінзбург М. Щодо правильного вживання прикметників «постійний» і «сталий» в електротехнічній термінології. *Електроінформ*, 2007. № 1. С. 46 – 47.
4. Дерпак О. Термінологія з енергетики та її відображення у вітчизняній лексикографії. *Вісник Львівського національного аграрного університету*. Серія: Агроінженерні дослідження. 2013. № 17. С. 321 – 329. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnau_agr_2013_17_52 (дата звернення 25.01.2019).
5. Козак Л.В. Тематична структура української технічної термінології. URL: <http://ukrmova.com.ua/2011/Artcl15.pdf> (дата звернення 08.01.2019).
6. Козак Л. Типи відношень у багатокомпонентних словосполученнях в українській електротехнічній термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми української термінології. Львів, 2002. № 453. С. 250 – 253.
7. Кочан І. Слова з компонентом електро- в сучасній українській літературній мові. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Проблеми української термінології». Львів, 2018. № 890. С. 55 – 61.
8. Кочан І. Словники Івана Шелудька: погляд з позицій XXI століття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Проблеми української термінології». Львів, 2010. № 676. С. 102 – 106.
9. Кочан І. Українське термінознавство 30-х років і місце в ньому інженера Івана Шелудька. *II Міжнародний конгрес українців МАУ*. Львів, 1993. С. 233 – 236.
10. Харчук Л. Актуальність створення словника-довідника стандартизованих термінів та визначень як основи інформаційного ресурсу в галузі електроенергетики. *Інформація, комунікація, суспільство 2015: матеріали IV-ї Міжнародної наукової конференції ІКС-2015*. Львів-Славське, 2015. С. 158 – 159.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КРУЕС – Короткий російсько-український електротехнічний словник. Львівський політехнічний інститут / Уклад.: І.І. Андрейко, В.С. Перхач та ін. Львів, 1990. 126 с.

РУНТС – Російсько-український науково-технічний словник (30000 слів). В. Перхач, Б. Кінаш. Львів, 1997. 456 с.

РУТС – Російсько-український тлумачний теплоенергетичний словник / За ред. Й. Мисака, М. Крука. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2001. 412 с.

ТСЕ – Тлумачний російсько-українсько-англійський словник з енергетики. Основні терміни: понад 3500 термінів / Уклад.: М.Д. Гінзбург, Н.І. Азімова, М.В. Чернець та ін. За заг. ред. А. А. Руднікіна. Харків, 1999. 752 с.

УРАФ – Українсько-російсько-англо-французький тлумачний словник основних термінів з енергетики та електротехніки / Є.С. Ємельянова, О.М. Мороз, Л.О. Семененко, О.С. Дьолог. За заг. ред. Є.С. Ємельянової. Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 264 с.

Liliia Kharchuk

PRESENTATION OF THE UKRAINIAN ELECTRIC POWER ENGINEERING TERMINOLOGY IN NATIONAL LEXICOGRAPHY IN THE END OF THE 20th – BEGINNING OF THE 21st CENTURY

The lexicographical study of the Ukrainian electric power engineering terminology at the present stage of its development is analyzed and outlined. The characteristics of national explanatory and translation dictionaries that contain the terms of the electric power engineering industry is proposed in this study.

It is observed that from 1991 till now the Ukrainian electric power engineering terminology terminological system is at the stage of development, revival and revitalization of terminological searches. This creates a possibility to observe activation in the publication of a significant number of qualitative dictionaries, providing both teaching of professional disciplines in the Ukrainian language and the creation of Ukrainian educative literature. The analyzed lexicography of the present indicates the existence in Ukrainian terminology of a number of valuable and closely related to the electric power industry lexicographic works, which, to a greater or lesser extent, contain electric power engineering terms that serve the electricity industry with a clearly expressed own terminology.

Particularly the specific dictionaries that were published in the end of the 20th – beginning of the 21st century, namely, *Brief Russian-Ukrainian Electric Power Engineering Dictionary: 5000 terms* created by a team from Lviv Polytechnic National University (Lviv, 1990); *Russian-Ukrainian Scientific and Technical Dictionary* by V. Perkhach, B. Kinash (Lviv, 1997); *Russian-Ukrainian Explanatory Thermal Power Dictionary* edited by J. Misak, M. Kruk (Lviv, 2001); *Explanatory Russian-Ukrainian-English dictionary on Energy. Basic terms: over 3500 terms* edited by A.A. Rudnik (Kharkiv, 1999); *Ukrainian-Russian-English-French Explanatory Dictionary of Basic Terms in Power Engineering and Electrical Engineering* edited by E.S. Emelyanova (Kharkiv, 2012) is analyzed.

The research once again showed that modern series of terminology dictionaries should be supplemented by a narrow-sector electric power engineering dictionary of explanatory type. This will promote compliance with standards, unification of Ukrainian electric power engineering terminology, and will prevent divergences in existing normative documents.

Key words: Ukrainian electric power engineering terminology, lexicography, terminological dictionaries of the interpretative and translated types.

УДК 811.161.2:81'27

Т.В. ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО

м. Київ, Україна

ФРАЗЕОГРАФІЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ДИВЕРГЕНЦІЯ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано процеси закріплення терміна фразеографія в українській лексикографічній традиції та мовознавстві. Показано, що тривалий час у науковій літературі лексему лексикографія вживали для позначення розділу лінгвістики, в межах якого

© Т.В. ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО, 2019

за допомогою певних методів описують і лексеми, і фразеологізми, хоч ці одиниці мають різну природу. Постановля фразеології як окремої наукової галузі автоматично не призвело до закріплення терміна *фразеографія* у вітчизняному науковому дискурсі. Констатовано, що немає жодних підстав для позначення терміном *лексикографія* всієї сукупності наукових підходів, пов'язаних із фразеографічним описом. В українській лінгвістиці потрібно чітко розмежувати терміни *лексикографія* та *фразеографія*, оскільки за ними впродовж останнього часу закріпився різний семантичний обсяг понять.

Ключові слова: українська мова, термінологія, лексикологія, фразеологія, лексикографія, фразеографія, лексема, фразеологізм.

Традиційно в лінгвістиці термін *дивергенція* використовують у глотогонії та діалектології для того, щоб позначити розходження певних ідіомів. Проте розглядану одиницю стали застосовувати в ширшому контексті, адже вона позначає процес і наслідок, викликані розходженням ознак і властивостей предметів, – те, що зрештою приводить до поділу раніше нерозрізнюваного, а отже, й до появи нових уявлень про світ. У словотворенні *дивергенцію* розуміють як диференціацію спільнокореневих похідних за змістом або особливостями їхнього вживання [11; 8]. Дослідники також оперують поняттям «семантичної дивергенції» – розходженням змістової будови похідних одиниць за певними семантичними нюансами, що показує їхню семантичну нетотожність [7, с. 3]. *Фразеографія* – умовно похідна одиниця від лексеми *лексикографія*, радше треба говорити про створення першого терміна за моделлю другого. Проте в цій статті головна увага буде зосереджена не на дериваційних чи етимологічних характеристиках згаданих лексем, а власне на «вконституванні» *фразеографії* як терміна. Незважаючи на досить тривале вживання цього поняття в науковому дискурсі, процес його закріплення ще й досі триває.

Найновіший академічний «Український орфографічний словник» (2009) не фіксує лексеми *фразеографія*. Не знаходимо вокабули *фразеографія* і в останньому виданні енциклопедії «Українська мова» (2007), академічному «Російсько-українському словникові» (2014), не розглянуто цього поняття у відомому університетському підручнику «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А.П. Грищенка (1997), не знає його й підручник для вишів «Курс сучасної української літературної мови» М.А. Жовтобрюха та Б.М. Кулика (1972), що був найвпливовішим посібником з української мови в радянську добу. Без цього поняття обходиться академічне видання «Сучасна українська літературна мова» за редакцією І.К. Білодіда (1973). У монографії В.М. Білоноженко й І.С. Гнатюк «Функціонування й лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (1989), що сформулювала методологічні засади для створення першого великого академічного «Фразеологічного словника української мови» (1993), зосереджено увагу на *лексикографічному* опрацюванні фразеологічних одиниць. Приклади такого типу можна множити й множити. Це певною мірою нагадує давню традицію розглядати фразеологію як частину лексики, що тривалий час панувала, а подекуди й тепер домінує, у навчальній і науковій літературі. Скажімо, у згаданому підручнику М.А. Жовтобрюха та Б.М. Кулика (1972) фразеологічні та паремійні одиниці (як елементи одного мовного рівня) розглянуто в розділі «Лексика і фразеологія», а фразеологічні й паремійні кодекси – у трьох абзацах параграфа «Джерела української фразеології» [5, с. 77]. В академічній «Сучасній українській літературній мові»

за редакцією І.К. Білодіда (1973) фразеологічну й паремійну проблематику (і термінологічні одиниці як невід'ємну частину фразеології) розглянуто на 101 сторінці (автор – Л.Г. Скрипник), а лексикології присвячено 330 сторінок. У щойно згаданому виданні в розділі «Лексикографія» (автор – Л.С. Паламарчук) тільки зазначено, що існують фразеологічні словники, а в покликаннях наведено інформацію про вихід у світ «Російсько-українського і українсько-російського фразеологічного словника» І.С. Олійника, М.М. Сидоренка (1971) та «Словника українських ідіом» Г.М. Удовиченка (1968) без подальшої деталізації [12, с. 293, 310]. Кілька фразеологічних кодексів згадано в підручнику «Сучасна українська літературна мова» (1997) за редакцією А.П. Грищенка (параграф «3 історії української лексикографії», автор – А.П. Грищенко) без докладного розгляду [13, с. 252].

У філологічних традиціях деяких сусідніх країн термін *фразеографія* можна виявити в підручниках для університетів уже на початку 90-х років минулого століття. Скажімо, в підручнику «Білоруська мова» (1991) за редакцією М.С. Явневича окремий розділ видання має назву «Лексикографія та фразеографія», перший параграф до якого названо «Предмет і завдання лексикографії та фразеографії» [2, с. 59 – 81]. На думку Е.Д. Блінової, автора згаданої частини цього видання, фразеографія – це «розділ мовознавства, що систематизує фразеологічні одиниці, вивчає теорію й практику складання фразеологічних словників. Завдання фразеографії – тлумачення фразем, їхня граматична й стилістична характеристика, показ варіантності компонентів, етимологізування фразем, складання фразеологічних словників і довідників» [2, с. 59]. Аналізований підручник, створений у пізньорадянську добу, розрахований на студентів, які вивчають російську мову та літературу в університетах Білорусі. Якщо порівняти засади білоруського посібника зі згаданою працею за редакцією А.П. Грищенка (1997), що побачив світ уже в якісно інший період розвитку науки, то порівняння буде не на користь українського підручника. Щоправда, не можна сказати, що послідовне розмежування фразеології та лексикографії запанувало в білоруській навчальній літературі цілком. Наступне покоління дослідників у навчальній літературі не уникло сплутування лексикографічної та фразеографічної проблематики. Наприклад, виданий через 20 років після появи праці за редакцією М.С. Явневича підручник «Сучасна білоруська мова» (2011) для студентів спеціальності «Початкова освіта» подає тільки розділ «Лексикографія», у якому розглядає й фразеографічну проблематику, а втім досить побіжно. Власне кажучи, у цьому виданні всі відомості про предмет нашого зацікавлення зведені до згадки про фразеологічний словник як окремий тип видань із наведенням стислої інформації про найпомітніші білоруські фразеологічні словники.

У навчальному посібникові В.П. Жукова та А.В. Жукова «Російська фразеологія» (2006) останній розділ має назву «Російська фразеографія», до якого ввійшли два параграфи «3 історії російської фразеографії» та «Про граматичний словник фразеологізмів» [6, с. 355 – 386]. В.П. Жуков, автор розділу, зауважує, що фразеографія – це «особливий розділ лексикографії, у віданні якого перебувають питання теорії та практики складання фразеологічних словників» [6, с. 355]. На думку дослідника, більша частина проблем фразеології «(про сутність фразеологізму, про межі й обсяг фразеології, системні відношення в

галузі фразеології, природу фразеологічного значення та семантичних властивостей його складників, парадигматику фразеологізмів, способи фразеотворення та відфразеологічного словотворення, морфологічну та синтаксичну характеристику фразеологічних одиниць тощо) так чи так дістає своє *лексикографічне* (письмівка наша. – Т. Ц.-С.) вираження та заломлення» [6, с. 355]. При цьому лінгвіст твердить, що вади фразеологічної теорії впливають і на рівень фразеографії. У виданні, крім стислої характеристики фразеологічних словників російської мови, подано фрагменти з найповажніших фразеографічних кодексів російської мови, що унаочнює для користувача наведені характеристики.

Для того щоб удаватися до детального аналізу філологічних традицій інших східнослов'янських народів у цій галузі, потрібно мати ширше завдання, яке ми ставимо перед собою. Утім навіть щойно наведені приклади з білоруських і російських джерел дуже показові, бо свідчать, що термін *фразеографія* і в Білорусі, і в Росії не став аксіоматично вживаним, часто його грані окреслені досить умовно. Наприклад, у білоруському виданні фразеографія розглянута як «розділ мовознавства», а в російському – як «особливий розділ лексикографії», тобто для В.П. Жукова та А.В. Жукова фразеографія ще залишається в межах лексикографії. Певною мірою це нагадує історію з поширенням терміна *фразеологія*. Як відомо, основи фразеології як науки були вперше закладені в працях французьких авторів, передусім у «Французькій стилістиці» Ш. Баллі (перше видання 1909). Проте ще у 80-х роках ХХ ст. термін *фразеологія* у французькій лінгвістиці був рідкісним і «фразеологія як наука розроблялася кволо», а «до 1970-х років слова *фразеологія*, *фразеологічний* у значенні, що нас цікавить, майже не вживалися, і тільки в останні 15 років (відлік варто вести до 1988 р. – Т. Ц.-С.) воно починає потрапляти до словників, можливо не без впливу інших мов, зокрема російської, актуалізується це значення слова» [3, с. 160 – 161].

Не зовсім зрозуміло, чому новітні університетські підручники й досі проблематику фразеографії розглядають як допоміжну в межах лексикографії. Скажімо, університетський підручник «Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика» за редакцією А.К. Мойсієнка (2013) із 340 сторінок власне лексикографії відводить 19, із яких фразеологічним словникам присвячено загалом півсторінки. О.М. Сидоренко, автор цього підрозділу, подає тільки перелік найпомітніших фразеологічних словників української мови, не заглиблюючись ні в теорію, ні в практику фразеографічного опису ФО. Викликає подив, чому в цій частині тексту згадано словник епітетів як приклад фразеографічного кодексу [14, с. 221]. Доцільність зарахування синтетичних праць паремійно-фразеологічного типу («Галицько-руських народних приповідок» І. Франка, «Українських приказок, прислів'їв і такого иншого» М. Номиса) до «класики фразеологічної фразеографії» [там само] залишаємо осторонь дискусії, зважаючи на її окремішій дискусійний потенціал.

На високому теоретичному й практичному рівні написано навчальний посібник «Фразеологія сучасної української мови» (2007) В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка. До 17-го розділу, названого «Українська фразеографія», увійшло три параграфи («Збір і систематизація фразеологізмів», «Основні фразеологічні словники літературної мови», «Інші види фразеологічних словників»). Автори не порушують теоретичних проблем фразеографії, але докладно характеризують основні етапи становлення цієї галузі лінгвістики, зосереджуючись

на ґрунтовному й високофаховому аналізові знакових фразеологічних словників української мови (як прескриптивних, так і дескриптивних). Дослідники справедливо зауважують, що «слово і фразеологізм – якісно неоднакові мовні одиниці, у них різні параметри лексикографічної розробки» [15, с. 404], що відповідно вимагатиме й неоднакового теоретичного й практичного осмислення матеріалу. «Для показу динаміки ФО необхідні опис і характеристика ФО у відносно обмежені періоди функціонування мови, тобто фразеологічні словники певної епохи», – до цього постулату нічого додати. Проте на сучасному етапі розвитку української фразеографії це завдання поки що не виконане. Тільки після створення фразеологічних словників, що будуть описувати фразеологічний арсенал окремих великих періодів розвитку української мови, можна буде говорити про можливість приступити до розв'язання згаданого завдання. Ясна річ, за умов теперішнього розвитку авторської лексикографії та фразеографії до цього ще дуже далеко. Значення фразеографічної праці – і прескриптивного, і дескриптивного типу – цілком залежить від засад її створення, бо «що ширше усвідомлене завдання фразеологічного словника і що чіткіший його задум, то більшою може бути його роль як джерела під час подальших лінгвістичних узагальнень» [1, с. 3].

Як бачимо, майже впродовж усієї другої половини ХХ ст. у мовознавчих працях, що помітно впливали на загальний рівень вітчизняної філологічної думки, лексикографія неначе застуге побачити окремішність проблематики фразеографічного опису. Проте поступово складалася традиція розглядати практику фіксації фразеологізмів у словниках як окрему галузь. Сучасні пошукові системи в Інтернеті подають відомості, що в цій мережі виявлено *понад тисячу* документів українською мовою, у складі яких уживане слово *фразеографія*. Певна річ, це не може бути прикладом частотності вживання цієї лексеми, а проте такий факт свідчить, що в сучасному науковому світі наростає критична маса для розуміння фразеографії як окремої наукової галузі. Якихось вагомих аргументів проти такої тенденції виявити не вдалося, хоч у новіших університетських посібниках інформацію про фразеографію здебільшого подають у розділі «Фразеологія» або наприкінці «Лексикології» (як-от у підручнику за редакцією А.П. Грищенка [13, с. 252], а при цьому лексикографія як окрема галузь, не в межах лексикології, уже давно закріпилася в навчальній і науковій літературі. І це звучить до певної міри парадоксально, адже саме з *фразеографії* (щоправда, у симбіозі з лексикографією) починалася не тільки новітня українська фразеологія як наука, опис фразеологічних одиниць був одним із найперших завдань українського словникарства взагалі.

Принагідно зауважимо, що термін *словникарство* найчастіше використовують у значенні 'лексикографія' (СУМ, IX, с. 367). Оскільки традиція нерозрізнення власне лексикографії та фразеографії дуже міцна, то було б доцільно (і просто зручно) саме це українське слово вживати на означення синтетичного розуміння двох розгляданих галузей філології як пов'язаної єдності: л е к с и к о г р а ф і ї (теоретичної та практичної) та ф р а з е о г р а ф і ї (також теоретичної та практичної). Якщо прийняти таку пропозицію, тоді відпаде драстична конфронтація між лексикографією та фразеографією, нерозрізнення яких зумовлює багато непорозумінь. Наша ідея закріпити таке значення базована на давній традиції сприйняття фразеографії та лексикографії як однієї

галузі. По-друге, сама лексема *словникарство* цілком узгоджується зі словотвірними моделями української мови й має прозору внутрішню форму. Як відомо, одиницю *словникар* у значенні 'лексикограф' фіксує Словник Є. Желехівського (1886) (СЖ, II, с. 885), але цієї лексеми не мають у своєму реєстрі ані Грінченків словник, ані «Російсько-український словник» за редакцією С. Єфремова та А. Кримського (1924 – 1933). Похідних одиниць також не виявлено. Найвідоміші словники 20-х – 30-х років XX ст. засвідчують тільки лексеми *лексикограф*, *лексикографія* (наприклад, «Правописний словник» Г. Голосевича (1929). «Українсько-російський словник» в шести томах за редакцією І.М. Кириченка подає в реєстрі тільки одиницю *словникар* без ілюстрації (УРС, V, с. 377), хоч у цьому виданні в багатьох випадках до вокабул у статтях наведено розлогі цитати з української публіцистичної та художньої літератури.

Навряд чи можна визнати цілковиту рацію за О.М. Демською, яка обстоює думку, що словникарство – «це, по-перше, практика укладання словників, по-друге, словники певної мови різного типу і статусу і, по-третє, словникова індустрія», а лексикографія – «це доцільно організоване знання, що дає цілісне уявлення про все різноманіття питань та завдань, пов'язаних зі словниковим описом мови, або, ширше, словниковим осмисленням мовної картини світу» [4, с. 22 – 23]. Свою позицію дослідниця обґрунтовує тим, що слово *словникарство* та «його варіанти» (лінгвіст має на увазі одиницю *словництво*) уживані в працях відомих українських мовознавців (І. Огієнка, О. Горбача (*словництво*), Б. Галаса, В. Німчука (*словникарство*) [4, с. 22]. Проте маємо сумнів, чи коректно вважати одиницю *словництво* варіантом *словникарства*, адже лексема *словництво*, цілком можливо, старша за своїм походженням, а *словникарство* з'являється в українській літературі тільки по Другій світовій війні. *Словництво* зі значенням 'лексикографія' вживав І. Огієнко у своїй «Історії української літературної мови» [10, с. 245], наявна така вокабула в «Енциклопедії українознавства» (ЕУ, 8, с. 2896 – 2899) (автор реєстрової статті – О. Горбач). У такому ж значенні використовував цей термін і З. Кузеля [9, с. 324 – 326]. Не вдаючись у детальний аналіз багатьох інших джерел, зауважимо, що ще в середині XX ст. *словництво*, *лексикологія* та *лексикографія* часто вживані як лексичні дублети. Пор.: «З 1948 р. на еміграції *лексикологічну* (письмівка наша. – Т. Ц.-С.) роботу зосереджено в Інституті Української Мови НТШ під керівництвом Я. Рудницького, що з 1942 р. працює над етимологічним словником укр. мови» (ЕУЗ, с. 326). Ю. Шевельов також уживає лексему *словництво* в значенні 'лексикографія' [16, с. 68]. Потребу в розмежуванні *словникарства* та *лексикографії* О.М. Демська аргументує потребою розрізняти власне теоретичну та практичну лексикографію. У Л.М. Полуги теоретичну лексикографію названо *науковою*, у польській традиції – *металексикографією* [4; 15 – 23]. «Аналогічне термінопонятійне розмежування пропонує французька традиція, розрізняючи науку лексикографію <...> і лексикографічну практику» [цитовано за: 4, с. 23]. Наповнити різним семантичним обсягом одиниці *лексикографія* та *словникарство* – у такому варіанті, як пропонує О.М. Демська – на сучасному етапі розвитку української лексики й термінології навряд чи можна, бо це призведе до остаточного змішування понять *фразеографія* та власне *лексикографія*, що вкрай небажано. Можливо, найліпше закріпити за згаданими одиницями такі значення (подаємо схематично): *словникарство* = *лексикографія*

+ *фразеографія*; *лексикографія* = *теоретична лексикографія* + *практична лексикографія*; *фразеографія* = *теоретична фразеографія* + *практична фразеографія*. Лексему *словництво* доречно вживати рідше, оскільки вона має менший словотвірний потенціал.

Отже, спираючись на досягнення вітчизняної фразеологічної науки, потрібно послідовно в усіх сучасних мовознавчих дослідженнях і навчальній літературі розмежовувати *фразеографію* та *лексикографію* як терміни, що позначають нетотожні поняття.

1. Бабкин А.М. Лексикографическая разработка русской фразеологии. Москва, 1964.
2. Беларуская мова: Вучэбны дапаможнік. Мінск, 1991.
3. Гак В.К. Фразеология, образность и культура. *Советская лексикография*. Москва, 1988. С. 159 – 169.
4. Демська О. Вступ до лексикографії: навч. посібник. Київ, 2010.
5. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1972.
6. Жуков В.П., Жуков А.В. Русская фразеология. Москва, 2006.
7. Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Семантична дивергенція українських термінотворчих моделей у природничих науках. Львів, 2006. № 559. С. 3 – 6.
8. Колібаба Л.М. Дивергентні відношення у сфері віддієслівного іменникового словотвору: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005.
9. Кузеля З. Лексикологія. *Енциклопедія українознавства: Загальна частина*; репринтне видання. Київ, 1994. С. 324 – 326.
10. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ, 1995.
11. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ, 2003.
12. Сучасна українська літературна мова: лексика і фразеологія. Київ, 1973.
13. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1997.
14. Сучасна українська мова: лексикологія; фонетика. Київ, 2013.
15. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. Київ, 2007.
16. Шерех Ю. Нариси сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951.

Tetiana Tsymbaliuk-Skopnenko

FRAZEOGRAPHY AND LEXICOGRAPHY: DIVERGENCY IN TERMINOLOGY

The article analyzes the processes of fixing the term phraseology in the Ukrainian lexicographic tradition and linguistics. It has been shown that for a long time in the scientific literature lexicography was used to refer to the section of linguistics, within which certain lexemes and phraseologisms are described by certain methods, although these units have different nature. The formation of phraseology as a separate scientific field did not automatically lead to the term fixation in the national scientific discourse. It is stated that there is no reason to indicate the term lexicography the whole set of scientific approaches related to the phraseological description. In Ukrainian linguistics, the terms of lexicography and phraseography need to be clearly distinguished, since they have recently been entrenched with a different semantic scope of concepts. Only after creating phraseological dictionaries that will describe the phraseological arsenal of individual major periods of development of the Ukrainian language can be talked about the opportunity to begin to solve this problem. Clearly, under the current conditions of author's lexicography and phraseology, this is still far away.

К е у в о р д с : Ukrainian language, terminology, lexicology, phraseology, lexicography, phraseography, lexeme, idiom.

IRYNA KAZYMYROVA, YULIIA CHERNOBROV
Kyiv, Ukraine

HISTORY OF LINGUISTIC TERM: LEXICOGRAPHIC ASPECT

It is stressed the importance of historical study of a term in order to trace its development and to predict further evolution. On the material of grammars, dictionaries and scientific works formal and semantic modifications of the linguistic term are presented. The model of the historical passport of a term is given. It is a full source of information about its evolution and the first step before compiling the historical dictionary of linguistic terms.

Keywords: *language history, historical terminology, linguistic term, historical passport of a term, historical dictionary of linguistic terms.*

The present study of linguistic terminology should be based on a rich linguistic tradition, on the generalization of the enormous experience of linguistic terms presentation not only in special terminological dictionaries, but also in grammars, scientific and didactic texts, and so on. The study of the linguistic history is intended to help deepen knowledge about its terminology system, enriching terminological dictionary with “retrospective” of a given term, useful for understanding the difficult path that passes the unit of the nomination during its existence. Georges Munnen, the author of the dictionary of French linguistic terms, observed that “the history of linguistics, as well as many other sciences, is a huge cemetery of terminological crews <...> which almost no one traveled. At this cemetery few enter, but visiting it would be very instructive” [8, p. 15 – 16].

The thoughtful use of materials of ancient grammar, dictionaries, and scientific works enables the researcher to elucidate the history of linguistic term and to identify the peculiarities of nominating and semantic development of linguistic concept.

Let us illustrate this by a few examples.

From the standpoint of the retrospective, we will recreate the semantic evolution of terms *буквар*, *азбука*, *граматика*. According to the present terminology, *буквар* is a textbook for beginners, in the 16th century such textbook was called *азбука* or *граматика* (*граматика*, *граматикія*) [2, p. 104 – 105]. V.I. Lukianenko thinks that *буквар* has another meaning than *азбука* [5, p. 25]. However, contemporaries did not make a difference between terms and used the name *азбука* to those publications on the cover page of which were printed *Буквар* (*Bukvar*). Ya.D. Isaievych stressed, that the word *буквар* had a lot of meanings in different texts: alphabet, educated person; grammar textbook [2, p. 105]. O.O. Kuzmynova suggests that the first printed primers of the Church Slavonic language don't have a stable name: Ivan Fedorov gave the name *азбука* to the separate chapter of his textbook *Буквар* (*Bukvar*) written in 1574. Some of the following primers had the title *граматика* (*Grammar*) [3].

The term *буквар* / *букварь* (Lat. *Abecedarium*) was used by M. Smotrytskyi at the beginning of the 17th century. O. Kuzmynova emphasizes that the name *буквар* denoting books for elementary education was taken in Moscow Rus during Nichon's book reforms: since 1657 the Moscow editions have name *Букварь языка славенска*

(*Bukvar jazyka slavenska*), printed primers from earlier period were called *азбуки*. In the second part of the 17th century in Moskow Rus these names were clearly differentiated – *буквар* was printed textbook for the initial grammar study and *азбука* was mostly handwritten book [3]. M.S. Vashulenko and V.V. Nimchuk stressed that in Ukraine a textbook for writing and reading studies up to the 17th century was called *азбука*, and in the 16th – 17th centuries primers mostly had names *граматика* (grammar) (from which the Ukrainian name for primers was created – *граматка*) [1, p. 59]. In general, three genres emerged from the primitive primer: a primer (a book for elementary education), grammar, and catechism [3]. In the primers, the sections on *prosodium* (*просодія* / *прозодія*) often contained terminological vocabulary, which explained the names of accents and punctuation marks [3].

Буквар (*Ostrozkyi Bukvar*) printed in 1598 is called *The Book Slovenian in Grammar*, and the titles of Viennese editions by the Mamonich (1618 and 1621) were marked with: “Spelling-book for writing study of Slavonic language”.

Later, the Lviv Brotherhood, which was largely reminiscent of the textbook by Ivan Fedorov, used the same names *буквар* and *граматика*. In 17th – 18th centuries in Ukraine primers were called *граматки* or *граматики*. P. Kulish called his famous primer as *Граматка* (*Hramatka*) printed in 1857 (second edition in 1861) [7].

Grammar manuals give an opportunity to expand our understanding of the range of nominations to denote noun (The first attempt to make a historical dictionary of linguistic terms was made by I.I. Ohienko (Ohienko 1908), but the attraction of a wider array of illustrative material makes it possible to present a complete set of terms *има* (Zyzanii 1596; Smotrytskyi 1619), *имѣ существительное* (Levytskyi 1918; Holovatskyi 1849; Osadtsa 1876; Bukvar 1871), *имѣ существительное* (Ohonovskyi 1889); *мѣння речей* (Naski gram; Diction. 1893, 1895), *суцникъ* (Gram. 1863; Shashkevych 1865; Diachan 1865), *суцник* (Verkhatskyi 1902), *предметовникъ* (Diachan 1865), *именникъ* (Partytskyi 1873; Haraida 1941), *именникъ* (Ohonovskyi 1889), *именник* (Ohrimovych 1900; Gram. 1904; Zaliznyi 1917), *именный* (Tymchenko 1897, 1899), *им'я суще* (Krymskyi 1907), *им'я само-стійне* (Krymskyi 1907), *речівник* (Tymchenko 1918), *имення річеве* (Tymchenko 1918), *предметник* (Vykhovanets 2005), *іменяк* (Vykhovanets 2005), *именник* (Horetskyi 1929; Diction. 1957; Diction. 1985; Iermolenko 2001; Selivanova 2006; UL 2007; UL 2011). The lexical, orthoepic and spelling variation indicates the grammaticists' search of the most successful term, author's terminological preferences due to his belonging to a certain scientific school, ideological guides, subjective factors, etc.

For the complete representation of term history in the unity to its formal and semantic transformations, the model of historical passport of term was worked out. This is the research tool that summarizes source information, time of fixation and regional usage of certain terms. The systematization of such information allows to be used in the dictionary, which will not only reveal the content of term, but also represent the dynamics of its form and semantics, as well as the priorities of linguists in the choice and use of those names. Accordingly, the purpose of the completing such passport determines its structure. The historical passport consists of 5 parts. The example is given below.

	The description	Example
I	A registry term. We use the modern terminological designation, certified in the last edition of encyclopedia <i>Українська мова (Ukrainian Language, 2007)</i> .	СИНТАКСИС (UL 2007, p. 615)
II	The most ancient term fixation until the 19 th century, if it is possible to establish it. The source of this period are the first Slavic grammars of the 16 th – 17 th centuries.	<i>Сочиненіє</i> (Gram. 1591, p. 48 – Index 1985, p. 221; Smotrytskyi 1619, p. 128); <i>сунтаґіс</i> / <i>сунтаґісѣ</i> / (Gram. 1591, p. 48 – Index 1985, p. 221; Zyzanii 1596, p. 71; Smotrytskyi 1619, p. 128); <i>сунтаґи(с)</i> (Gram. 1638, p. 58). Contexts: “ <i>Сунтаґіс єсть третїа часть Грамматїки / Славенски Сочиненїє нарицаемаа: яже реченїа ко осми слова частемъ возносимаа / извѣстнымъ нѣкоимъ чином оучить сочинати / и тѣмъ сокровенъ ихъ разумъ ѿ(т)кривати</i> ” (Smotrytskyi 1619, p. 379). “ <i>Сунтаґи(с) єсть, яже оучить осмъ частїй слова сложнѣ съчинати и съве(р)ше(н)нѣ и(х) разумъ ѿбавлати</i> ” (Gram. 1638, p. 58) ¹ .
III	The history of nominations, formal and semantic modifications of the term in the 19 th and mid-20 th centuries. We submit, where it is possible, the contexts of use, recorded in grammars, dictionaries and scientific works of the specified period. The selection of the material is carried out through a continuous sample of linguistic works. In addition to all the nominated nominations, we present the contexts of use, in this way, we fix changes in the semantics of the terms.	<i>Сочиненіє</i> (Pavlovskyi 1818, p. 23); <i>сочиненія</i> (Zhukivskyi 1848, p. 246); <i>складніє</i> (Sluhotskyi 1848, p. 188); <i>словосочиненіє</i> (Sluhotskyi 1848, p. 188); <i>наука о реченяхъ</i> (Partytskyi 1873, p. 124); <i>складня</i> (Partytskyi 1873, p. 124); <i>словосочиненїє</i> (Diachan 1865, p. 111); <i>словосочиненїє</i> (Osadtsa 1876, p. 170; Smal-Stotskyi 1893, p. 132; Kotsovskyi 1912, p. 74); <i>складня</i> (Gram. term. 1917, p. 14; Levytskyi 1918, p. 94; Diction. 1918, p. 443; Tymchenko 1918, p. 5; Zaliznyi 1917, p. 3; Ohienko 1935, p. 4); <i>синтаксис</i> (Levytskyi 1918, p. 94); <i>синтакса</i> (Nakonechnyi 1928, p. 237; Horetskyi 1929, p. 6; Kahanovych 1935, p. 3; Syniavskyi 1941, p. 183; Sherekh 1947, p. 5); <i>синтаксисѣ</i> (Ohienko 1908, p. 67; Haraida 1941, p. 103); <i>синтаксис</i> (Nechui-Levytskyi 1914, p. 3; Zaliznyi 1917, p. 3; Diction. 1957, p. 156; Bulakhovskiy 1958, p. 8). Contexts: “ <i>Словосочиненїє explores the rules of words combining to express the main thought</i> ” (Osadtsa 1876, p. 170); “ <i>Синтаксис or складня is a part of grammar about word relation in the utterance</i> ” (Zaliznyi 1917, p. 3); “ <i>Синтаксис studies all types of word connection into groups <...> the subject is to study features which depict dominant example of word connection (so called word-combinations) to each language and word-combinations from which completed parts of thought (sentences) are created, which are the base for complex sentence more biggest syntactic units</i> ” (Bulakhovskiy 1958, p. 8); “ <i>Синтаксис –</i>

		the doctrine of phrases and sentences, that is, the section of grammar, which studies ways of combining words and their placement in phrases and sentences, the structure of the sentence and its constituent parts, structural types of sentences, their meanings and conditions of use” (Diction. 1957, p. 156).
IV	Present term fixation. The source base is presented by works that fixes the codified term use. We use primarily dictionaries of linguistic terms.	<p>The present situation with Ukrainian syntactic term system is marked by stability. We can find term <i>синтаксис</i> (syntax) (Vykhovanets 1993, p. 3–6; Selivanova 2006, p. 543; UL 2007, p. 615 etc.) and its historical forms <i>синтакса</i> (<i>syntaksa</i>), <i>складня</i> (<i>skladnia</i>) (UL 2007, p. 614, 628).</p> <p>Contexts: “<i>Синтаксис</i> (Greek <i>syntaxis</i> – construction, combination, order) – 1) grammatical structure of sentences and phrases and ways of combining words into them, as well as rules for the sentences and phrases creation and functioning (<i>syntax of language</i>); 2) “The section of grammar that studies the grammatical structure of sentences and phrases, their types, functions and features of use, the role of words in them” (UL 2007, p. 615); “<i>Синтаксис</i> – the linguistic study focused on the means and methods of developing a coherent speech” (Syntax 2013, p. 9); <i>синтаксис</i> (С.) <i>частин мови (прислівних зв’язків, словосполучення), С. речення, актуальний С., С. тексту</i> (UL 2007, p. 615); <i>С. слова, С. словосполучення, С. речення, С. конструкцій, більших за речення</i> (Pliushch 2004, p. 90); “<i>малий</i>” С.: <i>С. синтаксеми, С. словосполучення</i>; “<i>великий</i>” С.: <i>С. простого речення, С. складного речення, С. тексту</i> (Huivaniuk 1999, p. 4); <i>С. складного цілого, С. зв’язного мовлення, С. тексту, гіперсинтаксис, суперсинтаксис, макросинтаксис, С. словосполучення, С. речення</i> (Selivanova 2006, p. 545); <i>комунікативний С., стилістичний С., С. тексту, когнітивний С., семантичний С., генеративний С.</i> (Selivanova 2006, p. 546); <i>прагматичний С., дериваційний С.</i> (Zahnitko 2011, p. 619); <i>експресивний С.</i> (Zahnitko 2011, p. 820); <i>структурний С.</i> (Zahnitko 2011, p. 606); <i>функціональний С.</i> (Zahnitko 2011, p. 416); <i>статичний С., С. частин мови, С. аморфний, С. глибинний, С. дистрибутивний, С. зіставний, С. конструктивний, С. логіко-граматичний, С. номінативний, С. синтагматичний, С. функційний</i> (Diction. 2012, p. 277, 278).</p>
V	Research comments on the trends of form and semantics of the analyzed term.	Given below

(Levchenko 1861) and *письменниця* (Iefymenko 1862) were proposed except the borrowing one. But they weren't taken to the Ukrainian language. Considering of Grammar as a science that teaches to write and speak correctly by a certain language lasted until the second half of 19th century. The tradition to distinguish Phonetics as a part of Grammar was preserved in linguistics for a long period – from the time of the appearance of the first grammar until the middle of the 20th century. In the present linguistic *граматика* (grammar) is – 1. Structure of language, that is, the system of morphological units, categories and forms, syntactical units and categories, word-building units and ways of word formation. 2. Section of linguistics, which studies the grammatical structure of language (Vykhovanets 2007, p. 113). Modern grammar combines two linguistic disciplines – morphology and syntax (by the middle of the twentieth century grammar also involved the word formation, and the Prague school allocated in grammar all subsystems of speech, except phonological).

We conclude that the way of the history of term representation proposed in this report can be used to study the historical retrospective of any branch terminology.

1. Вашуленко М.С., Німчук В.В. Буквар. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 59 – 60.
2. Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989. 191 с.
3. Кузьминова Е.А. Буквари церковнославянського язика. *Православная энциклопедия: [электронный ресурс]*. URL: <http://www.pravenc.ru/text/153609.html> (дата звернення 21.01.2015).
4. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. Івано-Франківськ, 2014. 732 с.
5. Лукьяненко В.И. Переиздания первопечатной Азбуки Ивана Федорова. *Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века*: сб. науч. тр. Ленинград, 1979. 171 с.
6. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. Київ, 1985. 222 с.
7. Перший східнослов'янський буквар: [електронний ресурс]. URL: <http://ebk.net.ua/Book/synopsis/pershodrukar-ivan-fedorov-i-vynuknennya-drukarstva-na-ukrayini/pershyy-skhidnoslovyansky-bukvar.htm> (дата звернення 26.01.2015).
8. Mounin G. Introduction au probleme terminologique. *Dictionnaire de la linguistique*. Paris, 1974. P. 15 – 16.

LEGEND

Bukvar 1971 – Букварь для шкіл народных въ австрийской державѣ. Львов., 1971. Вид. 3.

Bulakhovskyi 1958 – Булаховський Л.А. Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення. Київ, 1958. 23 с.

Verkhratskyi 1902 – Верхратський І. Про говор галицьких лемків. Львів, 1902.

Vykhovanets 1993 – Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ, 1993. 368 с.

Vykhovanets 2005 – Вихованець І. Студії про українські відмінки: термінологічний аспект. *Українська мова*. 2005. № 4. С. 3 – 7.

Vykhovanets 2007 – Вихованець І.Р. Граматика. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 113 – 116.

Diction. 1985 – Ганич Д.С., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985. 360 с.

Naraida 1941 – Гарайда І. Граматика руського язика. Унгарь, 1941. 146 с.

Holovatskyi 1849 – Головацький Я. Граматика руского язика. Львов, 1849. 226 с.

Horetskyi 1929 – Горецький П.Й., Шаля І. Українська мова: практично-теоретичний курс. Київ, 1929. 336 с.

Grammar 1638 – Hrammatiki ili pismennica jazyka slovenskaho. Kremjanets, 1638. Herausgegeben and eingeleitet von Olexa Horbatsch. Frankfurt Am Main: Kubon end Sagner, München, 1977. 140 с.

Hyivaniuk 1999 – Гуйванюк Н. В. Синтаксис сучасної української мови: Схеми і таблиці: навч. посібник. Чернівці, 1999. 104 с.

Gram. term 1917 – Граматична термінологія і правопись, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. Київ, 1917. 18 (2) с.

Diachan 1865 – Дячан П.М. Методична граматика языка малоруського. Львів, 1865. 142 с.

Etymolog. 1882 – Етимологічний словник української мови. Т. 1 (А – Г). Київ, 1982. 631 с.

Iermolenko 2001 – Єрмоленко С.Я. та ін. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001. 222 с.

Zhukivskyi 1848 – Возняк М.С. Галицькі граматика української мови першої половини XIX століття. Львів, 1911. 340 с.

Zahnitko 2011 – Загнітко А.П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк, 2011. 992 с.

Zaloznyi 1917 – Залозний П.Ф. Коротка граматика української мови. Ч. II. Синтаксис. Київ, 1917. 90 с.

Zyzanii 1596 – Зизаній Л. Граматика словенска. Вільно, 1596. 180 с. (Факс. перевид. Київ, 1980, підгот. В.В. Німчука).

Iefymenko 1862 – Єфименко П. По поводу замѣтки г. Левченко. *Основа*. 1862. кн. 8.

Kahanovych 1935 – Каганович Н.А., Шевельов Г.В. Граматика української мови. Ч. II: Синтаксис. Київ, 1935. 158 с.

Sherekh 1947 – Кислиця Д., Шерех Ю. Граматика української мови: посібник для гімназії. Ч. II: Синтаксис. Мюнхен, 1947. 86 с.

Kotsovskyi 1912 – Коцовський В. І., Огоновський І. М. Методична граматика руської мови для IV класу шкіл 5- і 6-класових. Львів, 1912. 98 с.

Krumskyi 1907 – Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Москва, 1907. Т. II. Вып. I (уроки I – V). 144 с.

Diction. 1957 – Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1957. 235 с.

Levytskyi 1918 – Левицький М.П. Українська граматика для самонавчання. Ромни, 1918. 159 с.

Levchenko 1861 – Левченко М. Замѣтки о русинской терминологіи. *Основа*. 1861. Кн. 7. С. 180 – 186.

Naski gram. – Наські граматки. *Основа*. 1862. Кн. 1.

Nechyi-Levytskyi 1914 – Нечуй-Левицький І.С. Граматика української мови. Київ, 1914. Ч. II. 94 с.

Ohiienko 1908 – Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. Київ, 1908. 79 с.

Ohonovskiy 1889 – Огоновскій О. Граматика руского языка для школъ середнихъ. Львѣвъ, 1889. 288 с.

Osadtsa 1876 – Осадца М. Граматика руського языка. Львів, 1876. 238 с.

Gram. 1863 – Оупражненія граматичніи. *Руска языкоучебна читанка*. Вѣдень, 1863.

Ohrimovych 1900 – Охримович В. Про наголос в українсько-російській мові. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1900. Кн. 1.

Pavlovskiy 1818 – Павловский А. Грамматика малороссийского наречия или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чисто русского языка. Санкт-Петербург., 1818. 114 с.

Partytskyi 1873 – *Грамматика* языка русского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ / напис. Ом. *Партыцкій*. Оу Львовѣ, 1873. 176 с.

Pliushch 2004 – Плющ М.Я., Грипас Н.Г. Грамматика української мови в таблицах. Київ, 2004. 167 с.

Index 1985 – Німчук В.В. Покажчик давніх слов'янських філологічних термінів. *Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст.* Київ, 1985. С. 215 – 222.

Gram. 1904 – Руська правопись зі словарцем. Львів, 1904.

Selivanova 2006 – Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава – Київ, 2006. 716 с.

Sluhotskyi 1848 – Возняк М.С. Галицькі грамматики української мови першої половини XIX століття. Львів, 1911. 340 с.

Smal-Stotskyi 1893 – Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Руска граматика. Львів, 1893. 182 с.

Smotrytskyi 1619 – Смотрицкий М. Грамматіки Славенския правильное Сонтагма. Єв'є, 1619. 492 с. (Факс. перевид. Київ, 1979, підгот. В.В. Німчука).

Diction. 1918 – Дубровський В. Словник московсько-український. Київ, 1918. 542 с.

Diction. 1977 – Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 4 (Г – Д). Москва, 1977. 403 с.

Diction. 2012 – Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: [у 4 т.]. Донецьк, 2012. Т. 3: П – С. 424 с.

Syntax 2013 – Мойсієнко А.К., Арібжанова І.М., Коломийцева В.В. Сучасна українська мова: Синтаксис. Київ, 2013. 238 с.

Tymchenko 1918 – Тимченко Є. Українська граматика (для III і IV класи шкіл середніх). Київ, 1918. 146 с.

Tymchenko 1897, 1899 – Тимченко Е. Русско-малороссійскій словарь. Київ, Т. I. 1897, Т. II. 1899.

Diction. 1893, 1895 – Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український, т. I: А – К., т. II: Л – П. Льв., 1893 і 1895, т. I – ст. 318, т. II – ст. 286 + IV.

UL 2007 – Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007. Вид. 3. 853 с.

UL 2011 – Українська мова. Енциклопедія / За ред. І.В. Муромцева. Київ, 2011. 400 с.

Shashkevych 1865 – Шашкевич Г. Мала граматика языка русского основана на подставе читанок для III и IV отряду школ головных в Царстве Аустрии употребляемых яко допомочна книга для учителей и препарандов. В Вѣднѣ, 1865. 235 с.

УДК 812.55:811.111=811.161.2:629.73(045)

Г.В. МЕЖЖЕРІНА
м. Київ, Україна

СТРУКТУРНІ ТИПИ АНГЛІЙСЬКИХ АВІАЦІЙНИХ ТЕРМІНІВ-АБРЕВІАТУР В АСПЕКТІ ПЕРЕКЛАДУ

Стаття присвячена особливостям перекладу українською мовою англійських авіаційних термінів-аббревіатур (LORAN, tkof, T-tail тощо). Виявлено типи структурної інтеграції компонентів англійських та українських авіаційних термінів, види структурно-семантичних трансформацій у перекладі.

Ключові слова: авіаційний термін, аббревіатура, переклад, семантика.

Разом із розвитком наукового знання змінюються, постійно оновлюються наукові підходи, розширюються горизонти комплексних досліджень галузевої термінології як живої системи, складники якої перебувають у процесі безперервного семантичного перегруповання й коригування значень, відтінків значень, сем всередині семантичної структури термінів, ускладнення синтагматичних зв'язків, коливання співвідношення між кодифікованими й некодифікованими елементами тощо. З'ясовуючи закономірності перекладу англійських авіаційних термінів, важливо враховувати досвід вивчення як англійської, так і української авіаційних терміносистем. Окремі розвідки присвячено походженню й утворенню англійських авіаційних термінів, прагмалінгвістичним, структурно-синтаксичним особливостям авіаційної терміносистеми (І.В. Асмукович, Л.Б. Ткачова). Проаналізовано склад української авіаційної термінології, історію виникнення назв літальних апаратів, структуру тематичних груп на позначення назв повітряних суден і літальних апаратів, відонімічні назви, термінографічний опис авіаційних термінів (Л.А. Халіновська). У перекладознавчому аспекті авіаційна термінологія висвітлена меншою мірою, ніж термінологія інших галузей (медичної, рекламної, юридичної тощо). Водночас у коло наукових інтересів потрапили такі питання, як переклад українською мовою англійської нормативно-технічної термінології ІКАО в лінгвокогнітивному та словотвірному ракурсах, термінології авіарадіообміну, теоретичні основи перекладу термінів і пошук перекладного інваріанта тощо (О.В. Акімова, Н.В. Глушаниця, Г.Г. Єнчева, Г.В. Межжеріна, О.І. Москаленко).

Насиченість аббревіатурами є виразною ознакою інженерно-технічного тексту; за словами В.І. Карабана, «у деяких видах текстів скорочення іноді становлять

© Г.В. МЕЖЖЕРІНА, 2019

50 відсотків усіх слововживань та 15 відсотків словникового складу» [3, с. 188]. Ставимо за мету розглянути структурні типи англійських авіаційних термінів-абревіатур, з'ясувати й проаналізувати закономірності в досягненні адекватності на рівні англійських та українських термінів-абревіатур. Матеріал (понад 1400 одиниць) дібрано шляхом суцільного вибирання зі словників авіаційних термінів (тлумачних і перекладних) та наукових англійських текстів.

Описуючи структурні та інші незбіги між англійським та українським термінами, виходимо з положення про рівноправний у лінгвістичному плані статус англійської та української терміносистем і цілком поділяємо думку М.П. Кочергана, який зазначав, що «зіставлення з певною мовою, умовно прийнятою за еталон, не має абсолютного характеру й призводить до відносних результатів <...> Якщо дослідник виходитиме з форм вихідної мови як основи, еталона порівняння, в поле його зору потраплятимуть лише співвідносні одиниці того самого структурного рівня цільової мови. Однак не варто забувати про можливість передавання одних і тих самих значень засобами, які належать до різних мовних рівнів» [7, с. 14].

Українські авіаційні терміни-абревіатури демонструють різноманітні способи їх утворення, про що свідчить наявність ініціальних (*АСК*, *АН-78*), літерних (*РЛС*), комбінованих (*мініБПКА*), графічних (*пА*), звукових (*НКАУ*) та інших абревіатур [10, с. 52]. Пошук перекладних українських відповідників до англійських авіаційних термінів-абревіатур [8], термінів-комполітів, субстантивних термінів-словосполучень, словосполучень із конкатенаційними складниками [9] виявляє своєрідність англійського термінотворення, його рельєфні риси. Структурні типи англійських авіаційних термінів-абревіатур позначені розмаїттям синтетичних зв'язків, що вимагає від перекладача спеціальних лінгвістичних знань для ідентифікації абревіатури та її вихідної форми. За нашими спостереженнями, в англійській авіаційній термінологічній системі основою для моделювання літерних абревіатур найчастіше слугують трикомпонентні словосполучення: *UHF* [*ultra high frequency*] – ультрависока частота; *ACC* [*area control center*] – районний диспетчерський центр. Зрідка використовують двокомпонентні (*FCT* [*friction coefficient*] – коефіцієнт зчеплення; *IAS* [*indicated airspeed*] – *приборна повітряна швидкість*), чотирикомпонентні (*AWIS* [*aviation weather information system*] – авіаційна система метеорологічної інформації; *GNSS* [*global navigation satellite system*] – глобальна навігаційна супутникова система) та п'ятикомпонентні словосполучення (*HIPAR* [*high performance precision approach radar*] – радіолокатор точного заходу на посадку з високими характеристиками; *HIREL* [*high intensity runway edge lights*] – *бічні вогні ЗПС високої інтенсивності*).

В англійській авіатерміносистемі, на відміну від української, матеріалом для утворення літерних абревіатур може слугувати близький до словосполучення складений композит (*CG* [*center-of-gravity*] – *центр тяжіння*), а також словосполучення, один із компонентів якого виражений складним словом (*UAS* [*upper airspace*] – верхній повітряний простір; *tdw* [*tons deadweight*] – *повна вантажопідйомність у тоннах*). Для перекладу утворених у такий спосіб термінів відновлюють вихідне словосполучення й добирають український відповідник, використовуючи калькування. Ідентифікуючи вихідну форму ініціальної абревіатури, варто враховувати, що одна з літер у її складі може бути

скороченням сполучників або прийменників: *SARC* [*search and rescue center*] – центр пошуку і рятування; *SLOI* [*shipper's letter of instructions*] – інструктивний лист вантажовідправника.

Нерідко в реченні ініціальна аббревіатура фігурує поряд із терміном, і це зобов'язує перекладача долучити її до тексту перекладу (*Visual meteorological conditions (VMC) are the meteorological conditions expressed in terms of visibility, distance from cloud...* – Візуальні метеорологічні умови (ВМК) – це метеорологічні умови, які виявляються в стані видимості, відстані від хмари...). Однак у субмові авіаційних технологій ініціальні англійські аббревіатури не завжди мають українські відповідники у вигляді літерних скорочень. Якщо для перекладу літерних аббревіатур неможливо підібрати літерний еквівалент, застосовують калькування вихідної форми: *OM* [*outer marker*] – далекий маркер; *MJB* [*main junction box*] – центральний розподільчий пристрій. При цьому використовують як повні семантичні кальки (*main junction box* – центральний розподільчий пристрій), так і неповні (*outer marker* – далекий маркер). Іноді за допомогою транскодування передають не літерну аббревіатуру, а її відповідник у мові оригіналу (*TDO* [*tornado*] – торнадо), але здебільшого перекладачеві доводиться вдаватися до описового перекладу: *CGL* [*circling guidance lights*] – вогні наведення, що обертаються.

Якщо терміни-омоакроніми змодельовані на основі словосполучень, де один із компонентів є композитом конкатенаційного типу, матеріалом для такої назви може бути повне словосполучення (*MORA* – *minimum off-route altitude*) або лише композит (*LOL* – *loss-of-license on medical grounds*). Оскільки значення конкатенаційного терміна не є сумою значень його операндів, перекладач використовує описовий переклад: *LOL* [*loss-of-license on medical grounds*] – припинення дії дозволу (на польоту) на підставі медичного висновку. У функції лінійного зчеплення конститuentів авіаційного терміна засвідчені прийменники *to*, *by*, *in*, *off*, *of*, частка *no*, сполучник *and*, артикль *the*. Завдяки тому, що за своєю будовою акроніми нагадують звичайні лексеми, вони легко адаптуються в мові-реципієнті; «терміни-акроніми сприймаються як особливі образні знаки, які виходять за межі традиційних аббревіатур і тому привертають до себе увагу і сприяють їх найшвидшому запам'ятовуванню» [1, с. 30 – 31]. У такий спосіб українська авіатерміносистема поповнилася англійськими за походженням аббревіатурами: *LORAN* [*long range air navigation system*] – система дальньої радіоаеронавігації, **ЛОРАН**; *ICAO* [*International Civil Aviation Organization*] – Міжнародна організація цивільної авіації, **ІКАО**; *IATA* [*International Air Transport Association*] – Міжнародна асоціація повітряного транспорту, **ІАТА**.

Розпізнавання аббревіатур-запозичень (французьких, німецьких, іспанських за походженням) та реконструкція бекронімів вимагає звернення до перекладних термінологічних словників відповідних мов. Складники аббревіатури-запозичення не є ініціальними літерами англійського термінологічного словосполучення: *LOLA* [*low level wind-shear alert*] – попередження про зсув вітру біля землі; *PAX* [*paying passenger*] – комерційний пасажир.

Завдяки аналітичному складу мови англійська авіатерміносистема демонструє розмаїття видів усічень. Одним із найпродуктивніших виступає вид апокопи, коли для моделювання аббревіатури використовують перші три-чотири

букви. В українському словотворі такий спосіб не набув значного поширення, а тому в мові перекладу, безвідносно до графічного оформлення англійської абревіатури, еквівалентом, звичайно, стає повна форма розшифрованого терміна: *aux* [*auxiliary*] – допоміжний; *cor* [*correction*] – корекція; *pil* [*pilot*] – пілот; *dist* [*distance*] – дистанція, відстань; *obj* [*object*] – об'єкт; *OBST* [*obstacle*] – перешкода; *PER* [*personnel*] – особовий склад; персонал; *POS* [*positive*] – позитивний.

Характерним способом утворення англійських авіаційних абревіатур є усічення до трьох-чотирьох літер одного з компонентів термінологічного словосполучення: *APP* – *approach control office*; *PROP* – *propeller aircraft*. У визначенні вихідної форми англійського терміна перекладачеві варто враховувати, що усічення може зазнавати не тільки перший, а й останній компонент словосполучення: *ACCID* – *notification of an aircraft accident*. Переклад абревіатур такого типу здійснюють шляхом повного перекладу вихідної форми англійського терміна: *APP* [*approach control office*] диспетчерський пункт підходу; *ACCID* [*notification of an aircraft accident*] – повідомлення про авіаційну пригоду; *PROP* [*propeller aircraft*] – гвинтове повітряне судно; *TYP* [*type of aircraft*] – тип повітряного судна.

Відзначається продуктивністю еліптичний спосіб (від англ. *ellipsis*, що означає «пропуск елемента, який легко відновлюється») утворення авіаційних абревіатур, що графічно нагадують буквені або звукові абревіатури. Такі терміни виникають завдяки випаданню зі слова окремих голосних і приголосних. Під час аналізу було виявлено, що деякі з абревіатур містять вказівку на множину: *PS* [*pieces*] – кількість місць; *KTS* [*knots*] – вузли (пор.: *KT* [*knot*] – вузол). Іноді еліптичного усічення зазнають композити: *WPT* [*waypoint*] – точка маршруту. В українській мові еквівалентом до терміна такого типу є повне слово або словосполучення: *tkof* [*tackeoff*] – зліт; *attn* [*attention*] – увага; *AWY* [*airway*] – повітряна траса. Розшифрування вихідної форми англійського термінологічного словосполучення ускладнене, якщо усічення зазнав лише один з компонентів: *PLN* – *flight plan*. У мові-реципієнті еквівалентом має бути відповідник, виражений словосполученням: *AMD* [*amendment to forecast*] – корективи до прогнозу.

Передавання абревіатур, що складаються з цілого слова з буквеним скороченням у препозиції, також має свою специфіку. Під час перекладу найчастіше відбувається відновлення вихідного словосполучення: *I-beam* – двотаврова балка; *Y-axis* – поперечна вісь (повітряного судна); *Q-correction* – поправка до висоти Полярної зірки. Випадки, коли в українській авіатерміносистемі можна знайти відповідний термін-абревіатуру з препозиційним скороченням, одиничні: *U-shaped* – U-подібний; *Y-section* – Y-подібний переріз; *T-tail* – T-подібне хвостове оперення; *Z-time* – гринвіцький час, час за Гринвічем. Українським відповідником до абревіатур – одиничних символів виступає повне термінологічне словосполучення: *U* [*wind vector*] – вектор швидкості вітру; *V* [*airspeed vector*] – вектор повітряної швидкості.

«Зіставне вивчення перекладів дає змогу отримати інформацію щодо корелятивності окремих елементів оригіналу й перекладу» [5, с. 27], виявити регулярні й оказіональні відношення між одиницями перекладу. Різноманітні труднощі під час перекладу авіаційних термінів-абревіатур спричинені нетиповими

для української мови способами їхнього утворення та варіантами графічного оформлення. Для досягнення адекватного перекладу важливо відрізнити еліптичні аббревіатури (*RDO* [*radio*] – *radio*) не тільки від ініціальних (*NEP* [*noise equivalent power*] – еквівалентна потужність шуму), а й від скорочень композитів до перших літер їхніх складників (*ccw* [*counterclockwise*] – *проти годинникової стрілки*). За графічним оформленням деякі авіаційні терміни збігаються з ініціальними аббревіатурами, але мають при цьому зовсім інші витоки та семантичне наповнення. Аббревіатура *SPOT*, яка не є літерним скороченням, змодельована за допомогою анулювання постпозиційного компонента терміна *spot wind*. В українській авіатерміносистемі відповідника-аббревіатури до англ. *SPOT* немає, і перекладач має навести повну форму – словосполучення *вітер у (заданій) точці*. Український термін *правий* є перекладним відповідником до англ. *RITE* – аббревіатури, утвореної шляхом транскрибування авіаційного терміна *right*.

Специфічний сектор представлений аббревіатурами, утвореними на основі скорочення термінів, які поза межами авіаційної терміносистеми виконують функцію загальноживаних слів: *dist* [*distance*] – *дисанція, відстань*; *ORDY* [*ordinary*] – *звичайний*; *tkt* [*ticket*] *квиток*; *INTS* [*intense*] – *сильний, інтенсивний*; *INTST* [*intensity*] – *інтенсивність*; *INTL* [*intermittent*] – *міжнародний*; *NGT* [*night*] – *ніч*; *NR* [*near*] – *близький, біля*; *RA* [*rain*] – *дощ*; *SN* [*snow*] – *сніг*; *SH* [*showers*] – *злива*. В українській авіатерміносистемі аббревіатури до такої лексики, звичайно, відсутні.

Невпинне збільшення кількості терміноодиниць спричинило розвиток термінологічної омонімії, яка нараховує щонайменше п'ять основних видів [4, с. 316]. У терміносистемі авіації міжгалузева і внутрішньогалузева омонімія проникла в аббревіальний фонд: *CB* [*circuit breaker*] – *автомат захисту мережі*; *CB* [*cumulonimbus*] – *купчасто-дощові хмари*; *CC* [*flight closed*] – *рейс укомплектований*; *CC* [*cirrocumulus*] – *перисто-купчасті хмари*. Як показує матеріал, омонімія властива авіаційним аббревіатурам, вираженим одиничними символами: *V* [*variable*] – *змінний*; *V* [*visibility*] – *видимість*. Для розрізнення омонімів-символів використовують додаткові цифрові та буквені індекси: *V₂* [*take-off safety speed*] – *безпечна швидкість зльоту*; *V_a* [*design manoeuvring speed*] – *розрахункова швидкість маневрування*. Перекладним відповідником в українській мові слугує термінологічне словосполучення, яке повністю розкриває зміст аббревіатури. Хоча аббревіальна омонімія неоднаково виявляє себе в різних галузях науки, є деякі загальні тенденції її розвитку. Аббревіатури-омоніми виникають в надрах вузьких спеціальностей, автономних терміносистемах, зрозумілих вузьким фахівцям. Зокрема, лексична омонімія вузькоспеціальних англійських медичних термінів репрезентована переважно аббревіатурами [2, с. 77]. Необхідною умовою для адекватного перекладу подібних аббревіатур є звернення до широкого контексту.

«Підводним каменем», що уповільнює вибір перекладного еквівалента, є внутрішньогалузева термінологічна полісемія: *P/L* [*payload*] – 1) корисний вантаж; 2) комерційне завантаження; платний вантаж. Без вивчення контексту рідко вдається зробити адекватний переклад. Розпізнавання термінів може бути ускладнене варіативністю на рівні вираження аббревіатур: *PL* [*programming language*] – *мова програмування*; *PL*» [II и III букви в коді *HOTAM*] – *мінімальна*

висота польоту перешикоді; PL – [please] – будь ласка. Тоді як абревіатури P/L, PL, PL –, PL» мають різне семантичне наповнення, абревіатури A, ACFT, A/C, acft, arcft у науковому обігу позначають одне й те саме й перекладаються як «повітряне судно».

Скорочені назви літальних апаратів (наприклад, модифікації XBT-2, SBD-3) належать до абревіатур, що не потребують пошуку українського відповідника під час письмового перекладу. Виявивши авіаційні абревіатури в англійській військовій лексиці, Л.Г. Копрева зазначає, що серед скорочень є багато умовних індексних (літерних і цифрових) знаків і знаків, «які в письмовому тексті звичайно не перекладають, проте за необхідності перекладу можуть викликати певні труднощі. Крім того, такі індекси має знати усний перекладач, для того щоб зуміти одразу ж їх розшифрувати або пояснити. Наприклад, CH-47A – індексне позначення розшифровується таким чином: C – вантажний, H – гелікоптер, 47 – номер конструкції, A – перша модифікація» [6, с. 127].

Отже, розвиток омонімії та полісемії в терміносистемі авіаційних абревіатур, розмаїття графічного оформлення термінів, наявність специфічних форм структурної інтеграції термінотворчих елементів вимагають від перекладача поєднання лінгвістичних знань, перекладацьких навичок і вміння орієнтуватися в науковому тексті підстилю авіації. Іноді для перекладу терміна-абревіатури достатньо звернутися до словника, але в більшості випадків перекладач сам добирає тактику перекладу, оскільки абревіальний фонд авіації представлений в словниках частково й непослідовно. Лексикографічні джерела зазвичай не встигають фіксувати новотвори і тим більше авторські терміни, функціонування яких не виходить за межі окремих публікацій. Вибір методів і прийомів перекладу англійських авіаційних термінів-абревіатур (калькування вихідної форми, калькування з наступною абревіацією, описовий переклад тощо) залежить від структурного типу відповідного англійського терміна. Складні внутрішньосистемні зв'язки на рівні вираження й на рівні змісту відбивають динамічний характер словотвірної площини англійської авіаційної термінологічної системи, поступовість процесу усталення нормативних форм.

1. Барбашёва С.С., Рожкова Т.В. Медицинские акронимы и омоакронимы: классификация, проблемы употребления и перевода. *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin)*. 2017. 3 (180). С. 28 – 32.
2. Вольфберг Д.М. Полисемия и омонимия в английской медицинской терминологии. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов, 2017. № 3 (69). Ч. 2. С. 74 – 78. URL: <http://www.gramota.net/materials/2/2017/3-2/21.html>.
3. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Київ, 2001. Ч. 2. 303 с.
4. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Вінниця, 2002. 576 с.
5. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. Москва, 1973. 215 с.
6. Копрева Л.Г. Специфика перевода сокращений в английской военной лексике. *Общество: социология, психология, педагогика*. 2012. № 2. С. 125 – 127.
7. Кочерган М.П. Теорія функціонально-семантичного поля і її застосування в зіставному мовознавстві. *Мовознавство*. 2007. № 4 – 5. С. 13 – 19.
8. Межжеріна Г.В. Переклад англійських авіаційних термінів-абревіатур і навчання мови спеціальності. *Актуальні проблеми навчання іноземних мов та переклад*. Київ, 2013. С. 62 – 64.

9. Межжеріна Г.В. Переклад термінів-комполітів з лексемними морфемами (на матеріалі англійської та української авіаційних терміносистем). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія «Філологія». 2016. Т. 19. № 2. С. 157 – 165.
10. Халіновська Л.А. Особливості аббревіації в українській авіаційній термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 675. С. 50 – 53.

Hanna Mezhzherina

STRUCTURAL TYPES OF ENGLISH AVIATION ABBREVIATIONS TERMS IN THE TRANSLATION ASPECT

The article deals with the translation of aviation terms-abbreviations (LORAN, tkof, T-tail, etc.) from English into Ukrainian. The regularities of structural integration of components in English and Ukrainian aviation terms were found. The types of structural and semantic transformations in translation were analyzed. The structure and features of the translation of letter abbreviations (UHF, HIPAR, etc.) are described. The translation specificity of homoacronyms that based on word-combinations in which one of the components is a concatenation-type composite is shown. Attention is paid to the availability of borrowings in English and Ukrainian aviation terminological systems. Identification of abbreviations-borrowings requires the use of French, German and other terminology dictionaries. It is important to distinguish elliptical abbreviations not only from the initial ones, but also from the reductions of the composites to the first letters of their components, to achieve an adequate translation. The terms-abbreviations that are formed by the reduction of current words were found. The choice of methods, types, ways to translate English aviation abbreviations (calquing of the original form, calquing with the following abbreviation, descriptive translation, etc.) depends on the structural type of the term. The required condition for an adequate translation of abbreviations is to take into account the broad context. The material was taken from dictionaries of aviation terms and original scientific texts.

К е у в о р д с : aviation term, abbreviation, translation, semantics.

УДК 811'002.4+378

Г.В. ЧОРНОВОЛ
м. Черкаси, Україна

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ СТУДЕНТАМИ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ НАПРЯМІВ ПІДГОТОВКИ

У статті подано стислу характеристику видів роботи з фаховою термінологією на заняттях з української мови за професійним спрямуванням для студентів нефілологічних напрямів. Запропоновано два основні підходи для використання на заняттях – репродуктивного і творчого типу.

© Г.В. ЧОРНОВОЛ, 2019

Ключові слова: *термін, термінологія, українська мова за професійним спрямуванням, мовленнєві компетенції.*

Реформи, що відбуваються нині у вищій школі, вимагають від викладача постійного пошуку й оновлення форм роботи зі студентами. Зараз викладач повинен вирішувати низку питань, що є ключовими й потребують швидкого реагування. Одним із таких питань стає формування кваліфікованого потенційного фахівця і водночас гармонійно розвиненої мовної особистості. Через належне володіння фаховою термінологією, високою культурою мовлення демонструється відповідний рівень професійної підготовки.

Відповідне володіння фаховим мовленням обов'язково передбачає свідоме й доцільне вживання термінів окремих галузей науки і техніки. Тому вважаємо нині це питання актуальним. Проблеми роботи з термінологією на заняттях з української мови за професійним спрямуванням у вищій школі розглядають І.М. Кочан, Н.В. Місник, Н.В. Артикуца, В.В. Шляхова, Н.М. Костриця та ін.

Метою статті є деталізація окремих аспектів роботи з професійною термінологією на заняттях з української мови за професійним спрямуванням для студентів нефілологічних напрямів підготовки, а також опис окремих видів вправ, засобів і прийомів, за допомогою яких урізноманітнено пізнавальну діяльність студентів у роботі з термінологією обраного фаху.

За класичними поглядами щодо викладання дисциплін для студентів ключовим є твердження, що базою оволодіння фаховими вміннями й навичками передусім є ознайомлення з поняттєвим апаратом певної галузі науки. «Фундаментальний цикл навчання, – зауважує Н.І. Тоцька, – має бути спрямований на засвоєння студентами української термінологічної лексики та формування вмінь будувати професійно зумовлені висловлювання» [10, с. 26].

Засвоєння професійної термінології є тією необхідною умовою, на якій буде формуватися подальша успішна діяльність майбутнього фахівця. На думку Н.М. Костриці, саме теоретичні знання у подальшому «узагальнюють суспільний досвід та розкривають об'єктивні закони та закономірності» [5, с. 190]. Неодмінним компонентом підготовки спеціаліста є також постійне підвищення його особистісно-культурного рівня. На заняттях з української мови за професійним спрямуванням студентам нефілологічних напрямів підготовки варто створювати таку мовну та психологічну атмосферу, яка давала б поштовх до постійного й усебічного розвитку.

Поширення глобалізаційних та інтеграційних процесів у суспільстві нині вимагає змін у підходах до викладання дисциплін у національному виші. Основною вимогою до викладання української мови за професійним спрямуванням для студентів нефілологічних напрямів підготовки є професійно орієнтована комунікація, яка дає змогу студентові формувати, розширювати та закріплювати активний професійний словниковий запас, готуватися до потенційних процесів комунікації.

Сучасний світ перенасичений електронними засобами спілкування, що досить часто зумовлює труднощі в реальному обміні даними й свідомому їх використанні. Завдання викладача сьогодні – не просто донести інформацію до студентів, а й постійно підсилювати їхнє прагнення до «живих» процесів спілкування.

Аналіз спеціальних одиниць будь-якої галузі науки чи техніки демонструє їхній постійний і неспинний розвиток, появу нових понять і відповідних термінів. Разом із тим в окремих терміносистемах спостерігаємо певні стихійні процеси (як-от, наприклад, майже неконтрольований потік запозичень до еконімічної терміносистеми), а також трапляються випадки ненормативного чи неправильного вживання термінів. «Практика запозичення термінологічних лексем сама по собі не є страшною, – зауважує І.М. Кочан. – Але реальна небезпека полягає в тому, що чужі елементи призводять часто-густо до калічення мовних структур» [6, с. 207]. Ці чинники й зумовлюють потребу в посиленні уваги до роботи зі спеціальними одиницями на заняттях з української мови за професійним спрямуванням.

Продумана й чітко спланована система вправ, запропонованих студентам нефілологічних спеціальностей, повинна сприяти засвоєнню фахової термінології та її подальшому усвідомленому застосуванню у професійній діяльності.

Протягом навчання у майбутнього фахівця мають бути сформовані мовленнєві компетенції, зокрема такі:

- уміння створювати зв'язні висловлювання залежно від конкретної ситуації (виступ із повідомленням, доповідь, характеристика результатів дослідження тощо);
- використання різних прийомів фіксації почутого (запис ключових слів, плану висловлювання, статистичних даних тощо) відповідно до комунікативного завдання (участь у дискусії, передавання інформації іншому, використання її у власній діяльності);
- уміння створювати й оформлювати думки в усній і писемній формі у межах різних стилів;
- уміння адекватно сприймати інформацію, що передбачає зосередження уваги на осмисленні висловлювання (тема, факти, докази, головне й другорядне, логіка викладу);
- уміння розвивати й підтримувати на належному рівні мовний смак і мовну культуру.

Рівень мовлення студентів залежить першочергово від культури мислення. Заняття з української мови за професійним спрямуванням потрібно проводити так, щоб кожен студент мав умови для самореалізації й активного розвитку. Зокрема, цьому сприятиме використання основних методів і прийомів аналітико-синтетичної діяльності (моделювання, формулювання висновків за аналогією, спостереження, висунення гіпотези та її доведення).

Викладач повинен використовувати у процесі роботи такі види вправ, які дадуть змогу виробити у студентів уміння створювати зв'язні висловлювання з використанням фахових термінів, орієнтовані на подальшу професійну діяльність у межах комунікативно-діяльнісного підходу до вивчення дисциплін.

Необхідною й однією з основних умов високоефективної професійної діяльності є усвідомлений вибір майбутніми фахівцями мовних засобів, зокрема термінів, уживання яких пов'язується з умінням вільно орієнтуватися в різних комунікативних ситуаціях.

Адекватне й повне розуміння фахової термінології є неодмінною умовою професійної підготовки й вимагає від студента активної мисленнєвої діяльності для засвоєння основних понять відповідної галузі науки чи техніки. На

думку І.М. Кочан, «у результаті вивчення дисципліни студенти мають навчитися диференціювати нормативне й ненормативне слово та терміновживання, добирати з низки дублетних форм ту, яка відповідає не лише вимогам семантичної точності, але й стилістичної доречності, граматичної та стилістично правильної сполучуваності» [7, с. 18].

На нашу думку, увага до роботи з фаховою термінологією на заняттях з української мови за професійним спрямуванням є поки що недостатньою. І ця ситуація повинна бути змінена найближчим часом. Адже постійна робота зі спеціальною лексикою не тільки поглиблює фахові знання студентів про досліджувані поняття, але й підвищує культурно-професійний рівень особистості загалом.

Констатуємо той факт, що досить часто на заняттях з української мови за професійним спрямуванням терміни вивчають оглядово. Через це уявлення студентів про відповідну галузеву термінологію є фрагментарними й безсистемними, що в подальшому спричинює неповне або й хибне розуміння суті понять. Для майбутніх спеціалістів неодмінно потрібно наголошувати на важливості усвідомлення ключових термінів відповідного фаху, а також обов'язково підкреслювати, що «оскільки термін – це слово у особливій функції, то в кожній терміносистемі він має своє, чітко окреслене значення» [6, с. 206].

Важливо разом зі студентами намагатися з'ясувати причини, що зумовили найменування поняття, встановлювати мотиваційні зв'язки між поняттям і його назвою.

У процесі роботи з фаховою термінологією варто звернути увагу на те, що час від часу в ролі терміна можуть бути використані загальновживані слова.

Тут неодмінно маємо наголошувати на тому факті, що «термінологічна номінація – на відміну від загальномовної (часто стихійної, неупорядкованої) – це цілеспрямований творчий процес, зумовлений взаємодією зовнішніх та внутрішніх мовних чинників» [12, с. 57]. Через це варто використовувати систему вправ на розрізнення загального й термінологічного значень лексеми, адже аналіз відповідей студентів підтверджує той факт, що у їхній свідомості домінує побутове значення лексеми, що в подальшому перешкоджає засвоєнню термінологічного потрактування.

Застосування подібних вправ допомагатиме розвитку у студентів навичок аналітико-синтетичної діяльності й загального розвитку. Варто також акцентувати увагу аудиторії на тому, що терміни, які належать до групи загальновживаних, обов'язково деталізують своє значення в окремих галузевих терміносистемах.

Зважаючи на це, до виконання можна запропонувати вправи на розрізнення значень терміна в кількох галузях науки (наприклад, термін *закон* пояснено й деталізовано в системі юридичної, природничої, фізичної галузі). «Комунікативна функція термінів покликана забезпечити взаєморозуміння між спеціалістами в межах відповідних галузей знання та суміжних дисциплін», – наголошує Л.В. Туровська [11, с. 83].

Тому обов'язковим для виконання на заняттях з української мови за професійним спрямуванням будуть вправи на взір: з'ясуйте суть запропонованих термінів і визначте суміжні галузі людської діяльності, в яких вони можуть використовуватися: *регенерація* – відновлення організмом утрачених чи

пошкоджених органів і тканин, а також відновлення цілого організму та його частин [9, с. 407]; загартовування, загартування – комплекс методів, спрямованих на підвищення функційних резервів організму та його опірності несприятливій дії фізичних чинників довкілля [9, с. 197]; ферменти – біологічні каталізатори; специфічні високоспеціалізовані білки, які синтезуються в живих клітинах і здатні значною мірою уможливити, пришвидшувати взаємопов'язані біохімічні реакції [9, с. 565 – 566].

Такі завдання ми відносимо до першого із запропонованих варіантів вправ, базованих на репродуктивному підході відтворення інформації, який використовують як інструмент для формування у студентів навичок систематичної роботи з фаховою літературою (словниками, довідниками, посібниками).

Оскільки переважним джерелом отримання інформації для сучасної молоді є ресурси всесвітньої мережі Інтернет, то студентів варто орієнтувати на використання авторитетних електронних джерел інформації. Обов'язково потрібно наголошувати на важливості застосування якісних ресурсів та докладної перевірки основних даних.

На практиці найбільш ефективними видами вправ такого типу зарекомендували себе запропоновані нижче варіанти:

- термінологічні диктанти (викладач перераховує ознаки того чи того поняття, а студенти визначають і записують відповідний йому термін або навпаки, до запропонованих термінів потрібно сформулювати визначення): *риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми, товариськість – [комунікабельність]; творчість, здатність до створення нового, оригінального – [креативність]; спонукальна причина дій і вчинків людини – [мотив]; процес мислення, спрямований на виявлення (з'ясування) істотних рис, властивостей і зв'язків предметів, явищ, подій – [розуміння]; ідеальне уявлення результату, який має бути досягнутий у ході людської діяльності – [ціль]* [4];

- оформлення термінологічного словника-мінімуму відповідної галузі людської діяльності;

- з'ясування суті фахових термінів за словниками відповідної галузі науки чи техніки (наприклад, для фахівців напряму підготовки «фізична культура» це може бути тлумачення основних термінів спорту *антропометрія, вправи, гігієнічна фізична культура, гіподинамія, ігри, координація, м'язи, олімпійський спорт, підготовленість, ранкова гімнастика, реабілітація, спорт, спортивні досягнення, темп, фізичне навантаження*) [2];

- різнорівневі тести, що виконуватимуть тренувальну роль;

- аналіз професійно орієнтованого тексту навчально-наукового чи науково-популярного підстилю наукового стилю з роз'ясненням термінів.

Інший варіант діяльності студентів є більш складним, адже вимагає від них умінь проводити аналітико-синтетичну роботу, виявляти самостійність і творчість.

Оскільки рівень творчого мислення для кожного студента є індивідуальним, то формулювання завдань повинне максимально враховувати індивідуально-особистісні риси майбутніх фахівців. Типи завдань, які можуть бути використані на заняттях і допомагають підвищувати рівень мовленнєвих і професійних компетенцій студентів у межах роботи з професійною термінологією, пропонуємо такі:

- створення текстів різних стилів із використанням загальнонаукових чи інтернаціональних термінів (закон, теорія, гіпотеза, аксіома, теорема, креативність, метод, мотив, колектив, група, лідер, фахівець, аналіз, синтез, асоціація, інтеграція, спілкування);
- визначення антонімічних пар термінів та: індукція – [дедукція]; екстраверсія – [інтроверсія]; активність – [пасивність]; аналіз – [синтез]; інтуїтивне – [логічне] мислення;
- встановлення відповідностей на взір питомий / запозичений термін (виявлення термінів-дублетів):

У 50-х роках ХХ ст. у США виникає теорія **самодетермінації**. Періодичні, короточасні, мимовільні зміни напруження уваги до певного об'єкта чи діяльності називаються **флуктуаціями** уваги. Майже всі сучасні психологи вважають свідомість сукупністю феноменів, частину яких можна вивчати за допомогою **інтроспекції**. **Неадекватними** називають подразники, до відображення яких орган не пристосований і які його не збуджують (наприклад, світло – для вуха тощо) [4].

Для довідки:

флуктуації – коливання, інтроспекція – самоспостереження, неадекватний – невідповідний, самодетермінація – самозумовленість;

- оформлення творчих робіт і презентацій із використанням професійної термінологіки – «Світ моїх захоплень», «Моя майбутня професія», «Чого я очікую від майбутнього», «Психологічні передумови майбутньої професії» тощо;
- етимологічні розвідки, які міститимуть інформацію про походження базових термінів окремої галузі науки чи техніки і шляхи їхнього входження до відповідної вітчизняної терміносистеми;
- переклад професійно орієнтованого тексту.

На важливості такого виду роботи наголошує В.В. Шляхова, адже, на її думку, саме переклад текстів різного типу вироблятиме у студентів високий рівень володіння словом і допомагатиме викориненню елементів суржику у професійному мовленні студентів [13].

Нинішній розвиток мови науки засвідчує постійне й неперервне запозичення іншомовних термінологічних одиниць із частковими випадками передавання спеціальних понять засобами рідної мови. Але незалежно від способу перекладу незареєстрованих термінів, цей переклад здійснюють для одержання їхніх формальних еквівалентів [3, с. 18]. Тому вправи перекладознавчого напрямку є надзвичайно важливими в системі підготовки майбутніх фахівців. «Особливу увагу слід звернути на переклад вузькогалузевих термінів-новоутворень. Їх варто перекладати у контексті, адже окремо взятий термін перекласти однозначно неможливо» [1, с. 86].

Також варто підкреслити, що в процесі входження нових понять і відповідних їм термінів до галузевих терміносистем певний час вони можуть функціонувати у кількох варіантах графічного оформлення, що є нормою: «*Поулпозитин і поул-позитин – право спортсмена виступати першим, виборене після проведення попередніх залікових змагань*» [8, с. 197].

Варіанти вправ такого типу можуть становити собою усний переклад фазового тексту, вибіркового переклад термінів, письмовий переклад термінів із

подальшим роз'ясненням орфографічних, пунктуаційних та акцентуаційних особливостей.

Отже, успішне засвоєння фахової термінології є однією з основних умов підготовки фахівця високого рівня, здатного конкурувати в умовах постійної зміни професійних запитів сьогодення. Системне й неперервне вивчення термінів відповідного напрямку науки чи техніки зможе забезпечити формування у студентів належної професійної та мовленнєвої компетентності, що в подальшому сприятиме зростанню загальнонаукового рівня нашої держави загалом.

1. Бондар Л.А. Механізми перекладу англійських термінів-новоутворень українською мовою. *Філологічні студії*. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2011. Вип. 6. С. 81 – 87.
2. Грибан Г.П., Бойко Д.В., Дзендзелюк Д.О. Термінологічний словник з фізичної культури і спорту. Житомир: Рута, 2016. 100 с.
3. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ: Вид. дім «KM Academia», 2000. 218 с.
4. Загальна психологія / О.В. Скрипченко, Л.В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ: Либідь, 2005. 464 с.
5. Костриця Н.М. Інтегративний підхід до структурування знань у контексті гуманітарної підготовки фахівців-аграрників. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя*. Серія «Психолого-педагогічні науки». 2013. № 1. С. 188 – 191.
6. Кочан І.М. Словотвірні норми і термінологія. *Термінологічний вісник*: Зб. наук. праць, 2013. Вип. 2 (1). С. 202 – 209.
7. Кочан І.М. Посібники з термінознавства й навчальний процес. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2016. № 842. С. 18 – 23.
8. Нові слова та значення: словник / уклад. Л.В. Туровська, Л.М. Василькова. Київ: Довіра, 2008. 271 с.
9. Словник української біологічної термінології / за ред. Л.О. Симоненко, Д.М. Гродзинського. Київ: КММ, 2012. 744 с.
10. Тоцька Н.І. Ділове українське мовлення: професійний аспект. *Дивослово*. 2006. № 3. С. 25 – 27.
11. Туровська Л.В. Ще раз про емоційність терміна. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 676. С. 82 – 85.
12. Халіновська Л.А. Кореляція понять термін і номен в українській науково-технічній термінології. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 733. С. 57 – 59.
13. Шляхова В.В. Переклад термінів як засіб формування лінгвістичної компетенції студентів. *Українська термінологія і сучасність*: Зб. наук. праць. Київ: КНЕУ. Вип. VII. 2007. С. 403 – 405.

Halyna Chornovol

SOME ASPECTS STUDY OF PROFESSIONAL TERMINOLOGY BY NON-PHILOLOGY STUDENTS

In the article a brief description of the types of work with professional terminology in lessons on the Ukrainian language by professional orientation was given. Different types of exercises are offered for non-philological students.

The main requirement for teaching Ukrainian is professional communication today. A necessary condition for effective professional activity is a conscious choice by specialists of the necessary linguistic means in particular terms.

At lessons on the Ukrainian language by professional orientation work with professional terminology we propose to conduct in two versions. The first version is based on the reproductive approach and forms students' skills in working with professional literature. The second version of students' work requires them to be independent and creative. They must think about their tasks. Consequently successful mastering of professional terminology is one of conditions for the preparation of a high level specialist.

Key words: term, terminology, Ukrainian language by professional orientation, language competences.

О.І. ВАСЕЦЬКА

ЛІВОБІЧНИЙ – ЛІВОСТОРОННИЙ

У сучасній українській мові того, хто в житті користується більшою мірою лівою рукою, називають *шульгою*, *ліваком* і навіть *маньком*, але лексеми на позначення явища функційного переважання правої або лівої руки в лексикографічних джерелах не зафіксовано. Поширення лексеми *ліворукість*, ймовірно, було спричинене розумінням функційного переважання лівої руки як проблеми, що потребує коригування. Нині ж нормою визнано, що людина може користуватися переважно або лівою, або правою рукою (навіть обома руками паралельно), а тому пропонуємо на позначення функційного превалювання правої руки вживати одиницю «праворукість».

У словниках спортивної термінології, зокрема перекладних, терміни зі значенням ‘лівобічної асиметрії’ та ‘правобічної асиметрії’ не зафіксовані, хоч у спеціалізованій літературі поширеними є *лівшість* та *правшість*. У перекладних російсько-українських словниках ХХ ст. засвідчено *лівість* як еквівалент російських лексем *левость* та *левизна*, а також *лівий бік* як рос. *левизна* із приміткою *політ.* (Російсько-український словник / За ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. Київ, 1924 – 1933, т. 1 – 3). Також виявляємо рос. *левосторонний* як укр. *лівобічний* (Російсько-український словник / За ред. С.І. Василевського та П.С. Мустяци. Київ, 1937. С. 319). За даними сучасних словників ширше представлений ряд термінів, один із компонентів яких має корінь *-лів-*: як політологічний термін *лівий ухил* та одиниця *ліві*, а російську лексему *левизна* передано як *лівизна*, до того ж, еквівалентом лексеми *левосторонний* визначено *лівосторонній*, *лівобічний* (Російсько-український словник / І.О. Анніна, Г.Н. Горюшина, І.С. Гнатюк та ін. Київ, 2003. С. 444).

Зважаючи на відповідність нормам української мови, необхідність правильної мотивації термінів, рекомендуємо вживати лексеми *лівобічність* та *правобічність*.

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА

НАЦІЄЦЕНТРИЧНИЙ, А НЕ НАЦІОЦЕНТРИЧНИЙ

У сучасному українському книжковому вжитку з'явилися нові складні слова, утворені з іменникової основи та прикметника *центричний*, поєднаних сполучним голосним. Вони виражають особливе значення – ‘зорієнтований на кого-, що-небудь’, пор.: *основоцентричний*, *формантоцентричний*, *людиноцентричний*, *державоцентричний*, *україноцентричний* та ін., напр.: *На увагу заслуговують праці І.І. Смагіна щодо визначення методологічних засад шкільного підручникотворення із суспільствознавчих предметів та встановлення співвідношення... людиноцентричного і державоцентричного підходів* (Л. Рябовол); *Метою україноцентричної політики мають бути зміцнення української ідентичності й захист незалежної державності України* (Тиждень, 23.03.2015). Проте в деяких із прикметників такої будови неправильно вжито сполучний голосний. До них належить, зокрема, *націоцентричний*, напр.: *Побудови націоцентричного духовно-культурного простору як шляху подолання соціальної конфліктності та солідаризації суспільства* (Із постанови НАН України); *Націоцентричний підхід сучасної української історіографії до вивчення туристично-краєзнавчого руху в Галичині (1830 – 1930-х рр.)* (О. Дутчак). Відповідно до правила чинного «Українського правопису» (див.: § 25, п. 2, в), за яким після основ іменників м'якої групи на *й* у складних словах потрібно вживати сполучний голосний *є* (орфографічно *є*), цей прикметник правильно писати *націєцентричний*, напр.: *Літературознавчі обрії професора Івана Денисюка: націєцентричний аспект* (П. Іванишин); *Націєцентричні підходи значною мірою визначали зміст досліджень представників академічної науки* (Г. Корольов); *Націєцентричний фемінізм жінок-мисткинь української діаспори* (Ю. Денисенко). Із таким самим сполучним голосним треба вживати й іменник *націєцентризм*.

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА

ЗОЛOTOВАЛЮТНІ ЧИ ЗОЛOTO-ВАЛЮТНІ ЗАПАСИ УКРАЇНИ?

Орфографічні словники української мови запропонували писати разом новий складний прикметник *золотовалютний* у словосполученні *золотовалютні запаси*. Проте це неправильно, оскільки він виражає двоє окремих понять: *золотий запас*, тобто золото у зливках і монетах, що належить державі, і *валютний запас* – фонди держави в конвертованій валюті, які характеризують її платоспроможність. Саме тому прикметники *золотий* і *валютний* граматично незалежні. Складні прикметники, утворені з двох граматично не підпорядкованих прикметникових основ, потрібно поєднувати дефісом (див.: Український правопис. Київ, 2007, § 29, п. 2, б).

Отже, правильно писати *золото-валютні запаси України*.

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА

ОКЕАНІЧНИЙ ЧИ ОКЕАНСЬКИЙ ФЛОТ?

Неорганічні в українському вжитку словосполучення *океанічний флот*, *океанічна течія*, *океанічний клімат*, *океанічні острови* і под., напр.: *Уперше за 19 років Україна змогла отримати прибуток від діяльності державного океанічного флоту* (Україна молода, 02 – 03.09.2016); *Частини плато можуть виступати над поверхнею океану, утворюючи океанічні острови і атоли* (Вікіпедія); *...весна в океанічних кліматах холодніша, ніж осінь* (Рівненський обл. центр з гідрометеорології). Тлумачні словники української мови подають прикметник *океанічний* як рівнозначний прикметникові *океанський* – ‘той, який стосується океану’ (Словник української мови: в 11 т. Київ, 1974. Т. V. С. 662; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. С. 836). Проте зразкові творення відносних прикметників української мови відповідає лише *океанський*, бо в ньому до твірного іменника *океан* приєднано суфікс **-ськ-**. У складі прикметника *океанічний* є латинський елемент **-іч-**, що доречний насамперед у прикметниках, співвідносних з іменниками на **-іка**, пор.: *графіка* – *графічний*, *ритміка* – *ритмічний*, *синоніміка* – *синонімічний*. У прикметника *океанічний* немає спільнокореневого іменника на **-іка**, тому словотвірно він не вмотивований. У багатьох виданнях, серед яких і довідкові, замість *океанічний* ужито *океанський*, пор.: *Океанський риболовецький флот України вперше за 19 років перерахував дивіденди до держбюджету країни* (Кореспондент, 01.09.2016); *Щільні донні води з шельфів Антарктиди опускаються по материковому схилу і материковому підніжжю до океанських котловин*; *Холодні океанські течії також відзначаються відповідними збуреннями в конфігурації ізотерм.*; *Течії впливають на розподіл інших географічних характеристик солоності, вмісту кисню, біологічних речовин, оптичних та акустичних властивостей океанських вод* (Вікіпедія).

Отже, правильно вживати *океанський флот*, *океанська течія*, *океанський клімат*, *океанські острови*, *океанські води*.

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА

ПАРКОВОЧНІ ЧИ ПАРКУВАЛЬНІ МІСЦЯ (МАЙДАНЧИКИ)?

Міська влада Києва вимагає ставити автомобілі в обладнаних для цього місцях (майданчиках), а водії нарікають на брак парковочних місць (майданчиків). А чи правильно вони називають ці місця (майданчики)? Ні, неправильно, бо вживають російський прикметник *парковочний*, утворений від іменника *парковка*. Українською мовою такі місця (майданчики) правильно називати прикметником *паркувальний*, якого утворено від дієслова *паркувати* за допомогою суфікса **-льн-**, що виражає призначення, пор.: *паркувальні місця (майданчики)* – місця (майданчики), де водії повинні паркувати (ставити) свої автомобілі, місця (майданчики), призначені для паркування автомобілів.

Отже, відкриті місця (майданчики), відведені для того, щоб водії ставили (залишали) на певний час свої автомобілі, потрібно називати **паркувальними**.

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА

ЕСЕ І ЕСЕЙ

В українській фаховій мові, передусім у літературознавчих виданнях, а також в електронних та друкованих засобах інформації помітне активніше вживання форм *есей*, *есеї* та ін. Донедавна переважав невідмінюваний іменник *есе* і зрідка траплялися *есей* і навіть *есея*, які вживали здебільшого класики української літератури минулого сторіччя та деякі літературні критики. Словники зафіксували цей іменник французького походження зі значеннями: 1) 'невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і передає індивідуальні думки та враження з конкретного питання і не претендує на вичерпне трактування теми'; 2) 'жанр на перетині художньої та публіцистичної творчості'. Хоч художні тексти у стилі *есе* відомі з часів античності, появу цього жанру пов'язують з іменем Мішеля Монтеня, який з 1572 року й до кінця життя працював над своїм найбільшим літературним твором, що мав назву «Essai».

У найновіших довідкових виданнях, зокрема в орфографічних і деяких тлумачних словниках, енциклопедіях, подано невідмінюваний іменник *есе* і відмінюваний іменник чоловічого роду *есей* як рівнозначні. Тоді чим відрізняються ці два іменники в українській мові? А тим, що запозичення *есе* відтворює його вимову у французькій мові, але воно не пристосоване до граматичного ладу української літературної мови, бо не відмінюване. Слово **есей** адаптоване до її словозмінної системи, адже його відмінюємо за зразком іменників II відміни чоловічого роду з основою на м'який приголосний, пор. в однині: *есей*, *есея*, *есееві* (*есею*), *есей*, *есеєм*, (в) *есеї* (*есееві*); у множині: *есеї*, *есеїв*, *есеям*, *есеї*, *есеями*, (в) *есеях*. Саме ця граматична ознака зробила слово *есей* органічнішим для українського вжитку.

І.А. КАЗИМИРОВА

ОСКАРЖУВАТИ – ОСПОРЮВАТИ

В українській мові слово оскаржувати вживають зі значенням 'офіційно подавати скаргу у вищу інстанцію, протестуючи проти якого-небудь рішення, чийх-небудь дій і т. ін.' (Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1974. Т. V. С. 767), а слово оспорювати – зі значенням 'юр. Домогатися відновлення свого права на що-небудь через суд.' (Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1974. С. 782).

У «Юридичній енциклопедії» за ред. Ю.С. Шемшученка подано словникову статтю лише до слова *оскарження*: «звернення зі скаргою до державних органів і органів об'єднань громадян з приводу незаконності чи необґрунтованості

рішень і дій служб, осіб. За Законом України «Про звернення громадян» (1996) до рішень і дій (бездіяльності), що можуть бути оскаржені, належать такі, внаслідок яких: порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян); створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законів, інтересів чи свобод; незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності. Порядок оскарження рішень і дій служб, осіб регулюється ЦПК України, КПК України і КпАП України, Законами України «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління і службових осіб, що ущемляють права громадян» (1989), «Про звернення громадян» та «Про Конституційний Суд України» (1996) і «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» (1997) та ін. нормативно-правовими актами.

У «Сімейному кодексі України» в назвах окремих статей вжито слово **оспорування**: *Стаття 136. Оспорування батьківства особою, яка записана батьком дитини; Стаття 138. Право матері дитини на оспорування батьківства свого чоловіка; Стаття 137. Оспорування батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини.*

Іноді слова **оскарження** й **оспорування** вживають як синонімічні: *Оскарження рішення третейського суду, оспорування рішення міжнародного комерційного арбітражу* (Цивільний процесуальний кодекс України, стаття 454).

Різний зміст слів **оскарження** й **оспорування** засвідчено контекстами: *Підстави для оскарження і оспорування незаконності акту, дії (бездіяльності) посадової особи* (навчальний посібник); *Оспорування заповіту в суді, оскарження заповіту* (оголошення, sslaw.com.ua/оспорування-заповіту/).

Наведені приклади вживання слів **оскарження** й **оспорування** доводять, що ці лексеми мають різний зміст. Аналіз юридичних текстів показує, що дія *оскаржувати* передбачає подання *скарги*, тобто документальну фіксацію *оскаржування*, а слово *оспорування* позначає процес, тривання *спору*.

О.О. КОЛЯДЕНКО

УСТАНОВЛЮВАТИ ВІДПОВІДНІСТЬ – УВІДПОВІДНЮВАТИ; УСТАНОВЛЮВАТИ ПОСЛІДОВНІСТЬ – УПОСЛІДОВНЮВАТИ; РОБИТИ ВИСНОВКИ – ВИСНОВУВАТИ

Останнім часом розробники тестових завдань і педагоги активно впроваджують прості дієслівні присудки *увідповіднювати, услідювати, висновувати* замість складених іменних (так званих «розщеплених») присудків *установлювати відповідність, установлювати послідовність, робити висновки*. Напр.: *увідповідніть фразеологізм із його значенням* (Пробне ЗНО онлайн з української мови та літератури 2018 року. URL: <https://zno.osvita.ua/ukrainian/281/>), *услідювність пункти плану відповідно до викладу думок у тексті* (Федоров С. Контрольна робота (тестові завдання). Контрольне аудіювання тексту наукового стилю. URL: http://fedorovsergii.blogspot.com/2017/03/7_16).

html), *відновіть текст, упослідовивши речення* (Омельчук С. Уроки української мови для 7 класу (І семестр). Бібліотечка «Дивослова». 2015. № 7 – 8. С. 16); *увідповідніть виділені слова із належністю їх до частин мови* (там само, С. 66) тощо. Доречність використання цих лексичних одиниць в умовах тестових завдань для школярів викликає сумніви.

У передмові до словника Т. Береза слушно зауважує: «Багато-бо заялужених конструкцій та кліше насправді можна стисло передати одним словом» (Береза Т. Гарна мова – одним словом: словник вишуканої української мови. Львів, 2015. С. 3). Дійсно, поширеним є використання складених іменних присудків, що мають однослівні кореляти, у текстах переважно наукового та ділового стилів. Наприклад, *здійснити аналіз* замість *проаналізувати*, *провести підготовку* замість *підготувати* тощо. Часто використання таких конструкцій є невиправданим: воно обтяжує речення зайвими словами та ускладнює сприйняття тексту. Однак не всі словосполучення в конструкції «дієслово + іменник» мають дієслівні відповідники (*вживати заходи*, *брати участь* тощо). Інколи значення дієслова не відповідає значенню словосполучення (*змагатися – проводити змагання* тощо), оскільки містить відмінні значеннєві семи.

З'ясуємо лексичне значення дієслів *висновувати*, *увідповіднювати* й *упослідовнювати* та зіставимо їх з узвичаєними конструкціями «дієслово + іменник».

Лексему *висновувати* та форму доконаного виду *виснувати* зафіксовано у Словнику української мови в 11 т. зі значенням «робити висновок, висновки; виводити з чого-небудь певне твердження» (Словник української мови: в 11 томах. Т. І. Київ, 1970. С. 493). Однак поодинокі випадки фіксації в публіцистичних, художніх і наукових текстах окремих граматичних форм (див. Корпус української мови. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>) свідчать про обмеженість використання цієї одиниці та, ймовірно, непрозорість її семантики для сучасних пересічних носіїв мови.

У Словнику української мови за ред. В.В. Жайворонка дієслово *увідповіднювати* подано зі значенням «робити що-небудь відповідним до чогось іншого» (Словник української мови. Відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ, 2016. С. 1186). У наукових текстах лексему *увідповіднювати* також вживають переважно зі значенням «робити відповідним до чогось, узгоджувати щось із чимось», напр.: *написання найуживаніших власних назв і похідних від них увідповіднено з нині усталеними формами* (Бондаренко Н., Косянчук С. Стан і перспективи програмотворення: дидактико-методичні аспекти. *Дидактика: теорія і практика*. Київ, 2016. С. 26), *написання багатьох слів увідповіднено з російськими формами ...* (Рибалко О. Від редактора. Грушевський М.С. *Всесвітня історія в короткім огляді*: в 6 ч. Київ, 1996. Ч. 1. С. 5). На думку І.Д. Фаріон, дієслова *увідповіднити*, *узгодити*, *зробити відповідним* є граматично правильними корелятами калькованого сполучення *привести у відповідність* (Фаріон І.Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей): монографія. Івано-Франківськ, 2013. С. 324). Отже, лексема *увідповіднювати* не є еквівалентом сполучення *встановлювати відповідність*, вона позначає іншу ментальну операцію, а саме, «робити відповідним».

Дієслово *упослідовнювати* не представлено у словниках української мови; фіксуємо його в кількох добірках тестових завдань і в наукових статтях одного автора – проф. С.А. Омельчука (Омельчук С. Уроки української мови для 7

класу (І семестр). *Бібліотечка «Дивослова»*. 2015. № 7 – 8. 80 с.), що дає підстави кваліфікувати його як авторський неологізм.

Однією з умов коректного формулювання умови тестового завдання є відповідність мовній нормі лексики, використаної для його створення. Оскільки мовне явище вважається нормативним за умови його кодифікації у правописі української мови, підручниках і словниках (Українська мова: Енциклопедія. Київ, 2000. С. 267), дієслова *увідповіднювати*, *упослідовнювати* та *висновувати* не рекомендуємо вживати у тестових завданнях у форматі ЗНО.

Л.В. ТУРОВСЬКА

ДЕФІНІЦІЯ – ТЛУМАЧЕННЯ – ВИЗНАЧЕННЯ

У сучасному мовознавстві у зв'язку з потребою впорядкування національної науково-технічної мови дедалі більшої ваги набуває питання аналізу доцільності потрапляння до її лексичного складу значної кількості мовних запозичень. Запозичені слова є органічним складником майже кожної сучасної розвиненої мови. Особливого значення вони набувають у термінології, оскільки терміни пов'язані з різними сферами знань та діяльності людини. Утворення нових термінів завдяки використанню слів іншої мови є одним із найпродуктивніших засобів поповнення словникового складу. Проте зловживання запозиченнями спричинює засмічення національної мови зайвими елементами. На часі дуже важливо знайти «золоту середину» між невмотивованими запозиченими номінаціями наукових понять і вузьконаціональною замкненістю в розбудові термінології. У спеціалізованій лінгвістичній літературі поширеним є термін *дефініція* на позначення визначення, розкриття змісту наукового поняття (Єрмоленко С.Я., Бирик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001. С. 46; Пустовіт Л.О., Скопченко О.І., Сютя Г.М., Цимбалюк Т.В. Словник іншомовних слів. Київ, 2000. С. 349). Проте поза науковим контекстом його вживання не завжди виправдане. Для широкого вжитку бажано використовувати синоніми *тлумачення* – пояснення, потрактування чого-небудь (Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1979, т. 10. С. 155) або *визначення* – формулювання, вислів, у якому розкривається зміст чого-небудь, його істотні ознаки (Там само, Київ, 1970. т. 1. С. 400).

Л.В. ТУРОВСЬКА

КОШТИ – ГРОШІ – ГРОШОВІ КОШТИ

В українську мову слово **кошти** запозичене з німецької через польське посередництво зі значенням «гроші, капітал; витрати, видатки» (Етимологічний словник української мови: у 7-ми т. Київ, 1989. Т. III. С. 436; Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови. Вінніпег, 1982. С. 278). У сучасній українській мові цю лексему вживають зі значеннями: «1. Гроші,

капітал, матеріальні цінності; 2. *рідко*. Те саме, що витрати, видатки; 3. *у знач. присл.* коштом. За чийсь рахунок, за чий-небудь гроші; 4. *заст.* Забезпечення, постачання» (Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ - Ірпінь, 2005. С. 581; Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1973. Т. IV. С. 317; Тлумачний словник української мови / За ред. В.С. Калашника. Харків, 2005. С. 465; Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків, 2002. С. 197).

Лексему **гроші** вживають зі значеннями: «1. Металеві та паперові знаки, що є мірою вартості за купівлі та продажу; 2. Капітал, статок» (Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ - Ірпінь, 2005. С. 263; Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1971. Т. II. С. 177; Тлумачний словник української мови / За ред. В.С. Калашника. Харків, 2005. С. 189; Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків, 2002. С. 77).

Як термін слово **гроші** поширене в економічній, фінансовій, суспільно-політичній сферах зі значенням «економічна категорія, що означає специфічний товар, який виконує в суспільстві роль загального еквівалента в процесі обміну товарів» (Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. Київ – Львів, 2002. С. 99; Економічний словник. Банківська справа. Фондовий ринок / Укл. Л.М. Алексеєнко, В.М. Олексієнко, А.І. Юркевич. Київ, 2000. С. 50; Економічний словник / За ред. С.В. Мочерного. Київ, 1995. С. 59). У цих галузях поширені й складні терміни з опорним іменником *гроші*: *гроші базові, гроші воєнні, гроші депозитні, гроші електронні, гроші кредитні* тощо. Для фінансової сфери властиві терміни-словосполучення зі словом *кошти*: *кошти банку власні, кошти банку залучені, кошти обігові, кошти позабюджетні* та ін.

Термін **кошти грошові** має значення «готівка, кошти на рахунках у банках та депозити до запитання» (Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. Київ – Львів, 2002. С. 236).

Отже, терміни **гроші, кошти** та **грошові кошти** у фаховій літературі не є абсолютними синонімами, а позначають чітко визначені професійні поняття.

Л.В. ТУРОВСЬКА

ПРИКЛАДНА ПРОГРАМА – ЗАСТОСОВНА ПРОГРАМА – ЗАСТОСУНОК

У сучасній українській літературній мові лексема *прикладний* має значення «який має практичне значення, не теоретичний» (Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1976. Т. VII. С. 638 та інші джерела), а *застосовний* – «який можна застосувати, використати» (див. Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1972. Т. III. С. 332).

У сфері інформаційних технологій термін *прикладна програма* вживають на позначення програми, призначеної для розв'язування завдань відповідної галузі застосування систем оброблення даних (див. Дербенцев В.Д., Семьонов Д.С., Шарапов О.Д. Словник термінів інформаційних систем і технологій. Київ, 2008. С. 162). Цей термін уведений, щоб підкреслити відмінність від операційної системи, драйверів, бібліотек, системних утиліт тощо (які

забезпечують функціонування власне комп'ютерної системи та підтримують її можливості до роботи) та засобів і середовищ розробки. Зразками прикладних програм є текстовий процесор, графічний редактор, електронні таблиці, оглядач; іноді цей термін використовують більш вільно для позначення будь-якої програми, включаючи користувацькі й системні; в інших контекстах може означати діловий офісний пакет, відділяючи тим самим такий тип програм від ігор та службових програм.

В українській комп'ютерній термінології кінця XX ст. термін *застосунок* не використовували, а словосполучення «application program» традиційно перекладали як «прикладна програма» (Коссак О.М. Англо-український словник з інформатики та обчислювальної техніки. Львів: СП «БаК», 1995. 304 с.; Коссак О., Кравець Р. Англо-український та українсько-англійський словник-довідник з телекомунікацій. Львів: СП «БаК», 1996. 248 с.; Англійсько-український словник з програмування і математики / Уклад.: М.І. Кратко, М.І. Кікець, Є.В. Мейнарович та ін. Луцьк, 1998. 640 с.; Англо-українсько-російський словник з інформатики, програмування, обчислювальної техніки / Уклад.: А.Б. Бартків, О.Я. Гринчишин, Я.Т. Гринчишин. Київ, 1995. 445 с.; Іваницький Р.В., Кияк Т.Р. П'ятимовний тлумачний словник з інформатики. Київ, 1995. 372 с.; Інформатика та обчислювальна техніка: Короткий тлумачний словник / В.П. Гондюл, А.Г. Дерев'яноко, В.В. Матвеев, Ю.З. Прохур. Київ, 2000. 320 с.; Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки з покажчиком українських термінів / Уклад.: В.Я. Карачун, Г.Г. Гульчук, О.О. Карачун, Ю.З. Прохур. Київ, 1994. 362 с.). У сучасних словниках іноді натрапляємо на синонімічний термін *застосовна програма* (Новий російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики. Основні терміни / Уклад.: М.Д. Гінзбург, Л.І. Білоусова, І.М. Корніловська та ін. Харків, 2002. 656 с.).

Отже, терміни *прикладна програма* та *застосовна програма*, *застосунок* у сучасній українській мові є тотожними, проте фахівці з програмування надають перевагу усталеному термінові *прикладна програма*.

Л.В. ТУРОВСЬКА

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

Фахові тексти юридичного спрямування рясніють використанням терміна-словосполучення *процесуальний документ*. У сучасній українській мові лексема *документ* має кілька значень: «діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь»; «письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу»; «письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе» (Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків, 2002. С. 110; Тлумачний словник української мови / За ред. В.С. Калашника. Харків, 2005. С. 251; Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь, 2005. С. 314; Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1971. Т. II. С. 356).

У юридичних словниках подано фахове потрактування цього терміна: «матеріальний об'єкт, що містить у зафіксованому вигляді інформацію, оформлений у певному порядку і має згідно з чинним законодавством юридичну силу»; «результат відображення конкретної інформації на спеціальному матеріалі за визначеним стандартом чи формою»; «передбачена законом матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці чи іншому носіїві»; «офіційне посвідчення особи (паспорт, трудова книжка тощо)» (Словник спеціальних термінів правоохоронної діяльності / За ред. Я.Ю. Кондратьєва. Київ, 2004. С. 149); «письмовий акт, здатний служити доказом юридичних відносин або фактів, що спричиняють правові наслідки»; «офіційне посвідчення особи» «матеріальний об'єкт, у якому міститься певна інформація» (Юридичний словник / За ред. Б.М. Бабія, Ф.Г. Бурчака, В.М. Корецького. Київ, 1983. С. 209).

Термін *процес*, від якого походить слово *процесуальний*, у фахових джерелах має таке значення: «визначений законом порядок діяльності слідчих і судових органів під час розслідування й розгляду кримінальних і цивільних справ, а також порядку розгляду й вирішення органами державного управління адміністративних правопорушень» (Юридичний словник / За ред. Б.М. Бабія, Ф.Г. Бурчака, В.М. Корецького. Київ, 1983. С. 674). Окрім того, у цих джерелах зазначено, що «усі процесуальні документи, незалежно від повноти регламентації їх змісту в КПК України, мають відповідати певним загальним вимогам, оскільки вони фіксують слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії та судовий розгляд, які здійснюються у певній, передбаченій законом, формі ... Під час кримінального провадження складається понад сорок процесуальних документів, які умовно можна поділити на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових (основних) процесуальних документів належать ті, що складаються в кожному кримінальному провадженні та містять висновки, зроблені під час досудового розслідування та судового провадження. Факультативні (допоміжні) процесуальні документи складаються залежно від конкретних обставин кримінального провадження. Їх не можна розглядати як вторинні – вони теж мають важливе значення за певних обставин кримінального провадження. Такими процесуальними документами є повістка про виклик, доручення, повідомлення тощо (статті 112, 137, 333 та інші КПК України)» (див. Процесуальні документи у кримінальному провадженні. Зразки. Роз'яснення / За заг. ред. М.А. Погорецького та О. П. Кучинської. Київ, 2014. С. 4 – 5).

Л.А. ХАЛІНОВСЬКА

ВВІД – УВІД, ВВЕДЕННЯ – УВЕДЕННЯ

У сучасній українській мові засвідчене паралельне вживання лексем *ввід* (*увід*) та *введення* (*уведення*). із таким значенням: *ввід* (*увід*), *ввóду*, ч. 1. Те саме, що *введення*. 2. *техн.* Спеціальний канал для проведення куди-небудь всередину електричних, телефонних проводів, різних труб і т. ін. (Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1970. Т. I. С. 303).

Для позначення процесу (дії, виконання дії) вживають слово *введення* (*уведення*) (див. Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970. Т. I. С. 302; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2004. С. 77; Тлумачний словник української мови / За ред. В.С. Калашника. Харків, 2005. С. 882).

Цей термін також засвідчений у технічних словниках:

Ввод (*устройство для ввода электрических проводов внутрь здания*) ввід (род. вводу); (*процесс*) введення; ~д в действие вв́едення в дію; ~д кабельный ввід кабельний, ~д в эксплуатацию вв́едення в експлуатацію (див. Російсько-український технічний словник / Укл. М.М. Матійко, О.М. Матійко, Н.С. Родзевич, Г.М. Гнатюк, А.М. Матвієнко. Київ, 1961. С. 40; Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос / Укл. В.В. Гейченко, В.М. Завірюхіна, О.О. Зеленюк та ін. Київ, 1998. С. 68; Словник: Російсько-український політехнічний / Укл. В.С. Підлипський, В.М. Петренко. Київ; Ірпінь, 2000. С. 27).

Окрім того, для уникнення збігу приголосних, важких для вимови, у словах відбувається чергування прийменників *у, в* та префіксів *у-, в-* (див. § 11 Український правопис. 4-те вид., випр. й доп. Київ, 1993. С. 14). Зокрема, *у* вживаємо в реченні між приголосними: *проект у розробці*; на початку речення перед приголосним: *у центрі уваги*; незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними *в, ф*, а також перед сполученнями літер *льв, св, тв, хв* та ін., *квіти у вазі, учень у формі, весна у Львові* та ін. *В* уживаємо для того, щоб уникнути збігу голосних: *виставка в Ужгороді*; на початку речення перед голосним: *в Австралії посушливий клімат* та ін. Тому, якщо перед лексевою *ввід* розташоване слово, яке закінчується на голосну літеру, вживаємо префікс *в-*: *точка введення інженерних мереж знаходиться ... тощо*. Якщо в реченні попереднє слово перед названим терміном закінчується на приголосну літеру, вживаємо префікс *у-*: *увід від повітряної лінії електропередавання* та ін.

Отже, паралельне використання лексем *ввід – увід* і *введення – уведення* відповідає вимогам чинного українського правопису.

Н.О. ЯЦЕНКО

БУЛІНГ – ЦЬКУВАННЯ

У сучасному інформаційному просторі, соціальних мережах досить часто трапляється слово англійського походження *булінг* (англ. bullying – залякування, цькування) на позначення систематичного агресивного переслідування, цькування, залякування із застосуванням фізичної та моральної сили: «Проблема наукової освіти надзвичайно важлива для держави ще й тому, що нині це єдина фінансована державою освітня траєкторія, пропонується здібним дітям, які хочуть чогось більшого, ніж стандартна примітивна програма в немотивованому класі, де бажання навчатися може стати приводом до *булінгу*» (Дзеркало тижня № 1 (397), 12 січня 2019 р.).

Сам термін у словниках іншомовних слів не засвідчений. На нашу думку, в сучасній українській мові йому відповідає слово *цькування*. Словник

української мови подає таке його значення: «дія і стан за значенням *цькувати*». *Цькувати* 1. Напускати собак на кого-небудь; 2. *перен.* Переслідувати кого-небудь різними нападками, наклепами і т. ін., знущатися з когось; 3. *перен.* Підмовляти до ворожих дій, підбурювати проти кого-небудь (СУМ-2016, С.1262). Отже, саме тому рекомендуємо замість англізму *булінг* вживати українське слово *цькування*.

Н.О. ЯЦЕНКО

ВІДОБРАЖЕННЯ – ФОТОКОПІЯ – ФОТОКОПІЮВАННЯ

У словниках та енциклопедіях сучасної української літературної мови зафіксовано такі значення вказаних слів: **відображення** – 1. *тільки одн.* Дія і стан за знач. відобразити і відобразитися; відбиття. 2. Зображення предмета, відбите в дзеркалі, на гладкій, полірованій поверхні речі і т. ін.; відбиток. *В. ліхтарів у воді.* 3. *тільки одн., філос.* Відтворення в свідомості предметів, явищ зовнішнього світу. *Теорія в.* (див.: Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970 – 1980. Т. I. С. 613; Словник української мови / Відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ, 2016. С. 139; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ, 2007. С. 175).

Копія – точне відтворення предмета або тексту документа, яке при належному порядку засвідчення мають таку саму юридичну силу, що й оригінал. Копії документів мають широке застосування у судовій практиці. Так, заяви, позовні заяви, скарги, претензії та інші документи мають подаватися з кількістю копій, що відповідає кількості відповідачів. Суду можуть надаватися копії письмових доказів, що мають бути відповідним чином засвідчені, але суд вправі вимагати подання оригіналу (ст. 50 ЦПК) (див. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, 2001. Т. 3. С. 347).

Фотокопія – копія з будь-якого документа, рукопису і т. ін., зроблена фотографічним способом; фотографічна копія (див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2007. С. 1547).

Фотокопіювання – відтворювання фотографічним способом копій із графічних і текстових оригіналів; спосіб копіювання документів. Розрізняють фотокопіювання за звичайною фотографічною технологією, що дає змогу одержувати високоякісні фотокопії з тонових оригіналів, і фотокопіювання за спрощеним технологічним процесом – технічне фотокопіювання (ним виготовляють копії з непрозорих одно- або двосторонніх оригіналів – схем, креслень тощо). Найпоширенішим технічним є рефлексне (пряме) фотокопіювання – безпосереднім контактом оригіналу зі світлочутливим шаром так званого рефлексного фотопаперу, що його основа прозора для світлового проміння, під дією якого в цьому шарі виникає приховане фотографічне зображення; після проявлення одержаного негатива оригіналу вдаються до копіювання з нього позитива. Для фотокопіювання використовують фотографічні і фотокопіювальні апарати,

копіювальні верстати тощо (див.: Українська радянська енциклопедія / Гол. ред. М.П. Бажан. Вид. 2-е. Київ, 1985. Т. 12. С. 33).

Отже, в сучасній українській мові нормативні всі розглядувані терміни.

Н.О. ЯЦЕНКО

ПІДІМКНЕННЯ – ПІДМИКАННЯ ЧИ ВМИКАННЯ – ВКЛЮЧЕННЯ?

У сучасній українській літературній мові функціонують технічні терміни: *включення – увімкнення, ввімкнення* «приєднання до електропостачальної системи чого-небудь», «приведення чого-небудь у дію» (див. Тлумачний словник з надійності газотранспортного обладнання та систем. Основні терміни: понад 2500 термінів / Уклад.: М.М. Гінзбург, М.Н. Чернець, І.М. Корніловська та ін.; За заг. ред. А.А. Рудніка. Харків, 1999. С. 55); *включение – включення*; (дія) *увімкнення, включення*; (незакінч. дія) *вмикання, включання* (див. Російсько-український словник фізичних термінів / Уклад.: Ю.В. Караван та ін.; За ред. О.Б. Лисовича. Київ, 1994. С. 31); *включение – (ел.) вмикання, ввімкнення, включение прибора в сеть – (ел.) ввімкнення приладу в мережу* (див. Російсько-український математичний словник / Уклад.: В.Я. Карачун, О.О. Карачун, Г.Г. Гульчук. Київ, 1995. С. 32); *включение – у (в)микання, у (в)вімкнення* (див. Російсько-український науково-технічний словник / Уклад.: В. Перхач, Б. Кінаш. Львів, 1997. С. 54); *включение – у (в)вімкнення, у (в)включення; замыкание в цепь – вмикання, у (в)включення в коло* (див. Російсько-український словник з радіотехніки та радіофізики / Уклад.: В.С. Калашник та ін. Київ, 2006. С. 60); *включение – увімкнення* ‘увімкнення кола вручну або автоматично від пристрою захисту шляхом увімкнення відповідних комутаційних апаратів’ (див. Російсько-український тлумачний словник з електроенергетики. Київ, 1998. С. 15).

Отключение – вимкнення «припинення функціонування пристрою переведенням його у вимкнений стан» (див.: Тлумачний російсько-українсько-англійський словник із протикорозійного захисту газопроводів. Основні терміни: близько 2800 термінів / Уклад.: М.М. Гінзбург, М.Н. Чернець, І.М. Корніловська та ін.; За заг. ред. А.А. Рудніка. Харків, 2000. С. 264); *отключение – відключення, від’єднання*; (незак.д.) *відключування, від’єднування, вимикання, виключання* (див.: Російсько-український словник фізичних термінів / Уклад.: Ю.В. Караван та ін.; За ред. О.Б. Лисовича. Київ, 1994. С. 152); *отключение – вимикання, вимкнення* (див.: Російсько-український науково-технічний словник / Уклад.: В. Перхач, Б. Кінаш. Львів, 1997. С. 214); *отключение – вимкнення (вимикання); відключення (відключання)* (див.: Російсько-український словник з радіотехніки та радіофізики / Уклад.: В.С. Калашник та ін. Київ, 2006. С. 342); *отключение – вимкнення* ‘вимкнення кола вручну або автоматично від пристрою захисту шляхом увімкнення відповідних комутаційних апаратів’; засвідчені словосполучення: *вимкнення агрегатне, вимкнення замикання,*

вимкнення захисне, вимкнення завершальне (див.: Російсько-український тлумачний словник з електроенергетики. Київ, 1998. С. 74).

Подключенный – під'єднаний (див.: Російсько-український словник фізичних термінів / Уклад.: Ю.В. Караван та ін.; За ред. О.Б. Лисковича. Київ, 1994. С. 171); *подключенный – підімкнений* (див.: Російсько-український науково-технічний словник / Уклад.: В. Перхач, Б. Кінаш. Львів, 1997. С. 248), *подключать / подключить – підключати / підключити*; (джерело живлення, ел.) *вмикати / увімкнути* (див.: Російсько-український математичний словник / Уклад.: В.Я. Карачун, О.О. Карачун, Г.Г. Гульчук. Київ, 1995. С. 138), *подключение – підключення; увімкнення; під'єднання* (див.: Російсько-український словник з радіотехніки та радіофізики / Уклад.: В.С. Калашник та ін. Київ, 2006. С. 384).

Підмикання, підімкнення (техн., фіз. (струму) – *подсоединение, підімкнений* (техн.) (струм) – *подсоединенный* (див. Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л.О. Симоненко. Київ; Ірпінь, 2004. С. 228).

Отже, простежуючи поширеність аналізованих термінів у фахових лексикографічних джерелах, констатуємо перевагу термінів *увімкнення, вимикання, вимкнення* як таких, що відповідають граматичним та словотвірним нормам сучасної української мови.

Н.О. ЯЦЕНКО

ФАХОВИЙ – ПРОФЕСІЙНИЙ – ПРОФЕСІОНАЛЬНИЙ

Ці слова, на перший погляд, взаємозамінні. Проте кожне з них має свій семантичний відтінок, що й визначає правильність його вживання.

В українській мові прикметник **фаховий** використовують на позначення того, що 'стосується до фаху, пов'язаний з якимсь фахом', 'стосується до фахівця' (Словник української мови: в 11-ти т. Київ, 1979. Т. X. С. 571), наприклад: *фаховий інтерес, фаховий рівень, фаховий поділ, фахові дисципліни, фахові видання, фахові проблеми, фахові студії*. Таку лексичну сполучуваність демонструє і класична художня література, і сучасна мовна практика: *Від цієї рожевої і до краю не фахової балаканини злісними зморшками кривилося волюбве з масивним чотирикутним підборіддям обличчя генерал-хорунжого Юрка Тютюнника* (М. Стельмах); *Досі він вважав, що володіє фаховим даром журналіста – з першого погляду розгадувати і визначати людей* (О. Гончар); *Збірник «Культура слова» включено до переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України від 22.12. 2016 №1604)* (Культура слова, 2017. Вип. 87. С. 2); *У фахових навчальних посібниках термін землевпорядкування має інші значення...* (Туровська Л.В. Землеустрій – землевпорядкування. Термінологічний вісник: Зб. наук. праць, 2017. Вип. 4. С. 310).

Значення 'пов'язаний з певною професією', 'який об'єднує людей однієї професії або близьких професій' передає прикметник **професійний** (Словник української мови. Київ, 1977. Т. VIII. С. 331), наприклад: *Ще не ввійшли в гавань, як назустріч їм вимчав з порту катер з цілою групою лікарів і суворий молодий дозиметрист, закутий в панцир професійної витримки, першим*

піднявся на палубу (О. Гончар); *Легкість і простота*, з якими моя співбесідниця (Інна Ведернікова про Ірину Бекешкіну – Н. Я.) ділиться своїм професійним і життєвим досвідом, дали змогу сприймати чималий обсяг інформації не тільки розумом, а й серцем (Дзеркало тижня, № 11, 2019. С. 1). У сучасному мовному вжитку активно функціонують фразеологізми *професійна непридатність* – непридатність до якої-небудь роботи, професійних обов'язків; *професійна орієнтація* – система заходів, спрямована на надання допомоги молоді у виборі професії; професійна освіта: а) сукупність знань, навичок і умінь, оволодіння якими дає змогу працювати спеціалістом вищої і середньої кваліфікації; 2) підготовка спеціалістів у навчальних закладах; *професійна спілка* – масова організація, що на добровільних засадах об'єднує працівників однієї галузі господарства, однієї професії чи близьких професій; *професійне захворювання* – захворювання, пов'язане з систематичним і тривалим впливом шкідливого чинника, властивого цій професії; *професійний відбір* – відбір працівників на основі визначення їхньої професійної придатності; комплексне обстеження з виявлення професійної придатності (Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпін, 2007. С. 1177). Поширеними є також словосполучення: *професійна підготовленість*, *професійна лексика*, *професійне свято*, *професійна майстерність*, *професійна етика*, *професійна усмішка*, *професійне навчання* та ін.

Лексема **професіональний** передає значення 'те саме, що професійний' (Словник української мови: в 11-т. Київ, 1977. Т. VIII. С. 332). В українському вжитку знаходимо таку лексичну сполучуваність: *професіональний бокс*, *професіональний театр*, *професіональна рука художника*, *професіональний художник*, *професіональний політик*. У науковому та художньому стилях української мови засвідчено: *Проте вивчення соціальних діалектів і професіональних відмінностей мови не є безпосереднім завданням діалектології* (Ф. Жилко); *За юних років мені пощастило слухати кобзаря Михайла Кравченка. Це був типовий сліпець-бандурист, професіональний виконавець дум та пісень, але, розуміється, ніяк не професіональний поет чи композитор* (М. Рильський).

Відомий український письменник, знавець мови Борис Антоненко-Давидович свого часу зазначав: «Декому здається, що слово професійний – українське, а професіональний – російське. Це – помилка. Обидва ці слова – українські, але вони не є абсолютні синоніми й уживати їх довільно, кому як заманеться, не можна. Кожне з цих слів походить від схожих, але значеннєво неоднакових слів – професія й професіонал: «Закон професійної честі» (Словник за редакцією А. Кримського); Професійна офіцерська гордість прокинулась й заговорила в ньому (О. Гончар), – бо тут прикметник професійний утворився від іменника професія, а от у фразі з публіцистичної статті: «Тепер у кожному обласному центрі працює професійний український театр», – треба було написати «професіональний український театр», через те що театр складається з професіоналів-артистів, а не з аматорів чи самодіяльників. Виходячи з цього, треба казати: професійна спілка, професійна звичка, але – професіональний промовець, професіональні витребеньки» (Антоненко-Давидович Борис. Як ми говоримо. Київ, 1991. С. 241).

Отже, кожне слово із синонімного ряду *фаховий* – *професійний* – *професіональний* має своє місце в словнику і свою лексичну сполучуваність.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРТИКУЦА Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, викладач Української школи законотворчості інституту законодавства Верховної Ради України, керівник програми «Науково-лінгвістичного забезпечення нормо-проекування» Центру законопроектних студій; e-mail: artykutsa@gmail.com.

БАНАСЯК Якуб (Jakub Banasiak) – доктор гуманітарних наук, Інститут славістики Польської академії наук (Варшава, Польща); e-mail: jakubbanasiak@02.pl.

БІЛОУСОВА Роксана Зіновіївна – асистент кафедри бібліотекознавства і бібліографії Львівського національного університету імені І. Франка; e-mail: bi-loysova@ukr.net.

ВАРИНСЬКА Алла Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Національного університету «Одеська морська академія»; e-mail: varinskayl@gmail.com.

ВАСЕЦЬКА Оксана Іванівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: oksana.vasetska.04@gmail.com.

ВОЗНЮК Юлія Олександрівна – аспірантка відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: julivoznuk@gmail.com.

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАНУ Україна; e-mail: ukr.grammar@meta.ua.

ДІДУН Лілія Іванівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: lilia-didun@ukr.net.

ІВАНЕНКО Ірина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та російської мов як іноземних Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КАЗИМИРОВА Ірина Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: kazymyrovai@gmail.com.

КАРПІЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: karpilovska@gmail.com.

КИСЛЮК Лариса Павлівна – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: larysa.kysliuk@gmail.com.

КОВАЛЬСЬКИЙ Павел (Pawel Kowalski) – доктор гуманітарних наук, Інститут славістики Польської академії наук (Варшава, Польща); e-mail: kowalion@wp.pl.

КОБИРИНКА Галина Степанівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України; e-mail: kobyrnka2008@ukr.net.

КОЗИРЄВА Зінаїда Георгіївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com.

КОЛГАН Олена Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; e-mail: ovkolgan@gmail.com.

КОЛЕСНИКОВА Ірина Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор кафедри бізнес-лінгвістики ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; e-mail: macar.chervechek@ukr.net.

КОЛЯДЕНКО Олена Олександрівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: lekoliad@gmail.com.

КОРНОДУДОВА Наталія Миколаївна – старший викладач кафедри українознавства Національного університету «Одеська морська академія»; e-mail: marina7@te.net.ua.

КОЧАН Ірина Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка; e-mail: kim1950@i.ua.

КОЧЕРГА Ольга Дмитрівна – кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник відділу синергетики Інституту теоретичної фізики імені М.М. Боголюбова НАН України; e-mail: kocherga@bitp.kiev.ua.

КРАСНОПОЛЬСЬКА Наталія Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри бізнес-лінгвістики ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; e-mail: zhebrov@gmail.com

КУНЬЧ Зоряна Йосипівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка»; e-mail: zorjana.kunch@gmail.com.

КУХАРЧИШИН Марія Іванівна – кафедра українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка; e-mail: mariafilolog@ukr.net.

МАРЧУК Людмила Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; e-mail: lyudmylamarchuk60@gmail.com.

МАЦОКІНА Юлія Ігорівна – студентка філологічного факультету ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; e-mail: ovkolgan@gmail.com.

МЕЖЖЕРІНА Ганна Валентинівна – доктор філологічних наук, професор кафедри філологічних та природничих дисциплін Національного авіаційного університету; e-mail: anvamal@gmail.com.

МЕХ Наталія Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: mno_logos@ukr.net

МИКУЛЬЧИК Роман Богданович – кандидат філологічних наук, секретар Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології, Національний університет «Львівська політехніка»; e-mail: mykulchuk@ukr.net.

МІННЯЙЛО Роман Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики викладання Харківської гуманітарно-педагогічної академії; e-mail: roman298@gmail.com.

МІСНИК Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри україністики Національного медичного університету імені О.О. Богомольця; e-mail: nataliamisnyk@gmail.com.

МОВЧУН Лариса Вікторівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: lmovchun@bigmir.net.

НІКУЛІНА Неля Василівна – кандидат філологічних наук, магістр педагогіки вищої школи, доцент, завідувач кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету; e-mail: nykulina@ukr.net.

ПІВНЬОВА Лілія Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри туризму Східноєвропейського університету економіки і менеджменту; e-mail: l.v.pivneva@gmail.com.

ПЧЕЛІНЦЕВА Олена Едуардівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та загального мовознавства Черкаського державного технологічного університету; e-mail: pchele@gmail.com.

РОМАНЮК Юлія Віталіївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: Ju.romaniuk@gmail.com.

САМОЙЛОВА Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: irysamojlova@ukr.net.

СИНЕГУБ Ярослава Володимирівна – аспірантка кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; e-mail: femida@ex.ua.

СКОПНЕНКО Олександр Іванович – кандидат філологічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України; e-mail: skopnenko@ua.fm.

СТАСЮК Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології Дніпровського державного аграрно-економічного університету; e-mail: stasyuktv@gmail.com.

СЮТА Богдан Омелянович – доктор музикознавства, проректор, професор КЗВО «Київська академія мистецтв»; e-mail: syuta@ukr.net.

СЮТА Галина Мирославівна – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: syutag@i.ua.

ТАРАН Алла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; e-mail: alla_taran@ukr.net.

ТИЩЕНКО Оксана Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: tom-73@ukr.net.

ТУРОВСЬКА Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: vr.turovska@ukr.net.

ФЕЦКО Іванна Михайлівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка; e-mail: ivanka_fly@ukr.net.

ХАЛІНОВСЬКА Людмила Анатоліївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: lhalinovska@gmail.com

ХАРЧУК Лілія Валеріївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Національного університету «Львівська політехніка»; e-mail: kharchuklv@i.ua.

ХОДАКІВСЬКА Ярина Володимирівна – завідувач лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; e-mail: yaryna.yaryna@gmail.com.

ЦАРЬОВА Ірина Валеріївна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови Запорізького національного університету; e-mail: tsarevasgd@ukr.net.

ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: skorpenko@ua.fm.

ЧЕРНОБРОВ Юлія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: chernobrovvv@gmail.com.

ЧОРНА Олена Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, української словесності та культури Навчально-наукового інституту гуманітарних наук Університету державної фіскальної служби України; e-mail: Lena4_kafedra@ukr.net.

ЧОРНОВОЛ Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання, стилістики та культури української мови Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; e-mail: G_Chornovol@ukr.net.

ЧУМАК Володимир Васильович – кандидат філологічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Українського мовно-інформаційного фонду НАН України; e-mail: femida@ex.ua.

ЯКОВЛІСВ Максим Володимирович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»; директор Школи політичної аналітики; e-mail: yakovlevmv@ukma.edu.ua.

ЯРОШЕВИЧ Ірина Арнольдівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри бізнес-лінгвістики ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; e-mail: yaroshevych_ukr@ukr.net.

ЯЦЕНКО Ніна Олександрівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: n.yats@ukr.net.

